

ÁTALAKULÁSOK

TÁRSADALMI TENDENCIÁK A HARMADIK VILÁGBAN

Átalakulások

TÁRSADALMI TENDENCIÁK A HARMADIK VILÁGBAN

Átalakulások

TÁRSADALMI TENDENCIÁK
A HARMADIK VILÁGBAN

MTA SZOCIOLÓGIAI KUTATÓ INTÉZET

**A KÖTETET SZERKESZTETTE:
GÁTHY VERA**

A KIADÁSÉRT FELEL A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ IGAZGATÓJA

88/3338 FRANKLIN NYOMDA, BUDAPEST

**FELELŐS VEZETŐ MÁTYÁS MIKLÓS IGAZGATÓ
KIADÓI SZERKESZTŐ GÁBOR LUCA
A BORÍTÓ ÉS A KÖTÉSTERV KUN GÁBOR MUNKÁJA
MŰSZAKI VEZETŐ BERECSKI GÁBOR
MŰSZAKI SZERKESZTŐ MIKULA LAJOS
TERJEDELME 28,5 (A/5) ÍV**

**ISBN: 963 09 3311 X
© GÁTHY VERA, 1989
(4557)**

Előszó

A Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Kutató Intézetében 1982-ben új kutatási program indult *Társadalmi változások és politikai következményeik a fejlődő világban* címen. A munkálatok 1985 végéig tartottak, mozgósítva számos kutatóhely közel ötven munkatársát, akik hat nagy témakör vizsgálatára vállalkoztak és eredményeiket mintegy negyven tanulmányban összegezték. Ez volt az első olyan program, amely hazánkban a fejlődés és az elmaradottság jelenségeinek elemzésekor a hangsúlyt a szociológiai megközelítésre helyezte, természetesen a közgazdaságtudomány eddigi eredményeinek felhasználása mellett. Módszertanilag azonban a gazdasági folyamatok és az egyes társadalmak történeti sajátosságainak szem előtt tartása nélkülözhetetlen volt.

A kutatási program céljai között szerepelt, hogy új információkkal gazdagítsa az összehasonlító szociológiai kutatásokat, szélesebb példatárat kínáljon a fogalmak kimunkálásához, a középszintű elméletalkotáshoz. A fejlődő országokban végbemenő modernizációs folyamat jelenségeinek összehasonlító vizsgálata például gazdag anyagot kínál a Kelet-Közép-Európában végbemenő modernizáció egyes jelenségeinek jobb megértéséhez.

A hetvenes évek óta globális válság bontakozott ki, amely a termelőerők és a termelési viszonyok ellentmondásaiból fakad ugyan, de civilizációs válság is, amit az intézmények elégtelensége, funkciózavarai, a militarizáció erősödő tendenciája súlyosbít. A nyilvánvaló episztemológiai cél — tehát e válságos évtizedek világának jobb megértése, folyamatainak holisztikus szemlélete — mellett a kutatás törekvése volt adalékok nyújtása a társadalomtudomány fogalmi eszköztárának pontosításához, a törvényszerűségek feltárásához, újabb jelenségek leírásához, tudományos kérdések megfogalmazásához. A program hazai érdeklődők, szakemberek számára kívánt áttekintést nyújtani az e kérdéseket vizs-

gáló nemzetközi kutatások eddig elért eredményeiről, vitáiról, problémáiról. Az ilyen elméleti tevékenységnek mindig van gyakorlati haszna is. A gazdasági, társadalmi és politikai jelenségek összefüggéseinek feltárása, ebből következően a fejlődő országok politikai magatartásának elemzése, esetleg politikai prognózis alapjainak jobb felvázolása válik ezáltal lehetővé.

A program természetesen nem vállalkozhatott a harmadik világ valamennyi társadalmi jelenségének, a modernizációs folyamat egészének elemzésére. Néhány — egymással összefüggő — lényeges kérdésre összpontosított; így vizsgálta a fejlődő országok gazdaságfejlődésében megjelenő differenciálódás hatását a társadalmi szerkezet alakulására, a modern osztálytagozódás kibontakozásának lehetőségeit, az urbanizáció, az informális szektorok, a marginalizálódás jelenségeit, a nemzetté válás és a nacionalizmus folyamatait, a jog és a közigazgatás szerepét a modernizációban és az állam egyes jelenségeit.

A tematikus és földrajzi lehatároltságában is óriási kutatási területen született munkákat zárótanulmányok foglalják össze, amelyeket kötetünkben adunk közre. A szerzők a nagy mennyiségű nemzetközi szakirodalom, ezen belül sok empirikus vizsgálat anyagának felhasználásakor néhány elméleti kiindulópontot valamennyien magukénak vallottak. A fejlődő országok és a világ egészének viszonyát a centrum — periféria fogalompárral írták le az egységes kapitalista világ gazdaságon belül, ahol a fejlett tőkés országok alkotják a centrumot és a harmadik világ a perifériát. A regionális eltéréseket és függőségeket pedig a szubcentrum, a periféria perifériája fogalmakkal lehetett megragadni. Abban is mindenki egyetértett, hogy a fejlődő országokban a gyarmati időkben megindult kapitalista átalakulás valamilyen módon és mértékben alárendelt, függő és torz volt, amely nem szolgálta a későbbi független állam egységes nemzetgazdaságának és belső piacának kialakulását. Ennek nem mond ellent az a megállapítás, hogy ma már egyetlen fejlődő országban sem találhatók érintetlen prekoloniális, változatlan tradicionális viszonyok és a tradíció akár a gazdasági szférában, akár a társadalmi struktúrában, vagy az ideológia terén új tartalmakkal telítődik, új funkciók ellátására vállalkozik.

A kutatási program összefoglaló tanulmányai valójában nem zárják le a kutatásokat, amelyek hazánkban nem is rendelkeznek jelentős múlttal. A vizsgált folyamatok pedig a fejlődő országokban napjainkban is zajlanak. Alig azonosítható kikristályosodott jelenség, s ha van is, tudomá-

nyos elemzése nemzetközi viták keretében ma is tart. Nem volt tehát várható, hogy az összefoglalók az idő által szentesített és a társadalomtudományos vizsgálat eredményeképpen megnyugtató konklúziókat vonjanak le, amelyek minden tanulmányban egységes vélemények megalkotásában tükröződnek. Sikerült azonban értékes hipotéziseket megfogalmazni, tendenciákat felvázolni, összefüggéseket feltárni és tudományosan átgondolt kérdéseket feltenni. Számos jelenség vizsgálatánál kitűnt, hogy az nem egyedi, hanem a modernizáció útját járó más — pl. szocialista — társadalmakban is fellelhető.

Szentes Tamás a társadalmi szerkezet változásait vizsgálta abban a folyamatban, amelyben a harmadik világ gazdasági differenciálódása megy végbe, szoros összefüggésben a globális folyamatokkal. Elemzése kiterjed a gyarmati időszakra és az önálló államiság évtizedeire is és elemzi az alapvető osztályok keletkezését, létét, vagy esetleges hiányát. *Ágh Attila* a korszerű nemzetközi szakirodalom széles körű bemutatása alapján arra a következtetésre jut, hogy valamennyi fejlődő ország lényegi jelensége az államkapitalizmus. A szuverén nemzeti állam létrejöttében ezekben az országokban nem lezárja a burzsoázia győzelmét, hanem csak meggyorsítja osztályra szerveződését, mert a többi osztályhoz hasonlóan ez is gyenge, kialakulatlan osztály. Ő különbséget tesz a nemzeti uralkodó osztály, a középrétegek, a munkásosztály, a parasztság és a marginális rétegek között. Így az európai társadalmi struktúrák leírására kimunkált fogalmak a harmadik világ esetében kevésbé bizonyulnak alkalmazhatónak. A független államiság éveiben nagy jelentőségre tesz szert a „politikai osztály”, az az elit, amely ezekben az évtizedekben kovácsolja ki a nemzetet, az egységes belső piacot, próbálja fejleszteni a gazdaságot, kibontakoztatni a modernizáció folyamatát. Ezzel magyarázható, hogy a *Balogh András* által dominánsnak tartott ideológiai áramlat éppen a nacionalizmus, amelynek gyökerei a kapitalista világrendszerben elfoglalt alárendelt helyzetben találhatók. Ez az alárendeltség pedig, súlyosbítva azzal, hogy a modern osztálystruktúra kevésbé bontakozott ki, a tradicionális tudati elemek, fundamentalista irányzatok előtérbe kerülését, esetenként az állami ideológia szintjére emelését eredményezi.

A harmadik világ számos országában tapasztalható a politikai hatalom túlkonzentráltsága, a politikai rendszer egyszerre bizonyul túlfejlettnak és alulfejlettnak is. Ezzel, valamint az új államra háruló számtalan fejlesztési és jóléti feladattal is összefüggően felerősödött a jogi szabályozás csábítása, miközben a hiánygazdaság keretei között csökkent a szabályo-

zás hatékonysága. *Kulcsár Kálmán* tekintélyes példatár felvonultatásával a jog hatékonyságát, eszközként való felhasználását, illetve annak korlátait, a többfajta jogrendszer egymás melletti fennmaradásának jelenségeit mutatja be, miközben a jog és a modernizáció sokoldalú összefüggéseit vizsgálja.

A fejlődő országokban nem ritka jelenség az sem, hogy a független államiság keretei között a fegyveres erők bizonyulnak a legszervezettebb politikai tényezőnek és a politikai hatalom gyakorlását a kezükbe ragadva sajátos eszközeikkel törekednek az elmaradottság felszámolására, vagy éppen a fejlődés sajátos útjait próbálják kialakítani. Ilyen sajátos, zömében katonai utat jár be Thaiföldön a születő politikai osztály, melynek történetét, társadalmi gyökereit mutatja be a jelenség általánosítható vonásainak felvázolásával *Egedy Gergely* tanulmánya. S végül a fejlődő világ egészében tapasztalható gyorsuló urbanizáció, a nyomában kialakuló informális szektorok, a foglalkoztatásból kiszorult marginális rétegek hirtelen növekedése azok a jelenségek, amelyeket kötetünk utolsó tanulmánya gazdag empirikus anyag felhasználásával bemutat. *Marton Imre* és *Vágási Mária* sikerrel tárta fel a fejlődő világ egyik legfontosabb és legizgalmasabb kérdésének összetettségét, a gondok fenyegető dimenzióit. Felhívják a figyelmet arra, hogy a harmadik világ urbanizációja az ezredfordulóra olyan méreteket ölt, amely megkérdőjelezheti a modernizációs folyamat sikerét.

A kötet tanulmányai az olvasó elé tárják a fejlődő világ sokszínűségét, jelenségeinek változatosságát, és számos ponton sikerrel vázolnak fel általánosítható tendenciákat, adják az egyes folyamatok magyarázatát még akkor is, ha bizonyos kérdésekben egymástól eltérő álláspontot alakítanak ki. Tükrözik a hazai és a nemzetközi kutatás elért eredményeit s szükségképpen a hiányosságait, az eleven vitákat is. Változó, izgalmas világot mutatnak be, amelyek jelenségei és folyamatai nem tőlünk függetlenül következnek be, hanem gyakorta a mi történéseinkkel mutatnak nagy hasonlatosságot és világunkat alakítják.

A társadalmi szerkezet alakulása a gazdaságilag differenciált harmadik világban

I. BEVEZETŐ

A harmadik világ társadalmi viszonyainak és osztályszerkezetének tanulmányozása mindig is nélkülözhetetlen része volt az ún. „elmaradottság” marxista politikai gazdaságtanának, amely a kvantitatív szemléletű s egyoldalúan ökonomista növekedéskoncepcióval ellentétben a társadalmi-gazdasági fejlődés komplexitására és minőségi tartalmára koncentrált.

Az ilyen vizsgálatok *célja* ezért elsősorban a fejlődő országok *egész* valóságának, a tőkés világ gazdaságba integrálódásuk társadalmi következményeinek, történelmi fejlődésük sajátos mozgástörvényeinek, mai helyzetének és a jövőt alakító tendenciáinak jobb megértése. Minthogy a centrum–periféria tézisével fémjelzett dependencia-elmélet marxista variánsa — ellentétben a külső okok és hatások predesztináló szerepét, a mechanikus és abszolutizált oksági viszonyt feltételező újbaloldali s ultraradikális kispolgári változatokkal — a dialektikus kauzalitást, a történelem egy adott korszakában meghatározó jellegű külső okok, illetve hatások és az azokból következő belső okok közötti dialektikus viszonyt hangsúlyozta, illetve hangsúlyozza, következésképpen a külső hatások alá került társadalom átalakulásának, modernizációjának, reagálásainak és módosult mozgástörvényeinek elemzése magától értetődő jelentőséget nyert a gazdaság fejlődésproblematikájával foglalkozó munkák számára is. Nem kevésbé volt nyilvánvaló a társadalmi szerkezet és osztályviszonyok kutatásának fontossága a fejlődő országok sajátos kulturális, szociológiai és néprajzi jelenségeivel foglalkozók számára, amennyiben e jelenségeket nem mint egzotikumokat kezelték, hanem mint a társadalom történelmi valóságába ágyazott jelenségeket értelmezték marxista módon. A harmadik világ politikai mozgalmainak és tenden-

ciáinak vizsgálata pedig eleve feltételezte a társadalmi osztályerők alakulásának és viszonyainak tanulmányozását, illetve figyelembevételét.

Ehhez a voltaképpen a marxizmus holisztikus szemléletmódjából következő kutatási célhoz, illetve elméleti feladathoz képest némiképp újat jelentett az a politikailag is megfogalmazott igény, amely a fejlődő országok társadalmi-politikai viszonyainak, erőinek és mozgástendenciáinak kutatását hazánk (és más szocialista országok) és a fejlődő országok közötti kapcsolatok perspektívái szempontjából is előírta, vagyis a társadalomkutatásnak (miként a gazdasági elemzéseknek is) közvetlen gyakorlati feladatot adott.

Noha a fejlődő országok kutatása, így nem utolsósorban a gazdasági függőség és a világgazdasági kapcsolatokban elszenvedett veszteségek tanulmányozása mindig is hasznos tanulságokkal szolgálhatott a fejlett tőkés és a szocialista országok politikai gazdaságtanával foglalkozók számára, sőt a kapitalizmus és a („létező”) szocializmus politikai gazdaságtanában egyszerűen hamissá válnak egyes kategóriák és törvényszerűségek az „elmaradottság” politikai gazdaságtanának negligálása esetén, mégiscsak a globális világgazdasági válság hatására és következményei fényében vált többé-kevésbé általánossá az a felismerés, hogy nemcsak a harmadik világ jelenségei nem magyarázhatók önmagukban, a világszinten végbemenő folyamatok figyelmen kívül hagyásával, hanem a fejlett tőkés- és a szocialista országok jelenségei sem. Ráadásul ez utóbbiak gazdaságában — sajnálatos módon — olyan szimptómák jelentek meg, amelyeket azelőtt a harmadik világ specifikumainak tartottak. Emellett egyes gazdaságtörténeti és jogszociológiai kutatások is nyilvánvaló hasonlóságokat tártak fel a fejlődő országok és hazánk (illetve a közép- és kelet-európai szocialista országok) történelmi fejlődésében és az „organikusan” fejlett tőkés társadalmak hatásaira adott társadalmi reakcióiban. Mindezek nyomán újabb jelentőséget nyert a fejlődő országok kutatása, és egy további céljává, mintegy harmadik feladatává vált *saját fejlődésünk* és viszonyaink jobb megértésének elősegítése.

A fejlődéskutatások céljának a bővülése és módosulása egyszersmind kiemeli a kutatások *módszertani* problémáit, illetve követelményeit is. Minthogy a fejlődő országok társadalmi „zárványokat” és kifelé nyitott enklávákat egyaránt magukban foglaló és különböző, egymásnak alárendelt termelési módok heterogén talapzatára épült társadalmak, amelyek sem eredeti „tradicionális” társadalomként, sem pedig az „organi-

kus" tőkés fejlődés nyomán, vagyis egy végbement eredeti tőkefelhalmozás és integráló iparosodás eredményeként kifejlődött nemzeti társadalomként nem értelmezhetők, ezért az elemzésnek sem lehet kizárólagos vagy minden esetben elsődleges egysége, illetve szintje az adott ország társadalma. Még kevésbé fogadható el elsődleges vagy kizárólagos elemzési egységnek valamely zárványként, történelmi maradványként megjelenő „szub-társadalom” (mint pl. egy-egy tradicionális szervezetű nomád pásztortörzs vagy valamely hagyományos gazdálkodást folytató faluközösség), minthogy környezetének változása és hatása az ilyen „szub-társadalom” életfeltételeit és mozgástörvényeit is módosította. Miként az „elmaradottság”, vagyis a világgazdaságilag függő periféria politikai gazdaságtanának is nélkülözhetetlen és „elsődleges” elemzési egysége egyfelől a világgazdaság egésze (melynek mozgástörvényei nélkül a periféria mozgástörvényei sem érthetők meg), másfelől az adott ország, az egységes közigazgatás, illetve állami szuverenitás alá tartozó terület politikai rendszer (melyeken kívül persze más elemzési szintek is indokoltak), úgy a szociológiai jelenségek, társadalmi struktúrák és osztályviszonyok tanulmányozásában is túl kell lépni az elemzés helyi szintjén, illetve egységein s a külső eredetű jelenségek nagy számára és hatásuk intenzitására való tekintettel a világrendszer-szemléletet is alkalmazni kell. A megközelítésnek ez a kettőssége, az elemzésben egyaránt nélkülözhetetlen *két alapvető szint* alkalmazása persze nemcsak a fejlődő országok kutatásának módszertani követelménye, hanem mai társadalmakénak is, hiszen a kapitalizmus történelmi fejlődése a nemzeti és a világméretű integrálódás dialektikus ellentmondásában fogant és ment végbe, s ezt az ellentmondást a helyi, nemzeti keretek között születő szocializmusok számára is örökségül hagyta.

A globális szemléletmód kizárólagossá tétele viszont nemcsak a helyi specifikumok negligálásához s a viszonylagosan autonóm társadalmi önmozgás leértékeléséhez vezetne, hanem az „alap” és a „felépítmény” (egyelőre) csupán nemzeti keretek között biztosított vagy biztosítható összefüggésének, valamint a politikai szuperstruktúra, a helyi intézményrendszer s főként az *állam* (épp a gyengén fejlett társadalmakra jellemző „túlhangsúlyos” szerepének (Kulcsár, 1982) figyelmen kívül hagyásához is.

Az elemzés kettős szintjének követelménye összefügg a fejlett országokra vonatkozó társadalomtudományi irodalomban használt *fogalmak és kategóriák* alkalmazhatóságának, valamint a feltárt univerzális törvény-

szerűségek érvényességének kérdésével is. Amíg az unilineális fejlődés-konceptió hívei (akár annak polgári ökonomista, akár pedig dogmatikus-vulgármarxista variánsáról van is szó) e tekintetben semmiféle problémát sem látnak, vagyis a konvenciókhoz ragaszkodva és Európa-centrikus szemlélettel keresik s vélik megtalálni pl. az európai osztály-kategóriák pontos megfelelőit a fejlődő országok társadalmában (pontosabban: egy valójában sohasemvolt, idealizált európai fejlődés „univerzális” normáin mérik a szóban forgó társadalmak fejlődését), addig a harmadik világ specifikumait túlhangsúlyozó, az elméleti általánossal szemben a különös esetekre s az empirikus valóság sokszínű egyedi jelenségeire hivatkozó irányzatok eleve tagadják vagy kétségbe vonják a világ más részeiben alkalmazott, más fejlődési tapasztalatok alapján alkotott fogalmak, kategóriák és feltárt törvényszerűségek értelmezhetőségét, alkalmazhatóságát, illetve érvényességét.

Az előbbi felfogás, amely tehát az európai fejlődés (tőkés vagy szocialista) modelljét idealizálja s e modell utánzásának szükségességét, illetve eredménnyel kecsegtető lehetőségét — a világrendszer-szemlélet hiányában — a nemzeti keretek között megvalósítható fejlődés abszolút autonómiájának s azonos szakaszainak víziója alapján tételezi fel, olyan katasztrofális eredményekre vezetett a dogmatikus-vulgármarxista irodalomban, mint pl. a bér munkások (becsült) statisztikai adatok alapján ítélt számbeli arányából közvetlenül a munkásmozgalom erejére, illetve gyengeségére, sőt a szocialista fejlődés lehetőségére, illetve ennek hiányára következtető értékelések vagy éppen a bér munkások tömegét alkotó, de a hagyományos gazdaságokhoz kötődő s csak időszakonként bér munkába álló vándormunkásoknak egyszerűen a parasztsághoz sorolása stb.

Az utóbbi irányzat viszont azáltal, hogy a harmadik világ vonatkozásában merőben új fogalmak és kategóriák alkotását szorgalmazza s az általános törvényszerűségek érvényességét tagadja, végső soron ugyancsak idealizálja, ti. „tisztának”, normálisnak tételezi fel az európai fejlődést, amelyre a szokásos kategóriák, fogalmak és törvényszerűségek érvényesek, vagy pedig az egész eddigi tudományos apparátus elvetését sugallja. Bár az ilyen felfogás többnyire az európai dominancia, a gyarmatosítás, a külső erőszak káros szerepének hangsúlyozásával, illetve túlhangsúlyozásával társul, a világrendszer-szemlélet hiánya vagy helytelen alkalmazása ez esetben sem kevésbé nyilvánvaló. A centrum — periféria viszony helyes, dialektikus értelmezéséből ugyanis nem az általános kategóriák, fogalmak és törvényszerűségek érvényességének a centrum esetében való

elfogadása s a periféria esetében való tagadása következik (még kevésbé teljes elvetésük), hanem e dialektikus viszony *egészében* való értelmezése, illetve — ha kell — újraértékelése, és mind a centrum, mind a periféria esetében azok különös, specifikus tartalmának és megnyilvánulásának feltárása. Hiszen a centrum—periféria viszony egy olyan világméretű makrorendszerre jellemző, amelyre az általános kategóriák, fogalmak és törvényszerűségek vonatkoztathatók, s maga ez a viszony nem statikus (amennyiben két pólusa közötti mozgásokat, határeseteket és szerepcseréket, valamint belső tartalmában is változásokat hordoz), és nem is egyirányúan torzító hatású csupán (vagyis nemcsak a periféria fejlődését téríti el a „normálistól”, pontosabban: az elméletben feltételezhető „tisztá” változattól).

Ugyancsak a szóban forgó módszertani kérdéssel függ össze az *absztrakció mértékének* és helyes alkalmazásának problémája is. Amíg az egy-egy országra vonatkozó esettanulmányok keretében (melyeknek elkészítéséhez hazai kutatóink számára persze ritkán adódik lehetőség a helyszíni adatszerzésre és elsődleges források igénybevétele) általában van mód az adott társadalom valamennyi fontosabb, bármennyire is heterogén elemét és konkrét arculatát szemügyre venni s legfeljebb a másodlagos mikrojelenségektől indokolt eltekinteni, addig egy-egy földrajzi régió viszonylatában már az egyes országok specifikumai is csak mint az általános vonás különös megnyilvánulásai jönnek számításba, s az országokon belül jellemzőtől eltérő egyedi jelenségektől már absztrahálni kell. Minthogy azonban az országhatárok gyakran mesterséges határok vagy legalábbis — az „organikus” fejlődés hiányában — nem jelentik gazdasági, etnikai, illetve kulturális értelemben integráns közösségek történelmileg kialakult kereteit, következésképp az adott országban jellemzőnek, tipikusnak tűnő vonás, a nagyobb földrajzi egység egy-egy régió vonatkozásában marginálisnak bizonyulhat, és megfordítva. (Jól példázza ezt Afrikában a gyarmati gazdaságtípusok esete, amennyiben egy-egy típus hol egy egész ország gazdaságát jellemzi, hol pedig egy országnak csak valamely kisebb szektorát.) Amikor pedig — miként e tanulmányban is — a harmadik világ egészére vonatkozik az elemzés, az egy-egy földrészhez, regionális egységhez tartozó vagy egy-egy típusba sorolható országcsoportok válnak a különös, az egyes országok pedig az egyedi vonások hordozóivá — megannyi átfedéssel és határesettel, valamint az általánostól eltérő kivétellel.

Az absztrakció az elemzés szükségszerű és hasznos módszere. Ha azon-

ban öncélúvá válik, ha a valóság térben és időben konkrét kérdéseinek megválaszolásában nem kerül sor az absztrakció megfelelő feloldására, vagy ha az absztrakció mértéke nem áll összhangban a vizsgálat szintjével, s így az általánost részben (mint komponens) meg is határozó különös vagy egyedi eset csupán az általános közvetlen illusztrációjává silányul, akkor az eredmény üres elméletieskedés, amely semmivel sem jobb, mint az egyedi konkrétumok sokaságában tájékozódni képtelen pozitivisták faktualizmus.

Megengedhetetlen leegyszerűsítésekhez és súlyos félreértésekhez vezethet pl. annak az absztrakciónak a helytelen kezelése, amely a tőkés világ-gazdaság dichotóm szerkezetére, illetve a fejlődő országok társadalmi-gazdasági szerkezetének kettősségére vonatkozik. Ez az absztrakció is csak a rendszer, illetve alrendszer mozgástörvényeinek és tendenciáinak feltárását és jobb megértését szolgálhatja, de nem helyettesítheti a jóval bonyolultabb s a két póluson, illetve szektoron kívül más elemeket is tartalmazó valóság egészének vizsgálatát. A centrum—periféria viszony tehát nem jelenti e viszonynak, illetve két pólusának a kizárólagosságát. E viszony (történelmileg változó) tartalmának a feltárása és a centrumba tartozás, illetve emelkedés kritériumainak és a periféria-helyzet jellemzőinek s követelményeinek a megvilágítása azonban segít megérteni e két pólus közötti helyzeteket és mozgásokat is, a szub-centrumok és félperifériák, valamint a különféle marginális esetek mibenlétét. A periféria dezintegrált társadalmi-gazdasági szerkezetének „dualizmusa” sem jelenti a „modern”, tőkés jellegű és a „tradicionális”, prekapitalista eredetű szektorok kizárólagosságát, egyéb társadalmi-gazdasági szektorok hiányát (és persze nem jelenti e két szektornak a „dualizmus” eredeti Boeke-i elméletben [Boeke, 1953]) feltételezett pusztá koegzisztenciáját sem). Olyan történelmileg kialakult, helyileg változatos és időben is módosuló funkcionális viszonyt jelent két alapvető társadalmi-gazdasági elem (az ellentétes, sőt egymást kizáró, mégis sajátosságosan egymáshoz kapcsolódó termelési módokat képviselő tőkés és prekapitalista elem) között, amely meghatározó hatású a társadalom és a gazdaság egyéb elemeinek helyzetére, mozgására, a méreteiket tekintve akár jelentősebb szektorok működésére nézve is. Éppen eme a „szervetlen” perifériás tőkés fejlődési útra jellemző s az eredeti tőkefelhalmozás elakadását jelző meghatározó viszonynak, ennek a funkcionális dualizmusnak az absztrakció révén megragadott ténye, amely a természetében rejlő antagonizmus miatt állandó diszfunkcionális zavarokat okoz, adhat kulcsot az olyan

sajátos jelenségek megértéséhez, mint a tömeges méretű marginalizáció, illetve az ún. informális szektor képződése és gyors növekedése. E viszony két pólusának vonzásában és taszításában képződnek, módosulnak és keverednek azok a társadalmi osztályok és rétegek, amelyek a fejlődő országok társadalmának sajátosságosan heterogén összetételét és sokszintű arculatát adják. Ez a belső, elvontan értelmezett, de valóságos dichotómia egyszersmind logikai és tényleges kapcsolatot teremt a „külső”, a világ-gazdaság centrum–periféria viszonyában kifejeződő dichotómiával is (amennyiben a „modern” szektor a maga nyitottságával, extrovertált jellegével és struktúrájával egyszersmind a világ-gazdaságba való perifériás integrálódás megtestesítője), valamint kifejezi a modernizációs folyamat felemás termékét, elakadását, illetve belső ellentmondását.

A szóban forgó absztrakciók, vagyis a centrum–periféria viszonyra, valamint a dezintegrált társadalmi-gazdasági szerkezet kettősségére vonatkozó tételek alkalmazását nem utolsósorban az is indokolja, hogy a harmadik világ egészére vonatkoztatható más, ezektől független általános tételek nemigen alkothatók, vagyis a periféria-helyzet és a strukturális dezintegráció minőségi ismérvein, illetve az ezekből levezethető jellemvonásokon kívül más, a harmadik világ valamennyi országára egyaránt érvényes minősítő karakterisztika aligha található.¹

Mivel pedig ez a tanulmány is a harmadik világ *egészének* társadalmi arculatával foglalkozik, szükségképpen általánosításokat kell tennünk s el kell vonatkoztatnunk az egyedi vonások és helyi specifikumok sokaságától. A centrum–periféria viszony és a duális struktúra figyelembevételével és összefüggésében azonban lehetőség nyílik nemcsak a harmadik világra jellemző társadalmi szerkezet legáltalánosabb vonásait s az egyes társadalmi elemek sajátos, a „szerves” tökések fejlődésben képződő vagy elhaló elemektől eltérő vonásait szemügyre venni, hanem e viszony konkrét tartalmának megfelelően és tartalmi változásának tükrében az általános eseten belül differenciálni és tipizálni is. A harmadik világ gazdasági differenciálódásának fokozódása, különösen pedig a fejlődő országok világ-gazdasági pozíciójában mutatkozó különbségek növekedése ezt annál is indokoltabbá teszi, mert bár a társadalom arculatának és viselkedésének változásai nem vezethetők le egyszerűen és közvetlenül a gazdaság változásaiból, sem pedig a belső gazdasági folyamatok nem egyszerű és passzív leképeződései a világ-gazdasági folyamatoknak, az utóbbiaknak a hatása a perifériás társadalmakban különösen jelentős, sőt meghatározó lehet.

II. A „SZERVETLEN”, PERIFÉRIÁS FEJLŐDÉS VÁLTOZATOS TÖRTÉNELMI KÖRÜLMÉNYEI, ÁLTALÁNOS VONÁSAI ÉS TÁRSADALMI KÖVETKEZMÉNYEI

A fejlődő országok a nemzeti kapitalizmus „szerves” (kifelé ugyan nyitott, de), belsőleg integrált és autocentrikus rendszere helyett egy felemás, dezintegrált szerkezetű, függő és extrovertált kapitalizmus „szervetlen” képződményét örökölték az elmúlt néhány évszázad történelmétől. Ez a képződmény azoknak a külső erőknél és hatásoknak, illetve e hatásokra adott reagálásoknak a következménye, amelyek így vagy úgy a tőkés világgazdaság kibontakozásának folyamatával és mozgásának törvényszerűségeivel függnek össze.

Az egyes fejlődő országoknak a tőkés világgazdaságba való részleges integrálódása persze igen különböző időben, mértékben és módon ment végbe, sőt a kibontakozó vagy már fejlett nyugati kapitalizmussal való érintkezésbe kerülésük is saját társadalmi fejlődésük más-más korszakában, illetve szintjén és a világgazdaság fejlődésének is más-más szakaszában történt. Már ennek következtében is nemcsak igen eltérő típusú és fejlettségű prekapitalista társadalmak kerültek perifériaként a tőkés centrum egy-egy, s ugyancsak különböző fejlettségű vezető hatalmának befolyása, illetve hatása alá, hanem eltérő funkciókat is nyertek a centrum—periféria viszony adott szerkezetében. E viszony tartalmának történelmi változása pedig, amely a tőkés társadalom és világgazdaság általános fejlődésének, közelebbről pedig a mindenkori centrumváltozó igényeinek, „kihívásainak” s a periféria ezekre való passzív vagy aktív reagálásainak a tükröződése, további különbségeket okoz az egyes periféria-területek funkcionális helyzetében, sőt módosítja korábbi szerepét s „elmaradottságának” fejlődéspályáját is. A centrum változó igényeinek más és más földrajzi, természeti és társadalmi adottságokkal rendelkező periféria-területek, illetve az adott periféria-terület fejlődésének strukturálisan és institucionálisan eltérő követelményei felelnek meg.

Már a centrum—periféria viszony történelmi fejlődésének első szakaszában (a nyugat-európai eredeti tőkefelhalmozás folyamatához kapcsolódó merkantilizmus és korai gyarmatosítás szakaszában) különböző funkciót nyertek s így eltérő hatások alá kerültek az élvezeti cikkek távolsági kereskedelmének főbb forrásai és állomásait jelentő egyes ázsiai társadal-

mak, a rabszolgakereskedelem afrikai „exportőr”-társadalmak, a pénzbeli tőkefelhalmozást szolgáló nemesfém-beszerzés érdekében megtizedelt vagy, illetve később, az afrikai rabszolgák felhasználásával nyers-termék-termelésre szakosított latin-amerikai társadalmak, továbbá a távolsági kereskedelembe, tengerhajózásba, a merkantilista pénzfelhalmozás lebonyolításába, a nemzetközi bankügyletekbe bekapcsolódó egyes közel-keleti társadalmak vagy a centrum számára adminisztratív, illetve katonai funkciókat ellátó egyes tengerparti és szigetállamok.

A „klasszikus” kapitalizmus korszakában kiszélesedő nemzetközi munkamegosztás rendszere is új és változó lehetőségeket, illetve kényszerpályákat nyitott a centrumhoz kapcsolódó periféria-területek számára. Míg a gyarmatosított országok zömében a nyerstermék-exportra szakosodás erőltetése és különböző változata játszott meghatározó szerepet a társadalmi változások folyamatában, egy-egy fejlettebb periféria-területen (pl. Indiában, Egyiptomban) vagy a gyarmati uralom alól már a 19. század első felében felszabadult egyes (pl. latin-amerikai) országokban megcsillant az iparosodás és nemzeti tőkés fejlődés lehetőségének reménye is, hogy azután vagy a helyi uralkodó osztály perifériás „lumpen”-viselkedése (Frank, 1972) (mint pl. Latin-Amerikában) vagy a monopolizált szakaszba lépett kapitalizmus centrumhatalmainak világpiaci expanziója és működő tőke kivitele fojtja meg az ipari fejlődés helyi csíráit.

A centrum–periféria viszony e második és harmadik szakaszában, vagyis a kapitalizmus klasszikus és monopolizált korszakához kapcsolódó szakaszokban, amelyek meghatározták a fejlődő országok társadalmi-gazdasági fejlődését a második világháború, illetve a gyarmati rendszer összeomlása előtt, a nyerstermék-termelésre való egyoldalú szakosodás mint a periféria mindinkább általánossá vált strukturális funkciója három különböző (bár többnyire és később egyre jobban összefüggő) módon alakult ki: *a)* a gazdaságon kívüli, nyílt gyarmati erőszak nyomán, *b)* a helyi uralkodóréteg önkéntes döntése, „lumpen” politikája következtében, valamint *c)* a külföldi monopolizált közvetlen beruházási tevékenysége eredményeként. Már e három módozatnak is eltérő társadalmi hatások és reagálások felelnek meg. Ráadásul az egyes periféria-területek eltérő természeti, illetve földrajzi és társadalmi körülményei igen különböző lehetőségeket kínáltak a nyerstermék-termelésre, más és más nyerstermék termelésének bevezetésére. Az egymástól különböző nyers-termékek exportra termelésének, illetve termeltetésének — egyebek mellett — az infrastruktúrális, szervezeti és institucionális követelményei

is eltérőek, aminek a társadalmi hatásokban és reagálásokban is megvan-
nak a következményei.

A centrum kapitalizmusának állammonopolista továbbfejlődésével, a tudományos-technikai forradalom kibontakozásával, a gyarmati rendszer összeomlásával s a neokolonializmusra való áttéréssel, valamint a transznacionális társaságok megjelenésével és világméretű reallokációs tevékenységével jellemezhető újabb szakasza a centrum – periféria viszony fejlődésében természetesen ugyancsak módosítja a periféria funkcionális helyzetét (éspedig elsősorban az egyoldalú nyerstermék-termelésre szakosodás helyett, illetve mellett bizonyos másodrendű és technológiailag függő iparágak fejlődésével). Az egyes periféria-területek adottságai e módosulás szempontjából is igen eltérőek (lásd az iparfejlődés koncentrálódását néhány országra), s a társadalmi következmények és reagálások is különböző képet mutatnak a módosulás tényleges mértéke és mikéntje szerint.

A világ gazdaság szerkezeti eltolódásai és a világpiac jelentős árváltozásai, valamint a hetvenes évek globális válságának következményei is igen különböző módon érintették az egyes nyerstermékek termelőinek, valamint az „újonnan iparosodott országoknak” a helyzetét, s így más-más mértékben és irányban hatottak az egyes fejlődő országok társadalmára.

Miként az elmondottakból kitűnik, a mai harmadik világ valójában tehát *sohasem* volt homogén egység. De a centrumhoz kapcsolódás időpontjában, módjában, a perifériás „szervetlen” kapitalista fejlődés megindulásában, előrehaladása mértékében és helyi sajátosságaiban mutatkozó jelentős különbségek s a nemzetközi munkamegosztásban bekövetkezett szerkezeti változások ellenére is a fejlődő országok közös vonása maradt az egyoldalú (perifériás) gazdasági függőség és a belső társadalmi-gazdasági szerkezet dezintegráltsága. Ebből következően társadalmi fejlődésükben, osztályviszonyaikban sok, alapvetően közös vonás is fellelhető. A társadalmi-gazdasági struktúra dezintegrációja, belső egységének hiánya annak következménye, hogy ezek az országok nem gazdaságuk belső fejlődésének előrehaladása folytán váltak a világ gazdaság szerves részeivé, hanem fordítva: bekapcsolódásuk a világ gazdaságba növekedést indított el gazdaságuk bizonyos szektoraiban. Így a korszerűbb termelési mód (és társadalom) elemei *kívülről* – többnyire a gyarmati keretek között s gyakran erőszakosan – plántálódtak be a tradicionális gazdaság és társadalom testébe, idegen elemekként, elszigetelten. Ezek a jól ismert

„enklávék” eleve *külső* orientációjúak voltak és maradtak, részben mert létrejöttük és működésük idegen érdekekhez, a gyarmatosító hatalmakéhoz vagy általában a külföldi tőkééhez fűződött, részben mert olyan spon-tán gazdasági erők hatása alatt állt és olyan kívülről érkező fogyasztási, illetve kulturális hatások befolyása alá került, amelyek a helyi beruházókat is (ahol ilyenek voltak) az exportra termelő ágazatok fejlesztésére s az exportbevételeknek nagyrészt parazita luxusfogyasztására való pazarlására indították.

Ezek az enklávék nyilvánvalóan nem válhattak a belső gazdasági fejlődés motorjaivá. Egy olyan nemzetközi munkamegosztásnak voltak ugyan-is a megtestesítői, amely még virágzásában is számos hátrányos következménnyel (egyoldalú gazdasági struktúra, különféle jövedelemlecsapolások stb.) járt a szóban forgó országok számára. Amióta pedig működésében krónikus zavarok jelentkeznek (a tudományos-műszaki haladás és egy újabb fajta munkamegosztás kibontakozása nyomán), ezek az enklávé-szektorok a piac korlátaiba ütközve s többnyire elégtelen világ-piaci kereslettel küszködve elveszítették kezdeti dinamizmusukat is. De nem válhattak azzá azért sem, mert környezetükkel, az adott ország gazdaságának (és társadalmának) többi részével csak korlátozott módon és mértékben kerültek kapcsolatba. Így a kívülről indukált tőkés szektorok mellett fennmaradhattak a gazdálkodás és társadalmi berendezkedés látszólag eredeti, érintetlen de valójában új feltételek közé került prekapitalista formái. A termelési mód dezintegrációja, a kialakult, sajátosan kettős társadalmi-gazdasági szerkezet olyan belső mechanizmusnak vált az alap-jává, amely a belső árukapcsolatok kibontakozását, a produktív célú felhalmozás növekedését és a munkaerő minőségi javulását korlátozva, valamint általában a népesedésre, a foglalkoztatottságra és a társadalmi viszonyok és folyamatok alakulására gyakorolt hatásánál fogva *újra-termeli* a fejlődés torzulásának és a viszonylagos lemaradás fokozódásának feltételeit.²

A fejlődő országok társadalmára jellemző demográfiai robbanás is összefügg a dezintegráció tényével. A népszaporulat gyors emelkedésének az oka — mint ismeretes — a halálozási ráta bekövetkező süllyedése változatlanul magas születési ráta mellett. A halálozási ráta süllyedése a tőkés szektor pozitív hatásának vagy általában a prekapitalista szektorba kívülről behatoló — de még korántsem kielégítő — egészségügyi ellátásának az eredménye. A születési rátát ezzel szemben a munkaerő-utánpótlás tényleges vagy vélt szükségletén túl alapvetően még mindig a prekapitalista

talista szektorban gyökerező ősi szokások és erkölcsi törvények határozzák meg. E szektoron belüli objektív és szubjektív körülmények is a magas születési ráta fennmaradását indokolják. Ilyen objektív körülmény mindenekelőtt a prekapitalista szektor munkaszervezete és munkamegosztása amelyben a *gyermekmunkaerő* is szerepet játszik. De legalább ilyen fontosak azok a szubjektív „kényszerhajlamok”, amelyek a vallásnak, az ősi szokásoknak, erkölcsi törvényeknek és a széles rokonságot tömörítő nagycsalád pszichikai „nyomásának” hatására fejlődnek ki a szülőkből.

A nagyarányú nyílt és rejtett *munkanélküliség*, a tanulatlan munkaerő fölös tömegeinek képződése és egy részüknek a marginalizációja,³ illetve a bővülő informális szektorban való „lecsapódása” is a „tradicionális” és a „modern” szektor kettősségének a következménye, amennyiben az előbbi egyre bővebben buzgó munkaerő-kibocsátó forrásként, az utóbbi pedig ennél jóval lassabban felszívó közegként működik.

A „tradicionális” szektor munkaerő-kibocsátásának volumene és üteme természetesen függ a demográfiai helyzet alakulásától. Függ továbbá a szektoron belüli munkaerőfelszívó-képesség „térbeli” és „időbeli” korlátozottságától, vagyis egyfelől a megművelhető földek és a rendelkezésre álló más termelési eszközök volumenétől, másfelől a munkaigényesség szezonális változásaitól.

A munkaerő-kiáramlás meghatározásában szerepet játszik a társadalom tagjait a „tradicionális” szektorból elűző gazdasági és nem gazdasági tényezők hatása is (pl. a megélhetési források elégtelensége; az esetleges adósságterhek; a primitív életkörülmények és szokások elől, illetve a feudális, félf feudális függéstől vagy a rokoni kötelekektől való szabadulás vágya stb.), valamint a másik oldalon a „modern” szektor szívóhatása (a kényelmesebb városi élet vonzása, a magasabb fogyasztási és életszínvonal reménye, az esetleges tanulási lehetőségek stb.).

A „tradicionális” szektorba való visszaáramlásnak viszont az a fő oka, hogy a „modern” szektor felszívóképessége elégtelen. A bérszínvonal a munkanélküliség és a tanulatlan munkaerő túlsúlya miatt rendkívül alacsony. A családfenntartáshoz — ilyen körülmények között — nélkülözhetetlen jövedelemkiegészítésre és járulékos megélhetési forrás biztosítására az alacsony bérek miatt nemcsak feltétlenül szükség van, hanem a „tradicionális” szektoron belül a földhasználat módja és a szokások révén általában még lehetőség is nyílik. Biztonságot és támogatást betegség, rokkantság stb. esetén vagy öregkorban többnyire csak a tradicionális

lis közösség ad. A családoknak a férfimunkások elvándorlása miatti szét-
szakítottsága maga is a visszaáramlás természetes ösztönzője.

Az ismétlődő visszaáramlás a szisztematikus kiáramlással együtt
egyetlen rendszert, ún. *vándormunkarendszert* alkot, és meghatározójává
válík a munkaerő összetételének (a tanulatlan, időszakai vándormunkások
túlsúlyát biztosítva), továbbá a tanulatlan munkások bérszínvonalának
is (a családjától külön élő, családtagjait csak részben ellátó férfimunkás
„létminimum” alapján). Ezenfelül akadályozza a szakképzettség meg-
szerzését, sőt a betanított munkássá válást is. S végül ez a rendszer gátolja
a széles bázisú, stabil városi proletariátus kialakulását is.⁴

A munkaerőt kibocsátó „tradicionális” szektor és a munkaerőt föl-
szívni hivatott „modern” szektor kölcsönhatása a munkaerő-túlkínálat
kumulatív tendenciájában és a marginalizáció jelenségében összegeződik.

A gazdasági szerkezet torzulása nagymértékben meghatározta a tár-
sadalmi struktúra torzulását s az osztályviszonyok alakulását is. A tulaj-
don- és az elosztási viszonyok kialakult rendszere, a létrejött társadalmi
szerkezet s azon belül az egyes osztályok, rétegek egymáshoz viszonyított
helyzete viszont maga is „beépült elemévé”, fenntartójává és elősegítő-
jévé vált a perifériás gazdaság működésének. Ez nemcsak abban mutat-
kozik meg, hogy a kolonialista vagy neokolonialista erők szövetségekre
leltek a helyi társadalmak vezető rétegében, vagy hogy maga ez a réteg
(mint pl. a latin-amerikai „lumpenburzsoázia”, vagy jó néhány afrikai
ország reakciós, privilegizált elitrétege) aktív szerepet játszott vagy ját-
szik a kormánypolitika szintjén is a neokolonialista gazdasági struktúra és
függési rendszer kialakításában. A sajátos osztályviszonyok, illetve tár-
sadalmi szerkezet hatását az is mutatja — s ez sok szempontból lényege-
sebb —, hogy a kettős szerkezet, a két társadalmi szektor eltérő termé-
szete és a kettő közötti növekvő szakadék objektív feltételeket teremt a
tulajdonviszonyok heterogenitása, a munka sajátos társadalmi szervezete
és a szélsőségesen egyenlőtlen jövedelemelosztás révén az elmaradottság
gazdasági mechanizmusa számára. Ez fejeződik ki a „tradicionális” szek-
tor munkaerőforrás funkciójában éppúgy, mint a jövedelemelosztási vi-
szonyoknak a belső piac és a felhalmozás bővülését akadályozó szerepé-
ben.

A fejlődő országokban a „modern” társadalom elemei általában *nem*
a társadalom belső önfejlődéséből jöttek létre, fokozatosan szakadva el
a nekik életet adó régi társadalom méhétől s felnövekedésükkel egyidejű-
leg alakítva át azt, hanem — miként a gazdálkodás új, tőkés formái is —

kívülről telepedtek be, minden előzetes „szerves” kapcsolat nélkül. Az idegen kapitalizmus behatolása — amely ráadásul többnyire erőszakos, gyarmati körülmények között történt — megszakította az eredeti társadalom fejlődésének (és átalakulásának) természetes útját, megakadályozta és végérvényesen lehetetlenné tette, hogy ez utóbbi addigi fejlődése belső törvényszerűségei által meghatározott úton és ütemben haladjon tovább.

Igaz, az az eredeti társadalom, amelyet a kapitalizmus a legtöbb országban talált, rendkívül lassan fejlődő, sok helyütt évszázadokon át stagnáló társadalom volt, amelyet vagy a kedvezőtlen földrajzi, természeti körülmények, vagy a megkövesedett feudális és vallási béklyók, s az előbbieket vagy utóbbiak folytán fennállott nagyfokú elszigeteltség viszonyai kötöttek gúzsba. Egy ilyen társadalomnak a „feltörése”, eresztekeinek fellazítása, elszigeteltségének áthatolása önmagában véve pozitív, noha rendszerint igen fájdalmas „történelmi tett”. Ellentétben azonban azokkal az esetekkel, akár az európai őstörténelemben, akár a szóban forgó népek gyarmatosítás előtti történelmében, amikor egy fejlettebb társadalmat — vagy éppen, nem is ritkán, csak egy katonailag erősebb, de egyébként fejletlenebb társadalmat — képviselő hódítók „rátelepedése” a meghódítottak társadalmára végül is mindkettő teljes átalakulásához és szerves egybeépüléséhez vezetett, a tőkés társadalom exportja a gyarmati területekre nem hozott radikális és teljes átalakulást.

Ennek oka részben és elsődlegesen a „modern” szektor enklávé-jellegében s abban a tényben rejlik, hogy e nyerstermékeket exportra termelő szektor működése nem tette szükségessé a prekapitalista viszonyok felszámolását, a munkaerő kettős értelemben szabaddá tételét, részben pedig a társadalmi szegregáció jelenségében és a társadalmi átalakulásért küzdő erők gyengeségében keresendő.

A betelepülő idegen társadalmi elemek (különösen az ún. „fehér telepesek”) továbbra is az „anyaországi” társadalom tartozékai maradhattak mindaddig, amíg a politikai-katonai hatalom a kezükben volt, és ameddig gazdasági táptalajuk az „anyaországi” tőke maradt. Ez az „anyaország-hoz” való közvetlen kapcsolódás, amelyet azután nemcsak az imperializmus nemzetközi viszonyai, hanem a technika, közlekedés és kommunikáció nemzetközi méretei is lehetővé tettek, annak a társadalmi jelenségnek a meglehetősen általánossá válásához vezetett a szóban forgó területeken, amelyet *szegregációnak* nevezünk, s amelynek a faji diszkrimináció csupán egyik — szélsőséges — megnyilvánulása.

Szegregáció jött létre a társadalom helyi elemei között is, és pedig a külföldi hatalmakhoz, érdekekhez, kultúrához és szokásokhoz igazodó elitréteg, valamint a néptömegek között.

Az idegen elem uralma a politikai hatalom s különösen a gazdaság szférájában megakadályozta vagy megnehezítette annak a belső, nemzeti társadalmi erőnek a kifejlődését és megerősödését is, amelynek egyébként elemi érdeke lehetett volna a társadalmi átalakulás folyamatának végigvitele. Helyi burzsoázia vagy egyáltalában nem volt képes kifejlődni, vagy nem tudott életerős nemzeti burzsoáziává válni, hanem inkább csak a külföldi tőke függelékeként élősködő, közvetítői tevékenységre kárhoz-tatott és spekulációval, uzsorával foglalkozó, pazarlóan fogyasztó réteggé vált.

A heterogén szerkezeten belül a külföldi monopoltőke vagy telepestőke behatolása folytán meghatározóvá vált tőkés elem horizontálisan visszaszorította és korlátozta a prekapitalista társadalmi elemek gazdasági táptalaját: a közös törzsi földek újraelosztására épült földművelő naturálgazdaságok, a nomád pásztorkodás, a faluközösségek vagy a feudális gazdaságok szféráját. Ennek a horizontális hatásnak a legvilágosabb megnyilvánulása a törzsi földek egy részének erőszakos kisajátítása volt azokon a területeken, ahol a külföldi tőkés elem a gyarmati kormányzat támogatásával ültetvényes gazdaságokat hozott létre.

Ez a horizontális hatás azonban — természeténél fogva — csak bizonyos, meglehetősen szűk határig terjedt, s távolról sem vált képessé arra, hogy a gazdaság és következésképp a társadalom egészéből eltüntesse a prekapitalista elemeket.

Az uralkodóvá vált tőkés elem természetesen vertikális hatást is kifejtett. A prekapitalista társadalmi elem gazdasági szférájának összeszűkülése már önmagában is vertikális folyamatokat indított meg. A prekapitalista társadalom reakcióját ez utóbbi jellege és összetétele befolyásolta. Így azután a végeredmény szempontjából lényeges különbségeket kell tenni aszerint, hogy

— a tőkés gazdasági szektor a tőkés ültetvények, a bányák, a „bennszülött” mezőgazdaságból élősködő kereskedelem, vagy a városi szolgáltatások, esetleg ipar területén fejlődött-e ki elsősorban; illetve, hogy

— a tőkés társadalmi elemet a bevándorolt telepes tőkések, az egyéb „faji kisebbségek”, a felnövekvő helyi elit és burzsoázia, vagy a nemzetközi társaságok képviselik-e elsősorban; és továbbá, hogy

— a prekapitalista szektor feudális nagybirtokokat (hűbérurakkal és

jobbágyokkal), földműves kisgazdaságokat (családi vagy törzsi közösségekkel) vagy nomád pásztortörzseket jelent-e.

Mind a hatás, mind a reagálás ezektől a tényezőktől függ elsősorban, s ezek határozzák meg általában a helyi lakosság „részvételének” jellegét is a gazdaság és társadalom egészének működésében.

A prekapitalista szektor *egészét* — nem pedig annak különböző természetű és különbözően reagáló részeit — tekintve, a vertikális hatás „alul” főként a vándormunkarendszerbe bekapcsolódó munkás-földművesek, vagyis a prekapitalista gazdaságból időnként bér munkára elvándorlók, „felül” pedig a meggazdagodás érdekében áruval, földdel, munkaerővel vagy pénzzel kereskedni kezdő feudális vagy törzsi vezető réteg révén nyilvánult meg. Ez a hatás azonban egy valóságos és teljes társadalmi átalakulás megindításához gyengének bizonyult, kifulladt vagy éppen a további átalakulást akadályozó vegyes és labilis jellegű átmeneti képződményeket hozott létre. Az átalakulás gazdasági mozgástere a „modern” szektor jellege következtében már eleve „nehéz tereppé” vált. Ráadásul magát a hatást, mely „felül” az idegen életforma megjelenését, „alul” pedig többnyire az *idegenek* általi foglalkoztatást és kizsákmányolást jelentette, a régi társadalom (gyakran épp a védekezés révén megerősödött) összetartó kötelékei, kohéziós erői nagymértékben ellensúlyozták.

Egyetlen prekapitalista társadalmi közösség sem maradt azonban *érintetlen* a kolonializmus és a „modern” szektorban működő tőke hatásától, egyetlen ilyen közösség sem őrizhette meg létezésének és független fejlődésének eredeti feltételeit. *Nincsenek valóságos ősközösségi vagy feudális társadalmak a harmadik világban!* Csupán széttört, megcsonkított vagy növekedésükben blokádnak alá helyezett maradványok vannak, amelyek a kapitalizmus dominánssá vált rendszerének váltak — bár idegen és ellentmondó, de mégis azt szolgáló — tartozékaivá. Bármilyen ellenállást tanúsítottak is itt vagy ott ezek a prekapitalista közösségek az idegen kapitalizmus behatolása, a gyarmati terjeszkedés ellen, ez az ellenállás — noha a függetlenség megőrzése, majd visszaszerzése eszméjének ébren tartása szempontjából pozitív szerepe volt — nem lehetett eredményes, és a társadalmi haladásnak a nemzeti függetlenség visszaszerzésén *túlmutató* perspektívájában már nem képviselt pozitív erőt.

A tőkés elemmel szembeni ellenállás és elzárkózás s a tradicionális kötelékek és hagyományok védekező erősítése később annál inkább felerjedett és fellazult — noha sok helyütt az új nemzeti kormányzat a múlt hagyományainak felélesztésén fáradozik —, minél inkább eltűntek az

idegen uralom, a gyarmatosítás *nyílt* jelei, s minél inkább napirendre került és előrehaladt a nemzeti fejlesztési programon belül a prekapitalista falusi szektor gazdasági és kulturális fejlesztése. Mindamellett a tradicionális társadalmi magatartás és szabályok eleven hatása még sokáig érződni fog és befolyásolni fogja a társadalmi folyamatokat.

A duális társadalmi szerkezet, a kölcsönhatások egymást gyengítő interferenciája vagy negatív irányban erősítő halmozódása gátolja a társadalmi folyamatok előrehaladását. A társadalmi osztályok, rétegek közötti vertikális határok erősen elmosódtak, míg maga a társadalom — a különböző összetételű regionális egységek, a sokféle etnikai (és vallási) csoport és a „szub-társadalmak” létezése miatt — rendkívül heterogén. A heterogén szerkezet érintkezési felületein viszonylag széles *közbülső rétegek* képződhetnek. Az osztályhovatartozás tudatát nemcsak az osztályhatárok elmosódottsága gyengíti, hanem azt erősen befolyásolják és elensúlyozhatják a *társadalmi tudat egyéb formái*, a tradicionális vallás, a törzsi nemzetiségi, kaszt- és szektabeli kapcsolatok, a nacionalizmus vagy ezek vegyes kombinációi. A társadalmi struktúrának és folyamatoknak e sajátos volta ad magyarázatot arra, hogy ezekben az országokban a politikai változások, eltolódások miért térhetnek el annyira az osztályhatárok vonalától.

A váratlan, s a valóságos társadalmi erőviszonyok változásától nagymértékben független *politikai fordulatok* lehetősége tehát nemcsak a gazdaság, s következésképpen a politikai szféra „nyílt” jellegéből, a külső erők beavatkozásának széles és mély frontjából következik, hanem a belső erőképződmények nagyfokú *labilitásából*, a hatalom csúcsára ért vagy arra törekvő csoportok vegyes összetételéből és sokirányú, változékony gazdasági, társadalmi és tudatbeli kötődéséből is.

A törzsi, nemzetiségi, „faji”, vallási és kaszt- stb. közösségek léte és kötelékeik intenzitása a politikai folyamatokat közvetlenül is — nemcsak a tudati hatáson keresztül — befolyásolja, és sok esetben a szervezeti formák, közigazgatási rendszerek kialakulására is hatással van.

Különösen akkor nő meg azonban a törzsi társadalom maradványaiból táplálkozó tribalizmus, a „szub-társadalmak” létéből kifejlődő provincializmus, a „faji”, vallási és kasztöntudat stb. politikai jelentősége, s egyben az ilyen alapon kialakult szervezeti és közigazgatási formák politikai súlya, amikor azok megtévesztő módon, viszonylag széles fronton kerülnek „átfedésbe” a kibontakozó osztályöntudat és osztályellentétek erővonaláival. Az ilyen, *nem* az osztályantagonizmus alapján álló kon-

frontációnak minden esetleges „taktikai” előnye csekélynek bizonyul azokhoz a „stratégiai” hátrányokhoz és veszteségekhez képest, amelyek elkerülhetetlenül bekövetkeznek a későbbiekben, amikor az etnikai (vagy vallási) antagonizmus antihumánus jellege nyilvánvalóan ellentmondásba kerül az eredetileg talán progresszív célkitűzésekkel és végleg lejárátja azokat, másrészt amikor a valóságos osztályellentétek frontvonalai mindjobban eltérnek az etnikai (vagy vallási) ellentétek vonalaitól. De éppen ez utóbbi *természetes* tendencia miatt már a „taktikai” előnyök is fölöt-
tebb kétségesek, hiszen az etnikai (vagy vallási) összetartás vagy szemben-
állítás hamis ideológiája az azonos etnikai csoporton belül kibontakozó
osztályellentétek elleplezésére és a különböző csoporthoz tartozó, de
azonos társadalmi helyzetű rétegek közötti érdekközösség tudatosodásá-
nak megakadályozását szolgálhatja.

A gyarmatosítók rendszerint céltudatosan használták fel a társadalmi
tartalmukban hamis tudatformákkal való manipulációt saját hatalmuk
megerősítésére a „divide et impera” elv alapján. De a céltudatos manipu-
láción kívül objektív tényezők is közrejátszottak a társadalmi (osztály)
antagonizmusok és az etnikai (vagy vallási) ellentmondások összefonó-
dásában és keveredésében. A legismertebb ilyen tényező a gyarmatosítás
európai („fehér”) jellege volt, amelynek következtében a gyarmatosító –
gyarmatosított antagonizmusa mint „fehér” és „színesbőrű” népek ellen-
tété látszott megjelenni – noha elnyomott és kizsákmányolt helyzetbe
kényszerített népek éppúgy voltak a „fehér”, mint ahogy elnyomó és ki-
zsákmányoló társadalmak a „színesbőrű” népek körében. Ezen a kétség-
kívül legfontosabb tényezőn túlmenően, amely a (nyugat-) európai és a
nem európai területek közötti egyenlőtlen fejlődés tükröződése és a kapi-
talizmuson belüli centrum és periféria antagonizmusának tudati kifejező-
dése volt, szerepet játszott a *periférián belüli egyenlőtlen fejlődés is*, amely
az egyes országokon belül is a regionális különbségek fokozódásához, a
privilegizált körzetek, törzsek vagy nemzetiségek és a velük szemben hát-
rányban maradtak ellentétéhez vezetett. Szinte minden országban kiraj-
zolhatók azok a körzetek – s így a szóban forgó körzetekben élő közös-
ségek is –, amelyek különféle okoknál fogva, de elsősorban az enklávé-
szektor elhelyezkedésétől függően gyorsabban fejlődtek, mint környeze-
tük, s a szegénységen *belül* privilegizáltaknak számítanak. Ehhez járul to-
vábbi objektív tényezőként a különböző immigrációk léte és elhelyezke-
dése, valamint a velük együtt érkezett *vallások* társadalmi megoszlása.

A gyarmati időszak elmúltával az eredetileg céltudatosan kifejlesztett

vagy az objektív tényezők folytán kialakult törzsi, „faji”, vallási ellentétek sok helyütt tovább éleződtek. A tribalizmussal, rasszizmussal való manipulációt a társadalomtól elidegenedő elitréteg is hamarosan elsajátította. Az osztályprivilegiumnak vagy az osztályelégedetlenségnek sok helyütt a tribalizmus vagy a vallási fanatizmus lett az álarca és kifejezője. Ez viszont egyfelől a tömegek kibontakozó osztályöntudatának gyengeségéhez vezet, másfelől az integráció ellenében az elkülönülés tendenciáit erősíti. Mindkettő nehezíti a haladó kormányzatok működését. A törzsi vagy vallási háborúk a legreakciósabb tendenciáknak és képződményeknek adnak helyet, s egyben a legszélesebb kaput nyitják a neokolonialista beavatkozások számára.

Hasonlóan súlyos veszélyekkel jár a társadalmi osztályharc „faji” vagy „nemzeti” ellentéttel való helyettesítése is. A gyarmati felszabadulást követő időszakban a neokolonializmus körülményei között a fejlődő országok *nacionalizmusának* korlátai és negatívumai sok helyütt előtérbe kerülnek. A még fel nem szabadított területek függetlenségi harcának támogatásában és a nemzetközi imperializmus elleni küzdelemben, valamint a gazdasági függetlenségért folyó harcban a nacionalizmus progresszív szerepet töltött be. Fontos és pozitív a hatása a nacionalista összefogásnak a neokolonializmus által manipulált törzsi, vallási stb. ellentétekkel, szeparatista törekvésekkel szemben, s az alakuló nemzet kohéziós erőinek kiépítésében is. Figyelembe véve azonban a gyarmati elnyomás nyílt formáinak a helyi társadalmat, s azon belül különösen a nemzeti burzsoáziát jobban megbontó, burkoltabb neokolonialista módszerekkel való helyettesítését és a társadalmi differenciálódás ebből is következő felgyorsulását, valamint számolva a nemzetközi monopoltőke módosult beruházási szerkezetének a nemzeti burzsoázia és a multinacionális társaságok közötti együttműködést fokozó hatásával, a volt gyarmati népek nacionalista mozgalmait ma már nem lehet magától értetődően és általában progresszívnek tekinteni.

III. AZ OSZTÁLYKÉPZŐDÉS SAJÁTOSÁGAI ÉS A TÁRSADALMI SZERKEZET FŐBB ELEMEI A HARMADIK VILÁGBAN

Az osztályképződésnek, s a meglevő vagy kialakulóban levő osztályok jellegének a problémája a fejlődő országokra vonatkozó irodalom legvitatottabb kérdései közé tartozik, s különösen azzá vált a gyarmati rendszer összeomlása óta végbement fejlődés fényében. A nézeteltérések itt nemcsak az osztályok definiálásának, az osztályismérvek meghatározásának különbözőségéből fakadó *szokásos* nézeteltérések, hanem abból az objektív körülményből is származnak, hogy a társadalmi rétegződés mind horizontálisan, mind vertikálisan olyan különböző forrásokból táplálkozó folyamatok hatására halad előre, melyek nagymértékben fedik vagy keresztezik egymást. Így azután gyakran az azonos ideológia alapján álló szerzők is különbözőképpen értékelik az osztályképződés jelenségeit aszerint, hogy mely folyamatra vagy az interferáló folyamatok melyik eredményére koncentrálnak figyelmüket. És mert egy bizonyos — többnyire rövid — időszak konkrét eredményét könnyebb megragadni, mint az összefonódó tendenciákat szétválasztani, nem csoda, ha gyakoriak a *leegyszerűsített* és a rövid távú jelenségek alapján *általánosító* értékelések, melyek új, „különleges” osztályok keletkezését fedezik fel.

Meglehetősen széles azoknak a koncepcióknak a skálája, amelyek az osztályok képződését és tulajdonságainak megváltozását bizonyos felszíni jelenségek általánosítása vagy rövid távra érvényes megállapítások hosszú távra vetítése alapján ítélik meg. Nem lehet elvitatni, hogy e koncepciók közül jó néhánynak a szerzőjét vagy követőit az a pozitív törekvés vezeti, hogy egyrészt szakítsanak az osztálykategóriáknak azzal a dogmatikus, merev értékelésével és kezelésével, amely a „klasszikus” kategóriákba be nem illeszthető jelenségekről egyszerűen nem vesz tudomást, másrészt — és ezzel összefüggésben —, hogy az új jelenségek empirikus megközelítésével feltárják: hol húzódnak és hogyan mozgósíthatók az adott történelmi időszak forradalmi energiái. A pozitív törekvés azonban még nem garantál pozitív eredményt.

Bizonyos fokig sajátos jelenség, hogy a *vagyoni és jövedelmi* „piramis”, a szegények és gazdagok rétegződése a fejlődő országokban sokkal kevésbé felel meg az alapvető osztályok, s az azokon belüli rétegek egy-

máshoz viszonyított elhelyezkedési rendjének, mint az európai országokban. (Bár az ilyen „egybeesés” feltételezése az utóbbiakra vonatkozóan is csupán nagyfokú leegyszerűsítés eredménye!) Az egyébként azonos osztálykategórián belüli különbségek gyakran nemcsak nagyobbak, mint két egymás után következő kategória között, hanem olykor ellenkező előjelűek is, és egyes magasabb osztálykategóriához tartozó rétegek jóval alacsonyabb jövedelemszínvonalon lehetnek, mint az alacsonyabb osztálykategória felső rétege. Ezek az európainál messze nagyobb arányú és mértékű *átfedések* megint csak egy sor, különböző forrásból fakadó és különböző élettartamú tendencia átmeneti eredményei.

Az átmeneti állapot azonban viszonylag hosszú időt jelenthet. Miért tarthat viszonylag soká az ilyen „zárt” egységeknek vagy a saját működési területüktől eltérő, azt meghaladó társadalmi szférában létrejött rétegeknek a feloldódása, illetve beilleszkedése a társadalmi osztály-allokáció „normális” (vagyis az uralkodó *termelési viszonyok* által meghatározott) rendszerébe? A magyarázatot a társadalmi-gazdasági dezintegráció ténye, valamint az adja meg, hogy a gazdaság és társadalom „nyílt” jellege miatt kívülről jövő hatások egyes szektorokat erősen befolyásolnak, míg másokat alig érintenek. Továbbá az, hogy a „hiányzó láncszemek” miatt a gazdaság ágazatai, illetve a társadalom szegmentumai között a kölcsönhatások nem vagy csak kerülő úton és korlátozott erővel érvényesülnek. De szerepet játszik pl. az állami beavatkozásnak bizonyos szférákra való koncentrálódása is, ami a belső fejlődés egyenlőtlen tendenciáját még tovább fokozhatja.

Az egyik legkritikusabb jelenség, amely az osztályképződés elemzésében különös figyelmet érdemel, a közhivatalnoki, menedzseri, adminisztratori, bürokrata, értelmiségi és katonatiszti elemekből álló *elit* kialakulása és társadalmi helyzete.

Nem kétséges, hogy az osztályképződésnek egy jelentős *forrásával* állunk szemben, sőt tekintettel az osztályképződés „klasszikus útjainak” *viszonylagos* akadályoztatottságára⁵, alighanem egyik legfontosabb forrásával. A kérdés azonban nem is az, hogy vajon az elit kialakulása forrása-e az osztályképződésnek vagy sem, hanem inkább az, hogy *milyen* osztályénak, illetve *önálló* osztály képződésének-e.

Ehhez az elithez hasonló összetételű réteggel (az ún. „középosztállyal” és értelmiséggel) a kifejlett (európai) osztálytársadalmakban is találkozunk. Ott azonban társadalmi helye és szerepe, az alapvető osztályokhoz

való viszonya meglehetősen világos és kialakult. Jellege az uralkodó osztályviszonyok által meghatározott.

Vajon az olyan vegyes, heterogén és átmeneti társadalmi-gazdasági viszonyok között, mint amilyenek a fejlődő országokban uralkodnak, önállósulhat-e ez a réteg, s uralkodó osztállyá válhat-e?

Társadalmi osztályok az őket szülő termelési viszonyok nélkül nem léteznek. Ennek az elitnek a kialakulása viszont nem a termelési viszonyok jellegének megváltozásával, hanem csupán az azon belüli változásokkal és egy sor átmeneti, ideiglenesen ható tényezővel függ össze. Az államhatalom birtokában persze ez az elit kétségkívül befolyásolni képes a termelési viszonyok alakulását. De aszerint, hogy ezt milyen irányban teszi, saját sorsát is meghatározza. Minthogy a kolonializmustól örökölt elmaradott gazdaságban a domináns termelési viszonyok *de facto* tőkés viszonyok, amelyek mellett és hatására a fennmaradt prekapitalista viszonyok is magukban hordozzák a kapitalizálódás tendenciáját, ezért ez az elit *vagy* harcol e tőkés viszonyok ellen, *vagy* kiszolgálójává válik azoknak. Utóbbi esetben sorsa és szerepe meglehetősen világos és egyértelmű: maga is kapitalizálódik, vagyis önálló osztály helyett a burzsoázia képződésének egyik, esetleg legfontosabb forrása lesz.

Az előbbi esetben azonban a kérdés — mint ahogy általában a szocialista fejlődés kérdése is — bonyolultabb, tekintettel az antikapitalista fejlődés egyik lényeges feltételének, az ipari munkásosztály kifejltségének hiányára. Lehetséges-e, hogy ez az elit — különféle belső és külső erőktől támogatva — *egyfelől* széles körű állami (pontosabban államkapitalista) szektort hoz létre a külföldi tőke kiszorításával, s a hazai, magántőke kiszajátításával vagy keletkezésének megakadályozásával, *másfelől* viszont önmagát reprodukáló osztállyá szerveződik és tartósan biztosítja saját privilegizált helyzetét és a jövedelemeloszlás aránytalanságaira épített élőködését? Vagyis kialakulhat-e valamiféle, az „ázsiai termelési módhoz” hasonló társadalmi rendszer, a közösségi és kizsákmányolási viszonyok olyan sajátos együttlétezési formája, amelyben az alapvető termelési viszonyok közösségi tulajdonát, s a horizontálisan érvényesülő kommunisztikus viszonyokat a kizsákmányolásnak az államhatalmon keresztül érvényesülő vertikális viszonyai egészítik ki?

Az „ázsiai termelési móddal” való analógia — mint általában minden hasonlat — természetesen nem pontos, mégis segít megvilágítani bizonyos kritikus kérdéseket. Végül is az ázsiai termelési mód is „*átmeneti*” jellegű volt — noha évszázadokat foglalt magában —, és kétségtelen, hogy az

állami elit valóságos kizsákmányoló „osztályt” alkotott. Csakhogy ennek az „átmeneti” szakasznak a tartósságát magának az egész társadalomnak a *külső elszigeteltsége, zártsága*, a társadalmon belül az állami arisztokráciának a *belső elszigeteltsége*, valamint a fejletlen termelőerőkkel párosult primitív öközösségi viszonyokból következő nagyfokú gazdasági-társadalmi *immobilitás* és *stagnálás* biztosította. Az uralkodó elit újratermelődése voltaképp mint egy születési arisztokrácia természetes reprodukciója valósult meg, s ennek az arisztokráciának a stabilitását és alapját az uralkodó személyiségének determináltsága adta.

Nyilvánvaló, hogy a mai fejlődő országokban a termelőerők minden fejletlensége, s az elitnek a társadalom tömegeitől való elszakadása ellenére sem tartható fenn tartósan — még nyílt katonai erőszak mellett sem — egy ilyen átmeneti formáció. Nemcsak — és nem is elsősorban — azért, mert a külső elszigeteltség feltétele nem biztosítható (a gazdaság nyílt jellege, a nemzetközi kommunikáció modern eszközei stb. mellett), hanem főként azért nem, mert a társadalmi mobilitás az ipar és a közoktatás fejlődése mellett olyan mértékű, hogy épp az elit kialakulásának és elszigetelődésének a feltételei számolódnak fel fokozatosan.

Az elit képződésének és társadalmi magatartásának kérdésére még vizsgatérünk. Előbb azonban tekintsük át a heterogén társadalmi szerkezet főbb elemeit!

1. A társadalom *feudalizmus előtti* elemei nemcsak arányaikat és szerepüket tekintve, hanem jellegükben és változásaikban is igen különbözőek az egyes országokban, illetve régiókban.

Valóságos és érintetlen öközösségi társadalmak persze még kivételként sem maradtak fenn. Olyan közösségek azonban, amelyek megőrizték az öközösségi társadalom több lényeges vonását, miközben létfeltételeiket a megváltozott környezet, illetve az ahhoz való igazodás nagymértékben módosította, jelentős számban és területileg széles foltokban található. Ezekről egységes elemzést adni a történelmi, néprajzi, vallási stb. tényezők okozta számtalan variációra való tekintettel csak igen elnagyoltan lehet, így csak néhány általános jellemzőre koncentrálnunk.

A *törzsi közösségek* bizonyos belső integritással, s függetlenséggel rendelkeznek. Ennek nemcsak egyszerűen a naturálgazdálkodás ténye, illetve túlsúlya és általában a primitív termelési mód adja meg az alapját, hanem az is, hogy a gazdasági jelenségek a törzsi élet jogi, erkölcsi, vallási, illetve mitológiai dimenzióiban fejeződnek ki. Noha e dimenziók adta keretek között a gazdasági cselekvés vitathatatlanul a racionalitás jegyeit viseli,

expanziója nemkívánatos és kétségkívül kockázatos. A jelenben el nem fogyasztható és a jövő számára el nem raktározható, illetve nem tartósítható javaknak az elpocsékolása, sőt olykor kifejezett elpusztítása meg-
lehetősen általános jelenség a törzsi társadalmakban, s legfeljebb annak rituális, illetve szokásjogi formája különböző.

A *nomádpásztor* és a *földművelő törzsek* magatartása között persze e tekintetben is különbségek mutatkoznak. Az előbbiekre — a termék és termelési eszköz természete folytán — nem annyira a többlet elpocsékolása, mint inkább nem-gazdasági kihasználása, a többlet-kapacitás parlagon hevertetése a jellemző. Eltekintve a legelők szűkösségének esetleges — s inkább viszonylagos — problémájától, a megnagyobbodott állatállomány sem nagyobb számú munkaerő felhasználását (illetve a munkamegosztás ősi szervezetének megváltoztatását) nem igényli, sem tárolási, konzerválási problémákat nem okoz. Következésképpen az állatszaporulat még önmagában nem jelenti a gazdasági cselekvés kiterjesztését, s a tényleges többletnek a pusztja megjelenése nem indítja el az ősi társadalmi-katonai szervezet oldódását. Továbbá a nomád pásztorkodás általában nagyobb fokú belső zártságot, merevebb és összetartóbb (rendszerint „katonai”) szervezetet s a külső hatásokkal szemben intenzívebb ellenállóképiséget jelent.

Ezzel szemben a földművelő közösségek sokkal kevésbé koncentráltak és zártak, következésképpen fogékonyabbak a külső hatások iránt. A gazdasági cselekvés expansiója esetükben inkább az objektív feltételek hiányának, illetve a negatív külső hatásoknak az akadályába ütközik, amit a szokásjog és morál *a posteriori* törvényszerűséggé tesz.

A még megmaradt nomád pásztortörzsek számára a katonai hódítások útja véglegesen lezárt és történelmileg túlhaladott út. Hasonlóképpen lehetetlen a földműves közösségeket *újonnan* és belső erőszakkal feudális társadalmakká átalakítani. A külső környezet viszont a belső piacra termelés gyors kibontakozása számára kedvezőtlen. Az árutermelésre való átállás szinte azonnal a távoli és ismeretlen piacokra termelés összes gondját és kockázatát zúdítja a termelőkre.

A társadalmi *biztonság* viszonylag magas foka a törzsi közösségek egy további lényeges jellemvonása és belső zártságuk, stabilitásuk egyik fontos tényezője. Ez a biztonság a *földhasználat módjával*, valamint az anyagi javak és eszközök elosztását szabályozó tranzakciós elvekkel függ össze. A törzsi társadalmak egyes szokásai és intézményei — paradox módon — a modern városok informális szektorába is átkerülnek. Ez különösen

azokra az osztályokra jellemző, amelyekben erősek a *klánsági* kötelékek.

A fejlődő országok társadalmának atomizálódása, s nagyfokú heterogenitása nemcsak a „modern társadalom” szigeteivel és a nagyszámú törzsi közösségek létevel, illetve az ezek kölcsönhatásából kialakult „szub-társadalmak” létevel függ össze, hanem a *klánság* intézményével, vagyis az exogám nemzetségi csoportok (klánok) létevel is. A klánsági kötelékek rendszerint — bár a külső szemlélő számára szinte észrevétlenül — behálózják még a modern szektor helyi társadalmi elemeit is, s a közigazgatás egyes szféráit nem ritkán egy-egy klán tagjai szállják meg, többnyire a vezető pozícióba került klán-tag jóvoltából. Hogy az ilyen klánkapcsolatoknak milyen szerepük lehet a politikában, sőt az államcsínyekben, az külön tanulmányt érdemelne.

A klánok — ellentétben pl. a merev intézményi keretekkel rendelkező kasztokkal (India) — meglehetősen rugalmas, tágulásra és összeszűkülésre, valamint a belső összetételt érintő változásokra hajlamos és képes társadalmi szervezetet jelentenek. Az egyenesági leszármazás alapján egyiséget alkotó családi csoportok együtteséből állnak, amelynek tagjai elfogadják a nemzedéki szenioritás tekintély-hatalmát és ápolják a többi családi csoporttal való közös — valóságos vagy csak fiktív — rokonság eszméjét. Elméletileg a klán az alapító ős (aki nem ritkán egy fiktív személy) összes, élő és holt leszármazottját magában foglalja. Gyakorlatilag azonban a klánok tovább osztódnak és újraszerveződnek, s így a leszármazási hierarchia is gyakori változásokon megy át. A meglevő klánokon belül is a hatalmi funkciók, a szenioritás hierarchiája inkább a mozgás, mint az állandóság állapotában van, amennyiben a funkciók megoszlásában a családok között eltolódások mennek végbe, nem utolsósorban az újabb házasságok, új tagok csatlakozása következtében.

A klánok — és törzsek — belső szervezetére és a funkcionális hierarchia természetes felépítettségére és változásaira sok helyütt a gyarmati adminisztráció rendszere intenzív torzító hatást gyakorolt. Ahol a *közvetlen közigazgatás* módszereit alkalmazták a gyarmatosítók, vagyis önkényesen kinevezett főnököket és tisztviselőket bízta meg a központi (gyarmati) közigazgatás képviselőjével, ott az új hatalmi és funkcionális struktúra természetesen keresztelte a tradicionális struktúrát, s az eredmény ez utóbbi hanyatlása és ellenállása lett, valamint az igazgatási funkciók teljes elidegenedése a helyi társadalomtól. Ahol viszont a *közvetett közigazgatás* módszerei működtek, ott a központi hatalom képviselőjével meg-

bízott tradicionális vezetők az új funkciók és járulékos jövedelemforrások révén rendszerint jóval magasabb hatalmi pozícióba és jövedelemszintre emelkedtek, mint amely megfelelhetett volna a tradicionális közösség szervezetének és termelési viszonyainak. Következésképpen megindult ez utóbbi bomlása és a differenciálódási folyamat, amely egy új társadalmi struktúra körvonalait jelezte, látszólag azonban érintetlenül hagyva a tradicionális és „kommunisztikus” szerkezetet.

Az „ősközösségek” feltételezett társadalmi viszonyok mögött sok esetben a kifejezetten feudális jellegű kizsákmányolás, személyi függőség és alárendeltség ténye húzódik meg. A törzsi rendszer hierarchikus felépítettsége, a törzsi vezetők autokratikus hatalma többé-kevésbé mindenütt megfigyelhető, s a szigorú alá- és fölérendeltség rendszerint a kizsákmányolásnak valamilyen rejtettebb formáját és bizonyos mértékét foglalja magában, még ott is, ahol a föld megmaradt közös törzsi tulajdonban.

2. A *feudális* hatalmi viszonyok és kizsákmányolás elemei még az eredetileg többé-kevésbé ősközösségi társadalmak maradványai körében is fellelhetők. Igaz még az afrikai törzseknél is a kizsákmányolás viszonyai főként a „szomszédos” modern szektor hatására erősödtek fel, ugyanakkor viszont a tőkés szektor léte akadályozta, hogy a törzsi társadalmon belül valóságos feudalizmus bontakozzék ki vagy fejlődjön tovább. Ahol pedig a modern szektor működése közvetlenül is hatalmába ejtette és szolgálatába állította az azelőtt többé-kevésbé kommunisztikus alapon működő törzsi gazdaságokat, és pedig azáltal, hogy a kereskedelmi társaságok tevékenysége és a gyarmati kormányzat gazdaságpolitikája hatására ezekben a gazdaságokban került sor az exporttermékek monokultúrájának bevezetésére, ott a tradicionális mezőgazdaság megindult bomlása következményeként piacra termelő gazdaságok alakultak ki, s fokozatosan megjelentek — nemcsak a gazdaságokon kívül és felül, hanem — e gazdaságokon belül is a tőkés kizsákmányolási formák, ami egybeesett a differenciálódó parasztság rétegeinek kifejlődésével.

Ahol a modern szektor léte és működése a már meglevő és többé-kevésbé kifejlett feudális viszonyokkal került érintkezésbe, mint egyes afrikai területeken (pl. Buganda), de különösen Ázsiában és több arab országban, hatása — aszerint, hogy ez az érintkezés lényegében horizontális maradt-e vagy pedig vertikális „rátelepülést” jelentett-e inkább — a feudális kizsákmányolás fokozódásához, s a feudális viszonyok belső megmerevedéséhez, de egyben fejlődésképtelenségéhez, s átalakulásának blokádjához is vezetett, vagy pedig a modern szektor a feudális kizsák-

mányolási formákat saját szolgálatába állította, s egyben fokozatosan tőkés tartalommal töltötte fel.

Az is előfordult, hogy maga a tőkés szektor vezetett be feudális-fél-feudális kizsákmányolási formákat, mint pl. az ún. *squatter* rendszert — nem is említve a rabszolgamunka különféle fajtáit, főként a gyarmati berendezkedés első időszakában (de a dél-afrikai és portugál-afrikai rendszerekben később is). Sőt, Latin-Amerikába a feudalizmust voltaképpen a spanyol és portugál hódítók ültették át, mégpedig a királyi földbirtok-adományozás (*encomienda*) révén, s a néger rabszolgaság intézményével párosítva. Ez azonban nem az ott talált tradicionális társadalom és a betelepülő tőkés elem érintkezésének volt az eredménye, hanem annak, hogy maga a gyarmatosító képviselte a feudális rendet, s az vitte át Európából Latin-Amerikába saját telepes lakosságával együtt, mely utóbbi később a helyi lakossággal is keveredett. Más kérdés persze, hogy az így betelepült, s voltaképp európai eredetű feudalizmust később hogyan állította saját szolgálatába az észak-amerikai tőke. Mindenesetre a feudális nagybirtokok (*latifundiumok*) rendszere, s a feudális jellegű kizsákmányolás legkülönfélébb formái élnek ma is Latin-Amerika mezőgazdaságában.

Indiában viszont, ahol a feudalizmus hatalmi rendszere (*mahárádzsák*) már az angol gyarmatosítás előtt is megvolt, azonban az ázsiai termelési módnak megfelelő faluközösségekre épült rá, sajátos módon a feudalizmus adekvát tulajdonviszonyait, a föld feudális tulajdonjogát a brit gyarmatosítók vezették be, azáltal, hogy az indiai uralkodók egykori adószedőiből, az ún. zamíndárokból földbirtokos osztályt hoztak létre — magántulajdonukba adva azokat a területeket, amelyekről azok azelőtt az adót szedték. Az intézményesített nagybirtokrendszer, s az annak alapján hatalmasra nőtt haszonbérleti és uzsorarendszer, valamint a faluközösségek rohamos bomlása nemcsak a falusi termelők intenzívebb kizsákmányolásához vezetett, hanem egyben a feudális kizsákmányolási formákat mindinkább a tőkés kizsákmányolás szolgálatába állította.

Az arab olajországokban a feudalizmus, feudális birtokviszonyokkal és kizsákmányolási formákkal együtt, noha nomád pásztorkodás és törzsi-nemzetiségi viszonyok társaságában, hosszú történelmi múltra tekint vissza. Mivel a „monokultúra”, az olajkitermelés itt sem a mezőgazdaság, sem egyetlen más meglevő gazdasági ágazat termelési szerkezetét és szervezetét nem módosította, a modern szektor betelepülésének társadalmi következménye — részben a tőkés társaságok és az arab fejedel-

mek közötti szövetség politikája, részben a modern szektor jövedelmi és fogyasztási hatása folytán — elsősorban a feudális vezető réteg hatalmának és vagyonának, valamint parazita luxusfogyasztásának megnövekedése volt. Ennek következtében és a pénzgazdálkodás terjedésével is összefüggésben fokozódott a fellahok kizsákmányolása, kiéleződtek az agrártársadalmon belüli osztályellentétek. (Másképpen az olajszektorban egy viszonylag szűk, de a többi dolgozó osztály jövedelméhez képest jól fizetett munkás- és alkalmazotti réteg megjelenése, továbbá a gazdasági és társadalmi infrastruktúra, de különösen a hadsereg és államapparátus szféráiban egy viszonylag iskolázott elit kialakulása lett az eredmény.)

Vagyis általában a tőkés elem betelepülése és jelenléte nem vezetett a feudális vezető réteg, a nagybirtokosok, fejedelmek, maharádzsák és törzsi uralkodók „feloldódásához”, egy új társadalmi osztályba való átváltozásához —, mint ahogy a feudális és tradicionális gazdasági viszonyok átalakulásához sem. Csupán e réteg bizonyos fokú és felszíni kapitalizálódása következett be, az is inkább csak a pénzgazdálkodás felé orientálódás és a külföldi társaságok beruházásaiból való haszonrészesedés formájában, nem pedig a gazdasági tevékenység területén. E rétegnek a parazita jellege nemcsak a kiszipolyozott földművesek nyomorának fokozódásából, s a produktív mezőgazdasági beruházások alacsony, stagnáló színvonalából tűnik ki, hanem különösen kifejeződik a feudális vezetők és birtokosok rohamosan növekvő luxusfogyasztásában és a feudális jogok és korrupció folytán a modern szektorból is élvezett jövedelmük jelentős részének külföldre küldésében.

A feudális jellegű, de nem feltétlenül feudális eredetű társadalmi képződményekhez tartozik a *kaszt*.

A kasztok fogalma a köztudatban általában az indiai társadalomhoz kötődik. Holott olyan jelenségről van szó, amely — ha nem is a hindu társadalom merevségével felruházva, de — többé-kevésbé általános jelenség mindazokon a területeken, ahol a hódítók betelepülésével a társadalmi funkciók megoszlása, s a társadalmi differenciálódás a „faji”-származási erővonalakat követte. (Gregori—De-Pi-Sunyer, 1969) Így kasztszerű rétegződés alakult ki Latin-Amerika egyes területein, a nyugat-indiai szigeteken, sőt nyomokban Afrika egyes részein is (főként a „belső” gyarmatosítás jegyeit viselő, a fehér telepesek uralma alá került dél- és közép-afrikai területeken).

A kasztrendszer lényege az endogén (vagyis csak egymás közt házasodó) csoportok meghatározott hierarchiája szerinti társadalmi rétegző-

dés, amelyben bizonyos foglalkozások, illetve társadalmi funkciók, valamint általában a hatalmi-vagyoni pozíciók „tradicionálisan” kötődnek az egyes kasztokhoz. A származás és öröklés tényezője, valamint az endogámia többé-kevésbé szigorú szabályai a kaszthatárokat elméletileg áthatolhatatlanná teszik. A kasztok között azonban mindenütt vannak olyan marginális területek, ahol az érintkezés és keveredés elkerülhetetlen, másrészt és főleg a gazdasági viszonyok változásai a kaszthatárokat keresztező, illetve felbontó osztálystruktúra kibontakozásához vezetnek. A felső kasztok kapitalizálódásán kívül, sőt attól eltekintve is, a kasztrendszer osztálystruktúrába való átalakulását, illetve az egyes kasztok közötti érintkezések és összefonódások sokasodását mozdíttja elő azoknak a tevékenységi szféráknak, így pl. az állami bürokrácia, a hadsereg és a közoktatás stb. szférájának a bővülése, ahol a kaszthatárok fenntartása lehetetlennek bizonyul. De különösen ebbe az irányba hat az előrehaladó urbanizáció — és az iparosodás — folyamata.

Ami a *hindu* kasztrendszert a hasonló jelenségektől megkülönbözteti, az viszonylag tartós és jóval merevebb jellege. A kaszton kívüli házasság tilalmát jóval szigorúbban kezelik, mint másutt, s a foglalkozási kategóriák is sokkal merevebben kapcsolódnak bizonyos kasztokhoz.

A kasztok hierarchiájának persze a házassági és foglalkozási szabályoknál reálisabb tartalmat ad — s egyben változásuknak alapját is képezi — az, hogy a termelési eszközök tulajdona és a hatalom hogyan oszlik meg közöttük. A föld általában a felsőbb kasztok tulajdonában, a helyi társadalmon belüli politikai vezetés többnyire a felső kasztok legbefolyásosabb előkelőségei kezében összpontosult.

A latin-amerikai kasztjelenségek jóval kevésbé merevek, jóval változékonyabbak. A kaszt-struktúra, melynek nyomai a Kordillerák mentén Észak-Chilétől Közép-Mexikóig húzódnak, annak következtében fejlődtek ki, hogy a spanyol és portugál hódítók a maguk feudális hierarchiájával rátelepedtek az őslakosság, illetve az Afrikából eredetileg rabszolgaként importált néger lakosság társadalmára, s a társadalmi elrendeződés nagyjából a „faji” elrendeződésnek megfelelően alakult ki: legfelül a spanyol, illetve portugál származású „latinokkal”, illetve „meszticekkel”, alul az indián és afrikai elemekkel, míg a kettő között — valósággal a színárnyalatnak megfelelően — a kevert „fajú” társadalmi rétegekkel. A mintegy másfél évszázaddal ezelőtt elnyert függetlenség a spanyol, illetve portugál származású helyi arisztokráciának a kezébe juttatta a hatalmat. Miközben a származás szerinti kasztok gyors osztódása és az

egymáshoz közelesők (különösen az alsó- és középső kategóriákban) fokozódó keveredése ment végbe, ugyanakkor — ettől függetlenül is, de ezt kétségkívül elősegítve — a társadalmi osztályhatárok több fronton is keresztezni kezdték a kaszthatárokat. A kasztöntudat helyébe egyre inkább az osztályöntudat lépett, s a „faji” ellentétek helyébe kifejezett osztálykonfliktusok. Ehhez nemcsak az urbanizáció folyamata járult hozzá, hanem az amerikai tőkebehatolás is, a helyi arisztokrácia kapitalizálódása, a földbirtokosok összefonódása a külföldi tőkés érdekeltségekkel, az elnyomó szervek feltöltődése „kasztön kívüli” elemekkel stb.

Talán éppen azért, mert Latin-Amerikában — Indiával ellentétben — a felső kasztok nem képviselhettek semmiféle „nemzeti” vagy vallási, illetve általában tradicionális karakterű ellenállást sem az eredeti gyarmatosítóval (amelyhez származásilag kötötték magukat, de vallásilag és kulturálisan is tartoztak), sem pedig a később behatoló külföldi tőkével szemben (amelyhez viszont gazdasági érdekeik fűzték őket, s amelytől a fennálló társadalmi rend megőrzéséhez gyakran támogatást kaptak), a kasztokhoz való ragaszkodás, a kaszthatároknak a társadalmi (osztály) átrendeződés ellenében való megőrzése korántsem volt olyan intenzív, mint Indiában, ahol ez a vallási előírások és tradíciók erejéből következő elsősorban, s azt a nacionalista érzelmek sem akadályozták.

Mindamellet a latin-amerikai kasztrendszer, bármennyire is különbözik az indiaitól, mély nyomokat hagyott a mai latin-amerikai társadalmon. Maradványai nemcsak a társadalmi tudatban, de a gazdasági és társadalmi pozíciók eloszlásában is fellelhetők, különösen azokban az országokban, ahol az ipari fejlődés és városiasodás alig haladt előre.

3. A fejlődő országok *paraszt-sága* meglehetősen nehezen definiálható része a társadalomnak. Igaz, az európai tőkés társadalmak vonatkozásában is könnyebb a parasztság egyes rétegeit, mint a parasztság egészét meghatározni, tekintettel arra, hogy nem tartozik az adott társadalmi rendszer alapvető osztályai közé és állandó változás állapotában van. A fejlődő országokban azonban még az egyébként pontosan definiálható osztályok határai is elmosódottak, és jellegük is sajátos. A „paraszt-ság” pedig, amely a dolgozó lakosság abszolút többségét teszi ki, maga is „... elsősorban a nemzetközi tőkés gazdasági rendszer és a tradicionális társadalmi-gazdasági rendszerek közötti kölcsönhatás eredménye, a területileg adott gyarmati politikai rendszerek összefüggésében” (Saul—Woods, 1968). Vagyis a parasztság kialakulása és rétegződése távolról sem tekinthető egységes és azonos irányú folyamatnak, hanem mind a

tradicionális szektor jellegétől és reagálásától, mind pedig a külső hatások természetétől és módosulásaitól függően területileg, sőt gyakran időben is változik.

Mivel a külső környezet valamilyen formában minden tradicionális társadalomra hatást gyakorolt, a paraszti rétegek arculata elsősorban e hatás természetének és irányának megfelelően alakult, illetve változott. Amennyiben a tradicionális társadalom reagálása elég intenzív volt ahhoz, hogy a felbomlásnak indult közösségben a paraszti elemek megjelenjenek, a hatás és reagálás szerint — mintegy „horizontálisan” — különbséget tehetünk: *a)* az exporttermék termelésére berendezkedő, *b)* a helyi piac felé orientálódó és *c)* a munkaerőpiac felé orientálódó, s egyébként jobbra naturálgazdálkodást folytató paraszti rétegek között. Ez a horizontális tagozódás nemcsak befolyásolta az azt követő vertikális rétegződést, s bizonyos fokig irányt is szabott annak, hanem sok helyütt — ahol már megvolt korábban is a hatalmi (és vagyoni) rétegződés vertikálitása a tradicionális társadalmon belül is — maga is igazodott ez utóbbihoz.

Ami a modern szektor hatását és a tradicionális szektor reagálását illeti, a tradicionális társadalom „eredeti” jellegétől és összetételétől, és természetesen a helyi természeti-éghajlati tényezőktől függően is, más volt a reagálás ott, ahol a külső környezetet és hatást a gyarmatosító telepések ültetvényei (vagy a külföldi társaságok bányái) jelentették, mint ahol az exporttermékek termeltetésére és felvásárlására specializálódott kereskedelmi társaságok vagy intézmények, és megint más ott, ahol az urbanizáció és iparosodás az előbbiek hiányában indult el.

A parasztság „vertikális” rétegződése a fejlődő országokban is ugyanazokat a vonásokat és tendenciákat mutatja a tőkés piaci erők hatása alatt, mint másutt. „Lefelé” a proletarizálódás, „felfelé” pedig a paraszti gazdagodás ezeknek az országoknak a parasztságán belül is megfigyelhető. Különbség a vertikális rétegződés tekintetében egyrészt ott mutatkozik, hogy a föld *tulajdona* és az „idegen” munkaerő alkalmazása szempontjából gyakran elmosódnak a határvonalak, mivel a föld közös „tulajdonjogát” — a föld fölötti rendelkezés tényleges jogától gyakran elkülönülve — a tradíciók ereje a gazdasági viszonyok megváltozásán túl és ellenére sokáig védi. Az „idegen” munkaerő pedig nemritkán a széles értelemben vett családi munkaerőt jelenti. Másrészt abból fakadnak különbségek, illetve sajátos vonások, hogy a vertikális rétegződést gyakran azt keresztező, illetve megállító folyamatok befolyásolják.

Akár „kívülről” (pl. a világgiazi változások vagy a külföldi telepestár-

saságok visszavonulása folytán), akár „belülről” (pl. a nemzeti kormányzat beavatkozása révén) kapnak indíttatást ezek az ellentétes folyamatok, az indukció hatása és eredménye rendszerint messze nagyobb mértékű, mint más társadalmakban.

A gyarmati uralom hatása különböző vonalakon, illetve síkokon is megmutatkozik. Maga a gyarmati törvényhozás általában a *magántulajdon* kifejlődését támogatta, sőt erőltette, s ez a falusi közösségek szétbomlásában sok helyütt döntő jelentőségű volt. A földek regisztrálása és kommercializációjának törvényesítése a gyarmati kormányzatok politikájának meglehetősen általános törekvése volt, noha indítékai a helytől és időtől függően gyakran különbözőek voltak.

A földtörvények a differenciálódást adminisztratív aránytalanul magas fokra emelték, még ott is, ahol előzőleg a társadalmi differenciálódás jelentéktelen volt. A *földbérlet* és *uzsora* jelenségei gyakran ezt követően jelentek meg, s a városi elit is csak ezután és ennek segítségével kezdett földspekulációval foglalkozni.

A földek regisztrálása, s a magántulajdon törvényesítése persze csak egyik — bár lényeges — tényezője volt a paraszti rétegek gyors differenciálódásának. Ezt egészítette ki — vagy éppen helyettesítette — a *kereskedelmi hatás*, a felvásárló társaságok és intézmények (marketing board-ok) működése. E tekintetben és különösen a hozzá csatlakozó *hitelpolitika* tekintetében az előnyök igen egyenlőtlen megoszlása, a már előnyben lévők, illetve privilegizáltak további privilegizálása volt (és többnyire ma is) a jellemző.

A paraszti rétegek közötti differenciálódás sok helyütt a *szövetkezeti mozgalom* keretei között megy végbe és rejtőzik el. A szövetkezetek, amelyek többnyire értékesítő, illetve hitelszövetkezetek, általában nem a nagygazdaságok elleni védekezésként, az összefogás révén a kisebb gazdaságok versenyképességének a nagybirtokkal szembeni növelésére fejlődtek ki, mint Európában általában, hanem inkább magának az árutermelésnek a kifejlesztésére.

Azokon a területeken, ahol a mezőgazdasági árutermelés a telepes gazdaságokban és ültetvényeken összpontosult, a tradicionális társadalom bomlását, s a parasztok, illetve a proletárok megjelenését elsősorban a *vándormunkarendszer* váltotta ki. Ez a bomlás és átalakulás azonban a munkaerő-elvándorlás ideiglenes jellege, s a tradicionális közösség nyújtotta biztonság és földhasználat folytán többnyire csak részlegesen maradt. Inkább csak előkészítette a talajt egy későbbi gyors differenciálódás szá-

mára, amennyiben kitermelte az „ugrásra kész” (a részleges munkanélküliség falusi szféráját egy megfelelő bér munkaalkalom esetén elhagyni kész) munkaerő seregét. A felgyorsult urbanizáció, s különösen az iparosítás gyakran ezt a „előkészítést” realizálta.

A bér munkából szerzett jövedelem a szerencséseket lényeges előnyhöz juttatta, s a modern szektorban szerzett tapasztalatok és individualista hajlamok a közösségtől való fokozódó elszakadásra, a „saját” gazdaság és mások sorsától független gazdálkodás megteremtésére készítetett. A föld magánbirtoklásának igénye ott is erőteljesebbé vált, ahol korábban ezt ösztökélő külső hatás vagy nem volt, vagy elfulladt a tradicionális tudat ellenállásán. Az elvándorlás és a visszatérés ténye a földek újraelosztására amúgy is alkalmat biztosít, amit azután a szerencsésebbek, illetve az elosztást végzők kegyeit megnyerők a maguk javára használhatnak ki. A bér munkából szerzett jövedelem nemcsak a kegyek megvásárlására, sőt általában a társadalmi tekintély és státus emelésére használható fel, hanem kifejezett munkaszolgáltatások „vásárlására” is. Vagyis pl. arra, hogy az elvándorlás ideje alatt a hátrahagyott családi munkaerőt más „rokonokkal” kiegészítsék, sőt, hogy a későbbiekben az átmenetileg elhagyott földet egyfajta „bérletbe” adják.

A paraszti rétegek gyors differenciálódása természetesen elsősorban ott következett be és halad előre, ahol sem a telepesültetvényes versenytárs, sem pedig a kormánypolitika nem állít akadályt az agrártermelőknek az exportlehetőségek, illetve a belső piacbővülés kihasználására törekvése és a spontán piaci erők érvényesülése elé.

A parasztság igen eltérő összetétele mellett, a parasztság zömét általában mindenütt a kisbirtokos parasztok, a kisparcellákon gazdálkodó földművesek alkotják, még ha ez helyenként a földek nagymértékű koncentrációja ellenére van is így, s a kisbirtokos parasztok földhöz való viszonya és kizsákmányolásának formái is eltérőek. Megtalálhatók a föld még elvileg közös tulajdonán alapuló, de magánhasználatban megművelt kisparcellák, a voltaképp hűbéri szolgálatok ellenében átengedett és saját árutermelésre is felhasznált kisbirtokok, az önálló és jogilag is saját tulajdonban levő kisparaszti gazdaságok s a bérlet különböző változatai. Ezekhez gyakran még félf feudális kizsákmányolási formák, illetve a tőkés-feudális kizsákmányolási formák különféle variációi társulnak. De feltehető a bér munka vállalásával kombinált törpegazdaságok, s csaknem mindenütt megjelentek a tőkés nagy gazdaságok, ültetvények és bér munkával működtetett farmok is.

Az agrárproletárok, a naturálgazdálkodó földművesek és az árutermelő törpebirtokosok rétegei nehezen választhatók el egymástól, mivel a kisbirtok léte rendszerint éppúgy jellemző a mezőgazdasági bér munkásokra, mint az önálló kisárutermelőkre.

Az előrehaladó differenciálódás a parasztságon belüli feszültségeket is növeli, miközben az eladósodás, falusi túlnépesedés és alacsony táplálkozási színvonal válik legszegényebb tömegeinek jellemző vonzásává. Ezért ebben a „parasztságban”, pontosabban annak proletarizálódó alsó rétegeiben jelentős forradalmi energiák lappanganak, amelyek hol fejlettebb politikai, hol partizán jellegű, hol még vallási-mítikus lázadózsokban és mozgalmakban nyilvánulnak meg.

4. A *munkásosztály* képződésének folyamata a fejlődő országokban sok tekintetben lényegesen különbözik attól a folyamattól, amely a mai fejlett tőkés országokban annak idején lezajlott. Ez következik abból a sajátosságból, amely az eredeti felhalmozás folyamata tekintetében megnyilvánul. A duális szerkezet tartós fennmaradása folytán, és — ami ezzel szorosan összefügg — a modern szektor sajátos jellege és érdekelttsége következtében a tőkés termelési mód megjelenése nem esett egybe egy valóságos proletariátus azonnali és radikális megteremtésének folyamatával, mint amilyen a nyugat-európai eredeti felhalmozás szerves részeként végbement a munkaerő „szabaddá válásának”, termelési eszközöktől való megfosztásának jegyében. A kapitalizmus idegen és gyarmati jellegéből és a tőkés beruházások tipikus irányából a tradicionális szektor sajátos szerepe következett a munkaerő-ellátásban (és pedig a munkaerővel való ellátásban és a munkaerőnek az ellátásában is!), ami a *vándormunkarendszerben* mint a proletarizálódás sajátos folyamatában nyilvánult meg.

A proletariátus képződésének fő forrása a fejlődő országokban is a falusi társadalom. A nyugat-európai társadalmakban azonban lezajlott — az eredeti felhalmozás idején — a tradicionális (feudális) társadalom kizsákmányolt tömegeinek „egyszeri” és radikális áramoltatása a modern szektorba, ezt pedig a későbbiekben kiegészítette a városi proletariátus folyamatos feltöltődésének, utánpótlásának folyamata a már átalakult, a tőkés termelési módhoz alkalmazkodott parasztság köréből. Ezzel szemben a fejlődő országokban az átáramlás még nem végleges és egyirányú, vagyis távolról sem radikális, továbbá nagymértékben egybeesik és interferenciába lép a parasztság kialakulásának és differenciálódásának folyamatával, sőt annak egyik meghatározó tényezője.

Mindebből következik nemcsak az egymással összefüggő és egymást keresztező folyamatok összetettsége, hanem a munkásosztály összetételének és karakterének nagyfokú heterogenitása is. Voltaképpen együtt-jelentkezik a proletariátus falusi forrásának az a két gyengesége, amely Nyugat-Európában időben többé-kevésbé szétválasztva volt jellemző: egyrészt a prekapitalista kötöttségek és tudatformák terhe, másrészt a paraszti magántulajdonosi hajlamok és individualizmus. Ehhez járul azután a modern szektor hatása.

A falusi rétegek proletarizálódása — mint láttuk — voltaképpen két „csatornában” folyik, amelyek azután többnyire egybeolvadnak, a tradicionális szektor átalakulásának módjától függően. Az egyik „csatorna” a tradicionális törzsi-közösségi szférából indul ki, és a tradicionális szektor külső hatásokra való reagálásának egyik formáját jelenti. Többnyire ott és akkor, ahol és amikor a naturálgazdálkodás mellett a jövedelemszerzésnek, illetve a megélhetési források kiegészítésének egyetlen lehetőségeként az időszaki elvándorlás mutatkozik. A másik „csatorna” a differenciálódó parasztgazdaságok szférájából vezet ott, ahol az elszegényedő, legalsó paraszti réteg számára az árutermelés már nem jelent kiutat, csak a bér munkavállalás. Nyilvánvaló, hogy a folyamat az előbbi „csatornában” annál gyorsabb, mennél rohamosabb a tradicionális gazdaságok hanyatlása, termelési és létfenntartási feltételeinek romlása, az utóbbi esetben viszont mennél erőteljesebb az árutermelés és pénzgazdálkodás térhódítása és mennél drasztikusabb a differenciálódás mértéke.

E „csatornák” másik oldalán azután a vonzás pólusát (és eltérő mértékét) a modern szektor — térben: országoként, sőt körzeteként, és időben: az új jelenségeket, változásokat és tendenciákat kifejező — különböző elemei képviselik. Következésképpen a proletarizálódás iránya (sőt mértéke is) egyrészt a természeti-földrajzi adottságoktól függ, vagyis pl. attól, hogy a mezőgazdasági ültetvények és tőkés farmok, a bányauzemek, a városi infrastruktúra és feldolgozó ipar vagy az informális szektor jelenti-e a „közelséget”. Másrészt — de ezzel nyilvánvaló összefüggésben — függ a modern szektor beruházási politikájától és annak változásaitól, beleértve nemcsak a priorizált ágazatok, hanem a technika megválasztásának kérdését is.

Amíg a gyarmati beruházások „klasszikus” irányából és technikájából a szakképzetlen mezőgazdasági (ültetvényes) és bányaiipari bér munkások rétegének kialakulása következett, addig a nemzetközi társaságok beruházásainak újabb irányba fordulása és a nemzeti kormányok általában

jellemző iparosítási politikája a képzettebb városi munkáselit kialakulását indukálja — miközben mindkét folyamatot kiegészíti a nem-produktív szférák munkásrétegének gyors növekedése és a marginalizált rétegek, egyfajta városi lumpenproletariátus kialakulása.

Az *export-enklávék* többnyire változatlanul — a beruházások irányának bizonyos eltolódása ellenére is megmaradt — domináns szerepéből következik, hogy a bér munka alkalmazásának legfőbb szférája általában a mezőgazdaság. A mezőgazdasági bér munkások, de a kitermelő iparban dolgozók nagy része és a *háztartási alkalmazottak* is általában szakképzetlen vándormunkások. Az állandó cserélődés, a munkaerő-kínálat túlsúlya és az ellátásban a tradicionális családi naturálgazdaságok szerepe biztosítja a bérek rendkívül alacsony színvonalát. Azt mondhatjuk, hogy amíg a fejlett tőkés országokban általában egy bizonyos minimális munkanélküliség állandó színvonala az, amelynek talaján a munkaerő értéktörvénye kifejti működését, addig az elmaradott országokban a vándormunkarendszer mechanizmusa és a marginalizáció ténye szolgálta ezt az alapot. Mivel a vándormunkarendszer működése a tradicionális szektor meglétére és a tradicionális gazdaság nyújtotta megélhetési források elégtelenségére épül, ezért az olcsó, tanulatlan munkaerő tömegének foglalkoztatására berendezkedett agrártőke közvetlenül érdekelte a tradicionális szektor konzerválásában és termelékenységének korlátozásában. Ahol ennek a tőkének a képviselői játszanak meghatározó szerepet a gazdaságpolitikában, ott tartósan ez a félig proletarizálódott vándormunkástömeg képezi a helyi munkásosztály zömét. Azok a külföldi társaságok, amelyek az ásványkitermelésbe ruházták be tőkéjüket, ugyancsak a szóban forgó munkaerő-kategória fennmaradását és túlsúlyát segítik elő, noha a munkaerő stabilitásának, begyakorlottságának s bizonyos képzettségének a bányászatban már nagyobb a jelentősége. Az exportorientáció folytán azonban a helyi munkásnépesség jövedelem-színvonala semmiféle összefüggésben nincs a termék értékesítési piacnak állapotával. A nyersanyagok világpiaci helyzete és a kitermelőiparban az összköltséghez viszonyítottan magas bérhányad viszont érdekeltté teszi a társaságokat a vándormunkarendszer fenntartásában, amely a bérek leszorítása folytán növeli versenyképességüket a világpiacon.

A munkaerő olcsóságának előnyeit a helyi elit is élvezi és kihasználja. A cseléd- (illetve szolgál-) tartás egyfajta társadalmi presztízzsé vált. A „cseléd-munkások” azonban viszonylag privilegizált helyzetben vannak, ami ugyan nem a bérek színvonalában, hanem az élet- és munka-

körülményekben nyilvánul meg (a termelőmunkásokéhoz viszonyítva). Nagyrészt ez magyarázza, hogy az idegen életforma utánzása, az igényeknek a munkateljesítménnyel össze nem függő gyors növekedése, a munkaalkalmat keresők közötti versengés és az individualizmus szelleme, az alkalmi szerencse megragadása (gyakran lopások formájában), s az olykor gyűlölettel vegyült alázatosság hajlamai fejlődnek ki e viszonylag nagylétszámú rétegben.

A városi proletariátus kialakulására a háztartások vonzerején kívül a közigazgatás, az infrastruktúrális és szolgáltató ágazatok bővülése, a viszonylag túlburjánzott kereskedelmi szféra és az idegenforgalomhoz, illetve az informális szektorhoz tartozó foglalkozások (közvetítő kereskedők, spekulánsok, uzsorakölcsönzők, csempészvállalkozók, utcai árusok, koldusok, prostituáltak, alkalmi tolvajok stb.), valamint a feldolgozó-ipar fejlődése is hatást gyakorol. Az utóbbitól eltekintve tehát a nem produktív tevékenységek túlsúlya, sőt — az infrastruktúrális, a szolgáltató ágazatokat, a közigazgatás és kereskedelem tényleges munkakerő-szükségletét leszámítva — a kifejezetten improduktív foglalkozások túlsúlya a jellemző.

„Vertikálisan”: *legfelül* egy szűkebb és képzett *munkáselit* található, mely részben a szolgáltató-infrastrukturális ágazatokban és közigazgatásban, részben és főleg a tőkeintenzív technikával létesült — főként könnyűipari — üzemekben helyezkedik el, illetve fejlődött ki. *Középen* a szakképzetlen bér munkások szélesebb rétege foglal helyet, amely az ipari vagy szállítási segédmunkától kezdve a kézbesítő, kifutó, éjjeli őr, cseléd és alkalmi munkás szerepéig a foglalkozások és alkalmazási szférák széles skáláján mozog, s nem utolsósorban vidéki vándormunkásokból vagy a városok szélén, illetve közelében meghúzódó jellegzetes viskótelepeken élő „városi” proletárokból tevődik össze. Ez, a mezőgazdasági és bányai bér munkásokkal együtt, a fejlődő országok munkásosztályának gerinchadát adja, noha egyszersmind a faluval és a tradicionális elemmel való kapcsolat hordozója, félig-meddig még az utóbbihoz tartozó réteg is. *Alul* — de az előbbtől különösen a széleken, illetve a munkanélkülieknél elválasztható módon — a marginális réteg, a lumpenproletár elemek rétege húzódik, amely zömmel munkanélküliekből, illetve alkalmi munkásokból, valamint különféle törvényen kívüli elemekből és törvénytelen foglalkozásokat űzőkből tevődik össze.

A vándormunkások nagy száma meglehetősen eleven kapcsolatot biztosít a faluval. Maguk a vándormunkások még inkább a falusi közös-

séghez tartozóknak tekintik saját magukat. Ez nemcsak rendszeres visszavisszatérésükben és családjuk hátrahagyásában nyilvánul meg, hanem azokban a gyakori ajándékokban is, amelyekkel a tradicionális közösségek vezetői irányában a közösséghez tartozásukat mintegy megerősíteni vélik. Ily módon a városi „kohó” ellenére a származás, etnikai és regionális hovatartozás tudata könnyebben konzerválódik.

Ugyanakkor sok helyütt — mintegy a magukkal hozott tradicionális közösségi tudat megnyilvánulásaként vagy már a lassan kibontakozó munkásszolidaritás szellemében — a társulás új formáit hozzák létre, a megváltozott, városi környezetben, a falusi közösségtől átmenetileg elszakadva. Ilyen társulások — melyeknek fő funkciója a kölcsönös segítségnyújtás betegség, halálozás, munka nélkül maradás, lakáshiány stb. esetén és egyben rendszerint a családi-társadalmi események együttes megünneplése — többnyire törzsi, rokonsági alapon, illetve az egy faluból vagy körzetből, esetleg országból jöttek körében alakulnak ki. Ezek azután mindjobban kiegészülnek idegen elemekkel, az új szomszédokkal, illetve az azonos munkahelyen dolgozókkal. A társulások alapjává egyre inkább az új környezetben elfoglalt helyzet — nem pedig a származás — azonossága válik.

Az ilyen irányú fejlődés különösen ott halad előre, ahol egy-egy nagyobb üzem, kikötő vagy építkezés stb. a munkahelyi szolidaritást egyszerre nagyobb munkástömegben érleli. Ezzel szemben a migráció magas aránya, az állandó cserélődés és fluktuáció, valamint — ebből is következően — az alkalmaztatás időszaki jellege erősen fékezőleg hat. A háztartási alkalmaztatás negatív hatásáról már szóltunk. Az alkalmi munka, az utcai árusítás hasonlóképp az önző individualista hajlamokat, az egymással szembeni versengés és — a klienssel való alkudozások során — a megalázkodás szellemét táplálja. Ami pedig az ipari foglalkoztatást illeti, az ipari vállalatok túlnyomórészt *kisüzemi* jellege és szétosztottsága vagy éppen a foglalkoztatásnak a tőkeintenzív technika folytán egy szűk elitrétegre korlátozottsága jelent az új munkásöntudat fejlődésében súlyos akadályt.

A tradicionális gazdaságok helyzete és a falun előrehaladó differenciálódás, továbbá a városi fejlesztési programok és az iparosítás iránya és mértéke elsősorban ezt a nagyrészt vándormunkásokból, illetve a többé-kevésbé időszaki, átmenetileg foglalkoztatott munkásokból álló, szakképzetlen munkástömeget érinti a legközvetlenebbül. A falusi bázis elvesztése, illetve meggyengülése (akár a tradicionális gazdaság termelési és

népesedési körülményeinek romlása, akár a differenciálódás okozta kiszorulás folytán) megfelelő irányú és mértékű, vagyis e szakképzetlen tömeget fokozatosan felszívni képes iparosítás, illetve azt átmenetileg helyettesítő állami közmunkaprogram hiányában nem hagy más alternatívát, mint a lázadást vagy a teljes és végleges lezűllést.

A lázadás tartalma persze sok tényezőtől függ, s távolról sem olyan determinált forradalmi megmozdulás, mint amelyet általában a nagyüzemi proletariátusról lehet vagy szoktak feltételezni. A „hamis” tudatformák elevensége, pontosabban az elavult régióktól örökölt, illetve az abnormális „új”-tól elsajátított gondolkodásmód és hajlamok együttese, valamint a lumpenelemekhez való közelség és nem utolsósorban az osztársadalmi és politikai irányzat nagyfokú labilitása ennek a rétegnek a megmozdulásait is könnyen negatív irányba terelheti. Ez megnyilvánulhat pl. a „faji”, törzsi, vallási fanatizmus fellobbanásában, a sovíniszta és militarista tendenciák támogatásában, a reakciót erősítő, illetve katonai puccsokat előkészítő zavargásokban, vagy csak egyszerűen az újjal szembeni primitív kitérésekben: géprombolásokban stb. Természetesen az ilyen irányú és természetű lázadások különösen jellemzőek a *lumpenproletariátusra*.

A lázadás hajlama azonban *pozitív tartalmat* nyerhet egyrészt az olyan progresszív mozgalmak keretében, mint a nemzeti felszabadító mozgalmak, másrészt — és az ipari fejlődéssel párhuzamosan egyre inkább — a munkásöntudat fejlődése révén, különösen ha ezt egy „felülről” is szervezett, a szocialista, illetve antikapitalista öntudat magasabb fokán álló politikai mozgalom segíti elő.

Azon túlmenően, hogy természetesen alapvető jelentősége és hatása van a munkásöntudat fejlődése szempontjából annak, hogy külföldi vagy helyi, nemzeti tőkések kezében vagy pedig állami, illetve félállami tulajdonban vannak-e az üzemek, lényeges tényező a foglalkoztatott munkásállomány „faji” és nemzetiségi, törzsi stb. összetétele is, ezen belül pedig különösen a „fehér” elitmunkások jelenléte vagy hiánya. A fejlődő országok ipari munkásrétegének politikai magatartása aligha értékelhető az ilyen, többé-kevésbé „helyi” összefüggések és szociológiai vonatkozások gondos figyelembevétel nélkül. Az aktuális politikai magatartás és tendenciák lényegesen különbözhetnek aszerint, hogy az illető országon s az adott iparágon, illetve ipari üzemen belül konkrétan hol húzódnak az ellentmondások.

Még inkább összetett a helyi munkások felső rétegének — ahol ilyen van —, az ún. *munkáselitnek* a helyzete és magatartása. (Arrighi, 1973)

Ez a többé-kevésbé képzett és szakmai ismeretekkel rendelkező, városi megtelepedett réteg különösen ott és azóta fejlődött ki, ahol és amióta a külföldi tőke, illetve — vele együtt vagy tőle függetlenül — a nemzeti kormányzat nagyobb számú tőkeintenzív, pontosabban munkaerő-megtakarító (általában könnyű-) ipari üzemet állított fel, amelyek működtetésére helyi munkaerőt képzett ki. Minthogy az ilyen munkaerőnek nemcsak megfelelő szakmai képzettséggel kell rendelkeznie, hanem viszonylagos állandósággal is, így ezek privilegizált helyzetét nemcsak a képzettség (egyelőre még meglevő) monopóliuma, hanem — az üzemhez kötődés végett — jóval magasabb jövedelme és a lényegesen kedvezőbb lakásviszonyok is biztosítják. Ráadásul az állandóság adta lehetőség mellett ennek a rétegnek a szervezettsége is általában jóval magasabb színvonalú, ami megnyilvánul a szakszervezeti tevékenységben és a politikai életben való részvételben is. Ez a réteg egyrészt sokkal könnyebben tud képzettsége és szervezettsége folytán érdekeinek és követeléseinek hangot adni, másrészt e követelések teljesítése is rendszerint kisebb ellenállásba ütközik a munkaadó tőkések, illetve a nemzeti kormány részéről.

Ami az előbbieket illeti, a kisebb ellenállásnak — különösen a nemzetközi társaságok esetében — főként az az oka, hogy az összköltségen belül e réteg magas fizetése a kis létszám és a tőkeintenzív technika folytán viszonylag jelentéktelen hányadot képvisel. Ráadásul az ágazatok természetéből s a társaságok (belső vagy külső) piaci monopolhelyzetéből, illetve vertikális felépítéséből következően könnyű áthárítani a fogyasztókra a költségemelkedést. Ehhez járul, különösen a nagyobb társaságok részéről az a megfontolás, hogy a kiegyezés ezzel a szakszervezeti és politikai életben is aktív vagy aktivizálható elitréteggel a tőke biztonságának s a megfelelő politikai atmoszférának is fontos tényezője lehet.

Ami pedig a nemzeti tőkének vagy inkább a nemzeti kormányzó elitnek a hajlandóságát illeti, hogy ti. teljesítse a munkáselit követeléseit, abban nem utolsósorban az játszik szerepet, hogy a politikai súlypontnak a tömegek tényleges eloszlási viszonyaihoz képest abnormális eltolódása városokban való, sőt a városokon belül is egy szűk szférára koncentrálódása folytán ez a munkáselit, tényleges nagyságához és társadalmi dimenziójához viszonyítva, aránytalanul nagy politikai súlyt kap. A függetlenség utáni politikai fejlődésben, de sok helyütt már a nemzeti felszabadító mozgalmak alakulásában is a szakszervezeteknek, amelyeknek vezető rétege ebből a munkáselitből rekrutálódott (s a fejlődő országok körülményei között nem is rekrutálódhatott másból!), gyakran meg-

határozó jelentőségük van. Azt is figyelembe kell venni továbbá, hogy az államapparátus és a pártvezetés szférájában kifejlődő új társadalmi elitnek is ez a munkáselit képezi az egyik fő forrását. Az ebből a rétegből származó szakszervezeti vezetők közül sokan a politikai pártok s így az államapparátus vezető posztjaiba kerülnek.

Ennek a munkáselitnek a kialakulása és léte a nyugati munkárisztokráciához viszonyítva összehasonlíthatatlanul *átmenetibb*, ideiglenesebb jellegű — mégpedig a fejlődés *bármilyen* további irányzata esetén is. Ha a társadalmi elitre igaz az, hogy elszigeteltségét és más osztályoktól való különállását nem képes hosszabb távon megőrizni, akkor a szóban forgó munkáselitre még inkább áll ez. Egyrészt a jóval alacsonyabb szintű oktatás monopóliuma még könnyebben és gyorsabban tűnik el, mint a társadalmi elit esetében, másrészt a hiányzó láncszemek száma nemcsak az oktatás vonalán, hanem a foglalkozási kategóriák tekintetében is jóval kevesebb, s a proletariátus felemelkedő elemei részéről állandó és növekvő a nyomás.

E réteg *nem* a többé-kevésbé teljes ipari struktúra csúcsán, az ipari munkásrétegek piramisának tetején jött létre, hanem egy meg nem levő „épület” tetején. Ezért az ipari struktúra kibontakozása e rétegnek nem a szélesedését, hanem inkább felolvadását hozza magával.

Említést kell még tenni a „*fehér*” és egyéb bevándorolt munkáselitről is. Ahol az ilyen rétegek jelentősebb aránya a munkásosztályon belüli „faji”, illetve nemzetiségi szegregációval társul, különösen pedig, ha az idegen származású privilegizált munkáselit ugyanahhoz a „fajhoz”, illetve nemzetiséghez tartozik, mint amelyhez a kizsákmányoló tőke, illetve a politikai hatalom képviselői, ott a helyi-nemzeti munkásosztály öntudata és politikai arculata is rendszerint ennek megfelelő kisebb-nagyobb torzulásokat szenved, és „faji”, illetve nacionalista beütéseket árul el a valóságos osztályöntudat és internacionalista tartalom rovására. A szóban forgó idegen munkáselit az idegen hatalom és a burzsoázia szövetségeseként léphet fel, s privilegizált helyzetének megőrzése érdekében sokszor nemcsak a faji diszkriminációs politika védelmezőjévé, hanem a nyílt fasiszta áramlatok frontharcosává is válhat.

A bevándorolt „faji” kisebbségekhez tartozó, de nem-európai munkások is egyfajta, bár kevésbé privilegizált elitréteget alkothatnak — vagy éppen a „fehér” munkás- és alkalmazott réteget a bennszülött munkástömegektől elválasztó és elszigetelő közbülső réteget. Bár ezeknek a „faji” kisebbségeknek a gazdasági elhelyezkedése inkább a kereskedelem és szolgál-

tatások szférájára, mintsem az iparra vagy mezőgazdaságra koncentráldik, a szakmunkások, elmunkások, brigádvezetők és munkafelügyelők is sok helyütt zömmel közülük kerülnek ki, tekintettel a tanulás és képzés szempontjából is — a helyieknél — jóval kedvezőbb helyzetükre. Minthogy ezekre a kisebbségekre általában a belső kohézió és a társadalom többi részével szembeni elzárkózás különösen erős foka a jellemző, ennek természetesen megvan a maga negatív következménye a dolgozó osztályok közötti összefogás szempontjából is.

5. A tőkés termelési mód elemeinek kívülről, külföldi tőke révén történt átültetéséből és növekedéséből, valamint az árutermelés exportorientáltságából és a duális gazdasági szerkezetből a *nemzeti burzsoázia* fejletlensége, gyengesége, sajátos társadalmi helyzete és gazdasági funkciója következik. Noha a kapitalizálódás bizonyos jelei egyes országokban már a gyarmati berendezkedés előtt is megmutatkoztak, ezek azonban inkább csak a kereskedelmi tőke „özönvíz előtti” formáit képviselték, vagyis prekapitalista termelési módhoz kapcsolódtak, illetve annak megindult bomlását segítették elő. Ez a folyamat a gyarmatosítás következtében megszakadt, s így a kapitalizmus helyi eredetű csírái nem fejlődhettek tovább, az „özönvíz előtti” kereskedelmi tőkéből nem alakulhatott ki valóságos ipari és kereskedelmi tőke. Azok a társadalmi elemek, amelyek ennek a kereskedelmi tőkének a megszemélyesítői voltak, vagy teljesen eltűntek, vagy hozzáidomultak a megváltozott gazdasági körülményekhez és a külföldi tőke közvetítőivé, kiszolgálóivá váltak.

De ilyen *közvetítői burzsoázia* kialakulására ott is sor került, ahol korábban a helyi kereskedelmi tőkének a csírái sem igen fejlődtek ki. A tőkés és a prekapitalista termelési mód tartós egymásmellettsége ugyanis olyan felületet teremtett, amely voltaképp az „özönvíz előtti” kereskedelmi tőke, vagyis a becsapáson (egyenlőtlen cserén) és uzsorán gazdagodó tőke számára jelent megfelelő működési szférát, s így ez utóbbi reprodukcióját vagy születését segítette. A külföldi tőke nagyfokú koncentráltága (területileg: a városokban és enklávékban, szervezeten: a fejlett kapitalizmus monopoltőkés formáiban) és a gazdaság egészének szerkezeti és szervezeti „lazarása” (a termelés objektív és szubjektív elemeinek szétszórtsága, az összekötő kapcsolatok szórványossága) közötti ellentmondás lehetővé tette viszonylag széles területek megnyílását a *közvetítő* jellegű gazdasági tevékenységek előtt.

A termelés szférájában a helyi eredetű burzsoázia kialakulását és fejlődését a külföldi tőke domináns szerepe és a prekapitalista szektor fenn-

maradása általában mindenütt nagymértékben korlátozta. A gyarmati fejlődés körülményei között az ipari burzsoázia növekedésének és megerősödésének feltétele — a termelési eszközök, a helyi piac és a helyi munkaerő fölötti ellenőrzés — nem jöhetett létre. A termelési eszközök kritikus része fölött (elsősorban az ásványi kincsek és természeti erőforrások tekintetében) a külföldi monopoltőke, illetve (az árutermelésre felhasznált földek nagy részét illetően) a helyi telepes tőke szerezte meg az ellenőrzést, egy másik jelentős része viszont a prekapitalista szférában maradt, ahol azok tőkés felhasználását a tradicionális kötöttségek akadályozták. A dezintegrált gazdasági szerkezet miatt bővülni képtelen belső piac is — a modern szektor importfogyasztási hajlama folytán — jobbra a külföldi tőke vadászterülete maradt. De a gazdasági függés többnyire kudarcra ítélte a belső piac nemzeti ellenőrzésére, védelmére és monopolizálására vonatkozó törekvéseket is. A helyi munkaerő egyrészt ugyancsak a külföldi tőke fennhatósága alá került és ugyanakkor a prekapitalista maradványok következtében nem vált teljesen „szabaddá”, másrészt — az előbbieik eredményeként — minőségileg sem fejlődött olyanná, amilyenre az ipari burzsoáziának szüksége van.

A mezőgazdaság területén lényegesen nagyobb tér nyílt a helyi burzsoázia kifejlődése számára már a gyarmati időszakban is, részben az árutermelő parasztgazdaságok differenciálódása folytán. Amiért azonban sem az egyik, sem a másik irányzat nem válhatott az agrárfejlődés valóban „amerikai”, illetve „porosz útjának” megismétlődésévé, az a helyi agrárkapitalizmus fejlődését is korlátozó és ellenőrző külföldi tőke és a dezintegrált szerkezet fennmaradása volt.

A gyarmati felszabadító küzdelmek idején a helyi burzsoázia „nemzeti” vagyis antiimperialista vonásai jobban kidomborodtak, és sok helyütt a társadalomnak ebből a részéből, vagy legalábbis ennek a részének a támogatásával kerültek ki a nemzeti mozgalmak (és kormányok) vezetői. A fejlődés későbbi szakaszának tapasztalatai azonban azt mutatják, hogy e vonásokat semmi esetre sem szabad túlbecsülni, s a nemzeti burzsoáziával kapcsolatban illúziókat táplálni. Nem utolsósorban épp a nemzetközi gazdasági, politikai és katonai viszonyok változásai magyarázzák, miért csökken általában a helyi burzsoázia antiimperialista beállítottsága. Amíg a legfőbb veszélyt a nemzeti függetlenséget elfojtó imperialista agresszió jelentette általában, addig a nemzeti burzsoázia hajlandónak mutatkozott akár a szocialista erőkkel is összefogni az ilyen veszély ellenében. Amióta azonban a nyílt kolonialista agressziók lehetősége és szük-

sége is nagymértékben redukálódott, amiben az erőviszonyok változásán kívül a tőkés világgazdaság szerkezeti változásai és mind az előbbi, mind az utóbbiakat kifejező neokolonializmusra való áttérés is szerepet játszik, azóta a nemzeti burzsoáziának a nemzetközi orientációja is sokat változott. Különösen sokat magyaráz meg a burzsoázia arculatában és magatartásában bekövetkezett változásból az a tény, hogy a transznacionális társaságok tőkekiviteli és beruházási politikája, világméretű ipari reallokációs tevékenysége nemcsak hogy nem gátolja (miként a gyarmati társaságok politikája tette) a helyi ipar fejlődését, hanem egyenesen lehetőségeket teremt a nemzeti burzsoázia számára az ipar területén a nemzetközi tőkével való együttműködésre is (persze többnyire alárendelt szerepben).

Mivel a fejlődő országok burzsoáziájának fő keletkezési szférája, a mezőgazdaságtól eltekintve, nem annyira a termelés, mint inkább a közvetítői tevékenység volt, s még az agrárburzsoáziára is gyakran a „függelék-jelleg” a jellemző, ezért a burzsoázia belső tulajdonságai is (így a külföldi tőkéhez való viszonya is) ennek megfelelően alakultak ki. Ebből a burzsoáziából többnyire hiányzik az energikus vállalkozói és újító szellem, amely a nyugati burzsoáziát a kapitalizmus kibontakozása idején és a klasszikus szakaszában jellemezte, s amely az ipari forradalom hajtóerejévé tette. Gyengesége nem a fiatal burzsoázia fokozatosan megszűnő gyengesége, hanem egy koravén társadalmi réteg ernyedtsége. Nem annyira megtakarító és beruházó, mint inkább spekuláló és fogyasztó típusú burzsoázia. (Fanon, 1965) A rothadás, élősködés és megalkuvás vonásai már felnövésének idején is jellemzők. Profitját nem elsősorban a munka termelékenységének fokozásával, technikai fejlesztéssel, jobb munkaszervezéssel, mégcsak nem is a munkaintenzitás erőltetésével igyekszik növelni, hanem inkább az alku, a spekuláció és az állami támogatás révén. Amennyiben a külföldi cégek államosítását követeli, gyakran csak azért teszi, hogy a kész pozíciókat elfoglalja, nem pedig azért, hogy jobban, a nemzeti érdekeknek megfelelőbben csinálja. Saját antiimperializmusa a függetlenség *utáni* fejlődésben olykor csak addig tart, amíg kedvező kompromisszumot, jobb alkut el nem ért. Az állam és a nemzeti erők támogatását követeli ugyan a külföldi tőke ellenében, de mihelyt azzal előnyös megállapodásra tud jutni, hajlamos beépülni a nemzetközi tőke érdekhálózatába. Üzleti reakciói olykor még a külföldi tőkénél is kedvezőtlenebbek a nemzetgazdaság szempontjából: még óvatosabb a hosszabb lejáratú befektetéseket illetően, még gyanakvóbb a nemzeti kormány fej-

lesztési programjaival szemben, s még nagyobb mértékben törekszik likviditásra és biztonságra. Ennek következtében profitjait, illetve vagyonát igyekszik külföldi valutában, s lehetőleg külföldi bankoknál tartani. Fogyasztási hajlamaiban a legrosszabb vonásokat egyesíti mind a tradicionális szektor vezető rétege köréből, mind pedig a fejlett országok egyes parazitává lett tőkés rétegeinek vonásaiból: hivalkodási hajlama a nyugati „felső tízezer” fogyasztásával vetekszik.

Mindezek alapján a nemzeti burzsoáziának a gyarmati felszabadulás *utáni* fejlődésben, az elmaradottság leküzdésének periódusában, s a neokolonializmus körülményei között csak igen korlátozott mértékben lehet pozitív szerepe.

6. Az *elit* kitermelődésének körülményeiről és forrásairól is sok szó esett már. Történelmileg és eredetileg az elit kifejlődése összefügg azzal a ténnyel, hogy a kolonializmus egy olyan *adminisztratív felépítmény-szerkezetet* ültetett be, illetve épített rá a gyarmati országok gazdasági-társadalmi rendszerére, amely nemcsak ellentmondásba került az utóbbival, hanem — éppen ezért — működéséhez a helyi társadalomból csak mesterséges úton tudott kádereket biztosítani. Ennek szolgálatában állt az *oktatásnak* a deformált, szűk keresztmetszetű és hézagos hálózata, amely tartalmi orientációjánál fogva is akadályozta a minőségi munkaerő széles körű megteremtésének és folyamatos utánpótlásának természetes folyamatát, valamint az abnormális méretű igazgatási struktúra leépítését. Ehelyett a bürokratikus képződmények és tendenciák további növekedését segítette elő. Ily módon az elit mindenekelőtt a gyarmati közigazgatás pozícióira kiemelt, illetve kiképzett elemekből alakult ki, valamint a tanulás privilégiumához jutó, általában a gyakorlati, s főleg a termelői foglalkozásoktól eltávolító, elszigetelő tanulmányokat végzett elemekkel töltődött fel (Shivji, 1976).

Az *elithez tartozást* részben az oktatásban való részvétel kivételezett jellege, részben a politikai karrier határozza meg, mely utóbbi nemcsak a függetlenség előtti mozgalomban szerzett érdemeket tükrözi, hanem az új vezetéshez és az új politikai erőkhöz való igazodást is, beleértve a neokolonialista kapcsolatokat is.

Az *elit jövedelmi helyzete* csak részben függ a jobbára gyarmati vagy kolonialista eredetű, örökölt fizetési skálától, bármilyen mammutjövedelmet biztosítson is az. Az egyéb kedvezményeknek, indirekt juttatásoknak, az állami forrásokból való — törvényes vagy törvénytelen — részesedésnek, járulékos haszonélvezetnek, állami eszközök felhasználásának

stb. sokszor még nagyobb a jelentőségük, mint a tényleges fizetésbeli arányoknak. Mindehhez járulhatnak a kívülről jövő juttatások: a politikai vagy gazdasági célú megvesztegetések a külföldi cégektől, beruházóktól vagy kereskedelmi partnerektől, a helyi magánvállalkozóktól és birtokosoktól stb. kisebb-nagyobb szolgáltatásokért (mint pl. importengedélyekért, különféle megrendelésekért és megbízatásokért, kedvezményes eljárásért, illetve ügyintézésért stb.) felvett összegek és ajándékok.

Az elit szerepe és magatartásának ellentmondásossága csak akkor érthető meg, ha figyelembe vesszük, hogy szerepe eredetileg közvetítői szerep volt — a külföldi tőke és gyarmati hatalom irányában —, amely azonban a gyarmati időszak alatt csak igen korlátozott hatású és mértékű „felfelé” mozgást engedélyezett. Ebből következett a privilegizált helyzet és a szolgaszereppel járó degradáció tudatának kettőssége és ellentmondása, amely megmagyarázza, miért váltak ennek az elitnek egyes elemei gyarmati bérencekké, bábpolitikusokká, mások viszont az antikolonialista nemzeti mozgalmak harcosaivá és vezetőivé. De egyszersmind azt is megmagyarázza, miért erősödnek sok helyütt az elitben a negatív tendenciák az után, hogy mellékszerepre kárhoztatásának vagy a „faji” diszkriminációnak a nyílt jelei a dekolonizációval, s különösen a neokolonialista politika előtérbe nyomulásával eltűnnek.

Figyelembe kell továbbá venni azt is, hogy a heterogén termelési és még kialakulatlan osztályviszonyok körülményei között ennek az elitnek mindkét irányú kötődése: mind „felfelé” (s jobbra „kifelé”), mind pedig „lefelé” még nagymértékben, illetve egészében véve meghatározatlan, és a sajátos gazdasági-társadalmi viszonyok között ez az elit egyfelől a burzsoázia képződésének egyik legfőbb potenciális forrása, másfelől viszont a kapitalizálódás megakadályozásának is egyik legfőbb potenciális ereje. Végül, de az utóbbi szemponttal összefüggésben, figyelembe veendő, hogy az a gazdasági-társadalmi átalakulás, amely az elmaradottság leküzdésének, a gazdaság és társadalom integrálásának, s a gazdasági függésből való szabadulásnak is nélkülözhetetlen feltétele, s amely végső soron az elit sorsát is megpecsételi, nem utolsósorban magának az elitnek a tevékenységétől, orientációjától függ.

Mindezekből nyilvánvalóan következik, hogy az elit társadalmi szerepére és politikai magatartására egyaránt a *kettősség*, a pozitív és negatív vonások keveredése a jellemző. Az ellentmondás okozta feszültség, főként azonban a gazdasági-társadalmi folyamatok előrehaladása az elit *polarizálódásához* vezet, melynek eredményeként világosabban kiválik

az elitnek az a része, amely a politikai hatalmat saját meggazdagodására, és az a része, amely az elmaradottság felszámolására, s a tömegek jólétének fokozására kívánja felhasználni. Ezzel egyszersmind megmutatkozik az elit felszívódásának kettős útja is: a kapitalizálódás, illetve a szocialista fejlődés mentén.

IV. TOVÁBBI GAZDASÁGI DIFFERENCIÁLÓDÁS ÉS TÁRSADALMI VÁLTOZÁSOK

Amint az előzőekből is kitűnt, a harmadik világ, a tőkés világ gazdaság elmaradott és függő periferiája a múltban sem volt homogén egység.

A második világháborút és különösen a gyarmati rendszer összeomlását követően a harmadik világon belüli differenciálódás folyamata azonban különösen felerősödött, s ebben az állami önállóságot nyert országok saját politikai útválasztása, eltérő fejlesztési stratégiája mellett a tőkés világ gazdaság szerkezetében végbement változások, a tudományos-technikai forradalom keltette hatások, a transznacionális társaságok módosult tőkekezelési és beruházási politikája, és nem utolsósorban a megváltozott nemzetközi politikai és gazdasági erőviszonyok játszottak meghatározó szerepet.

A hetvenes évek jelentős, olykor drámai világpiaci fejleményei, „robbanásai” és válságjelenségei nemcsak tükrözték az említett változásokat, de egyben minden korábbinál markánsabban ki is rajzolták a fejlődő országok és országcsoportok világ gazdasági pozíciójának növekvő különbözőségét, vagyis a differenciálódás felgyorsulását.

A harmadik világ általános gazdasági fejlődését és társadalmi változásait persze nem lehet (sőt még világ gazdasági pozíciójának alakulását sem) egyszerűen a világpiac konjunkturális változásaiból megítélni. Ezek a változások egyrészt igen különböző mértékben és előjellel érintették az egyes országokat, és hatásuk intenzitása azok gazdaságának és társadalmának belső önmozgásától, viszonylagos autonómiájának, illetve „nyitottságának” és érzékenységének mértékétől is függött, másrészt igen eltérő reakciókat váltottak ki az egyes társadalmakból. A társadalmi differenciálódás egyébként sem passzív követője és pontos megfelelője a gazdasági differenciálódásnak. A társadalmi szerkezet módosulásai csak áttételesen és ellentmondásosan, megkéssve vagy előresietve, tükrözik a gazdaság szerkezetében és viszonyaiban végbemenő változásokat.

Bár ez utóbbiak maguk is társadalmi viszonyok, a termelés és elosztás, vagyis a széles értelemben vett újratemelés társadalmi viszonyainak változásaiból sem lehet a társadalom szerkezetének és főleg viselkedésének minden módosulását közvetlenül levezetni. A gazdaság szerkezetének és viszonyainak alakulása mindamellet egyik legfontosabb determinánsa e módosulásoknak, s így az általános tendenciák megragadása szempontjából vizsgálatának jelentősége kétségtelen.

Minthogy pedig a harmadik világ egyes országainak fejlődéspályáját az utóbbi évszázadokban elsősorban a tőkés világgazdaságba való beintegrálódásuk mikéntje és az abban nyert strukturális szerep befolyásolta, ezért ennek megfelelően bizonyos *gazdaságtípusok* rajzolhatók fel — mind a múlt, mind a jelenre vonatkozóan —, amelyek a társadalmi mozgás és struktúra szempontjából is eltérő képet mutatnak.

A harmadik világ országait igen sokféle módon lehet csoportosítani, többféle kritérium alapján is lehet tipizálni. Az országok népességnagysága, természeti gazdagsága, földrajzi helyzete, tradicionális kultúrája és vallása, különböző „anyaországokhoz” való történelmi, illetve nyelvi tagozódása, posztkoloniális politikai orientációja és fejlődésútja stb. mind-mind fontos szempont lehet, s minden egyes csoportosítás, illetve tipizálás más-más oldalról képes megvilágítani a fennálló különbségeket és hasonlóságokat. Az alább felvázolt gazdaságtípusok is, amelyek tehát a tőkés nemzetközi munkamegosztásban nyert strukturális szerep specifikumai szerint, illetve e szerep módosulása alapján végzett csoportosítás eredményei, nyilvánvalóan csak egyik, bár lényeges aspektusból segítenek megérteni a társadalmi valóság konkrét változását.

A nemzetközi munkamegosztás „gyarmati”, de nemcsak a formális értelemben vett gyarmatokra érvényes típusa és szerkezete — mint ismeretes — az „anyaországok”, illetve a fejlett tőkés ipari országok olcsó nyersanyagokkal való ellátásának alapvető, de nem kizárólagos funkciójához igazodott. Bár a periféria országainak zöme közvetlenül is résztvevője, illetve áldozata lett a nyersanyag-termelésre való szakosodásnak, azonban ennek mértéke különböző volt és maradt, továbbá az egyes nyersanyagfajták monokultúrás termelésének is meglehetősen eltérőek voltak a feltételei, illetve következményei. Ráadásul néhány országnak csupán a kiegészítő vagy éppen a közvetítői, illetve az adminisztratív szervező és rendfenntartó szerep, az „alközpont” funkciója jutott.

A nemzetközi munkamegosztás „gyarmati” típusa és szerkezete azonban nemcsak belsőleg differenciálódott, s az egyes országok fejlődéspá-

lyája — *ceteris paribus* — nemcsak az adott nyerstermékfajta termelési körülményeinek, illetve újabb nyerstermék exportcélú termelésére való áttérésnek megfelelően variálódott, hanem a nemzetközi munkamegosztás szerkezeti eltolódásai, a tudományos-technikai forradalom hatásai, a transznacionális társaságok ipari reallokációs tevékenysége, s az egyes országokban megindult iparosodás nyomán és következtében is. A „gyarmati” típus mellett megjelent a specializáció egy újabb („neokolonialista”) típusa. A nyersterméktermelő-feldolgozóipari tevékenységet mindinkább kiegészíti és módosítja a másodrendű, technológiailag függő iparral rendelkező, illetve az ipari termelés résztvékenységeire specializált országok és a dinamikus, technológiailag domináns iparágakkal rendelkező, a technológiai kutatás és fejlesztés bázisait monopolizáló országok közötti munkamegosztás szerkezete.

A nemzetközi munkamegosztás „gyarmati” szerkezetének módosulását megelőzően kialakult, illetve e módosulás következtében létrejött új vagy átalakult korábbi gazdaságtípusokat — inkább a kapitalizálódás mértéke, mintsem a történelmi folyamat kronológiája szerinti sorrendben⁶ — a következőkben foglalhatjuk össze:

1. Mindenekelőtt megkülönböztethető (különösen a hatvanas évek előtti időszakban, de részben még ma is) a gazdaságnak az a típusa, amelyet a termelés szférájában még a „*tradicionális szektor*”, a prekapitalista maradványoknak megfelelő gazdálkodási formák és ágazatok túlsúlya jellemez, míg a modern, tőkés szektor — néhány mezőgazdasági ültetvényen és árutermelő farmgazdaságon kívül — jobbára a kereskedelmi és pénzügyi szférára, a szolgáltatások egy részére és a városi közigazgatásra korlátozódott. A külföldi tőke eredetileg inkább csak a (kül)kereskedelem és a pénzügyek szférájába hatolt be, többnyire ott is viszonylag szűk keretek között tartva tevékenységét.

Ilyen típusú gazdaság általában azokban az országokban alakult ki, amelyeknek éghajlati adottságai és földrajzi helyzete kedvezőtlennek bizonyult az európaiak letelepedése és telepes birtokok kialakítása számára, természeti vagy egyéb viszonyaik pedig nem ösztönözték a gyarmatosítókat, illetve a külföldi tőkét a mezőgazdasági exportra termeltetés, a monokultúra nagyobb arányú bevezetésére, a parasztgazdaságok árutermelésének, s a termékek felvásárlási rendszerének és szállításának megszervezésére, de nem kínáltak kedvező lehetőséget (gazdag lelőhelyekkel) profitábilis ásványkitermelésre sem.

Általában a gyarmati tőkés gazdaságnak ez a legkezdetlegesebb válto-

zata jellemezte még a hatvanas évek kezdetén is az ún. „legkevesbé fejlett” afrikai országok többségét. Ezekben az országokban a modernizáció szinte kizárólag a városi központokra korlátozódott, de ott is inkább csak az infrastruktúra bizonyos elemeiben, s a külföldieken kívül egy igen szűk, többnyire az államapparátus és a hadsereg vezérkarához tartozó képzett elitréteg jelenlétében, s életmódjában fejeződött ki. Ennek az elitrétegnek a gazdasági táptalaját részben még mindig a tradicionális szektor jelenti, különösen a hagyományos törzsi, illetve feudális vezető rétegből kikerült tagjai esetében, amennyiben a tradicionális gazdaságokból származó termék- és munkaszolgáltatások, földbirtokosi járadékok, bérleti díjak és uzsorakamatok biztosítják anyagi bázisát, részben viszont és mindinkább az államtól, az azt kormányzó párttól, illetve az államon keresztül élvezett jövedelmek, a kiemelkedően és aránytalanul magas fizetések⁷ és egyéb juttatások, közvetítői „díjak”, csúszópénzek stb. szolgálnak társadalmi pozíciójának gazdasági forrásául.

Az államapparátus többnyire a gyarmati közigazgatás örököse, amely annak idején sem a helyi gazdaság és társadalom tényleges fejlettségi színvonalához, illetve fejlesztési szükségleteihez igazodott, hanem a gyarmatbirodalmi érdekekhez. Ezt az államapparátust azután a függetlenségi mozgalmat vezető párt, illetve pártok kádereivel és az oktatás privilégiumában részesült elitfiatalokkal nemcsak személyi összetételében módosították, hanem nagymértékben tovább is duzzasztották (ráadásul a gyarmati tisztviselők fizetési skáláját átvéve, sőt felfelé korrigálva). Így jelentős diszkrepancia fejlődött ki az állam gazdasági alapja és az államapparátus tényleges nagysága között.

Az állami bevételek fokozása, amely az elitnek is egyik jövedelemforrása, a falusi gazdaságok modernizálását, a mezőgazdaság átszervezését, az árutermelés fokozását követeli meg. Ez viszont bomlasztja azokat a hagyományos viszonyokat, amelyekhez a tradicionális vezető rétegnek, s így az elit egy részének is a privilegizált helyzete tapad, s amelynek kihasználásával a vidéki tradicionális szektorban földbirtokosi, hitelezői, előjárói vagy egyéb pozíciókat szerzett új elit is jövedelmet élvez.

Ezért az állami politikai vezető réteg egy része hajlamos a falu átszervezésének és modernizálásának feladatáról lemondani és — személyi jövedelmének hagyományos forrásai mellett — inkább az állami bevételek (és egyben saját egyéni jövedelme) egy másik forrására, a külföldi kölcsönökre, hitelekre és segélyekre, a külföldi hatalmak juttatásaira, illetve a külföldi tőkének a beruházásokból származó adóbefizetéseire, s a ked-

vezményekért fizetett csúszópénzeire stb. hagyatkozni. Ennyiben a „világrendszer uralkodó osztályának” lesz, illetve marad a kiszolgálója, amelynek a munka társadalmi szervezetében elfoglalt helyét és jövedelemszerzési módját nem lehet csupán a helyi társadalom viszonyaiból levezetni. Mind befelé, mind kifelé a kliensi kapcsolatok szövevénye alakul ki, amelyben a hagyományos törzsi, nemzetségi, klánsági, vallási és egyéb kohéziós szálak és redisztribúciós mechanizmusok, járulékos szolgáltatások éppúgy szerepet játszanak, mint a „modern” korrupció jelenségei.

A hagyományos falusi viszonyok bomlása, a gyarmati „modernizáció” felhalmozódott, egyenetlen, de mindenhol megfigyelhető következményei (Gáthy, 1983) a tradicionális és a modern szektor érintkezési felületein tevékenykedő olykor „özönvíz előtti” vagy idegen kisebbségi elemek kezében lévő kereskedelmi tőke hatása, valamint és nem utolsósorban az elit mind több tagjának az állami pozíciók és a hagyományos kapcsolatok kihasználásával az üzleti életbe való közvetlen bekapcsolódása, vállalkozói tevékenysége s birtokainak, illetve vagyonának részleges kapitalizálása stb. együttesen az előbbinek ellentmondó tendenciákat gerjeszt. Ugyanakkor a függetlenségi mozgalmak radikális szárnyához tartozó, valamint a kilátástalan helyzetű falusi tömegek sorsáért valamely okból felelősséget érző vagy csak politikai karrierje érdekében azt hirdető elitelemek, továbbá a már foglalt pozíciókhoz késve érkező új, feltörekvő generáció egyes tagjai a modernizáció radikális útját, átfogó és mélyreható mezőgazdasági reformot, a szegénység talaján végzetes társadalmi következményekkel fenyegető falusi differenciálódás kollektivizálással való megfékezését és gyors, állami keretek között megvalósítandó iparosítást sürgetnek.

Következésképpen a társadalmi-politikai ellentétek jellegzetesen és más típusok eseténél is nagyobb mértékben az eliten belüli konfliktusokként fejeződnek ki az osztályerők kialakulatlansága, szervezeteinek hiánya folytán. Eközben a városi elitcentrumok és a falusi szegénység perifériája, illetve ez utóbbiból az előbbiekre körébe, „informális szektorába” menekülő marginalizált tömegek közötti szakadék növekvő társadalmi feszültségek forrása.

A prekapitalista maradványokhoz tapadó babonás szokások, előítéletek, vallási intézmények, a törzsi megosztottság és hierarchia viszonyai stb. e típus esetében fékezik leginkább a tömegek politikai tudatosodását. A politikai változások sora nem más, mint egy kis létszámú s a lakosság tömegeitől gondolkodásmódjában is nagymértékben elidegenedett elit-

régeen belüli őrségváltás, amelyben a szinte egyetlen (s technikailag is képzett) szervezett erő, a hadsereg tisztikara⁸ többnyire döntő szerepet játszik (de helyenként⁹ jelentős lehet a tanult fiatalok nagy számát tömörítő egyetemi campusok szerepe is).

E gazdaságtípuson belül persze indokolt különbséget tenni aszerint, hogy főként nomád pásztorkodás (esetleg erdei termékek gyűjtése) vagy pedig letelepedett földművelés képezi-e az alapját a még túlsúlyban levő tradicionális szektornak. Ezeknek ugyanis — mint már szó volt róla — mások a társadalmi összefüggései, szervezeti formái és kohéziós erői, sőt a modern szektor léteire és hatására való reagálásai is. Az árutermelésre való áttérés és a hagyományos viszonyok felbomlása általában könnyebben következik be a földműves közösségek esetében, mint a nomád törzseknél. Ez utóbbiak a földterületek összeszűkülése, a népszaporulat és a modern szektor okozta nyomásra a még szabad perifériás földterületekre való kollektív menekvéssel (s ott az éhhalál fenyegette vegetálással) vagy jobbik esetben a vándormunka rendszerébe való bekapcsolódással reagálnak, de nemritkán válnak forrásaivá — zártabb katonai jellegű szervezetük és etnikai identitástudatuk alapján — a terrorista lázadásoknak, gerilla-szervezeteknek és huligán banditizmusnak (Review, 1980).

Sajátságos képlete alakult ki a társadalmi-politikai harcoknak ott, ahol a tradicionális elitréteg részben földművelő, részben pedig nomád pásztor törzsekhez kötődik, s így a politikai konfliktusokat nemcsak a szokásos törzsi ellentétek színezik, hanem e törzsek eltérő életmódjából és reakcióiból fakadó különbségek is.¹⁰

A szóban forgó gazdaságtípusba tartozó országok között persze aszerint is célszerű differenciálni, hogy a még túlsúlyban lévő „tradicionális” elem feudális vagy prefeudális, illetve egyéb jellegű-e, s ily módon megkülönböztetni a gyarmati feudálkapitalizmus néhány országát, ahol valószínű irányválasztási lehetőség a fejlődésben csak a feudális hatalmi konstrukció teljes szétzúzása révén nyílhat.

A fejlődési irányt illetően pedig aszerint lehet e csoport országai között különbséget tenni, hogy azok

a) mennyire követik a kolonialista gazdasági struktúra fejlesztésének hagyományos útját: a „tradicionális” szektor exportra orientált monokultúrás tőkés szektorrá való átalakításának, s a külföldi tőke becsalogatásának politikáját (amint ezt többek között Malawi, Csád és korábban Etiópia esete is példázza), vagy

b) kísérletet tesznek (mint ahogy ezt Tanzánia, Guinea, Etiópia is

tette) a nemzetgazdaság, a nemzeti piac és a belső akkumulációs források központi irányítással való megteremtésére és a „tradicionális” mezőgazdaság kollektivizálására és modernizálására.

Az első út, a kolonialista gazdasági struktúra fejlesztésének hagyományos útja a tőkés világ gazdaság átrendeződése és a „kolonialista” nemzetközi munkamegosztás válsága fényében azzal fenyeget, hogy az ezt választó országok egyre inkább „a periféria periferiájára” szorulnak, „marginalizálódhatnak”, sőt helyenként a természettel szembeni rablógazdálkodás folytán az ökológiai egyensúly felbomlásával és az éhségzóna tartós kialakulásának veszélyével is szembe kell nézniük.

Nem könnyű a másik alternatívát választó országok útja sem. Az erőforrások szűkössége miatt többnyire lassú a fejlődési ütemük, és sok nehézséggel kell megküzdeniük. A fejlesztési politika mindenekelőtt a naturálgazdálkodás átszervezésének, a piacra termelés fejlesztésének problémájával találja magát szemben. Noha a monokultúrás termelés e gazdaságokra kevésbé jellemző, s így a diverzifikálási problémák is kevésbé markánsak, mint másutt, az exportbevételek fokozása érdekében a fejlesztés nemzeti útját követő országok is többnyire kénytelenek a tipikus gyarmati nyerstermékek exportra termeltetését erőltetni. A finanszírozási források elégtelensége miatt előbb-utóbb ők is rászorulnak a külföldi tőkével való együttműködésre és a külföldi segélyekre, sőt élelmezési válságok idején nemzetközi segélyakciókra is.

2. Bizonyos fokig az első gazdaságtípus egy különös variánsaként fejlődött ki az a gazdaság, amely jellegzetes módon mint a környező országok *munkaerő-ellátó forrása* funkcionál, illetve funkcionált. Ez a gazdaságtípus az olyan, főként afrikai országoknak vált sajátjává (pl. Malawi, Lesotho, Botswana s részben Szváziföld), amelyeknek környezetében a múltban gyorsan növekvő gyarmati exportgazdaságok, ültetvények, bányák, különösen pedig fehér telepes gazdaságok fejlődtek ki, s amelyeknek tradicionális szektorából elvándorlásra kényszerülő munkaerő ez utóbbiakban, vagyis az országhatárokon kívül talált bér munkára és jövedelemszerzésre alkalmat adó „modern”, tőkés szektort.

Ez a típus tehát annyiban igen hasonló az elsőhöz, hogy a termelés szférájában itt is a prekapitalista viszonyok maradtak túlsúlyban, s a külföldi tőke tevékenysége, illetve a tőkés viszonyok kialakulása rendkívül korlátozott maradt, csupán néhány városi, általában közvetítői, illetve szolgáltató szektorra szorítkozott. Ugyanakkor viszont a lakosság lényegesen nagyobb hányadának félig-meddig, illetve átmenetileg bér munkássá

válása, a (külföldi) bér munka gyakorlatában szerzett tapasztalata és annak hatása, valamint a pénzbeli jövedelmek jelentős aránya, s nagyrészt külföldi munkavállalásból való származása stb. lényegesen eltérő vonásokat kölcsönöz a típusnak.

A „prekapitalista” szektornak a modern szektor számára végzett munkaerő-ellátó funkciója természetesen általános vonása volt a gyarmati gazdaságoknak, s így jellemzője más típusoknak is. Ez a típus azonban az említett többi típustól is lényegesen különbözik — egyebek mellett — annyiban, amennyiben ez a funkció kifelé, más országok „modern” szektora felé érvényesül.

Az ilyen típusú gazdaság nemcsak igen elmaradott, hanem erősen sebezhető is. A belső gazdasági fejlődés, a jövedelemszínvonal, a megtakarítások és a piac nagysága stb. nagymértékben a szomszédos országok, de főként a külföldi tőke befektetéseiben (és európai telepésekben) „gazdag” szomszédok gazdasági életétől vált függővé.

Bár a tőkés átalakulás a gazdaságban itt alig haladt előre, ez a gazdaság is igen jellegzetes módon a gyarmati kapitalizmus terméke és szerves része.

A férfi munkaerő tömeges elvándorlása a hazai gazdaság termelési feltételeit, a hagyományos gazdálkodás színvonalát nagymértékben lerontotta és egyszersmind a gazdasági élet egészét, az állami költségvetést is igen bizonytalan alapokra helyezte. Elég utalni arra, mit jelenthet a szomszédos országok munkaerő-keresletének csökkenése vagy éppen a határok lezárása akkor, amikor itt a nemzeti jövedelem egy jelentékeny része a kintről behozott bérekből adódik, s a családok létfenntartása jórészt a külföldön szerzett bérekre támaszkodik! Vagy mit jelent maga az elvándorlás egy hazai gazdaságfejlesztési program munkaerő-ellátása szempontjából, s milyen áruellátási nehézségeket támaszthat a bérek repatriálása az országban?!

Ugyanakkor a társadalom belső tagozódásában — többnyire a felszín alatt — a külföldi bér munkából szerzett jövedelmek jelentős és differenciáló hatást váltanak ki nemcsak az egyének és a családok életszínvonala tekintetében (mindjobban kikezdve a hagyományos újraelosztás kiegyenlítő mechanizmusát, illetve új útjait nyitva meg a tradicionális funkciók megszervezésének, megvásárlásának), hanem a gazdálkodás módja, sőt a gondolkodásmód vonatkozásában is.

A külföldi munkavállalás jövedelme a nagy többség esetében ugyan a tradicionális gazdálkodás és életmód fenntartásának pusztá feltételévé,

illetve nélkülözhetetlen kiegészítő megélhetési forrássá vált, az arra képtelen családokhoz hasonlítva azonban még így is privilegizált helyzetet biztosít. Egy szűkebb réteg számára a szegény rétegekből való kiemelkedés eszközévé (Cohen 1980), sőt a meggazdagodás forrásává vált — az iskoláztatás, a földművelés vagy állattartás korszerűsítése, a piaci értékesítéshez szükséges eszközök beszerzése, a (gyakran az informális szektoron belüli) önálló vállalkozás, vagy éppen a jövedelmező tradicionális funkciók megszerzése révén. Ez a hatás egyszersmind maga is magyarázza, hogy — az egyéb változásoktól eltekintve is, mint amilyen pl. az exportmonokultúra helyi kifejlődése, a külföldi tőkével meginduló iparosodás vagy a munkaerő-áramlás adminisztratív politikai akadályoztatása stb. — miért következik be szükségszerűen e típus átalakulása (mint pl. Malawi esetében).

Igaz, e típus — legalábbis nyomokban való — újabb megjelenésére is sor kerülhet, amikor egy még zömmel tradicionális viszonyokkal terhes és a gazdasági fejlődés zsákutcájába került ország környezetében új foglalkoztatási lehetőséget ígérő gazdasági központok nőnek ki (amire néhány elmaradott arab ország és olajtermelő szomszédjaik viszonyában találhatunk példát).

3. A „gyarmati” típusú munkamegosztás egyik legjellegzetesebb megnyilvánulása és következménye a *mezőgazdasági agrárexportra* specializált gazdaságok típusa. Ez a harmadik világban leggyakoribb típus azokban az országokban fejlődött ki, amelyekben a mezőgazdaságon belül kialakult többé-kevésbé monokultúrás jellegű és exportorientált modern szektor vált a gazdaság meghatározó elemévé.

Nyilvánvalóan különbséget kell tennünk mindenekelőtt aszerint, hogy maga ez a szektor

a) az őslakosság tradicionális gazdaságai egy részének a gyarmati kormányzat, illetve a kereskedelmi tőke beavatkozásával és ellenőrzésével kisárutermelő parasztgazdaságokká, majd a differenciálódás folytán részben tőkés farmokká való átalakulása révén fejlődött ki (miként pl. Nyugat-Afrika számos országában, de több ázsiai országban is), vagy pedig

b) a bevándorolt „fehér” telepések tőkés farmjai és ültetvényei (lásd azelőtt Kenyában, Zimbabweban, Algériában stb.), vagy

c) idegen tulajdon keretei között, a külföldi társaságok mezőgazdasági ültetvényei (lásd pl. a United Fruit latin-amerikai birtokait), vagy pedig

d) a helyi feudálkapitalista földbirtokosok (és adószedők) ültetvényes

nagygazdaságai formájában (lásd a latin-amerikai országok latifundiuit, az ázsiai és közel-keleti feudális földesúri, illetve „zamíndári” birtokokat stb.).

A szóban forgó gazdaságtípusnak az *a) variánsa* jellemzi tehát azokat az országokat, amelyekben a monokultúrás exporttermékek termelésére szorított vagy ösztönzött *paraszti mezőgazdaság* vált a gyarmati struktúra alapjává. Pontosabban ott, ahol a tradicionális mezőgazdaság bomlásából, s egy részének átalakulásából létrejött árutermelő, sőt mindinkább kapitalizálódó agrárgazdaságok lettek a „modern” termelési szférában is kialakult egységeivé, amelyeket azonban a kereskedelmi, pénzügyi és adminisztratív szféra domináns (nagyreszt idegen) erői ellenőriztek. Ilyen variáns kifejlődésére általában ott került sor, ahol a termelési viszonyok, a földrajzi és egyéb feltételek kedvezőeknek ígérkeztek a mezőgazdasági nyerstermékek tömeges termelése és exportja számára, s azt a gyarmati hatóságok gazdaságpolitikája, és főként a külföldi kereskedelmi és pénzügyi tőke felvásárló, hitelező és közvetítő tevékenysége ki is kényszerítette, illetve elő is segítette — anélkül azonban, hogy nagyobb arányú európai bevándorlásra vagy a koncessziós társaságok részéről jelentősebb ültetvényes gazdaságok kifejlesztésére is sor került volna. (Afrikában többek közt Elefántcsontpart, Gambia, Szenegál és Uganda példázza ezt a variánst.)

A mezőgazdasági árutermelés magasabb színvonala, az export értékének a bruttó hazai termékhez viszonyított nagyobb aránya, s az exporton belül a mezőgazdasági termékek túlsúlya, az egy főre jutó nemzeti jövedelemnek magasabb színvonala, fejlettebb infrastruktúra és oktatási hálózat jellemzi ezt a változatot. Ugyanakkor az ilyen gazdaságok a leginkább érzékenyek a világpiaci konjunkturális változásokra, s kereskedelmileg a legerősebben függnek a fejlett tőkésországoktól. A felhalmozás belső forrásai jóval nagyobbak ugyan és könnyebben is mozgósíthatók, sőt a gazdasági élet állami befolyásolásának piaci és monetáris eszközei is eredményesebben alkalmazhatók, mint az előző típus esetében, az exportpiacok kedvezőtlen változásai viszont szinte egyik pillanatról a másikra kiapasztathatják a felhalmozott pénzügyi tartalékokat és ezáltal megakadályozhatják a megkezdett fejlesztési program végrehajtását.

A gazdaságfejlesztési politikának épp ezért általában az agrártermelés és -export diverzifikálása az egyik fő gondja. Ezt a feladatot azonban az exportbevételektől való erőteljes függés folytán rendkívül nehéz megoldani.

Társadalmilag a falusi lakosság előrehaladott differenciálódása, az elszegényedett s bér munkára kényszerülő agrárproletariátus mellett egy viszonylag jómódú falusi réteg és a mindinkább rendszeresen bér munkát alkalmazó agrárburzsoázia kialakulása és növekvő politikai befolyása, valamint a többnyire ebből a rétegből és az iskolázottak köréből kikerülő, illetve feltöltődő városi elitréteg gazdagodása, a közigazgatás, a politika, illetve a közvetítői kereskedelem szférájában szerzett hatalma, egy városi kereskedelmi és hivatalnoki burzsoázia megjelenése a jellemző, vagyis általában a kapitalizálódás fokozódása tapasztalható falun és a város nem ipari szektorában.

Minthogy azonban a szóban forgó országok esetében az árutermelés és pénzgazdálkodás köre általában szélesebb, a belső piac bővebb, az infrastruktúra is fejlettebb, sőt az átlagos jövedelemszint is gyakran magasabb, mint a legtöbb, más gazdaságtípussal jellemezhető ország esetében (kivéve persze e gazdaságtípus másik, *b*) variánsát, ahol az európai telepes réteg jelenléte és gazdasági tevékenysége határozta meg a gazdasági fejlődés ütemét és irányát), a meggazdagodó agrárburzsoázia, valamint a mezőgazdasági árutermelés és a piac bővülése nyomán megerősödő helyi kereskedő réteg és a bürokrata burzsoá elit egyes elemei is előbbutóbb ipari vállalkozásokba kezdenek, illetve ilyenekben társszerepet vállalnak. (Ez esetben viszont kivételt az a néhány szocialista orientációjú ország jelent, ahol a magántőke felhalmozódásának és főként ipari beruházásainak korlátokat szabtak, s az állami hivatalnokok üzleti vállalkozásait megtiltották.) Ehhez nemcsak az állam támogatását veszik igénybe (Kennedy, 1977; Swainson, 1977), amire a politikai vezető réteggel való gyakran rokoni, törzsi, illetve klánsági vagy egyszerűen korrupciós kapcsolatuk széles körű lehetőséget biztosít, hanem — tekintettel a transznacionális ipari társaságok módosult érdekeire és tőkekiviteli politikájára — a külföldi monopol tőke közreműködését is.

A transznacionális társaságok e gazdaságtípus országaiban egyébként is általában vonzó feltételeket találnak. Azáltal pedig, hogy hajlandók, sőt igyekeznek részvényesekként vagy igazgatósági tagokként bevonni a helyi elitréteg vezető tagjait is üzleti tevékenységükbe, nemcsak saját biztonságukat szolgálják, hanem egyszersmind elősegítik az iparban érdekelt és velük együttműködő, ipari részvényekkel, illetve érdekeltséggel bíró burzsoázia kifejlődését vagy megerősödését.

Másfelől viszont a gazdasági élet alakulásának és viszonylag széles tömegek, különösen és közvetlenül a paraszti árutermelők helyzetének

(de közvetve a városi rétegek helyzetének is) a külkereskedelemtől, az exporttermék világpiaci árának alakulásától való nagyfokú függése miatt a kedvezőtlen világpiaci változások társadalmi-politikai hatásuknál fogva éppúgy előidézői lehetnek a kapitalizálódás és a neokolonialista berendezkedés ellenében bekövetkező fordulatnak, mint ahogy alááshatják egy haladó, demokratikus és antiimperialista rezsim helyzetét is.

A külkereskedelem és devizagazdálkodás állami igazgatás alá vonása, a mezőgazdasági termelőket sújtó kedvezőtlen világpiaci hatások mérséklése, s általában a termelési szerkezet egyoldalúságának feloldása, az export diverzifikálása olyan sürgető feladatként és parancsoló szükségként kerülhet napirendre, hogy az a pozitív változásokat követelő társadalmi és politikai erők súlyának megnövekedése mellett serkentheti és elősegítheti a demokratikus tartalmú, s a külső, neokolonialista befolyással szembeforduló államkapitalizmus kialakulását, valamint a mezőgazdaságban a többé-kevésbé közösségi, szocialisztikus gazdálkodási formák (szövetkezetek) bevezetését, illetve terjedését.

A társadalmi-politikai fejlődés irányát itt tehát különösen ellentétes, összetett és változó intenzitású erők befolyásolják.

A fő exporttermék világpiaci helyzetének drasztikus és tartós romlása (különösen, ha az exportszektor erősen monokultúrás jellegű, és az exporttermék belső fogyasztásra, illetve felhasználásra kevésbé alkalmas) olyan krónikus válsághelyzetet is előidézhethet a gazdaságban, amelynek talaján a politikai viszonyok és rezsimváltozások is rendszeressé válnak, s a progresszív kísérletek sem tudnak gyors megoldást találni és konszolidálódni. Különösen akkor halmozódnak a gazdasági problémák, s az azokból fakadó politikai feszültségek, ha a fejlesztési forrásoknak a világpiaci árvesztések okozta nagymértékű csökkenése egybeesik a demográfiai forradalom keltette ellátási és foglalkoztatási szükségletek ugrászerű növekedésével, s egy nagy lélekszámú népesség élelmezésének válságával. Ez egyszersmind a „legkevésbé fejlett országok” kategóriájába kerülésnek egyik — a lineáris fejlődés koncepcióját önmagában is cáfoló és a szóban forgó ENSZ-kategória vegyes jellegére valló — változata. Ennek a változatnak talán a legjellemzőbb példája Banglades esete, melynek jól fejlett gyapot monokultúrája a szintetikus anyagok világpiaci versenyé folytán egyre kevésbé biztosíthatott alapot a hatalmas és gyorsan növekvő népesség szükségleteinek kielégítésére.

Némileg más következményei és társadalmi-politikai vonzatai vannak a másik két *b)* és *c)* variáns kialakulásának, különösen a „fehér” te-

lepesgazdaságokkal jellemezhető b) variánsnak (még ha ez többnyire átmenetinek is bizonyult). Ez ott jött létre, ahol a mezőgazdasági export-cikkek termelése az európai telepesek birtokain, illetve mezőgazdasági ültetvényein indult meg és vált az ország gazdaságának és világpiaci helyzetének meghatározó szektorává. Ez többnyire már a gyarmati uralom ideje alatt kiegészült nemcsak az exporthoz fűződő kereskedelmi, pénzügyi és egyéb tőkés tevékenységek kibontakozásával, hanem az import-helyettesítő feldolgozó ipar bizonyos mértékű kifejlődésével is. Az európai telepesréteg ugyanis nemcsak egyfajta, bár meglehetősen korlátozott volumenű belső piacot biztosított ez utóbbi számára, de főként saját beruházásaival segítette azt elő (különösen az „anyaországokból” származó import valamely okból történt fennakadása miatt és esetén).

Azokban az országokban, amelyekben ez a gazdaságtípus jött létre (mint pl. — a Dél-Afrikai Köztársaságon kívül — Zimbabweban, eredetileg Kenyában, részben Angolában és Algériában is, valamint átmenetileg Indonézia egyes részein stb.), sajátságosan jellemző és mindjobban kiéleződő gazdasági és politikai problémává vált a telepesréteg kivételezett helyzete, a gyarmati hatalom gyakorlásában játszott közvetítői, majd mindinkább önállósuló szerepe, gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális monopóliuma és többnyire szélsőségesen reakciós magatartása, sokhelyütt a „faji” diszkrimináció, valamint és nem utolsósorban a földbirtok-megoszlás kiáltó egyenlőtlensége.

E variáns több vonatkozásban kétségtelenül kedvezőbb feltételeket teremtett a tőkés termelési mód kibontakozása számára, illetve viszonylag nagyobb előrehaladást ért el a tőkés gazdaság növekedésében. Ez megmutatkozik (vagy megmutatkozott korábban) az egy főre jutó nemzeti jövedelem szintjében, a megtakarítások és belső tőkeképződés alakulásában, a belső pénz- és hitelforgalom kibontakozásában, a belső piac méreteiben, valamint általában a mezőgazdasági árutermelés arányaiban és szervezettségében, az infrastruktúra kiépülésében, az iparosodás viszonylag korai megindulásában és főként egy helyi (bár idegen) burzsoázia létrejöttében. Másfelől viszont az ilyen típusú gazdaság működése általában olyan belső feszültségekkel lett terhes, illetve olyan súlyos ellentmondásba került a létrejöttét biztosító politikai és társadalmi feltételekkel, valamint a második világháború utáni megváltozott nemzetközi gazdasági és politikai viszonyokkal, hogy további növekedése vagy beleütközött a saját maga keltette korlátokba, és így fennmaradása fokozott erő-

szakot és külső védelmet igényel (mint pl. Dél-Afrika esetében), vagy pedig átalakulására került sor.

Ahol, mint főként Kelet- és Dél-Afrika említett országaiban, a faji diszkriminációt széles körben és viszonylag tartósan alkalmazták, ott az általában maga is a tőkés termelési mód kibontakozásának és a belső piac bővülésének jelentős akadályává vált, amennyiben nemcsak a bennszülöttek oktatási lehetőségeit és szakképzettséget igénylő munkakörökben való elhelyezkedését gátolta, hanem többnyire a piacon versenytársként való megjelenését, kereskedelmi tevékenységét és általában piacra termelésének fejlődését is. A faji diszkrimináció bevezetése (és fenntartása) egyébként nemcsak az európai agrárbirtokosok érdekeivel függött össze, hanem az európai származású helyi „munkásarisztokrácia” érdekeivel (Arrighi, 1957) is.

Amikor azután a neokolonializmus politikai érdekei (ti. a hatalom békés átmentése s a befolyás megőrzése vonatkozásában) és nem utolsósorban a nemzetközi monopoltőke módosult gazdasági érdekei (ti. az ipari beruházások munkaerőigénye és a belső piac bővítése tekintetében) Afrikában is a diszkrimináció feloldását, a paraszti árutermelés ösztönzését, egy kompetitív munkaerőpiac létrejöttét és az együttműködésre kész, nevelésében és életmódjában asszimilált bennszülött elitréteg „kitermelését” és a hatalomba való bevonását sugallták és szorgalmazták, ez ott többnyire a telepesréteg ultrareakciós ellenállásába ütközött. Nem véletlen tehát, hogy az ilyen országokban vagy még az „anyaország” intenzív beavatkozása és neokolonialista manővere oldotta fel (mint pl. Kenyában) a súlyos feszültséget — voltaképp a szóban forgó gazdaságtípus e variánsának felszámolása és a másik variánsba való irányított átalakítása révén —, vagy pedig (mint korábban Algériában, majd később Angolában és Zimbabweban is) a telepes-rezsim „függetlenné válása”, illetve függetlenségi törekvése és az elhúzódó polgárháború után a rendszer bukása teremtett új, a szóban forgó variáns felszámolásához vezető helyzetet.

Az átalakulás mikéntjéből, az azt irányító erőktől és a politikai körülményektől függően e variáns módosulása vagy a helyi („nemzeti”) agrárkapitalizmusnak az a) variáns fejlődésirányával is megegyező, de azzal szemben mesterségesen is gyorsított kibontakozásához vezetett, és pedig akár a „fehér” telepesek nagyarányú kivándorlása s földbirtokaik szétosztása, illetve nagyrészt a helyi elit új földbirtokos-rétegének kezébe juttatása, akár pedig a régi és az új tőkés földbirtokosok kiegyezése talaján

— az „amerikai” és a „porosz utas” agrárátalakulás furcsa keverékének (hamis)¹¹ látszatát keltve —, vagy pedig a telepesbirtokok állami tulajdonba vétele esetében a mezőgazdaságra is kiterjedő államkapitalizmus kifejlődésének vált részévé.

Az előbbire jellegzetes példa Kenya, ahol a kivándorolt telepesek nagybirtokainak zömmel a kiválasztott politikai elit tagjai kezébe való átjuttatása nemcsak pacifikálta ezeket (épp az antikolonialista mozgalom bázisát jelentő kikuyu törzs politikai vezető rétegét) a neokolonializmus jegyében és irányában, hanem egyszersmind állami segédlettel hirtelen nagyarányú osztálykülönbségeket teremtett (részben a törzsi határok mentén, de különösen a klánsági-rokonsági szálaknak megfelelően) a bennszülött társadalmon belül.¹² Az utóbbira jó példa Algéria, ahol a francia telepesek hátrahagyott birtokai részben felosztásra kerültek, s ez esetben a megfelelő tőke, szakértelem stb. hiányában a gazdaság erősen leromlott részévé váltak, részben pedig állami gazdaságokká, illetve az állam által támogatott és ellenőrzött szövetkezeti gazdaságokká alakultak át.

A „fehér” telepesgazdaságokkal kapcsolatban indokolt megjegyezni, hogy átalakulásuk ellenére még további hatásuk lehet a társadalmi és politikai fejlődésre. Az osztályviszonyoknak a „faji” elkülönülés által meghatározott és torzított kifejeződése súlyos politikai örökségként hathat. A faji ideológia nemcsak az európai telepesek magatartását befolyásolhatja, hanem — mintegy annak ellenhatásaként — olykor a „nemzeti” politikai mozgalmakban is éreztetheti hatását. Ez megnehezíti a valóságos, az osztályviszonyoknak megfelelő társadalmi és politikai frontvonalak kirajzolódását.

A külföldi társaságok mezőgazdasági ültetvényeivel jellemzett c) variáns létrejötté (ha nem az előbbi vagy más variáns kiegészítője volt csupán, mint pl. Kenyában és Zimbabwéban) főként az európai letelepedés számára kevésbé vonzó területeken bizonyos termékek, pl. tea, kaucsuk, cukornád, gyapot, szizál, egyes déli gyümölcsök stb. termelésének szervezeti és gazdaságossági követelményeivel, illetve helyi tradícióinak hiányával, valamint a korábbi világpiaci konjunktúrával függött össze, mint pl. Srí Lankán [Jayawardena 1983], Malaysiában, a latin-amerikai „banánköztársaságokban” stb.).

E variáns azonban a mezőgazdasági nyerstermékek kedvezőtlen világpiaci áralakulásának és részben a nacionalizálási törekvéseknek a hatására — a társaságok többnyire önkéntes visszavonulása nyomán — a

hatvanas években vagy egyes helyeken már előbb nagymértékben visszaszorult, illetve az előbbi variánsoknak adta át helyét.

Társadalmi következményei egyébként részben a második típuséhoz hasonlóak, részben viszont az ásványkitermelő export-enklávék gazdaságtípusának bizonyos következményeivel mutatnak rokonságot.

E variáns esetében a tőkés árutermelés a mezőgazdaságban a tradicionális gazdálkodást csupán horizontálisan szorítja vissza, anélkül, hogy átalakítaná, illetve felbomlasztaná, ugyanakkor viszont a vándormunka révén vertikálisan is hatást gyakorol az utóbbira épülő társadalmi szervezetre. A *b*) variánssal ellentétben a belső piac bővüléséhez kevésbé járul hozzá, miként az a tőketulajdon és tőkefunkció szétválásának egyéb eseteire, így a bányatársaságok üzemeltette export-enklávék esetére is jellemző.

A külföldi társaságok ültetvényeinek mindinkább (részben vagy teljesen) „nemzeti” kezekbe kerülése mellett, amely többnyire a helyi agrár-burzsoázia megerősödését jelzi, illetve segíti, vagy pedig az államkapitalizmus fejleménye, új jelenséggént kell regisztrálnunk a szóban forgó variánshoz némileg ugyan hasonló és nemritkán abból átalakult, de jellegében eltérő agrárstruktúrát, a transznacionális társaságok *agri-business*ként ismert változatot. Ez azonban már nem a hagyományos gyarmati nyerstermékek extenzív módon, olcsó tanulatlan munkaerővel való termeltetését jelenti, hanem az iparral összekapcsolt és főként az élelmiszertermelésre specializált tőkeintenzív agrárgazdaságot, amely a harmadik világban legfeljebb csak szórványosan, illetve többnyire a korábbi export-enklávékhoz hasonló függelék gazdaságként jelent meg.

A feudálkapitalista földbirtokosok és adószedők nagygazdaságaival — mint amilyenek a latifundiumok és a zamíndárbirtokok voltak — jellemzett *d*) variáns részben megőrizte azt a sajátos vonását, hogy a személyi szolgálatok tradíciókon, hatalmi erőszakon vagy éppen uzsoradósságon alapuló prekapitalista kizsákmányolási módszerét állította a tőkés piacra termelés szolgálatába, részben viszont maga is bomlásnak, az árutermelés és verseny okozta differenciálódás nyomán, illetve a tőkés bérlők megerősödése folytán átalakulásnak indult.

Végző soron valamennyi említett variáns az agrárkapitalizmus fejlődése felgyorsulásának irányában mozdult el (kivéve talán néhány szocialista orientációjú, illetve államkapitalista ország esetét), de az ipari kapitalizmus ezzel szervesen összefüggő struktúrájának kialakulása nélkül, sőt a mezőgazdaság dezintegrált szerkezetének is a fennmaradása a prekapitalista elemek és viszonyok megőrzése mellett.

Az agrárexportra specializált fejlődő országokat persze az említett variánsokon kívül, illetve azok vetületében aszerint is célszerű lehet csoportosítani, hogy konkrétan milyen agrártermékekre vagy terméktípusokra szakosodtak. E szerint megkülönböztethetjük: mindenekelőtt az alapvető ipari nyersanyagok (pl. a gyapot, a juta, a gyapjú, a nyersbőr, a kender stb.) exportőreit. Ezeknek az országoknak a helyzete — a helyettesítő szintetikus anyagok általában erősebb versenyétől és a termelés többnyire jóval kevésbé koncentrált külföldi ellenőrzésétől eltekintve — nagyjából hasonló világpiaci hatások alatt áll, mint az ásványi nyersanyagexportőröké, bár sokkal kevésbé van lehetőségük, mint ez utóbbiaknak — különösen az olajexportőröknek — arra, hogy akár átmenetileg is monopolisztikus erőt fejtsenek ki és kartelleket alakítva diktálják az árakat. Ennek következtében a meggazdagodásnak és a feudálburzsoá vagy bürokrata elit gyors vagyonosodásának azok a forrásai is kevésbé nyílnak meg számukra, amelyek az olajexportőrök esetében — legalábbis átmenetileg — jelentősek voltak.

Megkülönböztetendők továbbá az alapvető élelmiszerek (a rizs, a gabona, a hús, továbbá — elsődleges feldolgozás esetén — a cukor stb.) exportőrei. Ezek világpiaci s ebből fakadóan belső gazdasági helyzetét a fejlett tőkésországok mezőgazdasági és élelmiszeripari termelésének növekedése, illetve túlsúlya kedvezőtlenül befolyásolja ugyan, s e termékek piaci pozícióit a konjunkturális ingadozások is erősen befolyásolják, mégis bizonyos előnyt jelent számukra az, hogy a monokultúrás terméket belső fogyasztásra is felhasználhatják. Továbbá az is, hogy különösen az alapvető élelmiszerek iránt a harmadik világ demográfiai növekedése folytán — egyelőre viszonylag rugalmasan — bővül a kereslet.

A harmadik világ agrárexportőreinek zöme azonban nem tartozik ehhez a kategóriához. Az a néhány ország pedig, mint pl. Argentína, amely jelentős élelmiszerexportjával gyorsította meg fejlődését, többnyire arra is felhasználta a felhalmozás és a belső piac viszonylag kedvezőbb feltételeit, valamint nemzetközi kereskedelmi és tőkekapcsolatait, hogy fejlessze feldolgozó iparát, s így az „újonnan iparosodott országok” sorába lépjen. (A cukortermelő Kuba esetében a gyökeres politikai fordulat hozott változást — nem annyira a cukortermelésre szakosodás és a gazdasági struktúra, mint inkább a társadalom belső viszonyai tekintetében.)

Végül külön alcsoportba sorolhatók a tipikus „gyarmatárukat”, a többé-kevésbé luxusjellegű élelmiszereket és élvezeti cikkeket (pl. fűszereket, kávé, kakaó, teát, gyümölcsféléket stb.) exportáló országok.

Ezek világgiazi sebezhetősége talán a legnagyobb, tekintettel arra, hogy e termékek belső piaca minimális méretű, és e termékeket csak igen korlátozottan lehet elhelyezni a harmadik világon belül. Másrészt e termékek — amint azt keresletrugalmassági sajátosságai mutatták — aligha bővíthetik lényegesen szerepüket a fejlett országok fogyasztási szerkezetében, és ugyanakkor érzékenyen reagálnak a dekonjunkturális változásokra.

Természetesen a szóban forgó gazdaságtípus esetében is differenciálhatunk a fejlődési perspektívák, illetve a fejlesztési politikák szerint, és — pedig megkülönböztetve a voltaképp „gyarmati” struktúrát nagyrészt megőrző, s azt csak bizonyos ipari enklávékkel kiegészítő országok és a diverzifikálás, a többé-kevésbé a mezőgazdasághoz is kapcsolódó nemzeti iparfejlesztés és strukturális integrálás útját választó országok között.

4. Egy további és ugyancsak jellegzetesen „gyarmati” struktúrájú gazdaságtípus az, amely az *ásványi nyersanyagokat termelő exportenklávékra* épül. Ezek az enklávék eredetileg mindenütt a külföldi monopolizáció tulajdonában és ellenőrzése alatt fejlődtek ki, de részben még ma is a külföldi társaságok ellenőrzése alatt állnak. Az ásványkitermelés és -export meghatározó szerepe a gazdaságban kifejeződik a bányászat hozzájárulásának a bruttó hazai termék összértékén belüli jelentős részarányában és különösen az ásványi termékeknek az összexporton belüli magas hányadában. Ezt a típust azért célszerű még akkor is megkülönböztetni, ha történetesen társul az előbbiekkal, mert a bányászat fejlettsége (s a külföldi tőke erőteljes érdekeltsége) nagymértékben befolyásolja a külkereskedelmi és azon keresztül az egész gazdasági helyzetet. Az ilyen gazdaságtípust kifejlesztő országok (mint pl. eredetileg Chile, továbbá Zambia, Zaire, bizonyos fokig Sierra Leone, Gabon stb. és elsősorban az olajországok) külkereskedelmi és pénzügyi helyzete általában így a múltban is viszonylag kedvezőbb alakult (különösen az olajexportőröké), mint az agrárexportőröké, s itt a mezőgazdaság átszervezése és diverzifikálása az exportforgalom és -bevételek veszélyeztetése nélkül történhet. Az iparosításhoz is általában kedvezőbb lehetőségek adódnak vagy adódtak, legalábbis a nyersanyag-, illetve energiaellátás és a belső felhalmozás szempontjából, sőt rendszerint a munkaerő-ellátás vonatkozásában is (amennyiben több technikailag képzett, illetve az ipari munkához szokott és részben már letelepedett munkaerő áll rendelkezésre).

Ugyanakkor a külföldi monopolizáció érdekeltsége és beavatkozási hajlama mindig is itt volt a legerősebb, különösen a stratégiaiailag fontos á-

ványi termékek, illetve energiahordozók tekintetében. A jelentős export-bevételek és állami jövedelmek, valamint a külföldi bányatársaságok különféle „legális” és illegális juttatásai, a megvesztegetés, a korrupció és spekuláció lehetőségei stb. meglehetősen kedvező talajt biztosítottak a bürokrata elitréteg kifejlődése, gyors meggazdagodása, s a nemzetközi monopoltőkével együttműködő, az államapparátust és az államkapitalista szektort saját érdekében felhasználó, élősködő, új komprádor burzsoáziává válása számára.

A gazdasági fejlődés és a társadalmi-politikai útválasztás szempontjából tehát kritikus kérdést jelent a külföldi bányatársaságok, nemzetközi monopóliumok és a helyi vezető réteg viszonya. A bányák részleges államosítása és az államkapitalista szektor kiépítése (mint Zaire, de részben még Zambia példája is mutatta) még nem jelent feltétlenül szakítást vagy ellenséges magatartást az állami elitréteg és a külföldi bányatársaságok között. Az idegen ellenőrzés, befolyás és profitszerzési lehetőség megőrzésének ugyanis sokféle eszköze van. Az állam és a külföldi társaságok közötti partnervizony, a közös, illetve vegyes tulajdonú vállalatok működtetése, a külföldi cégeknek a helyi államapparátusba beépített ügynökök, illetve saját igazgatótanácsaikba bevont helyi vezetők révén gyakorolt befolyása stb. tökéletesen beleillik a neokolonializmus, illetve a transznacionális társaságok új politikájának gyakorlatába.

Ugyanakkor az a részben és eredetileg a tradicionális vezető rétegből kikerült, majd a hivatalnoki és politikai elit elemeivel feltöltődött helyi újburzsoázia, amely az ásványexportból származó, s a gazdaság többi részének fejletlenségével arányban nem álló állami bevételek (adók és járadékok) gyarapodása és e jövedelemforrás nagyarányú egyéni kisajátítása eredményeképp erősödött meg (különösen az olajexportőr országokban), az államapparátus birtokában és a megváltozott nemzetközi erőviszonyok körülményei között már egyre kevésbé elégszik meg a külföldi társaságoktól kicsikart magasabb profitrészesedéssel, s a jövedelemszerzés közvetett módjával. A külföldi bánya- és olajtársaságok kisajátítása így ezek tényleges kiszorítását is jelentheti (legalábbis a termelés területéről, miként az arab olajexportőr országok esetében tapasztalhatjuk). Az állammal összenőtt, annak forrásaiból táplálkozó újburzsoázia mindinkább saját gazdasági alapot igyekszik teremteni közvetlen tőkebefektetések, önálló vállalkozások és részvényvásárlások útján. Ez persze legkevésbé sem zárja ki a nemzetközi tőkével való együttműködését.

Ezért a fejlődés tényleges útját megítélni, a politikai vezetés jellegét, s

az államosítások, illetve az állami gazdaságpolitika társadalmi tartalmát értékelni aligha lehet anélkül, hogy megvizsgáljuk: valóban kinek az érdekében és hasznára működik az államosított, illetve államkapitalista szektor.

Azokban az országokban (így pl. Zambiában, de jó néhány arab olajországban is), ahol a szóban forgó gazdaságtípus jött létre, a „modern”, vagyis tőkés szektor többnyire még inkább elkülönült a gazdaság többi részétől, mint a mezőgazdasági nyerstermékek exportjára berendezkedett országokban. Vagyis az enklávé-jelleg még inkább megnyilvánult. A „tradicionális” szektor, a naturálgazdálkodás szférája itt még kevésbé került a tőkés termelési mód hatása alá, mint másutt. A „duális” struktúra jobbra még élesebben rajzolódott ki a gazdaság és a társadalom szinte minden területén.

Éppen ezért a fejlesztési politika számára elsőrendű követelmény a gazdaság integrálódásának előmozdítása. Ez egyszersmind fontos szempont az előbbieken kívül, de azokkal nagyon is összefüggően, a fejlődés tényleges útjának, s az állami gazdaságpolitikának az értékeléséhez is.

E negyedik gazdaságtípus országait — különös tekintettel az eltérő világgpiaci hatásokra s ezek társadalmi következményeire — indokolt legalábbis két alcsoportba sorolni, és pedig *a)* a kőolajexportőr országok és *b)* a más ásványi nyersanyagok exportjára specializált országok csoportjára.

a) A kőolajexportőr országoknak — amelyek a bruttó nemzeti termékhez, a költségvetési és az exportbevételekhez viszonyítva jelentős kőolaj-kivittelt bonyolítanak le — a helyzetét a tudományos-technikai forradalom egyik vezető ágazatának, a vegyiparnak a fejlődése, valamint az energiaszükséglet általános és gyors növekedése, a kőolaj kettős: vegyipari alapanyag- és energiaforrás-szerepére való tekintettel hosszabb ideig kedvezően érintette. Ezeknek az országoknak sikerült ezt a kedvező előnyt kartellszerű összefogásukkal (OPEC) fokozniuk.

Ezek előtt az országok előtt egy ideig olyan lehetőségek tárultak fel a gazdaságfejlesztés szempontjából, amelyek kihasználása utat nyithat vagy nyithatott volna a nemzetközi kizsákmányoló tevékenységbe való bekapcsolódás és a fejlett tőkés országokhoz való viszonylag gyors felzárkózás felé éppúgy, mint — a társadalmi-gazdasági struktúra radikális átalakítása után — a szocialista irányú fejlődés irányába.

E csoporton belül a megválasztott fejlesztési politika szerint célszerű tovább differenciálni, hogy jobban tükröződjének az országok dimenziói-

nak különbségei, a gazdaság más szektorainak állapota, és főként a társadalmi viszonyok is.

— Egyes országok a nyersolajexportra való specializálódás fenntartásával a pillanatnyilag adódó előnyök kihasználásának, s a világpiachoz és nemzetközi tőkéhez való igazodásnak a régi „perifériás” útját választották (így különösen a kisebb olajsejkségek, pl. Abu-Dhabi, de korábban Kuvait és más országok is).

— Más országok viszont bizonyos szerkezeti változásokkal, iparosítással, egyes ágazatokban a korszerű technika és ipari üzemek átvételével, valamint a nemzetközi tőkés vállalatokba való beépüléssel és önálló külföldi vállalkozásokkal igyekeznek a monopoltőkés fejlődés útjára vagy legalábbis az „újonnan iparosodott országok” sorába lépni (amire különösen a forradalom előtt Irán és ma Szaúd-Arábia példa).

— Néhány ország pedig (pl. Algéria) legalábbis megkísérelte az agrárviszonyok radikális átalakítását és az ipari vertikum döntő láncszemeinek a kiépítését, ami mélyreható társadalmi-politikai változásokkal járt együtt.

b) A más ásványi nyersanyagok exportjára specializált országok esetében a világpiaci változások és a tőkés világ gazdaság átrendeződésének különféle folyamatai jóval összetettebb, ellentmondásosabb hatást gyakorolnak, mint az előbbi esetben. A konjunkturális (ciklikus) változások és a monopolista erők mellett a szintetikus helyettesítő anyagok eltérő szerepe, illetve versenye, valamint az ipari termelés és a fogyasztás bővülése és szerkezeti változása, az új termékek, új technológiák belépése stb. erőteljesen differenciálja az egyes nyersanyagok világpiaci helyzetét. Ezért szinte termékfajtánként is differenciálni lehet a főbb termelő, illetve exportáló országok között.

Különbség mutatkozik a csoporthoz sorolható országok között aszerint is, hogy az egyoldalú specializáció milyen mértékű, vagyis az ásványi terméket termelő exportszektor mennyire enklávé jellegű, és található-e mellette, illetve körülötte jelentős arányú „tradicionális” agrárszektor (mint pl. a rézexportőr Zambia esetében), vagy egy ültetvényes agrárszektor, illetve városi feldolgozó ipart is magában foglaló összetettebb árutertermelő gazdaság.

A fejlesztési politika szempontjából itt nagyjából két alcsoport rajzolódik ki:

— Azoknak az országoknak a csoportja, amelyek az ásványkitermelő exportszektor többé-kevésbé enklávé jellegén (vagyis még egy összetettebb

árutermelő környezettől is elszigetelődő voltán) és külföldi tőkés ellenőrzésen lényegesen nem változtattak. Az exportszektor bevételeiből (és más forrásokból) legfeljebb az ipari vertikum bizonyos másodlagos jelentőségű, az exportszektortól független láncszemeit, a helyi elit luxusfogyasztását szolgáló ipari üzemeket fejlesztenek, többnyire külföldi tőke közreműködésével. E csoportra jellemző továbbá, hogy főleg az adminisztrációs és a városi kereskedelmi, pénzügyi, valamint szolgáltató szektort bővítik. A nemzetközi tőkével kooperáló, annak alárendelt helyi burzsoá, illetve bürokratikus elitréteg vezető szerepe a neokolonialista függelék-gazdaság adekvát politikai felépítménye.

— Az exportbevételeket a gazdasági és társadalmi struktúra átépítésére felhasználó, az ipari vertikum lényeges láncszemeinek kifejlesztésére törekvő, s a külföldi tőke pozícióinak felszámolását célul tűző országok csoportja.

Az előbbi típusra Zairét hozhatjuk fel példaként, avagy az ebbe a csoportba visszalépő Chilét, az utóbbira pedig talán Zimbabwét is és Zambiát is, a következetlenségek ellenére.

Az elmondottakból is következik, hogy e gazdaságtípusnak, s mindkét változatának azok az országai, amelyeket a világpiaci változások kedvezően érintettek, egyfelől a régi „gyarmati” struktúra, a nyersanyagtermelésre szakosodás konzerválására és előnyeinek kiaknázására nyertek ösztönzést, másfelől viszont az „újonnan iparosodott országok” sorába emelkedéshez kaptak viszonylag kedvező lehetőséget.

5. Inkább csak korábbi szerepük, s azzal összefüggő sajátos fejlődésük indokolja néhány ország, illetve sziget vagy városállam gazdaságának külön típusként való megkülönböztetését, amelyek (mint pl. Hongkong, Szingapur, Libanon) a „gyarmati” típusú nemzetközi munkamegosztás mechanizmusában, világméretű kiterjesztésében és fenntartásában voltaképp közvetítői szerepet, a kereskedelmi, pénzügyi, szállítási, esetleg közigazgatási és katonai bázisok, illetve alközpontok szerepét játszották. Ennek megfelelően környezetükhöz képest aránytalanul gyors, de egyzersmind ingatag alapon nyugvó gazdasági növekedésen mentek keresztül, amely — mint minden közvetítői szerep esetében — a lebonyolított forgalom függvénye. Az ennek eredményeként kifejlődött anyagi és szellemi infrastruktúra azonban tartós hatású, s a forgalom megcsappanása, illetve irányának megváltozása esetén is kedvezőbb feltételeket biztosíthat a szerepváltáshoz, egy új gazdaságtípus kifejlesztéséhez. Maga a közvetítőszerep a gazdagodási lehetőség mellett és a helyi termelési bázissal

nem rendelkező burzsoáziának — a szerep konkrét tartalmától függően — a kereskedelem, a szolgáltatások szektorában, a közlekedésben és szállításban, a bank- és biztosítási szférában vagy a közigazgatásban stb. való kifejlődésén kívül általában is élenkítő hatással volt a gazdasági tevékenységre, s a piaci viszonyok kiterjedésére, illetve társadalmi meggyökeresedésére.

Részen ez is a magyarázata annak, a „gyarmati” munkamegosztás-struktúra és mechanizmus módosulásán kívül, hogy nem utolsósorban az ilyen gazdaságok váltak a következő, 6. gazdaságtípus kifejlődésének egyik bázisává. (Libanon, illetve Bejrut ugyan már korábban elveszítette kereskedelmi és főleg pénzügyi közvetítőszerképét, a polgárháború pedig ezt végképp lehetetlenné tette, Hongkong és Szingapur viszont a közlekedési és kereskedelmi közvetítés mellett és talaján az „újonnan iparosodott országok” egyik jellegzetes változatává fejlődtek.)

6. A harmadik világ differenciálódásának — a meggazdagodott olajországok esetén kívül — a legeklatánsabb megnyilvánulása annak a gazdaságtípusnak a megjelenése, amely az ún. „újonnan iparosodott országokat” jellemzi. Ezek az országok — a nemzetközi munkamegosztás szerkezeti módosulásának sodrában és tanúságaként — részben a periféria korábbi funkciójának megfelelő (említett) gazdaságtípusok fejlődésének, a kapitalizálódás és proletarizálódás felemás, abortív folyamatában, az ellentmondásos „modernizációban” elért színvonalnak az alapján, részben pedig a világpiac új igényei és követelményei szempontjából mutatózó sajátos előnyeiknek köszönhetően váltak egy új, látványos, de sajátosan függő,¹³ perifériás szerkezetű ipari növekedés területeivé, illetve a „menekülő iparágaknak” és a transznacionális társaságok világméretű ipari reallokációjának célpontjává. (Az előbbire a már korábban is viszonylag fejlettebb latin-amerikai országok esete a példa, míg a sajátos új előnyöket, így a kikötői vagy határmenti szabadkereskedelmi zónák előnyét többek között Szingapur, illetve Mexikó, a tradicionálisan fegyelmezett munkaerő meglétének előnyét Hongkong, Dél-Korea stb. példázhatja).

E gazdaságtípus kifejlődése természetesen lényeges változásokat hoz a társadalom életében, s a politika szférájában is. Noha az iparosodás nem képes a társadalmi-gazdasági szerkezet dezintegráltságát maradéktalanul felszámolni, mivel egy többé-kevésbé enklávészerű, a gazdaság többi részéhez kevésbé vagy alig kapcsolódó, s technikailag függő ipar növekedését jelenti a társadalmi és kulturális modernizáció, vitathatatla-

nul lendületet kap, a gazdaság termelőerői magasabb szintre fejlődnek, s megjelenik az (erőteljesen segédvársi szerepre kárhoztatott) ipari burzsoázia és a (bármennyire is szűk réteget alkotó, s a félproletár tömegektől többnyire elkülönült) ipari proletariátus.

A gyors ipari növekedés és erőltetett exportorientáció gazdasági árnyoldalai (mint amilyen általában a nagymértékű eladósodás, a magas rátájú infláció) és a versenyképesség érdekében lenyomott bérszínvonal stb. fokozzák a belső társadalmi feszültségeket, és erőteljes politikai mozgásokat indukálnak. A transznacionális társaságok beruházásait vonzó „szabadkereskedelmi zónák” létesítése, amely (Mexikón kívül) főként a délkelet-ázsiai iparosodó országok (így pl. Fülöp-szigetek, Thaiföld, Dél-Korea, Malaysia, Sri Lanká, Indonézia) jellegzetes gazdaságpolitikai lépése, többnyire a szakszervezeti tevékenység, bérmozgalmak és sztrájkok adminisztratív korlátozásával, illetve betiltásával járt együtt (Ford, 1984). A felfokozott munkaintenzitás, a megkövetelt szigorú ipari fegyelem, a gyakori túlóráztatás, a hosszú munkanap és munkahét (UNCTAD, 1983), valamint a nominálbérek emelkedését korlátozó szakszervezetellenes törvények, s az infláció hatására stagnáló vagy csökkenő reálbérszínvonal¹⁴ súlyos terheket ró az egyébként a falusi tömegek, a kétlaki vándormunkások és a városi lumpenproletariátus jövedelemszínvonalához képest privilegizált helyzetű¹⁵ ipari munkások vállára. Emiatt a migráció ezek körében is jelentős (UNIDO, 1980), bár jellege és iránya eltér a „hagyományos” vándormunka rendszerétől, a tartós alkalmazásban maradók politikai öntudatosodása pedig gyors. (Lásd pl. a dél-koreai munkások politikai megmozdulásait.)

A nemzeti burzsoázia képződése, illetve megerősödése számára a szóban forgó iparfejlődés nemcsak ott nyit új lehetőségeket, ahol a nemzeti burzsoázia közvetlenül is, vagy a külföldi cégekkel együttműködve, saját tőkével vesz részt az új ipari üzemek létesítésében, hanem ott is, ahol ez utóbbiak a külföldi óriásvállalatok helyi leányvállalatai csupán. Ez esetben is kialakul ugyanis a nemzetközi piaci kapcsolatokban és üzletvezetésben nagy tapasztalatokat szerző iparvállalati adminisztratív elit, amelynek mind több tagja előbb-utóbb maga is részvényessé válik vagy saját vállalkozásokba kezd. A nemzeti burzsoázia, illetve annak különféle rétegei, valamint az állam és a külföldi, nemzetközi tőke közötti együttműködés és érdekellentét és rivalizáció többszörösen összetett, interferálódó viszonyai fejlődnek ki. A tőke logikája a versenyt és a munkásmozgalommal szembeni közös fellépést írja elő, a nemzeti önállósulás

követelményeinek logikája viszont az állam támogatásával a külföldi tőke pozícióinak meggyengítését. Így azután a transznacionális társaságokkal való szoros együttműködés mellett és ellenére a nemzeti tőkét védő és támogató, sőt az állami szektort erősítő gazdaságpolitikai intézkedésekkel is találkozhatunk. Az „újonnan iparosodott országok” egy része militarizált állam. A katonai hatalom azonban, amelynek a munkásmozgalom megfékezésében, valamint az állam, a nemzeti magánszektor és a külföldi transznacionális társaságok közötti együttműködés serkentésében, s a gazdaság nemzetköziesítésében is szerepe van, közvetlenül nem előidézője, meghatározója vagy szükségszerű tartozéka a szóban forgó gazdaságtípusnak (Cardoso, 1984).

E ma már jelentős feldolgozóipari termeléssel rendelkező és ipari termékeket exportáló országok csoportján belül mindenekelőtt megkülönböztethetjük:

a) az egyfajta „bedolgozó” struktúrával jellemezhető, a transznacionális társaságok kitelepített üzemeit, illetve leányvállalatait befogadó és e vállalatok által kifejlesztett ipari export-enklávékat magukban foglaló, többnyire kis országokat, illetve államokat (pl. Szingapur, Hongkong Dél-Korea, Tajvan).

b) A másik, jóval kevésbé homogén alcsoportba az a néhány nagyobb ország sorolható, amelyben a viszonylag széles helyi vagy regionális piac az ipari enklávék „befelé” történő növekedésének is teret engedett. E csoport országaiban a hamis vágányon indult, ti. egy szűk elit luxusigényeihez igazodó, importhelyettesítő iparosítás kevésbé volt önromboló és befulladásra ítelt, mint másutt, illetve az importhelyettesítést sikerült bizonyos mértékben exportorientációval kombinálni. (Brazília és talán Argentína, sőt potenciálisan esetleg Nigéria is ennek az altípusnak egy-egy példája lehet, még ha egymástól sok tekintetben eltérő gazdaságokról van is szó. Határesetnek látszik Mexikó, legalábbis jelenlegi helyzete alapján.)

A „bedolgozó” tevékenységgel jellemezhető alcsoport világpiaci helyzete és belső fejlődési iránya is döntően a nemzetközi társaságok üzletpolitikájának függvénye. A „főüzemi státus”, a tőketulajdon, az ellenőrzés és a technológiai kapcsolatok, valamint többnyire a társaságok nemzetközi hálózatán belüli áruszállítások formájában megnyilvánuló intenzív függés az ár, amelyet ezeknek az országoknak az ipari foglalkoztatottság és urbanizáció magasabb fokáért, az ipari termelés és export gyorsabb növekedési rátájáért, a — nem utolsósorban az alacsonyabb

bérekre alapozott versenyképesség révén elért — kedvezőbb világpiaci pozícióért fizetniük kell.

A másik alcsoport országaiban az ártermelés (és kivitel) más fejlődő országokénál összetettebb szerkezete, a gazdaság kulcspozícióinak nagyobb fokú ágazati szóródása, a belső erőforrások kevésbé koncentrált és egyoldalú ágazati megoszlása, valamint a viszonylag jelentős akkumulációs tartalékok és belső piac léte nagyobb manőverezési lehetőséget biztosíthatnak a kedvezőtlen világpiaci változások kiegyensúlyozására. E sajátos helyzet a szélesebb bázissal és nagyobb tőkeerővel rendelkező nemzeti, illetve helyi burzsoáziát a felé a dilemma felé sodorja, hogy elégedjék-e meg alárendelt segéd társi szerepével a helyi gazdasági életet is ellenőrző nemzetközi társaságokkal való együttműködésben, vagy próbáljon meg önálló szerephez jutni a monopolizált nemzetközi kizsákmányolás rendszerében — a helyi értéktöbblet-termelés saját profitforrásává téve, sőt (vagy csak kompenzálásképpen) más országokban is a tőkekivitel útján profitot szerezve. Mivel a gazdaság világpiaci érzékenysége, sebezhetősége és a dekonjunkció terheinek a külföldi tőke által a helyi gazdaságra történő áthárítása az előbbi alternatíva megvalósulása esetén a kedvezőbb lehetőségek ellenére is elkerülhetetlen, erről az oldalról is erős az impulzus a második alternatíva felé. Ez utóbbi megvalósulása azonban a nemzeti monopolizáció olyan erőkoncentrációját igényli nemcsak a jelenlevő külföldi tőkével és a nemzetközi versenytársakkal, hanem a helyi dolgozó osztályokkal szemben is, hogy a belső feszültség fokozódása miatt a nemzeti burzsoázia végül is aligha nélkülözheti a nemzetközi tőke támogatását. Ez magyarázza a két alternatíva közötti ingadozás és kompromisszumkeresés irányzatát. A két variáns egyetlen, a dolgozó osztályok rovására kialakított monopolizált gyakorlatba olvad össze (amint ezt korábban a brazil példa illusztrálta), amellyel szemben csak a demokratikus átalakulás nyújthat valóságos alternatívát. Ehhez teremt kedvező feltételt az, hogy az ipari proletariátus (más országokénál) népesebb és koncentráltabb.

A felsorolt típusok — ismételjük — csak nagyon viszonylagos elhatárolást engednek, tekintettel a közbülső határesetekre és a gyors változásokra. A besorolás alapját csak az arányok, mégpedig a meglévő országhatárok között jelentkező arányok adják, s általában könnyebb volna az elhatárolást többé-kevésbé homogén régiók, mintsem országok között tenni.

Indokolt lett volna külön szólni azokról az országokról, amelyek, mint

pl. India, egyszerre *több gazdaságtípust* is magukban foglalnak, s így társadalmi szerkezetük nemcsak ennek megfelelő regionális különbségeket mutat, hanem az egyes típusok hatásának interferenciáját is tükrözi.

Ami az elmúlt két évtizedben végbement *változásokat* és azoknak a vizsgált típusok módosulására és viszonyára gyakorolt hatását illeti, a fejlődő országoknak mind a nemzetközi gazdasági kapcsolatait, illetve világ gazdasági helyzete alakulásában, mind pedig a függetlenség utáni belső fejlődésében és gazdaságpolitikája alakulásában olyan ellentétes tendenciák figyelhetők meg, amelyek a vizsgált gazdaságtípusok fokozódó hasonulását, összeolvadását, illetve egyik-másik típus eltűnését vonják maguk után, s ugyanakkor a gazdaság új vonásainak, esetleg új típusainak a megjelenését és a differenciálódás új alapokra helyeződését is. E tendenciák háttere és a változások mozgatóereje a nemzetközi gazdasági viszonyok oldaláról a „gyarmati” típusú munkamegosztási szerkezet válsága és felgyorsult módosulása, a transznacionális társaságok tevékenysége és persze a világ gazdaság válsága, „árrobbanásai” stb. a belső fejlődés oldaláról pedig döntően a politikai irányválasztás, az osztályerők fokozott érvényesülése, illetve felszínre jutása.

A vizsgált gazdaságtípusok hasonulása, összeolvadása mindenekelőtt az első típus előrehaladó átalakulását jelenti, és pedig többnyire a 3. vagy a 4. típus, vagyis voltaképp a „gyarmati” jellegű munkamegosztás leginkább elterjedt formái irányában. Ez részben új ásványi lelőhelyek feltárásával, a bányászat és ásványi export fellendülésével kapcsolatos (mint pl. Guineán kívül Niger esetében is), részben pedig és általában a mezőgazdasági exporttermékek bevezetésével, illetve bővülő termelésével, s a naturálgazdaságok bomlásával. A „gyarmati” termelési mód és munkamegosztás rendszerébe való fokozott beépülés e megkésett jelenségei mellett az átalakulás részben már a feldolgozóipar bizonyos ágazatainak külföldi társaságok által történt betelepítésével, illetve a nemzeti gazdaságpolitika célkitűzéseinek megfelelő fejlesztésével is összefügg.

Nagyrészt politikai okok és körülmények magyarázzák a telepes gazdaságok eltűnését, illetve átalakulását (pl. Kenyában). Legalábbis annyiban, amennyiben az európai telepesek kivételezett helyzetének megszűnése, a faji diszkrimináció rendszerének felbomlása, illetve felszámolása szükségképpen együtt jár a bennszülötteknek a mezőgazdasági áruterelésbe való fokozott mértékű bekapcsolódásával, vagyis — ebből a szempontból — a 3. típusra jellemző helyzet kialakulásával. Ugyanakkor —

már említett előnyeinel fogva — többnyire épp a telepes gazdaság válhat a feldolgozó ipar növekedése folytán a 6. típus alapjává.

Bizonyos mértékben átalakul a 2. típus is. Az okok az 1. típus esetéhez hasonlóak, de ezenfelül a környezet munkaerő-helyzetének és befogadó-képességének változása is közrejátszik. (Botswana-ban pl. a bányászat, Malawiban és főként Swaziföldön a feldolgozó ipar termelése nőtt meg.)

A korábban kialakult típusok közötti mozgás és átalakulás jelenségei a 3. és 4. típus esetében is előfordulnak mint ahogy a múltban is előfordultak, akár új ásványi lelőhelyek feltárása, akár a régiek kimerülése, illetve a mezőgazdasági exportmonokultúrák bevezetése nyomán. (Így pl. Nigéria kőolajtermelése váltott ki egy ilyen fajta „profilváltozást”, legalábbis exportja és bevételi forrásai tekintetében; igaz, egyéb változásokkal együtt a korábban sem „tiszta profilú” nigériai gazdaságban.)

Miközben a fejlődő országok gazdasága (a méretbeli, természeti és egyéb adottságokban mutatkozó hatalmas különbségektől eltekintve) bizonyos fokú *szerkezeti hasonlóságot* mutat az örökölt gazdaságtípusok egymásba olvadása, illetve átalakulása folytán, *helyzetük differenciálódása* mind a „gyarmati” típusú munkamegosztás alapján, ti. a különböző nyerstermékek eltérő világpiaci áralakulása nyomán (lásd pl. a kőolaj-exportőrök helyzetét szemben a mezőgazdasági gyarmatáruk exportőreivel), mind pedig annak módosulása nyomán fokozódott.

A feldolgozó ipar létrejötte ma már meglehetősen általános jelenség (még a leginkább „megkésett” trópusi Afrikában is), fejlődésének mértéke és iránya azonban igen egyenlőtlen, illetve különböző. Az általános körülmények és adottságok sem egyformán kedvezőek, illetve kedvezőtlenek az ipari fejlődés számára, de emellett e tekintetben is elsősorban maga a nemzeti gazdaságpolitika, illetve a politikai útválasztás differenciáló hatása. Bár a külföldi tőkeberuházások igénybevétele, a transznacionális társaságokkal való együttműködés szempontjából egyre kevésbé tapasztalhatók éles határvonalak az egyébként eltérő utat választó országok között, különbségek mutatkoznak azonban (még az „újjonnan iparosodott országok” szűk csoportján belül is) az együttműködés módja, tartalma, szférája, az állami és a magánszektor viszonya, s az iparfejlesztés iránya tekintetében.

A szélsőségek a politika területén is mérséklődtek valamelyest — az utolsó gyarmatok felszabadulási folyamata, anakronisztikus császárságok és „birodalmak” bukása és részben egyes ultraradikális irányzatok kudarca vagy megszélidülése nyomán, bár ez utóbbi vonatkozásban az isz-

lám radikalizmus iráni példája új és aligha elszigetelt, illetve egyedül maradó színfoltot jelent. A politikai útválasztások térképét az ellentétes politikai változások sora módosítja újra meg újra.

Mindezek mellett és ellenére a gazdaságtípusok alakulását, módosulását is mindjobban meghatározó *politikai differenciálódásnak* egy olyan képe rajzolódik ki, amelyben

- a perifériás, gyarmati kapitalizmus örökölt rendszerét fenntartó vagy éppen kibontakoztató,
- a neokolonialista struktúrát elfogadó, illetve kiépítő,
- a nemzeti kapitalizmus kibontakozását serkentő, illetve megkísérlődő, valamint
- a szocialista átalakulás útját választó politikai rendszerek különböztethetők meg.

A fentiekben alkalmazott csoportosítás tehát nem fejezhette ki a harmadik világban belüli differenciálódás összes lényeges megnyilvánulását. Nem mutatja meg (legalábbis közvetlenül) azt a nem kevésbé fontos különbséget, amely az egyes országok belpolitikai rendszerében és nemzetközi politikai orientációjában mutatkozik.

A fejlődés szocialista irányú útját választó és a függő kapitalizmus útján továbbhaladó országok közötti különbség nemcsak a belső gazdaságfejlesztés eltérő irányában és eredményeiben nyer mindinkább fokozott jelentőséget (még ha az örökölt struktúrák történetesen hasonló világgazdasági pozícióban tartják is még jó ideig az eltérő utat választó országokat), hanem a külpolitikai és külgazdasági kapcsolatok rendszerében is.

A gazdaságtípusok vizsgálata során már részben felszínre kerültek azok az új jelenségek és tendenciák, amelyek a harmadik világ gazdasági differenciálódásának és politikai útválasztásának társadalmi következményeit, illetve hátterét jelzik. A társadalmi osztályszerkezetek és -viszonyok képe természetesen továbbra is igen heterogén és az európaiktól erősen eltérő. (Ez az európai társadalmak fejlődését klasszikusnak és ideálisan „tisztának” tekintő teoretikusok számára újabb „érvül” szolgálhat az utóbbira vonatkoztatott kategóriák alkalmazhatóságának tagadásához.) Aligha vonható azonban kétségbe, hogy a változások nyomán az eddiginél határozottabb rajzolatot nyertek a társadalom „modern” elemei, vagyis egy „modern” (tőkés) társadalom alapvető osztályai. Amíg egy-két évtizeddel ezelőtt számos (főként trópusi afrikai) ország esetében még kétségbe vonható vagy legalábbis vitatható volt a bennszülött társa-

dalmon belül kialakult kizsákmányoló osztály(ok) létezése, ma már a nemzeti burzsoázia léte meglehetősen általános és letagadhatatlan tény. Amíg azelőtt még némi empirikus alátámasztást is kaphatott — legalábbis a felszíni jelenségek alapján — az „osztályok nélküli” bennszülött társadalom szocializmusba való átmentésének eszméje, mára már nyilvánvalóvá vált ennek a feltételezésnek a naivitása s az osztálytagozódás — bármennyire is sajátos úton történő — előrehaladása, a hagyományos társadalmi elemek további bomlása és átalakulása.

A burzsoázia képződésének és megerősödésének „kerülőútjai”, mint amilyen a képzettségi monopólium s a pártvezetésbe, a tisztikarba vagy a bürokrata-technokrata elitrétegbe való felemelkedés, valamint az államapparátusban, politikai vezetésben szerzett pozíciók saját üzleti vállalkozások céljaira való kihasználása stb., mindenütt egyre inkább kiegészülnek a kapitalizálódás „természetes” (mellesleg a nyugat-európai fejlődésben sem kizárólagos) útjaival.

Elsősorban a mezőgazdasági árutermelés további terjedése és a világgazdasági recesszió, az élelmezési válság és a szelektív állami támogatások nyomán fokozódó differenciáló hatása, valamint — helyenként — az „agri-business”-ben érdekelt külföldi társaságok kooperációs politikája (Hansen—Marcussen, 1982) erősíti az agrárburzsoázia kifejlődésének tendenciáját. Ehhez járul a korábban többnyire komprádor tevékenységre, illetve csupán a tradicionális gazdaságok bomlasztására és kiszípolozására kárhoztatott kereskedelmi tőke mezőgazdasági vállalkozásainak szaporodása¹⁶ és a bürokrata elit spekulatív földvásárlásainak s agrárbefektetéseinek gyakorlata. A „modern” agrárszektor gyakran nemcsak a közigazgatási és politikai, illetve katonai elitréteg egyik fő forrását jelenti, hanem üzleti tevékenységének a nyitányát és fontos célpontjait is. A „zöld forradalom” eredményeinek kihasználása, amelyre a lehetőséget nem utolsósorban vagy kizárólag az állami támogatás megszerzése, valamint a külföldi *agri-business*-társaságokkal való szerződéses kapcsolatok lehetősége biztosíthatja, fokozza a helyi (sok helyütt idegen nemzetiségű) kereskedelmi burzsoáziának és a „bürokrata burzsoáziá”-nak a mezőgazdasági kapitalizmus felé orientálódását s az agrárburzsoáziával való összefonódását. A kapitalizálódó hivatalnoki elit nem utolsósorban az árutermelő mezőgazdaságban, az ültetvényeken dolgoztatott agrárproletárok és részesbérlők, valamint a paraszti termelők révén szerezhető profitforrásokban keresi materiális bázisát.¹⁷

Ugyanakkor az iparosítás csaknem mindenütt célul kitűzött állami po-

litikája és támogatása, valamint a transznacionális társaságok iparáttelepítési és együttműködési politikája meglehetősen széles teret nyitott — persze a politikai út választástól és a „multik”-nak biztosított előnyöktől is függően — az ipari burzsoázia keletkezése és megerősödése számára. Ennek a rétegnek a kifejlődése is nagyrészt az állami-politikai elitréteg tagjaiból történik (az ipari társaságok igazgatótanácsába való kooptálásuk, részvényvásárlásaik, illetve saját ipari vállalkozásaik révén) — különösen ott, ahol a jól jövedelmező export-enklávé bevételei az államhatalom és állami bürokrácia megerősödését¹⁸ és a politikai elitréteg meggazdagodását, privilégiumainak gyarapodását biztosítják.

E mozgások és átcsoportosulások tükrében a hagyományos megkülönböztetés a „nemzeti” és a „komprádor” burzsoázia között nagyrészt elveszítette értékét és értelmét. Mint már szó volt róla, a nemzetközi monopoltőke ma már nem akadályozza, hanem bizonyos keretek között serkenti és segíti a helyi burzsoázia ipari tevékenységét. Így a helyi iparfejlésztés érdeke nem állítja szükségképpen szembe (mint korábban) a nemzeti burzsoáziát az imperializmussal (Williams, 1977).

A kibontakozó újburzsoázia, amelynek a „hivatalnoki”, „bürokrata burzsoázia” ma már csak egyik, de továbbra is jelentős forrása, illetve elődje, mindinkább feltöltődik az agrárkapitalizmus „természetes”, az árutermelés differenciáló hatásából fakadó „termékeivel” és a helyi iparfejlődésbe bekapcsolódó vállalkozókkal és részvényesekkel.

A nemzeti burzsoázia hegemon törekvései és ideológiája természetesen ellentmondásba kerül függő helyzetével, ami nem ritkán az értelmiségi radikalizmus egyik forrása.¹⁹ Az ipari burzsoázia megerősödése részben még az állami támogatásoktól és ezáltal is a mezőgazdaságban termelt többlet kisajátításától, részben a külföldi finanszírozási források és piacok megszerzésétől függ. Amennyiben az iparfejlődés a mezőgazdasághoz nem kapcsolódó ipari enklávék növekedését jelenti, az új struktúra sajátos módon önmaga egyik bázisát teszi tönkre. A külföldi monopoltőkével való szembenállást pedig nemcsak az ipari burzsoáziának az utóbbihoz fűződő üzleti kapcsolatai korlátozzák, hanem épp a verseny miatt állami segédlettel leszorított bérszínvonalon dolgozó ipari munkások növekvő szervezettsége és fenyegető politikai fellépése is.

Az iparosodás — mint már az „újonnan iparosodott országokkal” kapcsolatban említettük — jelentős változásokat hoz a munkásosztály összetételében és helyzetében is. A vándormunkaerő korábbi piaca mellett megjelenik egy másik munkaerőpiac, amely már a képzetebb, tapasztal-

tabb és fegyelmesebb munka iránt jelent keresletet, s többnyire tartósabb foglalkoztatást kínál. Ennek vonzereje és az urbanizációval (valamint a korábbi diszkriminációs korlátozások eltűntével) amúgy is felerősödött szívó hatás egyre több fiatal munkaerőnek (különösen az iskolázottak köréből származóknak) a „végleges” városi letelepedését váltja ki. Ez a modern ipari üzemek korlátozott munkaerő-felszívó képessége mellett a városi munkanélküliek és az informális szektorban alkalmi megélhetést keresők tömegének gyors felduzzadásával jár.

Az ipari fejlődés ütemét messze meghaladó urbanizáció²⁰, a munkaerőpiac sajátos megkettőződése és az informális szektor ebből következő rohamos bővülése az „elmaradottság” magasabb fokra fejlődésének új jellemző vonásai. Ehhez járul sok helyütt — furcsa paradoxonként — az iskolázott fiatalok növekvő munkanélkülisége, ami a közoktatás szerkezetének és mennyiségi fejlődésének a gazdaságfejlődés és iparosítás szerkezetéből fakadó munkaerőigényekkel való konfliktusba kerülésére vall.

Az iskolázott munkanélküliek megjelenése s az új ipari üzemekben az erőltetett és szokatlan munkatempót nehezen viselő fiatal munkások elégedetlensége, valamint a tradicionális szektorból és a mezőgazdaságból a bomlás és differenciálódás előrehaladása miatt kiszoruló,²¹ illetve proletarizáltak vagy pauperizáltak tömegének gyarapodása növeli a társadalmi nyugtalanságot és a politikai feszültségeket.

E társadalmi mozgások és politikai feszültségek hatalmas nyomást és kihívást jelentenek a gazdasági problémákkal és feladatokkal amúgy is erősen terhelt gyenge állam számára. Az állam azonban a szervetlen fejlődés következtében a harmadik világban nem igazi modern (és nem is igazi nemzet-) állam. Ez — az integrált nemzeti gazdaság és társadalom, valamint kultúra hiánya mellett — kifejeződik többek közt abban, hogy a közösségi, illetve közületi és a magánérdekek szférája még a kifejezetten tőkés úton fejlődő országok esetében sem vált el egymástól (amit az állami pozícióknak rokon és egyéb kliensi szolgáltatások céljaira, tradicionális kapcsolatok ápolására való széles körű felhasználása éppúgy jelez, mint a közösség érdekét szolgáló egyénnek a közösség érdekében szinte szükségszerűen a törvénnyel való szembekerülése).²² Kifejeződik továbbá a politikai és vallási elemek, konfliktusok és harcok keveredésében, összefonódásában.²³ A modernizmus és a nacionalizmus még többnyire vallási megfogalmazást nyer, mint ahogy ezek ellentétei is.

A halmozódó társadalmi és politikai feszültségekkel szembenéző és

bizonytalan, illetve gyenge osztálybázissal rendelkező állam, amely a gazdasági modernizáció feladatainak (akár tőkés, akár szocialista módon való) végrehajtására amúgy is az *államkapitalizmus* gazdasági eszköztárát veszi általában igénybe, a világméretű és többnyire egyszersmind regionális nemzetközi politikai ellentétek és fegyverkezési verseny körülményei között gyakran és sok helyütt a *militarizáció* irányába fordul.

Miként az államkapitalizmus kialakulásának ténye sem minősíti önmagában a társadalmi fejlődés irányát és jellegét (hiszen csupán a magántőke létéből fakadó spontaneitás bizonyos fokú állami korlátozását jelenti), úgy a katonai hatalomátvétel és uralom ténye sem határozza meg önmagában az állam fejlesztés-politikáját és társadalmi tartalmát. Sokféle arculatú és politikájú katonai rezsimek jöttek létre (Wolpin, 1981), amelyek inkább szimptomái, mintsem megoldói a „modernizáció” komplex problémáinak.

JEGYZETEK

¹ Bővebben lásd Szentes, 1976.

² Bővebben lásd Szentes, 1976.

³ Marton Imre találó megállapítása szerint a marginalizáltak tömege a világméretű felhalmozás és a nemzeti összítőke újratermelése szempontjából az ipari tartaléksereg funkcióját tölti be, de sajátos módon, mert az elmaradott viszonyok talaján a tartaléksereget nem használják ki, vagyis az felesleges tartalékká, diszfunkcionálissá válik. (Lásd Marton, 1985)

⁴ Bővebben lásd Szentes, 1964.

⁵ Az agrárburzsoázia kialakulása — éppúgy, mint a valóságos agrárproletariátusé — az egyre jobban kibontakozó belső differenciálódási folyamat ellenére csak viszonylag lassan haladt előre. A városi (helyi) ipari és kereskedelmi burzsoáziának a városi kisipar és kiskereskedelem továbbfejlődéséből és bomlásából való spontán kialakulása is számtalan akadályba és nehézségbe ütközött, noha előrehaladása ugyancsak megfigyelhető. Itt a már tárgyalt akadályokon túl (mint pl. a külföldi tőke nyomasztó versenye, a specializáció hiánya, a helyi tőke szétforgácsoltsága, az akkumulációs és piaci nehézségek stb.) még azt is figyelembe kell venni, hogy sok országban a kis- és közvetítői kereskedelem, a kisipar és a szolgáltatások a „faji” kisebbségek kezében összpontosultak, akiknek üzleti expanzióját sajátos helyzetükből fakadó objektív és szubjektív tényezők is fékeztek.

⁶ Nyilvánvaló, hogy az 1. és 2. típus nem jelentheti — legfeljebb csak az adott ország esetében — a gyarmati berendezkedés kezdetét, hiszen már eleve feltételezi annak megtörténtét másutt.

⁷ Maliban pl., mely a szóban forgó gazdaságtípus egyik jellegzetes esete, a kormányzó-párt központi végrehajtó testületének tagjai nem kevesebb mint 400 ezer frank

- fizetést, több mint 100 ezer frank „költégtérítést”, ezen kívül házat és gépkocsit kaptak, miközben a minimumbér 5500 frank, az átlagjövedelem pedig 30 ezer frank volt mindössze. (François, 1982)
- ⁸ Lásd a katonai puccsok különösen nagy számát, illetve gyakoriságát a szóban forgó országokban.
- ⁹ Példa erre az egyetemi diáklázadások szerepe — akár pozitív, akár negatív tartalommal — Tanzániában, Etiópiában stb.
- ¹⁰ Erre Szomália és Tanzánia is példa lehet.
- ¹¹ Hamis ez a látszat, amennyiben a tőkés átalakulás mindkét útjával ellentétben ezt nem kíséri egy önálló, a nemzetgazdaságot integráló tőkés nagyipar kifejlődésének folyamata, sőt a falu tradicionális szektorának teljes átalakulása sem. Az iparfejlődés a „függelék”- és enklávé-iparok növekedése útján halad előre, az agrárkapitalizmus pedig — a telepességgazdaságokhoz hasonlóan — kihasználja a megmaradt tradicionális szektor olcsó munkaerőt biztosító funkcióját.
- ¹² Nicola Swainson már említett tanulmányában konkrét példákkal illusztrálja, hogy miként használja ki a keletkező nemzeti burzsoázia (Kenyában) az állam bürokráciával való kapcsolatait (licenckek, állami hitelek stb. megszerzésére).
- ¹³ Lásd többek között Drouin 1982.
- ¹⁴ Malaysia és Fülöp-szigetek feldolgozó iparában pl. a reálbérindex 1970 és 1976 között 10, illetve 36%-kal csökkent. (UNCTAD, 1983)
- ¹⁵ Srí Lankán — egy felmérés szerint — a szabadkereskedelmi zóna munkásainak 83%-a a tanulatlan munkások számára előírt bérminimumnál többet keres. (Ford, 1984)
- ¹⁶ A korábbi (már a 19. században kifejlődött) kereskedelmi tőkének a mezőgazdasági termelésbe való behatolását s egyben ennek sajátos nemzetiségi és vallási vonatkozásait jól példázza Srí Lanká esete. (Jayawardena, 1983)
- ¹⁷ Ennek zairei példáját lásd: Depelchin, 1981.
- ¹⁸ Erre az összefüggésre utal Nigéria vonatkozásában: Review, 1980.
- ¹⁹ Erről Kenya vonatkozásában lásd Beckman, 1981.
- ²⁰ Fapohunda számításai szerint a népességnövekedés rátájánál a nagy lélekszámú városok lakossága több mint háromszor gyorsabban nő. (Fapohunda, 1980)
- ²¹ A női munkaerőnek sajátos kiszorulása megy végbe a falusi gazdaságokban a modern termelési technika terjedése révén (pl. a rizstermelésben, a sörfőzésben, a tejtermelésben, kenyérsütésben stb.). Ezt a kiszorulást nem ellensúlyozza a női foglalkoztatottság bővülése. (Ahmed, 1983)
- ²² Ezekről a jelenségekről s a belőlük adódó konfliktusokról Algéria vonatkozásában lásd Roberts, 1982.
- ²³ Ez nem szükségképpen jelenti a rezsim vallási jellegét vagy valamely vallás tanaiban kifejeződő ideológiáját. Jelentheti — mint néhány progresszív rezsim példája mutatja — valamely egyéb, világi, sőt ateista ideológia (pl. marxizmus) vallásos értelmezését, hittételekké torzítását és a rendszer létének, valamint egyes, a hagyományokkal ütköző racionális intézkedéseinek vagy éppen a racionalitással össze nem egyeztethető lépéseinek a vallásos jellegűvé deformált ideológiával való legitimizálását.

- Ahmed, I.* (1983): Technology and Rural Women in the Third World. ILO, Geneva.
- Arrighi, G.* (1957): The Political Economy of Rhodesia. Mouton, Hague.
- Arrighi, G.* (1973): International Corporations, Labor Aristocracies, and Economic Development in Tropical Africa.
- Beckman, B.* (1981): Imperialism and the „National Bourgeoisie”, Review of African Political Economy, No. 22.
- Boeke, J. H.* (1953): Economics and Economic Policy of Dual Societies.
- Cardoso, F. H.* (1984): Economic Growth: The Military and Democracy. UNU Symposium. Oxford.
- Cohen, R.* (1980): Resistance and Hidden Forms of Consciousness Amongst African Workers. Review of African Political Economy, No. 19.
- Depelchin, J.* (1981): The Transformation of the Petty Bourgeoisie and the State in Post-Colonial Zaire. Review of African Political Economy, No. 22.
- Drouin, P.* (1982): The newly industrialized countries: a „sixth pole”? IFDA Dossier, No. 30.
- Fanon, F.* (1965): The Wretched of the Earth. MacGibbon and Kee, London.
- Fapohunda, O. J.* (1980): Urbanisation and employment in developing countries: the role of the informal sector. Labour and Society, Vol. 5. No. 1.
- Ford, Ch.* (1984): Wages, hours and working conditions in Asian free trade zones. IFDA Dossier, No. 40.
- François, P.* (1982): Class Struggles in Mali. Review of African Political Economy, No. 24.
- Frank, A. G.* (1972): Lumpenbourgeoisie and Lumpendevlopment in Latin America. Monthly Review Press, New York.
- Gáthy Vera* (1983): Az indiai társadalom régi és új konfliktusai a nyolcvanas évek elején. *Elmaradottság és modernizáció.* Műhelytanulmányok. MTA Szociológiai Kutató Intézet. Budapest.
- Gregori, Th. R.* — *De-Pi-Sunyer, O.* (1969): Economic Development. The Cultural Context. John Wiley. Chichester.
- Hansen, M. B.* — *Marcussen, H. S.* (1982): Contract Farming and the Peasantry: Case Studies from Kenya. Review of African Political Economy, No. 23.
- Jayawardena, K.* (1983): Class and Ethnic Consciousness in Sri Lanka. Development and Change, Vol. 14. No. 1.
- Kennedy, P.* (1977): Indigenous Capitalism in Ghana. Review of African Political Economy, No. 8.
- Kulcsár Kálmán* (1982): A politika és jogalkotás Közép-Kelet-Európában. (Kísérlet a magyarországi tapasztalatok elemzésére) Magyar Tudomány, 2. sz.
- Marton Imre* (1985): Bevezetés. Fejlődés-tanulmányok 7. Urbanizáció, marginális rétegek és informális szektor. ELTE ÁJK Tudományos Szocializmus Tanszék — MTA Szociológiai Kutató Intézet. Budapest.
- Review of African Political Economy* (1980). No. 19. Sept—Dec. Editorial.
- Roberts, H.* (1982): The Algerian Bureaucracy. Review of African Political Economy, No. 24.

- Saul, J. S. – Woods, R.* (1968): African Peasantries. University College, East African University. Dar es Salaam.
- Shivji, J. G.* (1976) Class Struggles in Tanzania. Heinemann, London.
- Swainson, N.* (1977): The Rise of a National Bourgeoisie in Kenya. Review of African Political Economy, No. 8.
- Szentes Tamás* (1964): Migrant–Labour System in Black Africa. Indian Journal of Labour Economics, Vol. VII. No. 1–2.
- Szentes Tamás* (1976): Az elmaradottság és fejlettség dialektikája a tőkés világgazdaságban. Első rész. Kossuth Könyvkiadó.
- UNCTAD* (1983 jan): Export Processing Free Zones in Developing Countries. UN. Geneva.
- UNIDO* (1980): EPZs in Developing Countries. Working Paper on Structural Changes. No. 19.
- Williams, G.* (1977): Class relations in a neo-colony: the case of Nigeria. African Social Studies. A Radical Reader. Part V. Monthly Review Press. New York.
- Wolpin, M. D.* (1981): Militarism and Social Revolution in the Third World. Allanheld, Landmark Studies. Osmun.

Társadalmi tagozódás a fejlődő világban

A fejlődő világ tanulmányozása óriási léptekkel haladt előre az elmúlt három évtizedben, amióta a világkapitalizmus perifériája megkezdte politikailag független fejlődését. Maga a világ is igen sokat változott azóta, s a kutatóban szükségképpen felvetődik a kétség, hogy tudásunk a fejlődő világról érdemben előrehaladt-e vagy csak követi több-kevesebb késéssel ezeket a változásokat. Minden összegzés, így a jelenlegi is, a korszellem foglya, vagyis akarva-akaratlan az aktuális kérdésekre akar válaszolni, s ezért a fejlődő világról szóló ismereteink sem halmozódnak fel az idők során, hanem éles paradigma-váltások sorozatában lépnek előre. Szinte kötelezőnek tűnik az elmélettörténeti közelítés a társadalmi tagozódás témájához is, amely egyben ideológiakritikai is, hiszen a kutatás történetének követése közben lefejt az ideologikus ráakódásokat és értelmezéseket. Már korántsem elegendő a harmadik világgal foglalkozó társadalomtudományok Európa-centrikus jellegét, előítéleteit és elkötelezettségét általánosságban hangoztatni. Ez az előítéletrendszer is korról korra változik, élesen differenciálódik marxista és polgári nézőpontra, de mindkettőben igen mélyen gyökerezik, s tovább is bontandó nyugat-európai, amerikai és egyéb sajátos nemzeti megközelítések sokaságára.

Bevezetőben tehát nem tehetünk egyebet, mint kiemeljük a közös mozzanatot: *a fejlődő világ társadalmi tagozódásának megítélése mindig a társadalmi fejlődés perspektívájának függvénye volt, azaz olyan társadalmi erő — osztályok és rétegek — keresésére irányult, amelyek hordozói, illetve vezetői ennek a fejlődési folyamatnak, s a többi osztály és réteg helyzetét és átalakulásának lehetőségeit is annak alapján ítélte meg, hogyan viszonyulnak ehhez az alapvetőnek ítélt fejlődési folyamathoz.* Az ún. nyugatiak „modernizációs elitet” kerestek és az osztályok-rétegek — főleg a parasztság — kapitalizálódását vizsgálták, a marxisták pedig a forradalmi parasztság és a nagyüzemi munkásság mielőbbi kifejlődését szeret-

ték volna látni. Ez az ideologikus beállítódás az utóbbi harminc év kutatásában jelentős színpék-eltolódást eredményezett az előbb említett osztályok és rétegek irányában, mind a modernizációs, mind pedig a szocialista paradigma szellemében, s ezért, visszatekintve a kutatások történetére, minden kutatási eredményben korrigálni kell ezt. Magunk viszont, természetszerűleg, nem tudunk eltekinteni a nyolcvanas évek szellemétől. Ma a globális válság szorításában élünk, s mindhárom világban a kulcsszó a strukturális alkalmazkodás. Jelenleg sem a modernizációs, sem a szocialista paradigma hívei nem fűznek vérmes reményeket a gyors társadalmi átalakításhoz a fejlődő világban, s így csökkent a buzgalom is azok hordozóinak keresése iránt. Talán éppen ez a helyzet ad lehetőséget a nyugodt és elmélyült, bár sohasem a *sine ira et studio* teljes objektivitását elérő kutatásra és összegezésre. A kutatás természetesen nem lehet értékmentes, hiszen a fejlődő világ társadalmában jelentős átalakulások zajlanak le, ha nem is mindig abban az irányban, ahogy előre láttuk vagy szeretttük volna. A változások jegyében alakul a társadalmi struktúra, az osztályok és rétegek erőviszonya is. Minden összegezésnek állást kell tehát foglalnia a változások iránya, a fejlődés vektora tekintetében, s jeleznie kell az új, megváltozott erőviszonyokat és a fejlődés további dinamikáját is.

Miután tanulmányunk ideológiakritikai alapállását tisztáztuk, szükségesnek látszik még a további megjegyzéseket előrebocsátani:

1. Egyetlen ország kutatásában sem lehet a statika és a dinamika mozanatait egymástól szétválasztani. Fokozottan vonatkozik ez a fejlődő országok „embrionális”, „cseppfolyós”, „átmeneti” jellegű osztálystruktúráira. Az utóbbi évtizedekben rohamos átalakulás zajlott le a fejlődő országok társadalmi tagozódásában, ezért szinte valamennyi megállapításunkat „datálni” kell, vagyis a megfelelő korra vonatkoztatni, illetve általánosságban szólva a nyolcvanas évek közepének állapotait kell rekonstruálni. A társadalmi tagozódás leírása és teoretizálása ezért mindig magába kell hogy foglalja a társadalmi dinamika irányát, a változások vektorát.

2. Tanulmányunk a fejlődő világ társadalmi tagozódásával foglalkozik, anélkül, hogy azt kontinentális avagy regionális bontásban részletesen konkretizálni tudná. Ebből viszont két kötelezettség adódik. Egyrészt az, hogy igen tudatosan el kell választanunk azt, ami a fejlődő világra általában vonatkozik, attól, ami regionális vagy nemzeti sajátosság, másrészt világosan meg kell mondanunk, hogy a társadalmi struktúra

problematikáját főleg az afro-ázsiai térség anyagán és perspektívájából vizsgáljuk, ami elsősorban a szerző felkészültségéből és tájékozódásából adódó korlátozottság. Valamennyi összefoglalás szükségképpen a szerző által jobban ismert régiókra vagy országokra épít, ez elkerülhetetlen. A fontos az, hogy tudatában legyünk ennek a korlátnak, amikor elvégezzük az általánosítást a fejlődő világ egészére.

3. A fejlődő világ egészének politikai felszabadulása óta lejátszódó évtizedekben az afro-ázsiai térségben kialakult az újonnan felszabadult országok elsődleges társadalmi-nemzeti struktúrája, s Latin-Amerikában is alapvető változások zajlottak le a társadalom szerkezetében. Véleményünk szerint, a hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján korszakváltás volt a társadalmi struktúra fejlődése szempontjából is. Bizonyos értelemben lezárult a „genezis” időszaka, s minden átmenetisége ellenére már „kialakult” társadalmi struktúrákról van szó, vagyis a fejlődés most már az önálló nemzeti struktúrák alapzatán megy tovább. A rekurzív megismerés avagy a konkrét totalitás marxi elve alapján tehát egy többé-kevésbé megszilárdult társadalmi állapot bázisáról kezdhetjük el az összegezést.

4. Az elmúlt harminc év alapvető tanulsága nemcsak az Európa-centrikus fogalmak kudarca a tudományban, hanem mindenekelőtt az európai típusú fejlődés — szocializmus vagy modernizáció — kudarca a valóságban. Amikor az európai tudományosság elkezdte az európai fogalmak alkalmazását a harmadik világra, az a kimondott vagy kimondatlan előfeltevés állt mögötte, hogy a harmadik világ az európai fejlődés irányába tart, csak megkésve — legyen az európai típusú szocializmus vagy kapitalizmus. A valóságos fejlődés azonban élesen ellentmondott az „ismétlődési paradigmának”. Egészében véve folytatódott ugyan a világkapitalizmus fejlődése és terjeszkedése, de ebbe beleágyazva mind a helyi kapitalizmusok, mind pedig a helyi szocializmusok az európai fejlődéstől élesen eltérő jegyeket mutattak, és semmi sem jogosít fel bennünket arra, hogy az előttünk álló évtizedekben „európaiasabb” fejlődést várjunk el a fejlődő világtól.

5. Tisztán tudományos szempontból tekintve ez a kudarc igencsak gyümölcöző volt. A gyakorlat megmutatta, hogy még embrionális formában sem tételezhetjük fel az „európai” osztályok létezését a fejlődő világban, s a társadalmi struktúra dinamikája nem is ígéri ezek kialakulását, ugyanakkor számos olyan réteg jelentkezett, amelyeknek az európai fejlődésben nehezen találni megfelelőjét, sőt egy egész modern „osztály” is, a marginálisok. Az is kitént a tudomány tapasztalataiból, hogy-

ha végül is felfedezték az „európai” osztályok távoli hasonmásait — „nemzeti” burzsoázia és „nagyüzemi” proletariátus —, azok társadalmi helye és viselkedése markánsan különbözött az európaiktól, tehát végül is a társadalmi struktúra egésze az, ami lényegesen eltérő. Ezt kell tehát teoretizálni és nem egyes mozzanatait azonosításával bajlódni az európai minta alapján.

6. Az európaiktól radikálisan különböző társadalmi struktúra és annak további divergens fejlődése számára új fogalmi rendszer kialakítása látszik szükségesnek, s ez olyan feladat, amelynek még csak a kezdetén vagyunk. Tanulmányunk tehát tudatosan vállalt hipotézisekre épül és nem „ismétlésekre” az ismert európai fogalmi rendszer alapján. Márcsak azért sem, mert a fejlődő világ kutatása azzal a tapasztalattal is szolgált, hogy a bátran vállalt fogalmi váltások a fejlődő országok társadalmi struktúráinak elemzése során irányváltásra vezettek a társadalomtudományok egészében, nevezetesen az új fogalmak forradalmasították az „európai” tudomány eszköztárát és szemléletmódját is, ahogy ezt D. Seers és kollektívája világosan megfogalmazta (Seers 1979). Ezért nemcsak annak kell tudatában lennünk, hogyan foglalkozott az „európai” tudomány a fejlődő világgal, s milyen tudományos ismereteket exportált oda, hanem annak is, hogy ismét „egyenlőtlen csere” játszódott le, azaz amit onnan importált, az megint csak értékesebb volt: az egész világrendszer-szemlélet a harmadik világ kutatásából nőtt ki és az „európai” tudományt gazdagította.

7. A nyolcvanas években a „kit keresünk” avagy „ki a változások hordozója” klasszikus kérdésére a korábbiaktól élesen eltérően kell válaszolnunk. A hetvenes évek folyamán nemcsak a haladó és mérsékelt rezsimek, hanem igen gyakran még a reakciós rendszerek is mindenért a külső tényezőket, az „imperializmust” tették felelőssé, s elhárították azt a kérdést, hogy milyen torzulások jöttek létre a belső társadalmi struktúrában, vagyis, hogy mennyiben felelősek a belső viszonyok a válságért. Pedig a harmadik világ uralkodó osztályai sok helyütt és nagyban parazita jellegűvé váltak, azaz maguk váltak a fejlődés akadályává vagy legalábbis képtelenné nemzeti stratégiájának kidolgozására és megvalósítására. A strukturális alkalmazkodás időszakában a fejlődő országok ennek tudatára ébredtek, s belátták, hogy a belső alkalmazkodás és átstrukturálódás a fejlődés alapvető feltétele, akkor is, ha változatlanul jogos és szükséges a negatív külső tényezők eltávolítása és a világrend átalakításának követelése. Ez a társadalmi struktúra kutatásában is új horizontot nyit meg,

mondhatni, a realizmusét, sőt a pragmatizmusét. Most már a társadalmi változások hordozóit illetően arra kell rákérdeznünk, hogy az adott társadalom milyen hatékonysággal hajtja végre alkalmazkodási programját, s milyen szerepet játszanak az egyes országok és rétegek ebben, s nem elégedhetünk meg a társadalmak által maguk elé tűzött távlatok, hosszú távú célok elismerésével. A horizont ezáltal sokkal tarkább lesz, mintha a szocialista vagy kapitalista irányú fejlődés kijelölésére korlátozódnánk, de objektívebb és reálisabb is, hiszen a deklarált célok mindkét irány esetén olyan gyakran bizonyulnak reverzibilisnek. A társadalom mélyében viszont alapvető változások zajlanak le, amelyek lényegesen átszabják a társadalom élő szövetét, amit többnyire eltakarnak a „politikai felhő-régió” viharai, pedig éppen ezek a mélyreható változások képezik vizsgálódásunk tárgyát.

A kifejtés során tanulmányunkban először a struktúraformáló tényezőket vesszük szemügyre, hiszen elvileg le kell szögezünk, milyen determináló tényezők alakítják szerintünk a harmadik világ társadalmait. Ez a társadalmi egésznek még elvont, elvi megközelítése az első részben, amelyet a második részben követ majd az egyes osztályok és rétegek rendszeres és részletes vizsgálata. A harmadik részben aztán már az egyes osztályok és rétegek külön-külön való elemzése alapján megkíséreljük helyreállítani az összképet, vagyis megmutatni azt, hogy ezek a nemzeti társadalmak hogyan alkotnak belső egységet mint társadalmi formációk és hogyan illeszkednek bele a világ egészébe mint a posztkoloniális-perifériális termelési mód sajátos formációi.

I. A STRUKTÚRAFORMÁLÓ TÉNYEZŐK

A harmadik világ fejlesztésében és tanulmányozásában sokáig a gazdaság-, majd a politikacentrikus modellek domináltak, s manapság mindkét vonatkozásban egyaránt a társadalomcentrikus nézőpont került előtérbe. A fejlesztés fogalma mindjobban megtelt társadalmi tartalommal és egyre komplexebbé vált. Kitűnt az is, hogy a harmadik világ tanulmányozásában sem elegendők a gazdaság és politika megszokott absztrakciói, s egyáltalában véve e két szféra szétválasztása és szembeállítása. A társadalmi szférák viszonylag éles szétválása maga is az „európai” fejlődés sajátossága és nem történik meg a világkapitalizmus perifériáján, s ennek döntő jelentősége van a társadalmi struktúra tanulmányozása

szempontjából. Itt sem indulhatunk ki pusztán a tulajdonviszonyok meghatározó szerepéből, hiszen a társadalmi tagozódás alapvető tényezői ennél jóval gazdagabbak és sokrétűbbek, mint ahogy a társadalmi tagozódás maga sem azonos az osztálystruktúrával, hanem azt módosítják az etnikai (törzsi), kulturális és vallási tényezők is. Márcsak azért is előre kell bocsátanunk hosszabb kutatásunk eredményeként mindazokat a struktúraformáló tényezőket, amelyre alábbi kifejtésünket építjük.¹

A struktúraformáló tényezők vizsgálatában az alapvető szempont a történelmi megközelítés, amelyben abból kell kiindulnunk, hogy a világkapitalizmus perifériáján a korábbi fejlődésben adottak voltak a különböző prekapitalista formációk, s szemben velük a centrumban a „tisztá” kapitalista alakulat. Amit tulajdonképpen vizsgálunk, az a prekapitalista formációk átalakulásának egész folyamata a kapitalizmusnak való alávetésben, a világkapitalizmus különböző fejlődési fokain. Világtörténelmileg tekintve ennek legutolsó szakasza a II. világháború utáni fejlődés, amelyet egyaránt jellemez az afro-ázsiai régió politikai felszabadulása és a modern kapitalista fejlődés részleges megindulása Latin-Amerikában. A modern függőségi elmélet szellemében vizsgálódásunk általános keretét a nemzeti állam és a világgazdaság viszonya alkotja, amely mint belső és külső, politika és gazdaság is viszonyul egymáshoz, s megtestesíti a világméretű munkamegosztás belső társadalmi-gazdasági tagozódássá fordulásának törvényszerűségeit. Anélkül, hogy az általános kereteket most részletesen vizsgálánk, röviden szeretnénk leszögezni álláspontunkat az alábbi tézisekben:

1. A fejlődő világ valamennyi országát az államkapitalizmus jellemzi, mert egyfelől mindenütt a nemzetépítés van még előtérben, másfelől a fiatal nemzetállamnak döntő szerepe van a fejlesztésben és közvetlenül is a társadalmi tagozódás formálásában. Az *állam aktív szerepe* mint politikai tényezőé, az a sajátos forma, amelyben a gazdaság determináns szerepe megjelenik. Ez ellentmondásos, de az élet ellentmondása ez, mivel a perifériális fejlődésben a gazdasági tényezők tiszta formájukban nem jelenhetnek meg, s a világgazdaság óriási nyomását a társadalom csak az államon keresztül transzformálva képes elviselni (államkapitalizmus tézis).

2. A világkapitalizmus nem homogenizálja a perifériát, ahogy a modernizációs elméletek feltételezték, hanem a homogenizációs tendenciával szemben a *heterogenizáció az alapvető tendencia*, amelynek bázisát a nemzetközi munkamegosztás adja. Magyarán, a világkapitalizmus hatása

a periférián nem a közös kapitalizálódás, hanem az alulfejlődés divergens formáiban mutatkozik meg. Márcsak azért sem lehet a függés kategóriáját túláltalánosítani és abszolutizálni, hiszen a lényeg éppenséggel a függés formáinak fokozódó elkülönöződése. A függetlenné vált országok számára ez azt is jelenti, hogy a világkapitalizmus korábbi történetéből átörökítik egymással ellentétes és egymást feltételező társadalmi struktúrákat is, vagyis a „világosztályok” ellentétei nemcsak észak-dél, hanem dél-dél vonatkozásban is markánsan jelentkeznek (heterogenizációs tézis).

3. A fejlődő országok társadalmi struktúráját nem lehet sem a prekapitalista, sem a kapitalista termelési mód, sem pusztán e kettő valamiféle szintézise alapján közvetlenül értelmezni. Már az első vizsgálatok rámutattak arra, hogy a kapitalizmus betörése nem szintézist, hanem „dualizmust” hozott létre a kapitalista zárványok és a korábbi termelési mód között, de a további vizsgálatok azt is kiderítették, hogy már a korábbi termelési mód is összetett volt, vagyis több elemből állt. A kapitalizmus ezt a sokszektorúságot, a különböző termelési módok együttélését és összekapcsolódását csak tovább fokozza. A magunk részéről elfogadjuk a francia marxistáknak azt a modelljét, miszerint egy adott társadalomban egyszerre több *termelési mód* létezik együtt, s ezek együttesét nevezzük *társadalmi formációnak*. Ezzel egyben újólág rámutathatunk egy olyan pontra, ahol a harmadik világ kutatása hatott megtermékenyítőleg a fejlett tőkés társadalmak kutatására, amelyekben a korábbiakban szintén abszolutizáltuk a belső homogenizációs tendenciát (sokszektorúság tézis).

4. A világkapitalizmus behatolása tehát tovább bővítette a belső viszonyok tarkaságát, a külső, szervetlen mozzanatok belsővé, szervessé váltak, sajátos együtteseket alakítottak ki az egyes társadalmakban, amelyek a legkülönbözőbb prekapitalista és kapitalista struktúrák egymásra rétegződését jelentik. Ennek következtében az osztályok és rétegek is egymásra rétegződnek, többszörösen átfedik egymást, vagyis nem határolhatók el élesen egymástól, mint a centrum fejlődésében. Ellenkezőleg, *az osztályok és rétegek átmennek egymásba*, vagy Cabral (Cabral 1969) ismert megfogalmazása szerint, *kontinuumot alkotnak*. Vannak tehát mély és alapvető törésvonalak a társadalomban, amelyeknek a kimutatása a feladatunk, mégis látnunk kell, hogy az egyes főbb osztályok és rétegek csak igen viszonylagosan választhatók el egymástól, átfedéseik nem a vizsgálat gyengéiből, hanem a valóságból adódnak. Maga az egész társadalmi kontinuum nem az osztályok kezdetleges, *in statu nascendi* álla-

potának következménye, hanem a perifériális fejlődés szükségszerű belső jegye, amely a továbbiakban is megmarad, sőt várhatólag erősödik (kontinuitás tézis).

5. Az egész perifériális társadalmi struktúra, összes osztályaival és rétegeivel, modern abban az értelemben, hogy a világkapitalizmus hozta őket létre az egyes helyi prekapitalista társadalmak anyagából, s ebben az értelemben nem találkozunk „érintetlen” társadalmakkal vagy a társadalmakon belüli rétegekkel. Mégsem foghatjuk fel az egész fejlődést kapitalizálódásként, illetőleg a tradicionális formákról a modernekre való fokozatos átmenetként, vagyis korántsem lehet arról szó, hogy a fejlődő országok társadalmi szerkezetének az a fő problémája, hogy az osztályok és rétegek „még” tradicionálisak, s az európai modellnek megfelelően további modernizációra szorulnak. Ellenkezőleg, *a világkapitalizmus terjeszkedése mindenekelőtt nem a tradicionális társadalmi formák lebontása, hanem azok fenntartása és újratermelése formájában ment végbe.* Nem annyira kapitalista formák megjelenéséről, mint inkább a prekapitalista formáknak kapitalista tartalommal való megtöltéséről van szó, vagyis a neotradicionális formák elterjedéséről. Ezért a neotradicionális struktúrák állnak elemzésünk középpontjában, különösen a parasztságot illetően, de lényegében ugyanez a helyzet a marginális rétegekkel és a középrétegekkel, s áttételesen az uralkodó osztállyal és a munkásosztállyal is (neotradicionalizmus tézis).

6. Végezetül, az egész fenti fejtegetést összefoglalva, meg kell állapítanunk, hogy az alulfejlődés egész belső mechanizmusa gazdaságilag mint „szűkített újratermelés” jelentkezik, amelynek társadalmi következménye a *széles dolgozó osztályok és rétegek* pauperizációja és marginalizációja. Ez az *egyetlen mélyreható polarizációs folyamat*, amely a perifériális fejlődésben végbemegy a helyi uralkodó és a helyi dolgozó osztályok között, s nem a centrum fejlődésében megfigyelt munkás–tőkés vagy tőkés bérlő–agrárproletár dichotómia. Ennek következtében a periférián nem a kapitalista fejlődés ismert osztályai és rétegei jelennek meg, csak másféleképpen, hanem ellenkezőleg, ezek voltaképpen meg sem jelennek, hanem egészen más szereplők bukkannak fel. Ha úgy tetszik, más szereplők „helyettesítik” őket, s játsszák el a megváltozott körülmények között az alaposan átírt szerepeket (pauperizációs tézis).²

A struktúraformáló tényezők tézisszerű megfogalmazása után a társadalmi változások konkrét anyagához kell fordulnunk. Ha nincs is módunkban a fejlődés avagy alulfejlődés szociológiáját részletesen és mo-

nografikusan kibontani, amint A. Hoogvelt (Hoogvelt, 1978) és J. E. Goldthorpe (Goldthorpe, 1975) monográfiái teszik, a fenti tézisek közvetlen konkretizálására és illusztrálására lehetőségünk nyílik nemcsak az egyes alapvető osztályok és rétegek vizsgálatakor, hanem a harmadik világ társadalmi átalakulásainak együttes, bevezető elemzésénél. Nevezetesen, gyakran elhangzik, hogy a harmadik világban az utóbbi évtizedekben alapvető társadalmi átalakulás zajlott le, mégpedig – C. Clark ismert hármas modelljének megfelelően (Clark, 1951) – óriási tömegek hagyták el a mezőgazdaságot és mentek át az ipar és a szolgáltatás szektoraiba. Ez a jól feldolgozott és statisztikák tömegével alátámasztott problematika megadja elméleti modellünk első próbáját és bemutatva a centrum és periféria társadalmi struktúráinak divergenciáját olyan termékeny kérdésfelvetésekhez vezet el, amelyek kiindulópontul szolgálhatnak az egyes osztályok és rétegek közelebbi elemzéséhez.³

A mezőgazdaság–ipar–szolgáltatások hármas struktúráját tekintve viharosan gyors változások játszódtak le az egész harmadik világban az utóbbi évtizedekben. A Pokatajeva által összegezett adatok szerint a mezőgazdasági munkaerő 1950 és 1980 között a harmadik világ egészében az aktív lakosság 76%-áról 61%-ra csökkent, regionális bontásban Délkelet-Ázsiában 78–65%, Afrikában 81–67%, Közel-Keleten 78–48%, s végül a legfejlettebb Latin-Amerikában 53–36%. A nem-mezőgazdasági népesség gyors növekedése az első közelítésre szinte ipari forradalmat sejtet, holott a munkaerő nem „európai” módon a mezőgazdaságból az iparba áramlott át, s majd egy későbbi, iparilag érett fázisban a szolgáltatásba, hanem ellenkezőleg, a mezőgazdaságból kiáramló munkaerő nagy része a szolgáltatásba, a terciér szektorba került. A harmadik világ egészét tekintve a mezőgazdaságból kilépett munkaerő (15%) egyharmada került az iparba, amelynek aránya így az 1950-es 9%-ról az újabb 5%-kal 14%-ra nőtt 1980-ban, kétharmada viszont a szolgáltatásokba került, amely így 15%-ról 25%-ra növekedett. Az első következtetésünk tehát adott, mégpedig az, *hogy a harmadik világban még a gyors fejlődés időszakában is nagyon alacsony volt az ipar munkaerőt felszívó képessége, vagyis lényegében képtelen volt a mezőgazdaságból kiáramló munkaerő felhasználására, amely így a szolgáltató szektorba került, legalábbis formálisan.*

Az ötvenes és hatvanas években még viszonylag jelentős volt a munkaerőnek az iparba áramlása, a kezdeti 9%-ról 11%-ra, illetve 13%-ra nőtt a harmadik világ egészében, de dinamikája a hetvenes években már lé-

nyegében megtorpan, csupán egy százalékpontot növekedett, s a nyolcvanas években ez a lassulási tendencia folytatódik. A harmadik világ egészében tehát mind nagyobb tömegek kerülnek a szolgáltató szektorba, ismételjük, formálisan, hiszen a hetvenes években az összmunkaerő 5%-a hagyta el a mezőgazdaságot, s ennek már négyötöde került a szolgáltatásokba. Az ipar felszívó képességének megtorpanása és a szolgáltató szektor inflálódása, túltelítettsége regionális bontásban is jól megfigyelhető. Délkelet-Ázsiában a hetvenes évtizedben az ipari foglalkoztatottak aránya 12%-ról csak 13%-ra növekedett, Afrikában 11%-ról 12%-ra, a Közel-Keleten gyors volt a növekedés az olajjövedelmek miatt, így 16%-ról 20%-ra nőtt az arány, míg a fejlett Latin-Ametikában ugyancsak lassú növekedéssel 22%-ról 23%-ra emelkedett. Jelenleg tehát a fejlődő világ egészében és valamennyi régiójában a munkaerő jelentős részét találjuk a szolgáltató szektorban, amelynek látszólag végtelen felszívó képessége van és igen gyors dinamikája. Amint láttuk, a harmadik világ egészében az 1950-es 15%-ról 1980-ra 25%-ra nőtt (1970: 21%), regionális bontásban Délkelet-Ázsiában 14%-ról 21%-ra, Afrikában 12%-ról 20%-ra, Közel-Keleten 12%-ról 32%-ra, s Latin-Amerikában 28%-ról 41%-ra. Latin-Amerika mint a legfejlettebb régió a többi kontinens jövőjét mutatja: itt a hetvenes években váltás zajlott le, a mezőgazdasági népesség 41%-ról 36%-ra csökkent, míg a terciér szektorban dolgozóké 37%-ról 41%-ra emelkedett, s ezzel a három szektor közül átvette a mezőgazdaságtól a vezető szerepet.

A világkapitalizmus centrumának fejlődésében a szektorok hozzájárulása a bruttó nemzeti össztermékhez (GNP) és az összmunkaerő elosztásához többé-kevésbé arányos — az 1975-ös adatok szerint: mezőgazdaság 4,3%–6,0%, ipar 46,7%–43,8% és a szolgáltatások 49,0%–50,2% —, a fejlődő világban viszont elszakad egymástól, s divergens tendenciát mutat. A harmadik világ egészében a mezőgazdasági munkaerő 1950-ben 76% volt, de a GNP-nek csak 39%-át termelte meg, míg a szolgáltatások a munkaerő 15%-ával már akkor is a GNP 40%-át adták, az ipar pedig a munkaerő 9%-ával a GNP 21%-át. Az 1980-as adatok szerint a divergencia valóban fokozódott, a mezőgazdaság esetében 61%–20%, az iparban 14%–33%, a terciér szektorban 25%–47% az arány a munkaerő és a GNP között. A mezőgazdaság tehát már 1950-ben sem volt vezető szektor a GNP termelésében, s azóta szerepe tovább csökkent, ami a munkaerő igen alacsony hatékonyságáról tanúskodik. A másik póluson a szolgáltatások viszont e tekintetben is vezető szerepet

játszottak, s várhatóan a nyolcvanas években a GNP nagyobbik felét adják, ami az urbanizáció és az informális szektor problematikája felé vezet bennünket. Végül az ipar hozzájárulásának aránya is lényegesen nagyobb a GNP-hez mint a foglalkoztatott munkaerő aránya, bár ez is lelassult a hetvenes években, az 1970-es 31%-ról csak 33%-ra nőtt. Második következtetésünk tehát az, hogy a *Colin Clark-féle modell nem alkalmas a munkaerő történelmi dinamikájának ábrázolására a fejlődő világban, mivel itt mindvégig főleg a szolgáltatásokba áramlik a mezőgazdaságból kilépő munkaerő, s az egész termelési szerkezetet a munkaerő és a GNP-hez való hozzájárulás fokozódó divergenciája, ellentmondása jellemzi.*

Az említett divergencia már önmagában véve is tanúskodik a harmadik világ termelési szerkezete és társadalmi tagoltsága rendkívüli heterogenitásáról, a „tradicionális” és a „modern” termelési formák közötti átmenetek tarka sokféleségéről. Regionális bontásban ez a divergencia újabb sajátosságokat mutat, Délkelet-Ázsiában az 1950-es adatok szerint a GNP és a munkaerő aránya a mezőgazdaságban 54%–78%, 1980-ban már 33%–65%, ami jelzi a viszonylag intenzív mezőgazdasági termelést, és a munkaerő viszonylag hatékony felhasználását is a fejlődő világ más régióihoz képest. Afrikában viszont már 1950-ben is nagyobb népesség termelte a mezőgazdasági termelés kisebb arányát a GNP-ben (51%–81%), s az 1980-as adat is a mezőgazdasági népesség igen alacsony határfokáról tanúskodik (25%–68%). Hasonló a helyzet, csak a mezőgazdaság jóval kisebb szerepével Közép-Keleten, ahol a két adat 30%–78% és 14%–48% (itt a hetvenes években volt tapasztalható a mezőgazdasági népesség igen gyors csökkenése 68%-ról 48%-ra, amelynek egyharmadát az ipar, kétharmadát a szolgáltatás szívtá fel), illetve Latin-Amerikában is, amelynek a megfelelő két adata – 20%–53% és 11%–36% – megint csak a jövőt jelzi, nem annyira a kontinens iparosodottságát, hanem a „tradicionális” mezőgazdaság válságát.

Általánosságban megállapíthatjuk, hogy a harmadik világ egészében, s egyes régiókban az ipar és a szolgáltatások hozzájárulásának százalékos aránya a GNP-hez kétszerese a foglalkoztatott munkaerő arányának, a fontos kivétel megint csak Latin-Amerika, ahol a GNP és a munkaerő adatai 1980-ban az iparban 37%–23%, a szolgáltatásban pedig 52%–41%. Látszólag tehát a reménytelenül elavult mezőgazdaság mellett a fejlődő világ legfejlettebb kontinensén az arányok helyreállnak és a divergencia csökken a GNP termelése és a munkaerő felhasználása között. Ám az izgalmas kérdés csak most következik, amikor arra kérdezzük rá,

hogy mit rejtenek magukban az egyes szektorok. Nyilvánvaló ugyanis egyfelől az, hogy mindhárom szektor a termelőerők és termelési szervezetek igen széles skáláját foglalja magába, s a mezőgazdaság nem sorolható a „tradicionális” rovatba, szemben a „modern” iparral és szolgáltatással, másfelől az, hogy a régiók és az egész harmadik világ aggregált adatai becsléseken alapulnak, amelyek bázisa az egyes országok adat-szolgáltatása, amelyekből eltűnik a munkanélküliség, avagy a „foglalkoztatáson kívüliség”, s minden nem-mezőgazdasági munkaerő besorolódik az iparba vagy a szolgáltatásokba, többnyire az utóbbiba. Ezért fontos számunkra, hogy már bevezetőben jelezzük ezen szektorok szélsőséges heterogenitását és az ebből adódó elméleti problémákat.

A hármas struktúra aszinkronitását és a szolgáltatások dinamikáját, valamint a GNP és a munkaerő divergenciáját már láttuk általánosságban. Mindkét jelleg, az aszinkronitás és a divergencia is markánsabban mutatkozik meg, ha megvizsgáljuk az ipar és a szolgáltatások belső dinamikáját. Az úgynevezett Verdoon-törvény szerint az ipari termelés 1%-os növekedése a foglalkoztatottság 0,5%-os növekedését váltja ki, a fejlődő világban egyenesen 0,7%-os növekedését. Ezzel szemben, mint a munkásosztály részletesebb tárgyalásánál látni fogjuk, az ipari termelés növekedése számos esetben nem vezet az alkalmazott munkaerő növekedéséhez, sőt szélsőséges esetekben csökkenést von maga után a tőkeintenzív fejlesztés következtében. A modern ipari ágazatokban, illetve ágazati bontásban tekintve, a feldolgozó iparban a munkaerő aránya és dinamikája csekély, az alkalmazott munkaerő fele, de inkább kétharmada a kézzeszközökkel dolgozó kisiparban és a kisüzemekben kerül alkalmazásra. Még inkább megmutatkozik ez a belső differenciáltság a szolgáltatásokban. Sejnisz és Eljanov adatai szerint a modern szolgáltatási ágazatok (szállítás és hírközlés) csak a GNP csekély töredékét adják, az 1975-ben a szolgáltatásokra eső 42,1%-ból mindössze 5,9%-ot. Harmadik következtetésünk tehát az, hogy az „*ipar*” és „*szolgáltatás*” önmagukban véve is alkalmatlan csoportosítási elvek a harmadik világ termelési és társadalmi szerkezetének felmérésére, mivel a tradicionális kézművességtől a modern iparig, a városi lumpen elemektől a modern telekommunikációban foglalkoztatottakig a munkaerő szélsőségesen heterogén csoportjait tartalmazzák, s az iparba és szolgáltatásokba áramló munkaerő döntő többsége nem a modern ágazatokba került, hanem a „neotradicionális” ágazatokba zsúfolódott össze, mind szélesebben újratermelve a hagyományos és modern termelési formák ellentmondását.

Sejnisz és Eljanov megállapítják, hogy a fejlesztés döntően tőkeintenzív formája a munkaerő csekély töredékét szívta fel az iparban és szolgáltatásban, s ennek következtében létrejött a másik póluson a munka-intenzív foglalkoztatottsági formák kényszerű sokasága. Hiszen a demográfiai növekedés egyrészt a mezőgazdasági dolgozók számát gyarapította, másrészt a teljességgel hagyományos vagy félig hagyományos ipari és szolgáltatási ágazatokba áramlott. A termelési eszközök és a társadalmi szervezetek tekintetében a termelésben és a társadalomban a fejlettségi formák széles skálája jött létre, s nem csökkenőben, hanem növekedőben van a társadalmi heterogenitás. Sejnisz és Eljanov megkísérik, hogy ennek a heterogenitásnak az arányait megragadják és számszerűsítsék. Szerintük Latin-Amerikában a modern szektor adta a hatvanas évek elején a GNP 50%-át, a tradicionális pedig 7%-át, s a maradék 43% az átmeneti szektorra esik, amely jellege szerint kiskapitalista és kisárutermelő, szervezetségi formája szerint pedig jórészt az informális szektorhoz tartozik. A nyolcvanas évek elejére a tradicionális szektor aránya 4–5%-ra esett vissza, s ezzel valamelyest nőtt a másik két szektor aránya (kb. 52% és 44%). Afrikában és Délkelet-Ázsiában a becslés még nehezebb, a hatvanas évek elején a tradicionális szektor arányát a GNP-ben a szerzők 33%-ra, illetve 40%-ra becsülik, hangsúlyozva, hogy a régiók egészét illetően a modern szektor aránya csekély — 10–20% között mozoghat —, míg az átmeneti szektor aránya jelentős és alig csökkenő, ezzel szemben a hagyományos szektoré szerintük mindkét régióban 25–27%-ra csökkent a nyolcvanas évek elejére. Ezek a becslések azért fontosak, mert világosan mutatják a termelési szerkezet „modernizációjának” korlátozottságát és egyben jelzik elszakítottságát is a foglalkoztatottságtól, vagyis a növekvő munkaerő változatlanul a tradicionális és az átmeneti szektorokban talál menedékre.

Sejnisz és Eljanov becslései arra is utalnak, hogy a tradicionális és az átmeneti szektorokban foglalkoztatott munkaerő az előrehaladott pauperizáció állapotában van, adataik szerint a harmadik világ egészében a népesség 67%-a, Délkelet-Ázsiában 71%-a, Afrikában 69%-a és Latin-Amerikában 43%-a, ami szorosan összefügg a részleges vagy teljes munkanélküliséggel is. A modern szektor termelésének növekedése a foglalkoztatottságban való arányának növekedésétől elszakadt, s ennek következménye a felfokozott társadalmi polarizáció, és a növekvő népesség miatt a termelékenység további csökkenése a hagyományos és átmeneti szektorokban, vagyis *a modernizáció számos úton és módon maga termeli*

a pauperizációt (és nem a proletarizációt!). Sejnisz és Eljanov is jogosan megállapítják, hogy a társadalmi-gazdasági szerkezet dualizmusa egyre jobban felfokozódik minden vonatkozásban, s a homogenizáció helyett felerősödik a heterogenizáció. Ők is hangsúlyozzák, hogy a munkanélküliség nyomása következtében a hagyományos és átmeneti szektorok konzerválódnak, a demográfiai növekedés következtében az ittrekedt vagy idesoródott emberek abszolút száma is növekszik, életszínvonala pedig stagnál vagy csökken, s ezért ezzel a két szektorral hosszabb távon is számolni kell minden vonatkozásban a fejlődő világban.

Összegezve bevezető vizsgálatainkat, számunkra az a végkövetkeztetés adódik, hogy a foglalkoztatottság hármass bontása és annak feltételezett történelmi dinamikája nem alkalmas a harmadik világ társadalmi tagozódásának vizsgálatára, hacsak arra nem, hogy kudarcával markánsan bizonyítsa az általunk fentebb említett heterogenizációs és neotradicionális tézist, egészében pedig az európai fejlődési úttól való rendkívüli divergenciát. *Maga a foglalkoztatottság „európai” fogalma alkalmatlan a harmadik világ társadalmi struktúrájának felmérésére, mivel ez a „tisztá” kapitalizmus fejlődésében szerepel csak ösztársadalmi érvénnyel, a fejlődő világ aktív lakosságának nagy részét nem érintette és nem is fogja érinteni.*⁴ Rendkívüli erővel vetődik fel viszont a kérdés, hogyan megy egyáltalán végbe a mezőgazdaság felbomlása, miért és hogyan lép ki a munkaerő a mezőgazdaságból, hogyan néz ki az ipar és szolgáltatás heterogenitása szociológiailag, s hogyan közelítsük meg fogamilag azokat a tömegeket, amelyek a mezőgazdaságból kiléptek ugyan, de a „modern” értelemben vett iparba és szolgáltatásba képtelenek voltak belépni. A szolgáltatások végtelen munkaerő-felszívó képessége önmagában véve is több mint képtelenség, s nyilvánvalóan a legmélyebb ellentmondások felé mutat, amelyet a pauperizáció tézisével csak jelezni tudtunk. Ugyanakkor már előzetesen meggyőződhattünk arról, hogy a mezőgazdaság kapitalizálódása és az iparosítás folyamatai is szélsőségesen ellentmondásosak és az egyenlőtlen fejlődés útját járják a harmadik világban. Ideje tehát, hogy az alapvető társadalmi osztályokat és azok rétegeit közelebbről szemügyre vegyük. Feltételezésünk szerint öt alapvető osztályról van szó, az uralkodó osztályokról, a „középrétegekről”, a munkásosztályokról, a parasztságról és a marginális tömegekről, amelyek egyrészt alapvetően eltérnek egymástól, s mégis — a kontinuum tézis szellemében — többszörösen átfednek, amelyet az alábbiakban szeretnénk bizonyítani.

II. AZ ALAPVETŐ OSZTÁLYOK

1. AZ URALKODÓ OSZTÁLYOK

A nemzetközi munkásmozgalom érdeklődése a világkapitalizmus periferiáján kezdetben a parasztság és kisebbsézt a nemzeti burzsoázia felé irányult, mivel őket tekintették a társadalmi forradalom, illetve a nemzeti felszabadulás hordozóinak. A második világháborút követően viszont az iparosítási imperatívusszal a (nagyüzemi) munkásság került az érdeklődés középpontjába, s egészen a hetvenes évek közepéig uralkodó paradigma volt az az illúzió, hogy az európai típusú munkásosztály történelmileg rövid távon tömegesen kifejlődik és az egész társadalmi fejlődés meghatározó erejévé válik a harmadik világban. A „fejlesztési eufória” elmúltával azonban mindjobban azok az osztályok és rétegek kerültek előtérbe, amelyek a nemzetépítést irányították, vagyis az uralkodó osztályok és a széles háttérül szolgáló középrétegek, amelyek egyszerre az „elit” és a potenciális „ellen-elit” szerepét is eljátszották.⁵ A marxista feldolgozásokban tehát az utóbbi évtizedekben mind nagyobb helyet kapott az uralkodó osztályok és a középrétegek elemzése, egyre jobban elhalványult viszont a munkásosztály és a parasztság érdemi elemzése, a marginális tömegek problematikája pedig mint önálló elméleti kérdés igazában sohasem vetődött fel a szocialista országokban.⁶ A modernizációs irodalomban viszont a hangsúly kezdettől fogva a „modernizációs elit”, vagyis az uralkodó osztályok elemzésén volt.⁷ A nyugati marxista irodalomban – bár tekintélyes hagyománya van a munkásosztály és parasztság elemzésének is – voltaképp a marginális tömegek „felfedezése” jelentett igazi paradigmaváltást, azaz ők a társadalmi piramis széles alapját vizsgálták.⁸

Az uralkodó osztályok elemzése tehát mind a szocialista, mind pedig a nyugati országok szakirodalmában központi, sőt mondhatni, divatos téma. Korábbi, már idézett írásainkban részletesen foglalkoztunk vele, ezért most csak vizsgálataink eredményeit foglaljuk össze. Véleményünk szerint általánosságban elmondható, hogy a fejlődő országok társadalmi-gazdasági fejlődésének legfőbb alapja és kerete az államkapitalizmus, s így társadalmi hordozója az állami vagy politikai burzsoázia. Az állami burzsoázia inkább az önállósulási és fejlesztési törekvések hordozója, míg a gazdasági vagy magánburzsoázia a külső függés megtestesítője és

képviselője. Az állami burzsoázia tehát inkább „nemzeti”, mint a magán-burzsoázia, jóllehet korábban a feltételezés évtizedeken át az ellenkezője volt. Az imperializmus korábbi szakaszaiban a helyi burzsoázia valóban mutathatott önállósulási törekvéseket, szemben a külső kötődésű komp-rádor burzsoáziával, de a transznacionálisok korában a fejlődő országok, nemzetgazdaságát már csak állami-politikai eszközökkel lehet megvédeni, így szükségképpen az államkapitalizmus irányítását végző állami burzsoázia válik az önállósulási és fejlesztési tendencia letéteményesévé.

Összegezésként elmondhatjuk tehát, hogy 1. a második világháború után a világkapitalizmus terjeszkedése és kialakulása még folytatódott, ami új társadalmi-gazdasági formák (periferiális iparosítás) megjelenésére vezetett Latin-Amerikában és posztkoloniális periferiális kapitalizmusok megjelenésére az afro-ázsiai térségben. Ez a néhány évtized a nacionalizmus jegyében fellépő uralkodó osztályok kialakulásának időszaka volt, s az uralkodó osztályok kialakulásának elsődleges folyamata a hetvenes évek elején lezárult.

2. A strukturális alkalmazkodás szükségessége megváltoztatta nemcsak a belső, hanem a külső feltételrendszert is, vagyis az uralkodó osztályok most már kialakult és alulról lezárt osztályokként egyszerre kerültek szembe a középrétegekből kiemelkedő „ellen-elittel” és a külső alkalmazkodás nehézségeivel. A megelőző évtizedekben még támaszkodhattak a gyors gazdasági fejlődésből, a nacionalizálásokból, felszabadulás utáni nemzeti függetlenségi törekvésekből stb. adódó legitimációra, de a nemzeti konszenzus fokozatosan eltűnt mögöttük és most újólag vetődik fel a kérdés, hogy mennyire képesek a nemzeti érdekek képviseletére az új nemzetközi munkamegosztásban és egyben a nemzetgazdaság hatékony irányítására az államkapitalizmus belső feladatkörében.

3. A politikai osztály, s vezető rétege, a politikai elit konfrontációja az ellen-elittel a nyolcvanas évektől kezdődő új szakaszban már nem a helyi „szocializmusok” gyermekbetegségeinek formáját ölti, mint a hatvanas években Ghanától Tanzániáig és Indiáig, hanem a strukturális alkalmazkodás reálpolitikai perspektívájáét. Az Új Gazdasági Világrend (NIEO) perspektívájának összeomlása arra készítette az összes fejlődő országot, hogy radikálisan szembenézzen a belső strukturális reformok szükségességével, s ne csupán a külső tényezők alapvető változásától várja helyzete javulását. S ahol a jelenlegi, „elsődleges” uralkodó osztályok képtelenek az új helyzetnek megfelelő hatékony alkalmazkodásra, szembe kell nézniük a középrétegek csendes forradalmával, amikor a politikusokat a ka-

tonák vagy bürokraták azért állítják félre, hogy belülről és alulról lépjenek színre új politikuskok, s ezzel megújuljon az uralkodó osztályok ezen szentháromsága.⁹

2. A KÖZÉPRÉTEGEK („KÖZÉPOSZTÁLYOK”)

A középrétegek — amelyeket a legszívesebben középosztályoknak neveznénk, ha ez a kifejezés történelmi okok miatt nem lenne lefoglalva a burzsoáziára, azaz lényegében az uralkodó osztályokra — a marxista elméletben rendszerint csak csekély szerepet játszanak, míg a nyugati elméletekben — az uralkodó osztályokkal többnyire differenciálatlanul és eklektikusan összeolvastva — uralkodó szerepet. A középrétegek negatív megközelítése vagy teljes elhanyagolása a marxista tradícióban mélyen gyökerezik és alapvető oka a társadalmi polarizációnak olyan szélsőséges felfogása, amely szerint a kapitalizmus lényegében két osztályra választja szét a társadalmat, a proletariátusra és burzsoáziára, amelyek között harc folyik a hataloméért. Részletes fejtegetésekkel bizonyíthatnánk, hogy a polarizáció tendenciája Marxnál egyrészt elemi gazdasági „absztrakció” mint a kifejtés első lépcsője, amelyet a kifejtés „menetrendjében” szükségképpen felvált a többsztályú társadalmi modell mint a társadalom szerkezetének egyre árnyaltabb bemutatása, másrészt a polarizáció alapvető tendenciája Marx szerint egyúttal a közbeeső mezőny létrehozását is jelenti, mint a középrétegek újabb és újabb típusáét. Marx nemcsak a társadalom egészét, hanem magát a két alapvető osztályt is differenciáltságában és belső munkamegosztásában közelítette meg, mint például az uralkodó osztályok gazdasági, politikai és kulturális-ideológiai feladatokra specializálódott csoportjait. Ez az elvi fejtegetés azonban nem érintené a marxista tradíció lényegét, ugyanis az alapvető probléma ezúttal sem Marx „félreértése”. A társadalmi polarizáció abszolutizálása a nemzetközi munkásmozgalomban a szocialista forradalom közeli — és bizonyos felfogásokban „automatikus” — perspektívája „bizonyításának” érdekében szilárdul hagyománnyá.

A marxista elmélet uralkodó tradíciója tehát a középrétegeket átmeneti jellegűnek tekintti, amelyek előbb-utóbb csekély töredékük kivételével beleolvadnak a proletariátusba, s ezért — ehhez a célrendszerhez viszonyítva — adott viselkedésük, „ingadozásuk” és „habozásuk”, eleve negatívként ítélik meg, mint amely *még* nem markánsan proletár osztálymagatartás. Rövidtávon — egy-egy forradalmi helyzetben vagy átmeneti szituációban — felvetődik ugyan megnyerésük kérdése taktikai-

lag, de stratégiaiilag csak az olyan kimagasló gondolkodóknál, mint Lenin és Gramsci, akiknek e vonatkozású kezdeményezései a második világháború utáni marxizmusban háttérbe szorultak. A szokványos marxista gondolkodás a középrétegek rövid távú teljes proletarizálódásából indult ki, márcsak azért is, mert a munkásmozgalom revizionista és reformista szárnya a középrétegek terjeszkedését abszolutizálta („népi kapitalizmus”), s a vele való polémiában az ellenkező véglet kifejtése vált uralkodó pozícióvá. Ennek a végletes álláspontnak — a kétosztályú társadalom perspektívája — nemcsak az lett a következménye, hogy a középrétegek problematikája a marxista szociológiában a társadalmi struktúra-kutatás leggyengébb pontjává vált, hanem az osztályharc-osztályszövetség gyakorlatában súlyos politikai problémák is adódtak egyfelől a középrétegek gyors felszámolására irányuló törekvésekből a szocialista országokban, másfelől gyors eltűnésének illúziójából a fejlett kapitalista országokban. A harmadik világ kapcsán mindezek a kérdések felnagyítva jelentkeztek, hiszen a társadalmi polarizáció még kevésbé ment végbe, mint Európában és „végeredményei” még kevésbé tekinthetők az európai típusú polarizációs folyamat logikája szerinti proletariátusnak, illetve burzsoáziának.

A marxista társadalomelméletben már a hatvanas években voltak olyan úttörő törekvések, amelyek megfogalmazták a középrétegek centrális szerepét a fejlődő országok *in statu nascendi* társadalmi struktúrájában, vagyis éppenséggel a genezis folyamatával érveltek a középrétegek jelentősége, gazdasági, társadalmi és kulturális szerepe mellett. Mindenekelőtt M. Kalecki munkásságára gondolunk (Kalecki, 1979: 30–37), aki nemcsak utalt a középrétegek központi szerepére, hanem összefüggő elméletként is kifejtette azt. Kalecki szerint a nemzetépítés feladatai miatt a fejlődő országok sajátos *átmeneti* szakaszban vannak, s az átmeneti politikai rendszert szerinte az jellemzi, hogy az uralkodó osztály éppen létrejövőben van a középrétegekből, illetve az átmeneti gazdaságot az, hogy a középrétegek dominanciája révén „vegyes gazdaság” jön létre, amely a szabadvállalkozás és a centralizált gazdálkodás bizonyos jegyeit egyesíti. A hatvanas évek végén és a hetvenes évek elején azonban még az volt a jellemző álláspont, hogy a középrétegek az iparosítási imperatívusz következtében a fejlődő országokban is eltűnőben vannak, legfeljebb olyan józan hangok hallatszottak, hogy az uralkodó osztályok és a középrétegek nehezen elhatárolhatóak és többszörösen átfednek. Ennek az álláspontnak a kifejtése is beleütközött a fogalomhasználat ellentmondásaiba, nevezetesen nem sikerült az állami burzsoázia, az értelmiség és a közép-

rétegek fogalmát és politikai szerepét elhatárolni egymástól. A negatív megítélés az uralkodó osztályokra, a pozitív pedig a középrétegekre esett, különös tekintettel az értelmiségre, holott többnyire a társadalmi életnek ugyanazon konkrét szereplői jelentek meg a különböző elnevezések alatt.¹⁰

Bizonyos értelemben a középrétegek a harmadik világ társadalmi struktúrájának a legnehezebben megragadható elemei, s ez az elvi-módszertani nehézség még tovább bonyolította az ideológiai tradícióból és megítélésből származó problémákat. Igaz, hogy harmadik világbeli politikai megítélésük a szocialista országokban a hetvenes évektől mindinkább pozitívrá váltott át. Az — európai típusú — munkásosztály kialakulása közeli perspektívájának bealkonyulásával a hozzájuk kapcsolódott forradalmi illúziók egész rendszere megkérdőjeleződött, de ez csak a legutóbbi években vezetett kiterjedt és objektív vizsgálódáshoz. A korábbiakban alig derült ki, honnan lépett elő, szinte a semmiből, a szocializmus perspektíváját hordozó úgynevezett „forradalmi demokrácia”. A középrétegek teoretizálásának alapvető nehézsége ugyanis az, hogy nemcsak az uralkodó osztályok alsó peremét és széles bázisát alkotják, mint a katonai és civil adminisztráció legalsó rétege, illetve a kis- és középtőkések rétege és a tradicionális uralkodó osztályok lokális alsó rétege, hanem valamennyi alapvető társadalmi osztállyal igen széles felületen érintkeznek és azokkal többszörösen átfednek, mint „felülről” a városi és falusi középrétegek a munkásosztály és a parasztság felső rétegeivel és „alulról” a marginálisok stabilizálódott rétegeivel. A marxista elméletnek a középrétegek „határainak” megállapításához még nincsenek eléggé kifinomult fogalmi eszközei és empirikus vizsgálatai, s ennek következtében válik ez a kérdés a struktúra-vizsgálatok leggyengébb pontjává. Nagy általánosságban kiemelhetők ugyan a középrétegek főbb csoportjai, amelyek éppenséggel nem egyebek, mint a határoknál elhelyezkedő — fentebb említett — nagyobb rétegek, de éppen az hiányzik, hogy mi teszi őket középrétegekké, vagyis mi adja osztály-kohéziójukat. Ezért megközelítésükben radikálisan új kiindulópontra van szükségünk, s nem elégedhetünk meg a negatív módszerrel, a határok körüljárásával, azaz a szomszédos alapvető osztályokról való viszonylagos leválasztással, mivel az osztálykohézió kimutatása nélkül ezek a határos rétegek bármelyik szomszédos osztályba is besorolhatóak, ahogy a konkrét kutatásokban ez gyakorta meg is történik.

A középrétegek társadalmi-gazdasági szerepének és helyének újragon-

dolására irányuló törekvés igen sok korábbi kezdeményezésre támaszkodhat. Mivel a modernizációs elit a nyugati szakirodalomban elsősorban a Közel-Keleten jelentkezett az „új középosztályok” szerepében (Halpern), ezért annak marxista kritikájában is főleg a Közel-Keletet illetően tisztázódott a középrétegek centrális gazdasági és politikai szerepe az államkapitalizmusban, a militarizált állami-politikai struktúrában és az egész társadalmi-gazdasági életben.¹¹ A középrétegek általános elméleti megközelítését illetően döntő fontosságú volt az a megkülönböztetés, amely N. Poulantzas nyomán vált elterjedtté a marxista társadalomtudományokban a *gazdasági hatalom* és a *politikai uralom* között. Ez már megnyitotta az utat azon megközelítés felé, hogy az egyes osztályok gazdasági és politikai súlya szükségképpen nem azonos és nem is arányos, maga Poulantzas is azt fejtegette, hogy a fejlett tőkés országokban a gazdaságilag uralkodó helyzetben lévő burzsoáziának az az optimális politikai forma, ha mások gyakorolják — a nevében és érdekében — a politikai hatalmat. Már ez ráirányította a figyelmet a középrétegek — a „kispolgárság” — sajátos politikai szerepére a kapitalizmusban, s ez csak megsokszorozódva jelentkezett az állam viszonylagos önállóságát — az államkapitalizmus és a kialakulatlan osztályok miatt — szélsőségesen kidomborító fejlődésben a harmadik világban. Számos feldolgozás hangsúlyozza manapság, hogy nincs egyértelmű megfelelés az osztálypozíciók hierarchiája és a vagyoni helyzet között, vagy, ha úgy tetszik, az osztályelnyomás és a kizsákmányolás viszonyai nem közvetlenül azonosak, csak igen nagy közvetítésen keresztül támasztják alá egymást.¹² Ezt a megközelítést úgy általánosíthatnánk, hogy *a harmadik világban a különböző alapvető osztályok gazdasági, politikai és kulturális szerepe szükségképpen divergál, bizonyos osztályok politikai szerepe lényegesen nagyobb gazdasági súlyuknál (középrétegek), más esetekben viszont éppen fordított a viszony (parasztság)*. Ez az általánosítás adja meg szerintünk a kulcsot nemcsak a középrétegek szerepének megértéséhez, hanem az egész társadalmi struktúra analíziséhez.

A harmadik világ társadalmaira éppenséggel a középrétegek túlsúlya jellemző, amint ezt Mirszkij és Pokatajeva is hangsúlyozzák: „a tőkés termelési mód osztályainak — a burzsoáziának és a proletariátusnak — összességükben viszonylag nem nagy a részarányuk. Azok az osztályok sem foglalnak el nagy helyet, amelyek a kapitalizmus előtti szektorokhoz kapcsolódnak... Ezekre a társadalmakra az jellemző, hogy a közbeeső társadalmi csoportok találhatók itt túlsúlyban és megmerevedett formá-

ban.” (Mirszkij–Pokatajeva, 1974:571–572) Ez a jellemzés azonban nem mennyiségi, hanem minőségi, hiszen markánsan jelzi a periferiális kapitalizmus „átmeneti” jellegét, s ezért nem véletlen az, hogy a szerzők egyértelműen jelzik a neotradicionális viszonyok kialakulását. Azt fejtetik, hogy a nagyüzemi termelés szerepe csekély, alig formálta át a társadalmat, ugyanakkor a tradicionális viszonyok meglepően szívósnak bizonyultak, különösen a gazdasági élettől távolabb eső intézményekben és tudatformákban. A társadalmat mégsem a modernizmus előretörésének és a tradicionalizmus visszaszorításának lineáris folyamatai jellemzik, hanem a kettő szintézise, mivel „A kapitalizmus nem szüntette meg a tradicionális viszonyokat, csak megváltoztatta annak formáit.” (Uo.: 574) A neotradicionális viszonyok elsősorban éppen a középrétegeket jellemzik, s a fejlődő országok gazdasági-társadalmi életének sokszektorúsága is a középrétegek kapcsán jelenik meg a legerősebben. A kapitalizmus betörése egyfelől a termelési formák legnagyobb tarkaságát hozta létre technikai felszereltségben, társadalmi szervezettségben és kulturális-tudati fejlettségben, s ezek a termelési formák a kapitalista tartalom és a tradicionális függési formák szintézisének igen széles skáláját hordozzák, másfelől a hagyományos mezőgazdaság akut felbomlásának folyamata is a mesterségesen túlnövekedett urbanizációban mutatkozik meg, s ezek következtében a középrétegek fogalma „fölülről” és „alulról” egyaránt inflálódott.

Mirszkij és Pokatajeva (1974) összefoglalója igen nagy érzékenységet mutat ennek a folyamatnak a megértésében, de ellentmondásokba bonyolódik mindkét réteg tárgyalásában. Amint már többször említettük, nem tudják a középrétegeket felülről elhatárolni, illetve lényegében csak politikai minősítéssel — az értelmiség és az alkalmazottak politikailag pozitív szerepet játszanak és a középrétegekhez sorolódnak, a bürokratikus burzsoázia viszont az uralkodó osztályhoz —, másfelől a „városi alsóbb néprétegek” alulról való elhatárolása is megoldatlan marad. Kétségtelen tény, hogy az utóbbiak a városi lakosság legnépesebb rétegét alkotják, s mint „félproletárok” még a munkásoknál is rosszabbul élnek, „alig tengetik az életüket”. Ha viszont így van, s a „középosztályok” és a „közbeeső” jellegű „kispolgárság” alatt helyezkednek el mint harmadik alapvető réteg, amelynek gazdasági, társadalmi és politikai helyzete rosszabb mint a munkásosztályé — és a parasztság nagyobbik részéé —, akkor mi indokolja a középrétegekhez való sorolásukat? A középrétegek elhatárolása így mindkét irányból (vertikálisan) megoldatlan,

de ugyanígy horizontálisan is, hiszen a városi életforma nem tesz közép-réteggé a falusi vezető réteggel szemben, illetve az „önállóság” (gyakorlatilag a munkanélküliség) a jól képzett és fizetett munkásosztállyal szemben. Az álláshoz jutás óriási dolog a fejlődő országokban, de önmagában véve mégsem osztályképző tényező, legfeljebb réteggképző. A szerzők maguk fejtegetik, hogy a hetvenes évek elején a fejlődő világban az aktív lakosságnak csupán 30%-a a bérből és fizetésből élők aránya (employed), amelynek 46%-a mezőgazdasági munkás, 26%-a dolgozik az iparban, építőiparban és közlekedésben, 28%-a a kereskedelemben és egyéb szolgáltatási ágazatokban. Ezek jeleznek bizonyos arányokat, de a fenti három kategória teljesen különböző osztályokat foglal magába, sőt ilyen differenciálódás az utóbbi kettőn belül is jelentkezik. Sajnos, ez a helyzet az önálló termelőkkel (self-employed) is, akiknek sora átfogja a teljes társadalmi hierarchiát a nagytőkéstől a krónikus és akut munkanélküliség áldozataig, akik mozgóárusként tengetik életüket. A dolgozó lakosság nagy tömegét a fejlődő országokban általában a formálisan önálló termelők, parasztok és városi kispolgárok (kézművesek, kereskedők és szolgáltatók) alkotják, de ezek „középrétegekké” minősítése sem old meg semmit, hiszen tekintélyes részük a marginális tömegekhez tartozik és semmiféle szempontból nem tekinthető középrétegnek.

A középrétegek problematikájának megoldatlanságát — az egyes pozitív kezdeményezések ellenére — a szocialista országok kutatói is érzékelték a hetvenes években.¹³ Mégsem az elméleti kérdésfelvetés, hanem a középrétegek politikai súlyának megnövekedése vezetett közelebbi vizsgálatokhoz. Mind határozottabban vetődött fel problémaként a politikai hatalom, annak szervezeti formái és társadalmi bázisa a fejlődő világban, különös tekintettel a politikai elitre, annak „kispolgári” lényegére, illetve osztálybázisára. A differenciált politikai szociológiai megközelítés tisztázza egyfelől az államhatalom és a politikai hatalom és a társadalmi hatalom különbségeit, s az egyes osztályok és rétegek jellegének kérdését eleve a hatalom fenti formáihoz való viszonya alapján veti fel. Nem annyira a társadalmi szerkezet felől közelít a hatalom, inkább a hatalom felől a társadalmi szerkezet kérdéséhez, ami reális, de némileg eltúlzott megközelítés, hiszen az osztályok és rétegek csak úgy és annyiban kerülnek a vizsgálat reflektorfényébe, amennyiben az adott megítélés szerint jelentős szerepük van a hatalomban. A politikai tényezők maguk is jelentős szerepet játszanak ugyan a társadalmi struktúra dinamikájában a fejlődő világban, de éppen azért, mert a társadalom politikai és gazdasági

erőviszonyai divergálnak, a politikai tényezőkből sem lehet visszakövetkeztetni közvetlenül a gazdaságiakra, éppúgy, ahogy korábban sem lehetett a gazdaságiakról a politikaiakra, bár ez volt a gyakorlat.

Különösen feszítő kérdés a „helyettesítő” osztályoké, nevezetesen az, hogy a proletariátus és a burzsoázia mint két főszereplő hiányában ki lép a helyükre a fejlődő országok gazdasági és politikai életében. S itt lép elő a „kispolgárság” negatív értelmezésének tradíciója, illetve az ennek leküzdéséből adódó felemás megoldás: V. F. Li (1984) mindvégig a legpozitívabbnak tekintett politikai réteg, a „sorradalmi demokraták”, „kispolgáriassága” tézisével vitatkozik, elismerve a tartalmi összefüggéseket, de számos tekintetben finomítva azt — a „vezérkar” és a társadalmi bázis megkülönböztetése stb. —, mivel a középrétegek, de különösen a kispolgárság, pozitív társadalmi-politikai szerepe ütközik a régi beidegződésekkel. Ez mindenesetre egyik legfőbb, ha nem a legalapvetőbb, oka annak, hogy nem sikerült a középrétegek — s vele az egész társadalmi struktúra — átfogó elméletét kialakítani.

Li maga is megállapítja, hogy „az átmeneti társadalmi-politikai közösségek tanulmányozása viszonylag új jelenség a szovjet keletkutatásban. Ez a viszonylag kevésbé tanulmányozott szféra átfogja a kispolgárság, az alkalmazottak, az értelmiség, a tisztikar és néhány más réteg és csoport társadalmi bázisát, amelyek sajátos helyzetet foglalnak el a Kelet sokszektorú társadalmának piramisában... Az ilyen társadalmi szituációban — a fejlett kapitalizmustól eltérően — nem mindig lehet pontosan meghatározni a többé-kevésbé kialakult városi és falusi középrétegek rugalmas határait.” (Li, 1984: 44) A középrétegek elméleti megközelítésének általunk már hangsúlyozott nehézségeit Li szerint is fokozza a téma kidolgozatlansága: „Sajnos, még nem régen is, egyes szovjet kutatások a városi és falusi nem-proletár társadalmi erőkre — beleértve a városi és falusi középrétegeket — korlátozódtak. A sokszektorú gazdasággal és a sokrétegű társadalmi és osztályviszonyokkal rendelkező országokra — némi megszorítással — a fejlett kapitalista országok társadalmi erőviszonyaira vonatkozó »klasszikus sémát« alkalmazták... Kétségtelen, hogy a középrétegek — különösen a városiak — még hosszú ideig nagyon fontos szerepet fognak játszani Kelet népei társadalmi mozgalmaiban... Ennek a világosan jelentkező sokféleségnek az okai igen bonyolultak és még alig kerültek tanulmányozásra.” (Uo.: 47)¹⁴

Li fenti végkövetkeztetésével csak egyetérthetünk, különösen azzal a további fejtegetésével, hogy a városi középrétegeknek nincs közös gaz-

dasági-társadalmi alapja, hanem különböző kritériumok felől közelíthetők meg és írhatók le, hiszen ez nyitja meg a marginális tömegek elhatárolása felé az utat. Ezt a lépést Li sem teszi meg ugyan, de erőteljesen felveti a kérdést, hogy hol a „demarkációs vonal” a városi középső és alsó rétegek között, s határozottan cáfolja, hogy ezek közös alapra hozhatók lennének. Megközelítése érdekes új vonásokat hoz a középrétegek elemzésébe, de változatlanul nyitva hagyja az elhatárolás problémáját, s miközben a túlpolitizáltság — helyesebben szólva a túlpolitologizáltság — veszélyét hordozza, nem veti fel az alapkérdést, ami már Mirszkij és Pokatajeva anyagában erőteljesen szerepelt, tudniillik azt, hogy a középrétegek rendkívüli felduzzasztása és heterogenitása a perifériális kapitalizmus legjellemzőbb jegye, s ennyiben talán a társadalmi struktúra „titkát” is magában hordozza.

A középrétegek a fejlett kapitalista országok marxista kutatásának is mostohagyermekai maradtak. I. Wallerstein a világrendszer struktúráját megfogalmazva speciális szerepet tulajdonít a félperifériának a világkapitalizmus stabilitásának biztosításában, s ugyanezt a szerepet elég mechanikusan átviszi a középrétegekre az egyes fejlődő országokon belül. A nyugati marxisták — akiket gyakran radikálisnak vagy újbalsoldalinak neveznek — szintén túlhangsúlyozzák a polarizáció tendenciáját, a proletarizációt tekintik alapvető, a forradalmi átalakulást előkészítő tendenciának és szintén nem tudnak mit kezdeni az igen differenciált és politikai viselkedésében is kiszámíthatatlan középrétegekkel. A szocialista országok marxizmusától e vonatkozásban inkább abban különböznek, hogy hamarabb kiábrándultak a (nagyüzemi) munkásosztály kialakulásának perspektívájából és a proletarizáción belül a marginális rétegeket helyezték előtérbe, mint a harmadik világ igazi proletárjait. Ezzel kapcsolatos forradalmi illúzióik következtében a középrétegek tekintélyes részét besorolták az így értelmezett proletariátusba, s az egyébként igen tekintélyes és eredeti kutatómunkán alapuló kutatásaik a marginális tömegekről ideológiai-politikai nézőpontjukból adódóan erős inflációs hatásokkal jártak: szinte mindenki „marginálissá” vált, minden válságban lévő réteg, még a tradicionális uralkodó osztályok félresodort képviselői is. Kétségtelen viszont, hogy komoly elméleti vívmánynak számít munkásságukban a középrétegek szempontjából is a nemzetközi munkamegosztás felőli megközelítés — például egy-egy sikeres fejlődő ország valóban mutat „középrétegesedési” vonásokat —, vagyis a domináns polarizáció mellett kimutatják az „új kispolgárság” növekedését is a periférián.¹⁵

D. L. Johnson egyenesen azt kísérli meg, hogy az osztálypolarizáció tendenciáját elméletileg összeegyeztesse a középrétegek növekedésének tényével — különös tekintettel a fejlődő országokra —, s ezzel feloldja a marxista elméletnek ezt a régóta fájó dilemmáját. Johnson megoldása nemcsak elegáns, hanem korrekt is: az osztálypolarizáció az uralkodó tendencia a tőkés társadalomban, de éppen ezek a pólusok teremtik a közbesző rétegeket, mégpedig a pólusok természete szerint korról korra újraformálva azokat, s ez adja azok változatlan történelmi kontinuitásának látszatát. A világkapitalizmus periferiáján az arányok még jobban eltolódnak, mivel a pólusok meghatározóak ugyan, de igen kis létszámúak, viszont az általuk létrehozott középrétegek a fejlett kapitalista országokénál is jóval számosabbak. (Johnson, 1981: 167–178)

A középrétegek gazdasági-társadalmi és politikai szerepének megértéséhez és osztálykohéziójának megvilágításához igen messzire kell visszamennünk a marxista elmélet megalapozásában, hogy teljesen új kiindulópontot találjunk, bár a felmerülő elméleti problémákat csak érinteni és körvonalazni tudjuk. A kispolgár mint (kis)magántulajdonos maga a *homo oeconomicus* közvetlen megtestesülése, marxi terminussal a totális egyszerű árutertermelés társadalmának egyedüli alanya, szereplője. Mivel azonban a totális egyszerű árutertermelés történelmileg csak igen ritka esetekben jelenik meg — a kapitalizmus közvetlen előtörténeteként —, viszont az egyszerű árutertermelés kiszélesedett világa zárványként számos egymást követő formációba beépül, ezért a „kispolgár” történelemfeletti és univerzális lénynek tűnik. Az árutertermelés valóban végigkíséri az emberiség történelmének tekintélyes részét, s behatol számos társadalmi formációba, ezért igen lényeges, hogy alapvető vonásait szigorúan elkülönítsük konkrét megjelenési formáitól, s ez utóbbiakat illetően pontosan differenciáljunk a centrum és a periféria kapitalizmusa között. Ha a kispolgár tér- és időbeli koordinátáit mindig pontosan tisztázzuk, leválasztható róla egyrészt világtörténelmi főszerepléseként a centrum kapitalizmusának genezisében játszott kezdeményező szerepe, mind a gazdasági, mint a politikai átalakulásban, másrészt már korántsem lesz a perifériális kapitalizmus fejlődésében játszott centrális szerepe olyannyira meglepő. A tőkés árutertermelés kibontakozásával az egyszerű árutertermelés az egész társadalom alapjává, „mélystruktúrájává” válik, s ugyanakkor az egyszerű árutertermelés a maga közvetlen formáiban sem számolódik fel, hanem a tőkés árutertermelés mellett annak kiegészítéseként állandóan újratermelődik, s így a tőkés árutertermelés által kialakított domináns po-

larizációs tendencia nemcsak beszívja a kisárutermelőket, hanem újra meg újra létre is hozza mint szükséges mellékszereplőket.

A fejlett kapitalista országok mellékszereplője úgy válhat a periferiális kapitalizmusban főszereplővé, hogy a kapitalizmus homogenizációs hatása főleg az egyszerű árutermelésre terjed ki, s nem a tőkés árutermelésre. Nem azzal válik tehát a kispolgár főszereplővé, hogy a korábbi árutermelés szereplői megmaradnak, s a tőkés árutermelés főszereplői nem vagy alig jönnek létre, hanem a kapitalizmus betörése újfajta periferiális kispolgárságot hoz létre, hiszen kötelezővé teszi az egyszerű árutermelés gazdasági törvényeit és jogi szabályait. A parasztság és a városi rétegek egyaránt belerántódnak a tőke parancsnoksága alatt folyó egyszerű árutermelésbe, éppen ez a sajátos képlet a társadalmi „dualizmus” alapja és a neotradicionális viszonyok titka: a tőke nem tőkés viszonyokat termel, hanem a tradicionális viszonyokból táplálkozó egyszerű árutermelési viszonyokat, amelyeket fölülről átfonnak a tőkés árutermelés uralkodó viszonyai. Az árutermelés lényege szerint összekapcsolható bármilyen termelési móddal, hajlandó azzal közös társadalmi formációt alakítani, a periferiális kapitalizmus társadalmi formációjának a lényege éppen a kisárutermelő termelési módok sokaságának együttélése a tőkés termelési móddal, az utóbbi parancsnoksága alatt, s a hagyományos termelési módokkal, azok akut felbomlásának hosszan elnyúló folyamatában. A tőkés árutermelés így be is tör a perifériára — kisérszt közvetlen formában, nagyobbérszt az általa kiváltott és uralt egyszerű árutermelés formáin keresztül —, meg le is blokkolja a tőkés árutermelés helyi fejlődését azzal, hogy azt az egyszerű árutermelés neotradicionális formáiba préseli bele.

A kispolgár fő arculatát vettük eddig röviden szemügyre, mint az egyszerű árutermelés alanyát. A *gazdasági* ember mint kismagántulajdonos arculata is igen sokrétű, városi és falusi rétegekre oszlik, s ami talán még fontosabb, kisárutermelő, kiskereskedő és kissetszolgáltató ágazatokra, s a súlypont történelmileg mindinkább az utóbbi felé tolódik fel. Ezzel kapcsolatos az újabb kettősség is, bár a gazdasági kispolgár hagyományosan mint „önálló” (self-employed) jelenik meg, idővel mind nagyobb rétegei válnak „alkalmazottá”, bérből és fizetésből élővé a szolgáltatásokban és az állami adminisztrációban, de megőrződik a kissetszolgáltató eredeti, önálló formája is. A közös alapból kibomló társadalmi formák széles kavaládja jelenik meg itt, de bármennyire is differenciálódják a munkamegosztás, a társadalmi-politikai hierarchia, a képzettség és technikai ellá-

tottság szerint, mindegyik „társadalmi jelmez” mögött a gazdasági kispolgár, a kismagántulajdonos rejlik, akkor is, ha „önálló”, akkor is, ha „alkalmazott”. Egyáltalán nem a megszokott pejoratív értelemben használjuk ezt a kifejezést, hanem a közös és alapvető gazdasági meghatározottság jelzésére, az akár „fizikai”, akár „szellemi” kismagántulajdon társadalmi dinamikájának megfogalmazására.

A kispolgár második arculata vagy vonatkozása *politikai*. A kapitalizmus előtörténete és genezise során a klasszikus fejlődésben gazdaságilag is főszerepet játszik, s a kialakult kapitalizmusban gazdaságilag háttérbe szorul ugyan, de politikai főszerepét megőrzi, ami a fentebb gazdaságilag vázolt struktúrát teljesen újrarendezi. A gazdasági kispolgárság széles rétegei a társadalmi mozgalmak könnyen mobilizálható derékhadává válnak, akik azonban önmagukban meglehetősen passzívak, a kispolgárság bizonyos rétegei viszont egyenesen a politikai szereplésre specializálódnak. Politikai főszereplésüket alátámasztja a hatalmas civil és katonai adminisztráció létrejötte, amelynek „alkalmazottai” nemcsak jórészt a gazdasági kispolgár szituációjába kerülnek, hanem hagyományosan abból a társadalmi környezetből is származnak; ugyanakkor mint a közbeeső rétegek szereplői megalapozottan hivatkozhatnak az „általános érdek” képviselőjére, amely a politikai élet legfőbb referenciája és artikuláló elve, ennyiben nemcsak a kispolgár válik *par excellence* politikussá, hanem a politikus is *ex professo* kispolgárrá. Ez az utóbbi funkció az, amelyben a munkásmozgalom frontálisan ütközik a kispolgársággal — a politikai kispolgárral mint állampolgárral („citoyen”) —, hiszen közvetlen vetélytársként lépnek fel a társadalmi forradalom irányának meghatározásában. A politikai kispolgárnak „komparatív előnye” is van az általános érdek közvetlen képviselőjére való hivatkozással, míg a proletariátus esetében ez a hivatkozási alap közvetett, s a közvetlen mozgósítás alapjául a tudatosított osztályérdek szolgál.

A kispolgár harmadik arculata a *kulturális* vagy ideologikus kispolgár. Marx a kispolgárság „irodalmi képviselőiről” ír, akik, mint fejtegeti, nem közvetlenül és tudatosan a kispolgárság anyagi és politikai érdekeit akarják elméleti szinten megfogalmazni, hanem az jellemzi őket, hogy elméletileg nem tudnak túllépni azokon a korlátokon, amelyekben a gazdasági (vagy politikai) kispolgár nem tud túllépni, a maga szférájában. A közvetlen, rövidrezárt összefüggés tagadása a három arculat vagy vonatkozás között megint csak a kispolgárság „komparatív előnyére” világít rá, hiszen az elmélet szintjén akkor tud az általános társadalmi avagy

nemzeti érdekek képviselésében sikeresen fellépni, ha nem lepleződik le valamely osztály érdekei direkt képviselésében. A közvetett összefüggések erős szálai azonban összekötik ezt a három vonatkozást: a közszolgálat „monopolizálása” egyben a művelődés monopolizálódása is, s a „kulturális tőke” megszerzését általában véve lehetővé teszi a kistulajdonosi helyzet, s szinte kötelezővé a kispolgárság „ethosza”, hagyományos motíváltványa és réteghagyományai. A politikus és a kulturális kispolgár egyaránt ebből a hagyományból nő ki, de mivel a réteg igen széles, ez a monopolizálás nem tudatosul, hanem az érdem és a képzettség formáját ölti. Ha most a társadalmi élet egyéb szférái, mint a hagyományos társadalmi státusok alsóbb lépcsőjé felé vetünk egy pillantást, ideértve a vallási, etnikai és egyéb másodrangú hierarchikus struktúrákat, akkor a kispolgár feltűnik a hagyományos szerepkörökben is, mint az etnikai, vallási és kulturális vezetők középső és alsó rétegei. Ezzel a sokoldalú bemutatással viszont a társadalomnak valóban a középrétegeit definiáltuk, amit ezért ennek a bonyolult komplexumnak a szélesebb megragadására alkalmasabbnak tartunk, mint a kispolgárság szűkebb kategóriáját.

A normális vagy klasszikus kapitalista fejlődésben a középrétegek szerkesztésben kialakulnak és átalakulnak, ők alkotják tulajdonképpen a „polgári társadalom” (*civil society*) széles bázisát, amelyet Gramsci emleget abban az ismert tételében, hogy a fejlett kapitalizmusban az állam megdöntése még nem elegendő önmagában, mert mögötte húzódik a polgári társadalom széles és jóltagolt erősítőrendszer, míg a kialakulatlan kapitalizmusban az állam minden — a polgári társadalom fenti rendszere pedig kifejezetten és gyenge —, s éppen ezért egyetlen rohammal bevehető. Ez jól rávilágít a centrum és periféria kapitalizmusa lényeges különbségére, éppenséggel a középrétegek szerves vagy szervetlen modellje felől megadva az eltérést. A fejlődő országok középrétegei tulajdonképpen bomlástermékek, a tradicionális társadalom felbomlasztásának és félkapitalizálódásának termékei, amelyek szervetlenül illeszkednek egymáshoz, nemcsak eredetük, hanem funkciójuk szerint is, s csak a tőke behatolása adja meg közös eredetüket és a tőkének való alárendeltség adja meg funkcióik egységét. Már a fejlett tőkés országok középrétegei is heterogén komplexumot alkotnak, amely azonban csak az egység színtörése és biztosítja az adott osztályon belüli kapcsolatokat és átmeneteket. A fejlődő országokban viszont a heterogenizációs hatás elsősorban a középrétegek differenciáltságában jelentkezik, s a közös eredet és alap ellenére szinte teljességgel lehetetlen a mobilitás a középrétegek főbb cso-

portjai között, hiszen radikálisan különböznek a képzettség, a politikai szerep és a mobilizálható anyagi eszközök, azaz a fizikai, politikai és kulturális tőke tekintetében.

A hagyományos marxista szemléletben összekapcsolódott és „halmazati büntetésként” felfokozódott a kispolgárság három arculata, politikai konkurens jellege, a kulturális tőke monopolizálása és a gazdasági kispolgár éretlensége, illetve közeli belesodródása a proletariátusba. A középrétegek jelentősége éppenséggel az ellenük irányuló polémia hevesességéből tűnik ki, amely csak annyiban nyer pozitív vonatkozást, amennyiben a társadalmi forradalmakban a „jakobinus” forradalmár szerepében tűnik fel. Ugyanezt a tradíciót folytatja az általunk fentebb bemutatott „politológiai” megközelítés, amely nem tudta feloldani a kispolgár időnkénti pozitív politikai szerepe („forradalmi demokrácia”) és általában vett negatív megítélése formális ellentétét. Ezért kellett ezt az ellentmondásos komplexumot az alaptól kezdve bemutatnunk, illetve a fejlődő országokra vonatkoztatnunk. A periférián az egyszerű áruterhelés nemcsak részleges és szolgáló szerepet tölt be, s a kispolgár nemcsak általában a munka és a tőke között „lebeg”, hanem mindhárom vonatkozásban nagyobb a szerepe ennél, mivel a *hazai* munka és a *külföldi* tőke legfőbb ütközési pontján helyezkedik el, ami nemcsak a társadalmiság egésze, hanem mindenekelőtt a *nemzeti érdekek* képviselőjére predesztinálja. Ahogy a perifériális társadalom egészében a makrofelhalmozás blokkolva van — s ezzel az igazi burzsoázia kialakulása is —, úgy a középrétegekben a mikrofelhalmozás is, amely nagyrészt kizárja a komprádor funkciót, s eleve szembeállítja a külső érdekekkel. A középrétegek adják tehát a gyarmati felszabadulás utáni nemzeti konszenzus — Latin-Amerikában a modern iparosítási politika — széles bázisát, de ők alkotják az új uralkodó osztályok forrását is. Sőt egy történelmi fázissal később, amikor azok bizonyos mértékig „szolgáló” osztállyá szerveződtek, ők adják újabb nemzeti ellenpólusát, az ellen-elitét is.

3. A MUNKÁSOSZTÁLYOK

Az ötvenes-hatvanas években, a fejlesztési eufória idején az ipar gyors és látványos növekedéséhez kötődtek a harmadik világ indokolt illúziói a fejlett országok utoléréséről. Ezek az optimista várakozások áthúzódtak a hetvenes évekre is, s a Limai Nyilatkozat (1975) nyomán még a nyolcvanas évek közepén is jelennek meg optimista előrejelzések.¹⁸ Az eredeti elképzelések szerint a harmadik világ fejlődésének fő útja az iparosítás, s

az iparosítási imperatívusz nyomán valamennyi fejlődő ország a modern ipar és a modern munkásosztály kialakulásával akart kitörni az alulfejllettségéből. A modern, nagyüzemi munkásosztály nagyon gyors ütemben növekedett, de csak igen kevés országban érte el a foglalkoztatottság (employment) 10%-át, amikor a növekedés lelassult és már a hetvenes években stagnálás váltotta fel. A nyolcvanas évek közepére kitűnt, hogy az iparosítási imperatívusz — legalábbis a fejlődő országok nagy többsége számára — elhibázott stratégia volt, nemcsak azért, mert lassabban játszódott le és nem vezetett az „utolérés” reális perspektívájához, hanem főleg azért, mert rossz irányba vezetett: 1. nem volt képes a munkaerőfelesleg felszívására, 2. tovább fokozta a fejlődő társadalmak duális jellegét, a „modern” és „tradicionális” szektorok ellentmondását és 3. a beruházásoknak az iparra koncentrálásával tovább rontotta a mezőgazdaság helyzetét. S a kör itt bezárul, egyre jobban nőtt a mezőgazdaságot elhagyó emberek száma, akik az ipar és a szolgáltatások peremén torlódtak. Ez a jelenség játszódott le Latin-Amerikában, amelyet a marginalitás problémájának korai felvetődése jelez, de megismétlődött az afro-ázsiai régióban is.¹⁷

A modern nagyipari proletariátus tehát a várakozással ellentétben nem vált a társadalmi struktúra egyik, gyorsan fejlődő pólusává, amely a nyugat-európai iparosítás modellje szerint mint „proletarizáció” felszívta volna a tradicionális szférákból a munkaerőt. A homogenizációs tendenciával ellentétben a heterogenizációs tendencia kerekedett fölül, a modern nagyipari proletariátus még a munkásosztályon belül is — többnyire csekély — kisebbség maradt.¹⁸ Ezért célszerű munkásosztályokról szólni, jelezve, hogy legalábbis négy fő rétegről van szó, amelyek szorosan kapcsolódnak ugyan egymáshoz, de a kontinuum-elv nemcsak belül, hanem kívül, a többi alapvető osztályhoz való viszonyban is érvényesül: a munkásosztályok egyes rétegei összekapcsolódnak és átfednek más osztályokkal. Nevezetesen a munkásosztályok legfőbb rétege, a modern nagyipari proletariátus, mint a jól képzett és jól szervezett munkások rétege, legalábbis részben összeolvad a városi középrétegek legfőbb rétegével, míg a kis- és középiüzemek technológiailag elmaradottabb, kevésbé szervezett és képzett rétege a középrétegek középső részével. E két réteg alatt jelentkezik a harmadik csoport, talán a munkásosztályok legszélesebb rétege, a városi kézműveseké, míg legalul helyezkedik el, negyedik rétegeként, az alkalmi és szakképzetlen munkások rétege, amely már — akár csak a harmadik réteg pereme — a marginális tömegekhez kapcsolódik,

s az alsó három réteg beépített instabilitása miatt egészében véve nem válik el, nem szakad le teljesen a parasztságról. *A munkásosztályok heterogenitásában újólag, más oldalról láthatjuk, hogy a proletarizáció és homogenizáció helyett pauperizáció és heterogenizáció megy végbe a fejlődő világban.* Így jut el a szovjet szakirodalom is arra a megállapításra, hogy a dolgozó tömegek nagy részét a „nem-proletár” rétegek alkotják.¹⁹

Abban a mértékben, ahogy a munkásosztály heterogenizálódott és négy fenti rétege mind élesebben elvált egymástól, elkecseregelt viták kezdődtek a szakirodalomban a munkás avagy proletár meghatározásáról, s ki-ki a négy főszereplő közül más és más alakot állított előtérbe. A modern munkás alakjával nem is az a fő probléma, hogy kialakulása alacsony szinten megtorpan, hanem főleg az, hogy „idegen” maradt a társadalmi struktúrában, a zárványszerű modern ipar képviselője, aki jelentős privilégiumokat szerzett gazdaságilag és politikailag egyaránt, s így tudata semmiképpen sem hasonlított az elvárt adekvát osztálytudathoz, a szocialista átalakulás elhivatott vezetőjéhez. Ezért Latin-Amerikától Ázsiáig valamennyi kontinensen átviharzott a „munkásarisztokrácia” vita, amelyben a modern munkást azzal is megvádolták, hogy mint az uralkodó osztályok alsó rétegét, érdekei a perverz iparosításhoz és a külső, a nemzetközi monopóliumoktól való függéshez kötik.²⁰ Amikor a hetvenes évek végére a vihar elült, az is kiderült, hogy a modern munkás szintén kizsákmányolt, sajátosan kedvező helyzete ellenére sokszor még számára sem biztosított a munkaerő normális újratermelése, hiszen éppen olcsó munkaerőként a nemzetközi monopóliumok céltáblája, de az is bizonyossá vált, hogy ez a réteg valóban zárványként él a fejlődő világban, s alapvetően progresszív szerepe ellenére a közeljövőben semmiképpen sem léphet fel a szocialista átalakulás bázisaként avagy vezető erejeként.²¹

A modern nagyüzemi munkás és a hagyományos kisüzemi munkás szembeállítására is végigvonul a szakirodalmon. Az utóbbi jobban emlékeztet a 19. század ipari munkásságára, technológiájában és társadalmi szervezettségében is, persze 20. századi környezetben, amelyet vele szemben a legmodernebb technológiával dolgozó ipar zárvánnya képvisel. Míg azonban a modern ipar jórészt idegen kézben van és a transznacionális vállalatok közvetlen befolyását képviseli a nemzetgazdaságban, addig a kis- és középipar a hazai tőkések keskeny, de lefelé, a kisüzemek kistőkéséi irányában fokozottan szélesedő rétegét. A modern ipar nagyrészt exportorientált, a hagyományos ipar jórészt a hazai piacra termel, így

a dualizmus technológiai, szociális és politikai vonatkozásokban végigvonul az egész iparon.²² Még az iparosítási imperatívusz végnapjaiban is fellángolt a vita arról, hogy a fejlődő országoknak a legfejlettebb technológiát kell-e importálniuk, ami fenntartja az utolérés reményét, de fokozza a külső függést, a munkanélküliséget és a belső dualizmust, vagy a „követő”, esetleg a sajátos helyzetükre alkalmazott (*appropriate*) technológiákat, vagy egyenesen a „kis” technológiákat a „*small is beautiful*” (Schumacher) szellemében.²³

Nyilvánvaló, hogy a technológiai modellek mögött társadalmi-politikai alternatívák rejlenek, egészen addig, hogy egyesek szerint az imperializmus egyenesen a fejlődés úttörőjeként és hordozójaként jelenik meg a harmadik világban, mint az iparosítás letéteményese.²⁴ A neotradicionális kézműves rétegek nagy számuk és politikai súlyuk ellenére nem kapnak elegendő figyelmet, legfeljebb a fél-proletárnak tekintett alkalmi és szervezetlen munkásokkal együtt, de csak a marginálisok oldaláról. Pedig ez a két utóbbi réteg megint csak azt mutatja, hogy a társadalomban ténylegesen végbemegy a polarizáció, de ez a munkásosztályt is kettészeli annak jól képzett elitjére és nem-proletarizált tömegeire.

A polarizáció azonban nemzeti és nemzetközi szinten egyaránt végbemegy, de mint utaltunk rá, nem a proletarizáció, hanem a pauperizáció formájában. A világkapitalizmus perifériáján nem vagy csak korlátozott mértékben megy végbe az önálló, önfenntartó fejlődés és tőkefelhalmozás, s tulajdonképpen — marxi kategóriával — még az iparban sem válik szélesen elterjedté a „tőkének való reális alárendelés”, amely forradalmasítja a termelési módot és létrehozza a szabad munkások tömegeit. *A fejlődő országokban a függőség és az alárendelt helyzet miatt nem indult meg valódi belső tőkés iparosítás, s így a pauperizáció és a marginalizáció felülkerekedett a proletarizáción.* Ez a fejlődő országok munkásosztályai tanulmányozásának végszava, amelyet a tanulmányunk elején megkezdett vizsgálattal úgy foglalhatnánk össze, hogy nem jött létre társadalmi méretekben a foglalkoztatottság (employment). Az afro-ázsiai régió példáján V. F. Li is arra figyelmeztet, hogy óriási szakadék van az aktív lakosság és a foglalkoztatottak aránya között, míg a fejlett tőkés országokban a foglalkoztatottak aránya 80–90% körül mozog, addig a fejlődőkénél ez legfeljebb 30–50%. Az 5–10%-ra becsült uralkodó osztályok mellett tehát a társadalom nagy többsége, 40–65%-a — Li kifejezésével szólva — a nem-proletár dolgozó tömegekhez tartozik. Indiában ez a hetvenes évek elején 70,6% volt. Li le is vonja a következtetést, hogy

„a fejlődő országokban a bér munka még mindig az aktív lakosság kisebb részét fogja át”, s ez a következtetés szervesen adódik egész eddigi vizsgálatunkból.²⁵

A harmadik világ országainak tehát nincs „munkásosztálya”, de vannak munkásosztályai, amelyek differenciált egészet alkotnak, azonban a társadalomban az aktív foglalkoztatottaknak különböző rétegeikkel együtt is csak csekély részét jelentik. S még a bér munka sem kizárólagos jegyük, mert egyrészt annak tekintélyes része az adminisztrációra és egyéb nem anyagi szolgáltatásokra esik, másrészt a munkásosztály alsó rétegeihez kell számolnunk az önálló kisiparosokat és az esetleges alkalmazottakat is. A munkásosztályok egésze ezért nem válik le teljesen a parasztságról sem, amelynek akut felbomlásából származik.

4. A PARASZTI OSZTÁLYOK

A parasztság tanulmányozása az elmúlt évtizedekben a társadalomtudományok fejlődésével és differenciálódásával jól fejlett és rendezett akadémiai diszciplínává vált paraszt-kutatások (*peasant studies*) elnevezés alatt. Ennek a szigorúan semleges antropológiai diszciplínának igen nyilvánvalóak a korlátai, de az érdemei is, mivel eleve komparatív kutatási programot ígér. A paraszt-kutatások egyik jellegzetes terméke E. R. Wolf *Parasztok* című munkája (Wolf, 1966). Wolf szerint a parasztok az emberiség azon hatalmas csoportjai, amelyek félúton vannak a primitív törzsiség és az ipari társadalom között: „alulról” azzal határolja el őket, hogy a parasztok egy nagyobb társadalom részesei, míg a törzsiak nem, „fölülről” pedig azzal, hogy nem mezőgazdasági vállalkozók, azaz pusztán profitra dolgozó kapitalista farmerek, végül „belülről” azzal, hogy a parasztok többlettermékét az uralkodó csoport sajátítja el, vagyis ezekre a falusi földművelőkre épül a társadalom egész szerkezete. A makroszintről a mikroszintre váltva a parasztgazdaság egyrészt mint gazdálkodási egység, másrészt mint fogyasztási egység és otthon tűnik elő. A parasztcsalád így egyesíti a termelést és a fogyasztást, ami nem föltétlenül jelent teljes naturálgazdálkodást, de teljes pénzgazdálkodást, azaz csak a piacra termelést sem, mert ezzel válik a paraszt farmerré.

A parasztság-kutatásokban manapság már klasszikusnak számító A. V. Csajanov századeleji orosz szerző műveiben a sajátos paraszti gazdaságtan kifejtését adja. Az alábbiakban részletesebben kitérünk Csajanov munkásságára és a parasztság-kutatásra, mivel Csajanov munkássága és általánosságban a parasztság-kutatás témája iránt világszerte növekvő

érdeklődés mutatkozik, s így manapság ez a harmadikvilág-kutatás egyik legizgalmasabb területe. A szocialista országokban Csajanov munkássága szinte ismeretlen szélesebb körökben, művei eddig még szemelvényekben sem kerültek kiadásra, s csak a legutóbbi időkben fordult személye és munkássága felé az érdeklődés. Csajanovnak a paraszti gazdaságtanról adott átfogó jellemzése szerint „a paraszt gazdálkodásának első alapvető jellemzője, hogy családi gazdálkodás. Teljes szervezetét a parasztcsalád nagysága és összetétele, valamint fogyasztási igényeinek a rendelkezésre álló munkászekerek számával történő összehangolása határozza meg. Ez magyarázza, hogy... miért nem lehet a profit kapitalista fogalmát a parasztgazdálkodásra alkalmazni... a parasztcsalád olyan alacsony megtérülésért dolgozik, amely határozottan gazdaságtalan lenne a kapitalista gazdálkodásban. Mivel a paraszti gazdálkodás alapvető célja a család évi fogyasztási mérlegének kielégítése, a legérdekesebb tény nem a munkaegység (a munkanap) megtérülése, hanem az egész munkaév megtérülése... Ugyanebből az okból a parasztcsalád gyakran bérel földet rendkívül magas összegért, ami tisztán kapitalista szempontból nem kifizetődő, és földet vásárol olyan áron, amely messze meghaladja a kapitalizált bérleti összeget. Azért teszi ezt, hogy felhasználási lehetőséget találjon a családi munkaerőtöbblet számára, amelyet egyébként a szűkös földterület körülményei közepette nem lehetne hasznosítani.”²⁶

Csajanov elmélete a sajátos parasztgazdaságról nagy hatást váltott ki, főbb tézisei szerint ez 1. a termelési-fogyasztási egység, szemben a profit-motívummal, 2. amelynek célja a profit helyett a fogyasztás biztosítása és a családi munkaerő kihasználásának optimalizálása, 3. s amelyet a megművelt földterület és a családnagyság szükségszerű korrelációja jellemez. Kétségtelen, hogy Csajanov igen markánsan felvázolta a paraszti háztartásnak a kapitalista farmertől való eltérő vonásait, rendkívüli rugalmasságát és túlélési képességét, amelynek egyik perspektívája a gazdag parasztok színrelépése, a másik azonban a krónikus alulfogyasztás avagy túldolgozás. Ezzel, mint Wolf megjegyzi, a mozdulatlan parasztságra vonatkozó sablonokkal szemben a dinamikus parasztságot mutatja be, amely a két pólus között mozogva állandóan újratermeli egyensúlyát. A Csajanov-vitában most csak annyit szeretnénk előrebecsátani, hogy ez a törekvés már jelzi a „történelemfeletti” parasztság tendenciáját a paraszt-kutatásban, amelyet Wolf igen differenciált elemzésében is felerősít az a motívum, hogy mindenekelőtt a parasztság közös vonásait akarja kiemelni. Wolf a parasztságot gazdasági, politikai és kulturális

arculatában sokoldalúan mutatja be, regionálisan és szociálisan is differenciáltan, de az alapvető kérdést, a „paraszttársadalmak” és a világgazdaság találkozását nem érinti, vagyis a tőke behatolása a mezőgazdaságba a centrumban, majd a periferián teljesen kimarad a nézőpontjából. Ez a hagyományos paraszt-kutatások alapvető korlátja és egyben a parasztság igazi kutatásának alapvető kérdése.²⁷

A paraszt-kutatás tradíciói az ötvenes években egyrészt R. Redfield, másrészt J. Steward munkásságából indultak ki, az előbbi tanítványai a modernizációs elméletek, az utóbbié pedig inkább a gazdasági (S. Mintz) és a politikai (E. Wolf) kutatások irányában léptek tovább és a marxista elméletekhez kapcsolódtak. A hatvanas-hetvenes években valószínűleg gomba módra szaporodtak a parasztsággal kapcsolatos kutatások, de ennek arányában mindjobban éleződött is a vita. A. Leeds 1977-ben egyenesen úgy fakadt ki, hogy a paraszt-koncepció teljesen zavaros, elméletileg elmosza a szükséges megkülönböztetéseket, s így „A paraszt terminusnak valójában nincs semmi tudományos értéke”.²⁸ E vitákat igen jól foglalja össze W. Roseberry, aki szerint a paraszt-kutatásoktól szükségképpen a proletarizációkutatásig megy tovább a fejlődés a nyolcvanas évek közepén. Roseberry utal C. Geertz megállapítására, hogy a parasztság sajátosságai és nagy társadalmi összefüggései kutatásának ketős feladatát kell megoldani, s Roseberry úgy véli, hogy a paraszt-kutatások az utóbbit hanyagolták el. Eredetileg mindkét egymással versengő vonal, a modernizációs elmélet és a marxizmus azt feltételezte, hogy a parasztság gyorsan eltűnik, nevezetesen kapitalista farmerre válik, illetve gazdag és szegény parasztságra, falusi burzsoáziára és proletariátusra differenciálódik. A hetvenes években azonban különböző alapokon megjelentek a parasztság szívós fennmaradásával (*persistence*) kapcsolatos elméletek. Ezek egyik változata a neotradicionalizmus elmélete, amely szerint a „hagyományos” parasztság fontos funkcióval rendelkezik a periferiális kapitalizmusban: „a függő kapitalizmus jelenlegi dinamikája megköveteli a paraszti gazdálkodás állandó újratermelését Mexikóban... a paraszti gazdálkodás fennmaradása, sőt állandó újratermelése funkcionális a kapitalista rendszer számára”.²⁹

R. Stavenhagen marxista közelítésével szemben a parasztság fennmaradásának tényét a paraszt-kutatások másik irányzata Csajanov elméletére hivatkozva magyarázta. Így robbantak ki a hetvenes évek második felében a viták Csajanov munkássága körül, mivel a parasztság a második világháborút követő évtizedekben sem tűnt el rendkívüli gyorsasággal,

hanem éppen ellenkezőleg, állandóan újratermelődött, most eltekintve attól, hogy „bomlástermékei” is lényegesen eltértek a várakozástól. Roseberry szerint a figyelem ráirányult „a parasztság szívós fennmaradására és/vagy a nem-kapitalista termelési módok megőrződésére mint az alulfejlett régiók kapitalista fejlődése formájának és dinamikájának folytonos eredményére”. (Roseberry, 1983:82)

S. Mintz és sokan mások arra helyezték a hangsúlyt, hogy a világkapitalizmus történelmi kibontakozásába helyezték bele a parasztság felbomlásának és szívós fennmaradásának egész folyamatát, s a neotradicionális szellemében a mai parasztságot mint a nemzetközi és nemzeti tőkének alárendelt osztályt nem közvetlenül kapitalista jellegűnek, de a kapitalizmus „funkciójának” és eredményének mutassák be. Ez azonban már jóval túlmegegy a proletarizáció problémáján, hiszen a hetvenes évek végképp nemcsak azt mutatták meg, hogy a városi proletár nem alakul ki tömegméretekben, hanem azt is, hogy a parasztság sem proletarizálódik igazán, vagyis nem vagy alig alakul át agrárproletariátussá. J. Steward és munkatársai joggal hangsúlyozták már 1956-ban, hogy „a proletarizáció folyamatának világszerte alapvető hasonlóságai vannak”, s ezt az egységes folyamatot a differenciáltságában mutatták be a karibi térségben (agrárproletár, önálló kisparaszti-családi gazdaság, bérlő, napszámos stb.) mint a világkapitalizmus helyi formájának egymást kiegészítő funkcióit.³⁰ Mégis, ha csak a homogenizációra (függőség és alárendelés) helyezzük a hangsúlyt, s nem domborítjuk ki eléggé a heterogenizációt (a fennmaradás-felbomlás különböző formái), akkor visszajutunk a parasztkutatások differenciálatlan paraszt-figurájához, illetve annak „proletarizált” ellenképéhez. Szerintünk *a mai kutatásnak az a feladata, hogy a világkapitalizmus által létrehozott neotradicionális paraszti osztályok divergenciáját és a függő kapitalizmus egész rendszerével való összefüggését bemutassa.* Ehhez a „proletarizáció” tendenciájának hangsúlyozása nem elegendő, sőt esetenként félrevezető. A tőke behatolása nagyrészt nem jár proletarizációval, illetve a tőkének való alárendelés összes formáit nem foglalhatjuk össze a proletarizáció címszó alatt, ahogy erre például Roseberry — és sokan mások — törekszik, már csak azért sem, mert ezzel állandóan újratermelnénk a „csajanovisták” érveit a parasztság szívós fennmaradásáról, mint ellenkező véglelet.³¹

A paraszt-kutatásban ugyanis a nyolcvanas évek közepén is folytatód-
nak az összeecsapások a proletarizáció és a fennmaradás hívei között. T. Shanin, a paraszt-kutatás egyik kimagasló képviselője egyik tanulmá-

nyában (Shanin, 1983) újólag visszatér arra, hogy a parasztság három alapvető réteggé differenciálódásának Lenin által előrejelzett folyamata — amit a marxisták többsége még ma is vall — lényegében nem játszódik le, ezzel szemben „A parasztok fennmaradnak és fokozatosan átalakulnak, s beépülnek a kapitalista gazdaságba... olcsó munkát — olcsó élelmet szolgáltatva annak, s mindez nagyon zavaró azoknak a tudósoknak és hivatalnokoknak, akik a parasztság nem-eltűnésének problémáján töprengenek.”³² Shanin kritikájára több marxista válasz is született, amelyek vagy változatlanul a proletarizáció tendenciáját hangsúlyozzák, vagy jóval hajlékonyabban, a parasztságot mint a kapitalista társadalmi formáció egyik, a tőkének alárendelt termelési módját mutatják be. Egészében véve azonban mindkét oldalon egyetértenek azzal, hogy a parasztság átalakulásának fő folyamata a pauperizáció és a marginalizáció, csak az egyik véget szerint ez a parasztság fennmaradásának, a másik szerint proletarizációjának a jele, vagyis a paraszt egyfelől mint a szinte végtelenségig pauperizálható falusi földműves lép fel, illetve másfelől a marginalizált ember azonosul az „igazi” proletárral.³³

Az egész fenti fejtegetés azt mutatja, hogy nem is a proletariátus és a burzsoázia, hanem elsősorban a parasztság értelmezésében érvényesült leginkább az „európai” fogalmak inerciája a fejlődő világ tanulmányozásában. Nevezetesen mindmáig alig sikerült megszabadulni attól az alapvető evidenciától, hogy egyrészt a parasztság „hagyományos”, passzív és többé-kevésbé homogén prekapitalista osztály a fejlődő országokban, s ennyiben azok még most is lényegében paraszttársadalmak, másrészt a hagyományos prekapitalista parasztság felbomlása a kapitalizmus behatolása következtében *már* megkezdődött, de *még* nem ment végbe, ezért a parasztság „maradék-osztály”, amely előbb-utóbb átadja a helyét a modern osztályoknak (kapitalista farmerek és falusi bér munkások). A paraszt-kutatásban tűnik ki a legkevésbé a társadalom tagozódásának kutatási ágazatai közül, hogy a folyamat éppenséggel nem erre tart, ezért a „modernizált”, „fél-kapitalista”, azaz neotradicionális parasztság arculata még kevésbé bontakozik ki a szakirodalomból, mint a többi alapvető osztályok esetében. A harmadik világ parasztsága sokkal kevésbé elmaradott, mint amilyennek véljük, a kérdés szakirodalma viszont jóval elmaradottabb és „tradicionálisabb”, mint ahogy gondolnánk. A paraszt-kutatás óriási szakirodalma ellenére alig rázkódtatták meg érdemi viták a tudományos közvéleményt. Bár — mint látni fogjuk — még a hetvenes években is jelentkeztek várakozások a paraszt-forradalom iránt

a harmadik világban, *egészsében véve a fejlődő országok parasztságának tanulmányozása elméleti diszciplínaként és politikai erejének értékelése forradalmi perspektivaként az elmúlt évtizedekben egyre inkább háttérbe szorult.* Az egyetlen igazán érdemi tudományos vita Indiában bontakozott ki a mezőgazdaság fejlődéséről, amely elméletileg rangos „termelési mód” vitává szélesedett ki és az egész nemzetközi tudományos közvéleményben mély nyomokat hagyott, ugyanakkor politikailag is jelentős kérdéseket tárgyalt, nevezetesen a kommunista pártok osztályszövetségeinek és forradalmi stratégiájának perspektíváit.³⁴

Az indiai vita újólapon bizonyította, hogy a *tőke behatolása a mezőgazdaságba* a periferiális kapitalizmusban korántsem azonos a *mezőgazdaság kapitalizálódásával*, vagyis „valódi” kapitalista viszonyok jelentkezésével a mezőgazdaságban. Akkor sem, ha éppen az indiai vita hozta felszínre, hogy a hatalmas ország legfejlettebb területein — elsősorban Pandzsáb államban —, ténylegesen jelentkeznek a kapitalista termelési viszonyok, mégis, ezek zárvány-jellege mutatja a legjobban, hogy elsősorban a kapitalista tartalom — tradicionális forma szintézise megy végbe a posztkolonális kapitalizmus agrárviszonyaiban, vagyis az, amit neotradicionális termelési viszonyoknak nevezünk.

A mezőgazdaság kapitalizálódása szerves, alapvetően alulról és belülről induló és végbemenő folyamat, amely a centrumra jellemző; a tőke behatolása a mezőgazdaságba viszont fölülről és kívülről jelentkező folyamat, mint a periferiális kapitalizmus kialakulásának tengelye. A folyamat szervetlen jellege és a tőkebehatolás nyomán bekövetkező társadalmi-gazdasági dezintegrálódás ott mutatkozik meg a leginkább, ahol fejlett prekapitalista „paraszttársadalmak” voltak, mint Indiában. Ezért nem véletlen az indiai vita mélysége, de az sem, hogy a Csajanov-vita is igen kiéleződve folyt Indiában. Csajanov koncepcióját az első között éppen D. Thorner, az indiai agrárszociológia klasszikusa alkalmazta a harmadik világra, s annak legélesebb kritikáját is egy kiemelkedő indiai közgazdász-szociológus, U. Patnaik adta meg, aki már az indiai mezőgazdaság jellegéről folytatott korábbi vita egyik kezdeményezője és főszereplője volt.³⁵

D. Thorner mindenekelőtt azt hangsúlyozta, hogy Csajanov elmélete a parasztgazdaságról mint termelési és fogyasztási egységről alapvetően helyes, de ez a mikroszint számára csak akkor releváns, amikor a paraszt-társadalmak makroszintjét, mint ezen egységek helyzetét és dinamikáját alapvetően megszabó társadalmi környezetet, már több lényeges krité-

riumban jellemzi. Thornerre hivatkozva B. Kerblay maga is kifejti, hogy Csajanov némileg statikusan fogja fel a paraszti gazdaságot mint egységet, nagyban függetlenül annak kapitalista környezetétől, s nagyobb érdeklődést mutat a hagyományos paraszti gazdálkodás jelene mint az iparosított mezőgazdaság jövője iránt. Összefoglalóan, Kerblay szerint „Csajanov elmélete az orosz viszonyokra szabott és ahogy Daniel Thorner kimutatta, alkalmasabb az alacsony népsűrűségű országok vizsgálatára, mint a magas népsűrűséggel rendelkezőkére, mivel az előbbieken a parasztok könnyebben vásárolhatnak vagy bérelhetnek földet. Mégis... a parasztgazdaságok alapvető elemzése, amely a családi gazdaságok struktúrájára és dinamikájára koncentrál, még ma is érvényes a fejlődő országokra, amelyekben még mindig a parasztgazdaságok dominálnak.”³⁶

Az árnyalt belső kritika ellenére a „csajanovisták” és a marxisták között a vita igen erős. A csajanovisták ugyan, mint látjuk, nem vitatják, hogy Csajanov elhanyagolja a kapitalista környezet hatását és abszolutizálja a parasztgazdaságok életképességét, de a parasztság újratermelésének titkát a periferiális kapitalizmusban maguk sem a kapitalizmus „funkciójában” látják, hanem a parasztgazdaság szinte mitikus életképességében, míg velük szemben a marxisták — eredetileg teljesen kikapcsolva, s még manapság is erősen elhanyagolva a mikroszint elemzését, amely a csajanovi elmélet erőssége — szinte kizárólag a világtörténelmi-össztársadalmi tényezőket hangsúlyozzák.

Utsa Patnaik — utalva a narodnyik tradícióra, amelyet másutt populizmusnak neveznek — Csajanovot neopopulista gondolkodónak nevezi, akinek alapeszméje a differenciálatlan, homogén parasztság feltételezése, amely magasabb termelékenységére révén rendkívüli stabilitást mutat és ellenállóképességet a kapitalizmussal szemben. Csajanov — s nyomában Thorner és mások — a paraszti gazdálkodást termelési móddá általánosítja, a kapitalizmushoz való viszonyát így két termelési mód versenyének tekinti, amelyben a paraszti termelési mód bebizonyította életképességét. Patnaik szerint Csajanov elméletének alapvető hibája az a feltételezés, hogy a parasztgazdaságok (létfenntartás) és a kapitalista farmok (profit) egymás mellett léteznek és így versenyeznek, holott mindketten ugyanazon piacra termelnek, ugyanazon össztársadalmi termelésnek mozzanatai. Ezért valójában nem is a két pólus létezik a maga tisztaságában, hanem az átmeneti formák egész sora, amelyek csak arányaikban, azaz piacra termelésük mértékében és családi összetételükben (iparban dolgozó vagy falusi bér munkát vállaló családtagok) különböznek lényegesen egy-

mástól. Márpedig Csajanov valóban az átlagos parasztgazdaságból indul ki, amely nem vásárol és nem ad el munkaerőt, s ezt a parasztgazdaságot terjeszti ki osztársadalmi modellé, így jön létre a kisáru-termelők — az elmélet-történetből jól ismert — utópiája. Míg a marxista tradíció, tegyük hozzá, a parasztság differenciálódását abszolutizálta, addig a populista tradíció éppen ellenkezőleg, annak homogenitását, s a paraszti termelési mód közös vonásait domborította ki.

Patnaik így foglalja össze Csajanov koncepcióját: „Csajanov számára a parasztságon belül nem létezik más osztály, csak a családi gazdaság, s ezt többé-kevésbé teljesen homogén egységnek fogja fel. A családi farmot semmiféle viszony nem kapcsolja össze a gazdaság parasztság, fél-proletariátus stb. fogalmaival, mivel ez utóbbiak egyszerűen nem léteznek Csajanov számára. A parasztság gazdaságilag differenciálatlan... Csajanov olyan paraszti gazdasági rendszert tételez, amely számtalan gazdaságilag azonos munka-gazdaságból áll, s kijelenti, hogy a tőkés gazdaság törvényei nem alkalmazhatók erre a gazdasági rendszerre.”³⁷ Thorner ugyan említi Csajanov védelmében, hogy 1915-ben a parasztgazdaságok 90%-a megfelelt a Csajanov-féle modellnek Oroszországban, de Patnaik szerint egyrészt az *arányok* itt semmit sem jelentenek — az 1%-ot adó földesurakat, s a többi százalékot jelentő gazdag parasztokat (kulák) alacsony arányukra való hivatkozással nem lehet kihagyni a képből, mert együtt alkotnak egységes társadalmi-gazdasági rendszert —, másrészt Csajanovnak nincs történelmi argumentációja, azaz nem a *sajátos* orosz fejlődésre dolgoz ki elméletet, annak is meghatározott korszakában, hanem a mindenkori parasztságra általában. A paraszti gazdasági rendszer (*peasant economy*) — amely egynemű parasztgazdaságok (*peasant farm*) sokaságából áll — tehát nem tekinthető termelési módnak, mivel a valóságban se nem homogén, se nem önálló gazdasági-társadalmi rendszer, hanem más termelési módokba épül bele. A paraszti gazdasági rendszer mint termelési mód és a kapitalizmus eltéréseinek egyik legfőbb jegye Csajanov számára az, hogy a család mérete határozza meg a családi gazdaság méretét. Patnaik itt nem pusztán azzal érvel, hogy éppen ellenkezőleg, India, sőt Kelet-Európa országai parasztságát még a 20. század elején is óriási földéhség jellemezte. Inkább arra mutat rá, hogy ismét jogosulatlan absztrakcióval van dolgunk: Csajanov egyrészt feltételezi a kapitalizmus meglétét és vele szemben a családi gazdaság versenyképességét, másrészt megengedi, hogy a kapitalista környezetben ne hassanak

annak földtulajdonviszonyai és a családi gazdaságok méreteik változásával korlátlanul földet szerezhessenek.

A paraszt- vagy családi gazdaság életképességének másik bizonyítéka Csajanov nyomán a neopopulisták számára annak nagyobb effektivitása (nagyobb hozama egységnyi területen), amely szerintük nagy munkaintenzitásán, „önkiszákmányolási képességén” és a fogyasztás leszoríthatóságán alapul, vagyis a parasztgazdaság képes olyan ciklikus ingadozásokat kivédeni, amelyek a kapitalista farmot már tönkretennék. Patnaik rámutat arra, hogy ez egyfelől közhely, amely végső soron azt jelenti, hogy az intenzívebb munka révén — mivel a termés nagysága egy ponton túl lényegesen nem növelhető — tulajdonképpen drasztikusan csökken a munka termelékenysége, márpedig ezt az „önkiszákmányolási modellt” — túlmunka és alulfogyasztás — két évtizeddel Csajanov előtt Kautsky már részletesen leírta. Másfelől az sem igaz, hogy a parasztgazdaság minden ciklikus ingadozást elvisel, hiszen az elemi tények is — mutatja ki Patnaik — a parasztgazdaság differenciálódását bizonyítják: eladósodás, bérmunka vállalása, földeladás, egyes családtagok városi munkavállalása stb. stb. Patnaik megfordítja Csajanov egész érvelését és a mai helyzet bázisáról azt mondja, hogy amit Csajanov a kisgazdaságok erényének tekint, az voltaképp kényszerűség: *a parasztgazdaság szívós fennmaradásának tulajdonképpen oka az, hogy egyszerűen nincs más társadalmi alternatívája a krónikus munkanélküliség és akut alulfoglalkoztatottság miatt.* Ezt a társadalmi feltételrendszert ignorálva és csupán a parasztgazdaság életképességét hangsúlyozva a csajanovisták manapság végső soron a fennálló állapotok *apológiáját* nyújtják.

Patnaik utal arra, hogy manapság Indiában a bérlők a termés 50%-át — egyes helyeken 60–65%-át — fizetik ki bérleti díjként, s a maradék csak igen nyomorúságos fennmaradásukhoz elég, de mégis vállalják, mert nincs más lehetőségük, viszont ez az állapot korántsem jelenti a parasztgazdaságok bármiféle fölényét a kapitalista farmmal szemben. Végezetül a csajanovisták állításával ellentétben, amely szerint a földtulajdon koncentrációjának állítólagos marxista tézise megcáfolódott, Patnaik rámutat arra, hogy ez a törvény nem mennyiségileg, hanem minőségileg érvényesül elsősorban, tehát nem a területek, hanem a tőkeintenzitás növekedésével. Márpedig a csajanovisták a külső kapitalista környezet elhanyagolásával éppenséggel ezt a döntő körülményt iktatják ki: a kapitalista farm alapvető jegye a fokozódó tőkeberuházás és technikai fejlődés, amely valójában kiszorítja a versenyből a parasztgazdaságokat,

így a domináns tendencia ténylegesen azok differenciálódása és felbomlása.

Újólag felvetődik tehát a kérdés: aláveti-e magának a kapitalizmus a (prekapitalista) parasztságot és hogyan? A kontinentális különbségek már az első közelítésben igen szembeötlőek. A világkapitalizmus először Latin-Amerikában formálta át az egész mezőgazdaságot és hozott létre a világpiacra termelő nagygazdaságot, a haciendákat. A harmadik világ szakirodalmában éppen ezek feudális vagy kapitalista jellegéről robbant ki az első termelési mód vita. Mint ismeretes, a szerzők egy része a termelési viszonyok formai jegyeire hivatkozva a feudális, mások tartalmukra, világpiaci összefüggéseikre utalva a kapitalista jelleg mellett érveltek. Tulajdonképpen azonban arról van szó, hogy először itt jöttek létre világtörténelmileg a neotradicionális termelési viszonyok, amelyek többször átstrukturálódva mindmáig fennmaradtak, s így már csak Latin-Amerikában léteznek valódi latifundiumok.³⁸

A nagy ázsiai civilizációk rendkívüli fejlettségű paraszttársadalmak voltak, amelyek nagy mennyiségű terméktöbbletet szolgáltatottak. Kezdetben — s alapvetően a továbbiakban is — elegendő volt tehát a terméktöbblet adó formájában való elvonása az ázsiai gyarmati mezőgazdaság funkcionális működtetéséhez a világkapitalizmusban. Később ezen az alapon három lényegi átalakítást is végrehajtottak: 1. az ültetvényes gazdálkodás kialakítását bizonyos nyersanyagok nagy volumenű termeléséhez, 2. a kisgazdaságok kényszerű átirányítását az élelmiszer-termelésről a haszonnövények termelésére és 3. a földtulajdonviszonyok átalakítását, amelynek eredményeként megjelent a föld-magántulajdon és a „többemeletes” bérleti viszony. Délkelet-Ázsiában ma már nincs igazi nagybirtok, viszont fantasztikus méreteket ölt a földéhség és a bérleti viszonyokon keresztül differenciálódás és kizsákmányolás.³⁹

A mezőgazdaság fejlettsége Afrikában — főleg Fekete-Afrikában — volt a legalacsonyabb, itt vezetett a világkapitalizmus behatolása a legnagyobb átalakuláshoz, ezért a neotradicionális termelési viszonyok Fekete-Afrika példáján modellezhetők klasszikus érvénnyel. Az afrikai földművelők jórészt naturálgazdálkodó közösségekben éltek, minimális terméktöbbletet termeltek és alig voltak belevonva az árutermelésbe, ezért a (valóban) hagyományos afrikai földművelőknél jogosan vetődött fel a kérdés a hatvanas évek elején, tanulmányozásuk kezdetén, hogy nevezhetőek-e egyáltalán parasztoknak.⁴⁰ A következő lépcsőben a fejtegetésben viszont logikusan adódik, hogy ez esetben a tőkebehatolás első ered-

ménye a parasztosítás (*peasantization*), amelynek eredményeként az elszigetelten élő „primitív” földművelő közösségek bevonandóak a nagyobb társadalmi egységekbe — most már a tőke hatására és annak felügyelete alatt —, vagyis paraszttokká válnak a paraszt-kutatás kritériumai szerint is, ahogy ez jórészt már korábban, a világkapitalizmus betörése előtt lejátszódott más kontinenseken.⁴¹ Ám míg a többi kontinenseken nemcsak a parasztosítás ment végbe egészében véve a világkapitalizmus terjeszkedése előtt, hanem a világkapitalizmus betörésével hamar bekövetkezett a parasztság tőkének való alárendelése is, addig Afrikában az utóbbi vonatkozásban is igen nagy a késés. A tőke még nem fogta be teljesen a parasztságot (*uncaptured peasantry*), s többen ezt a naturálgazdálkodás és tőkés árutermelés között elhelyezkedő paraszti gazdálkodást tekintik egy sajátos önálló termelési módnak (*peasant mode of production*), bár egyáltalán nem csajanovi értelemben. A paraszti termelési mód szerintük az az átmeneti, közbeeső társadalmi forma, amely a heterogén, sokszektorú afrikai posztkoloniális társadalmi formáció egyik mozzanata. A helyzet sajátossága tehát Fekete-Afrikában az, hogy a tőke nem végezte be a parasztság alávetését, a kapitalizmus rendszerébe való beépítését, s így ez a feladat az újonnan függetlenné vált államok „bürokráciájára” marad, amely a parasztság „befogását” az eredeti tőkefelhalmozás beindításához akarja felhasználni, s így az alapvető társadalmi ellentét a feketefrikai országokban a bürokrácia és a parasztság között feszül.⁴²

A folyamat kétségtelen befejezetlensége ellenére a tőkének való alávetés, a világkapitalizmus behatolása a mezőgazdaságba Fekete-Afrikában igen jellegzetesen játszódott le, mert a tőke jóval inkább átalakította a társadalom eredeti szövetét, mint másutt, s mégis erőteljesebb a hagyományos viszonyok érintetlen fennmaradásának látszata, mint másutt, azaz klasszikus érvénnyel jelennek meg a neotradicionális termelési viszonyok. Fekete-Afrika egyes régiói — jórészt az egyes gyarmatbirodalmakon belül — a tőke átalakító hatására a munkamegosztás jól összefüggő egységét alkották. Három nagyobb területi és munkamegosztási egység különböztethető meg. Elsőként a nagy ültetvényes gazdaságok, amelyeknek kapitalista jellege szembeötlő, ilyeneket azonban csak ott hoztak létre, ahol ez elkerülhetetlen volt a nyersanyagok nagyüzemi termelése szempontjából. A második nagy régió a munkaerőtartalék-területek (*labour reserve areas*), ahonnan a vándormunkások származtak, akik „bérmunkásként” az ültetvényeken (és a bányákban) dolgoztak, illetve akik a nagy közmunkákat (út- és vasútépítés stb.) végezték. Végezetül harmadik régió-

ként voltak olyan területek, ahol megőrződött az eredeti közösségi-kisparaszti gazdálkodás, ezeket nem alakították át, csak adóztatták, illetve ezek élelmiszert termeltek a városok és az ültetvények munkásai számára. Ezt a tökéletes munkamegosztási modellt helyenként tarkították a telepések, akik ugyancsak a bér munka alkalmazójaként jelentkeztek.⁴³

A gyarmati hatóságok tudatosan és szándékosan konzerválták a naturálgazdálkodást a munkaerőtartalék-területeken, mivel a rendkívül alacsony munkabérek nem fedezték a munkaerő újratermelésének költségeit, s ezt áthárították a faluközösségre, a nagycsaládra avagy a parasztgazdaságra. A bér munkát pénzadó kivetésével kényszerítették ki, s nagy részét el is vonták adóként, viszont a vándormunkásokat csak 2–3 évre alkalmazták, s újakkal váltották fel őket, vagyis szándékosan nem szakították el a „bér munkásokat” a mezőgazdaságtól, s ezzel felerősítették a tradicionális termelési és rokonsági viszonyokat, hiszen a hátramaradtak eltartása körforgásszerűen a faluközösségre vagy a rokonságra maradt. A vándormunkások, migránsok ingázása a falu és város között, valamint a rokonok-falubeliek támogatásának kötelezettsége mindmáig az afrikai társadalmak alaptörvénye, de olyan „tradicionális” szokás ez, amely valójában a legmodernebb, vagyis mai formájában a tőke behatolása alakította ki. A folyamat másik végpontján, az ültetvényeken és a bányákban sem jött létre valódi kapitalista bérviszony, mivel a bér munka csak felemás és ideiglenes volt, s egyben megakadályozta a protelarizációt, a munkássá szerveződést (szakszervezetek) és a képzettség megszerzését.

Az egész modell döntő láncszeme azonban az „érintetlen” kisparaszti gazdaság volt. Szembetűnő, hogy a gyarmati állam, ahol csak tehette, nem hozott létre ültetvényes gazdálkodást — Ghana híres kakaó-exportja kistermelőkön alapult — s még a vándormunkás rendszert is korlátozni igyekezett. Részletes vizsgálatok bizonyítják ugyanis, hogy a legnagyobb hasznót a kisparaszti gazdálkodás megadóztatása hajtotta, ez volt a kiszákmányolás optimális formája, nem volt ugyanis szükség ehhez semmiféle beruházásra és felügyeletre, az állami beavatkozás és szervezés a termelés begyűjtésénél kezdődött, vagyis minimális költséggel és hivatalsszervezettel járt.⁴⁴ *A tőke tehát nem felszámolni, hanem konzerválni akarta a naturálgazdálkodást, mégpedig differenciált formákban, egyrészt közvetlenül a munkaerőtartalék-régiókban, másrészt közvetett formában, a kisparaszti termelési szervezet megőrzésével — bár sokszor új termék beiktatásával (gyapot, kakaó stb.) — és az árutermelésbe való mérsékelt bevoná-*

sával. Az árutermelés igazi hordozói azonban nem a helyi, afrikai termelők voltak — őket gyakran törvényileg akadályozták ebben —, hanem az „ázsiai” kereskedők. Ha ehhez hozzávesszük az afrikai kézművesség tudatos visszafejlesztését — az anyaországból való import és a törvények együttes hatása révén —, akkor világos, hogy *Fekete-Afrikát a gyarmatosítás bezárta a „hagyományos” mezőgazdaságba, amelynek voltaképp a legkisebb mozzanata is a világkapitalizmus funkciójaként szolgált.* Összegezve tehát, a tőke nem felbomlasztotta, hanem konzerválta a „hagyományos” gazdálkodást és annak viszonyait, ezen alapult egész behatolása a mezőgazdaságba és a kizsákmányolás egész mechanizmusa, nem pedig valamiféle tőkés-bérmunkás viszony fokozatos létrehozásán a mezőgazdaságban, amely úgymond csak lassú lehetett, mert „ellenálltak” a macacs helyi tradicionális viszonyok. Így jöttek létre a neotradicionális viszonyok az afrikai mezőgazdaságban — s mindenütt a periférián —, s lényegük valójában nem a „gazdasági” viszony, hanem a politikai alávetés, amelyet a gyarmati állam mint erőszakszervezet képviselt. Tényleges vagy potenciális erőszak nélkül az egész mechanizmus összeomlott volna. Ezért helyes az a tézis, amelyet többen kifejtének, hogy a világkapitalizmus perifériáján csak a tőkének való *formális alárendelés* ment végbe, ami feltételezi a külső erőszakszervezet meglétét, az „erőszak gazdasági szerepét”. (Alavi, 1982: 185)

Mivel a prekapitalista mezőgazdaság és a világkapitalizmus találkozása „klasszikus élességgel” ment végbe Fekete-Afrikában, ezért valószínűleg az sem véletlen, hogy az a marxista elmélet is afrikai példán bontakozott ki, amely rendszeres elméleti kifejtésben kísérli megragadni ennek a folyamatnak a lényegét. C. Meillassoux koncepciójára gondolunk, amely egyrészt összegezi ugyan a hasonló tárgyú marxista törekvéseket — főleg a francia antropológiában, de nemzetközileg is —, másrészt azonban koncepciója mégis eredeti és egyedülállóan rendszerezett. Meillassoux mint antropológus az ember termelésének és újratermelésének alapvető egységéhez, a háztartási gazdasághoz (*domestic economy*) megy vissza, amelyet több termelési, társadalmi formáció egyik mozzanataként értelmez mint termelési módot (*domestic mode of production*). A háztartási termelési mód domináns a korai — „ősközösségi” — formációkban, s jórészt azokban a társadalmakban is, amelyek Afrikában a világkapitalizmus behatolásakor léteztek — alárendelt egység volt viszont, tegyük hozzá, az ázsiai és amerikai civilizációkban, de itt is az emberi munkaerő újratermelésének színtere. Bennünket most természetesen főleg nem az érde-

kel, hogyan rekonstruálja Meillassoux a *domestic community* és a *domestic reproduction* „eredeti”, azaz gyarmatosítás előtti formáinak „gazdaságtanát”, hanem az, hogyan változott ez meg a világkapitalizmus (imperializmus) betörésével. Meillassoux munkájának (Meillassoux, 1981) második része — *A háztartási közösség kizsákmányolása: az imperializmus mint az olcsó munkaerő újratermelésének termelési módja* — éppen erre vállalkozik. Tudatosan visszanyúl *A tőke* elméletéhez a munkaerő reprodukciójáról és azt vizsgálja, hogyan érvényesülnek ezek a törvényszerűségek sajátos, eltorzult módon a világkapitalizmus perifériáján a parasztságban.

A gyarmati kizsákmányolás kulcsa Meillassoux szerint a „túlkizsákmányolás” (*overexploitation*), amelynek az a lényege, hogy a munkaerőt a kapitalista szektorban használják és a „tradicionális” szektorra hárítják át az újratermelését. Magyarán, a behatoló tőke olyan termelési rendszert hoz létre, amelyben csak annak *közvetlen* újratermelését (közvetlen bér) fizeti meg, de nem fedezi annak *teljes ciklusát* (család újratermelése, öregkor stb. — közvetett bér), azaz a munkaerő teljes reprodukcióját. Így a két szektor egymásra építése a világkapitalizmus számára az olcsó munkaerő újratermelésének „tökéletes” rendszere, s egyben — fejtegeti Meillassoux — az egész alulfejlődés legfőbb oka. Ebből adódik az az alapvető paradoxon, hogy az imperializmus állandóan széttöri, de egyben létre is hozza a háztartási termelési módot, hiszen szüksége van rá. A kapitalista termelési mód itt nem zárt, önálló rendszer, hanem parazitaként rátelepül a parasztságra, s a munkaerő újratermelésének egy részét annak korábbi, prekapitalista jellegű termelési módjára hárítja át. A két együttlétező termelési mód nyomán kettős világ jön létre, az integrált és internacionalizált kapitalista szektor a foglalkoztatottakkal és a nem-integrált, lokális „prekapitalista” szektor az „önállókkal”, s kettős munkapiacként is funkcionál, beleértve a vendégmunkások „feketepiacát” a mai fejlett kapitalista országokban. (Meillassoux, 1981)⁴⁵

Meillassoux itt csak röviden felvillantott, s általa részletesen kidolgozott elmélete szerintünk a Csajanov-elmélet igazi konkurense, mégpedig annak legerősebb pontján, az elemi termelési egységek mikroszintjén. Meillassoux ugyan csak távoli, igen közvetett polémiát folytat Csajanovval, de lényegében megoldja az általa felvetett problémát, a paraszti háztartás állítólagos „életképességének” problémáját a kapitalizmusban. Nevezetesen „csajanovizmus” és marxizmus — ahogy már eredetileg a Csajanov által képviselt narodnyikizmus és Lenin — között az az alap-

vető ellentét, hogy ugyanazt a jelenséget az ellenkező oldaláról ragadják meg. A csajanovisták vagy populisták szerint a parasztgazdaságok fennmaradása életképességük, sőt fölényük jele a kapitalizmussal szemben és ezzel egy olyan társadalmi perspektíva tárul fel, amelyben a kistermelők dominálnak, míg *a marxisták szerint a prekapitalista formákat a mezőgazdaságban éppenséggel a tőke konzerválja a világkapitalizmus perifériáján és félperifériáján „optimális” kizsákmányolásuk érdekében, s nincs tragikusabb félreértés mint a tőke újratermelése funkciójaként létrehozott „túlkizsákmányolásuk” rendszerét összetéveszteni eredendő vitalitásukkal.*

A magunk részéről azt szeretnénk hangsúlyozni, hogy Meillassoux nyomán kimutatható a neotradicionális viszonyok között termelő parasztgazdaságok alapvetően „*deficites*” jellege, az állandó tőke-transzfer a neotradicionális szektorból a kapitalistába, a perifériáról a centrumba, ami magyarázatot ad egyfelől az imperialista centrumok elnyújtott „eredeti tőkefelhalmozására” és dinamikusán bővített újratermelésére éppúgy, mint másfelől a periféria mikroszintjének fokozódó pauperizációjára, makroszintjének mindmáig leblokkolt eredeti tőkefelhalmozására és a „szűkített újratermelés” történelmi köreire, azaz az alulfejlődés negatív dinamikájára. Ennek a „gazdasági” folyamatnak a „társadalmi” következménye a parasztság akut felbomlása, mind „belülről” — demográfiai robbanás, pauperizáció, belső differenciálódás, krónikus alulfoglalkoztatottság — mindpedig „kívülről” — tömeges migráció a városokba —, amely nem jelent egyúttal végleges elszakadást a parasztságtól sem. Mind a parasztságra, mindpedig annak bomlástermékére, a marginális tömegekre az abszolút szegénység mennyiségi és minőségi növekedése jellemző, vagyis az emberi munkaerő társadalmi — sőt világméretekben — vett szűkített újratermelése (fokozódó alultápláltság és az elemi szükségletek növekvő kielégítetlensége).

Ez az elmélet az igazi válasz Csajanov teóriájára, hiszen pozitív mozzanatként használja fel Csajanov legfőbb érvét — amelyet korábban számos marxista megkerült vagy tagadott —, és pedig a parasztgazdaságok szélsőségesen „rugalmas” reagálását a külső feltételekre, negatív oldalról tekintve azt a képességét, hogy a munkaintenzitás fokozásával és a fogyasztás radikális csökkentésével — vagyis önkizsákmányolással — képes reagálni a kedvezőtlen külső feltételekre. A világkapitalizmus betörése tehát valóságos „viktimológiai” magyarázatot tesz lehetővé, nevezetesen az *önálló parasztgazdaság szinte kínálja magát áldozatul a kapitalista „túlkizsákmányolásnak”, s ezzel a duális társadalom létrehozásának és a*

szűkített és bővített újratermelés szektoronként való elválasztásának. Ez a hatás természetszerűleg nemzedékről nemzedékre felhalmozódik, s társadalmilag és emberileg a harmadik világ mai állapota csak mint egy hosszú negatív felhalmozási folyamat (de-akkumuláció) eredménye érthető meg. Kontinensről kontinensre természetesen másként játszódik le ez a „tülkizsákmányolás”, Fekete-Afrikában úgy, hogy fennmaradnak a látszólag érintetlen naturálgazdálkodó területek mint munkaerőtartalék-régiók, s igen nagy szabad földterületek maradnak, míg Ázsiában nagy a földéhség és a többemeletes bérleti viszonyok sűrű hálója jön létre, de nincs valódi nagybirtok, ami Latin-Amerikát jellemzi elsősorban. Helyenként azonban létrejönnek a valódi kapitalista — vagy ahhoz közel álló — agrárviszonyok is, de csak mint zárványok — ahogy Indiában, amint az agrárvíta végeredménye kimutatta, például Pandzsáb államban —, de ezek szükségképpen nem válhatnak általánossá, mert a bővített újratermelés mechanizmusai csak a szűkített újratermelés általános alapján indulhatnak be.

Korábban, sajnos, lényegében egyetértés volt marxisták és nyugati teoretikusok között abban, hogy az ipar és a város képviseli a modern, dinamikus elemet a világkapitalizmus perifériáján, a mezőgazdaság és a falu pedig a tradicionálisat, s a fejlődést a modern szektor fokozatos terjedéseként fogták fel a hagyományos gazdaság makacs ellenállásával szemben. A gyarmatosítás évszázadai és a függetlenség évtizedei azonban egyáltalán nem vezettek a „hagyományos” termelés visszaszorulására, hiszen éppen a modern szektor termelte újjá parazita módon tradicionális pólusát. Ezt a mechanizmust örökölték a felszabadult államok is az afro-ázsiai régióban, s mindannyian a „modern” szektor fejlesztésének programját hirdették meg, s ezért — akarva-akaratlanul — egyben érintetlenül hagyták a nemzetközi kizsákmányolás láncolatát is, amely a hazai szektor értéktöbblet-transzferéből továbbvezetett a nemzetközi gazdasági mechanizmusok felé. Az utóbbi évtizedekben tovább folytatódott tehát a periferiális mezőgazdaság nemzetközi kizsákmányolása, s a végeredmény teljességgel tragikus: az agrárszektor szinte valamennyi fejlődő országban tönkrement, csökkent — olykor radikálisan — az egy főre jutó élelmiszer-termelés, még azokban az országokban is, ahol a felelő iparosítás bizonyos sikereket tudott felmutatni. A fejlődő országok államkapitalizmusa a mezőgazdaságot nem a fejlesztés fő céljának, hanem az eredeti tőkefelhalmozás bázisának tekintette, s az önfenntartó ipari fejlődés csak igen kevés helyen jött létre, az általános helyzetet

pedig az jellemzi, hogy az ipar és a mezőgazdaság kölcsönösen lerombolták egymást és a két szektor közé szorult marginális tömegek a társadalom mintegy felét alkotják.

A parasztság tehát a világkapitalizmus legfőbb áldozata volt és az is maradt a második világháború után is. Nem véletlen, hogy a parasztkutatás számos képviselője a parasztságot tekinti a világkapitalizmus elleni harc főszereplőjének. Jellegzetes terméke ennek a felfogásnak E. Wolf *A huszadik század parasztforradalmi* (Wolf, 1969) című munkája, amelyben Mexikó, Oroszország, Kína, Kuba, Vietnam és Algéria parasztforradalmi úgy jelennek meg, mint a 20. század nagy társadalmi átalakulásai. Wolf és mások valóban sikeresen bemutatták, hogy a parasztság nem eredendően konzervatív és passzív osztály, hanem aktív és forradalmi, történelemalkotó erő, de a két világháború közötti parasztforradalom-teóriáknak ez a reneszánsza mégis kudarcot vallott annyiban, hogy a hetvenes években a parasztforradalmak újabb hullámát várta, mindenekelőtt Afrikában. Bebizonyosodott azonban, hogy a parasztság lehet ugyan döntő pontokon történelemalakító erő, de nem lehet hegemón erő egyetlen társadalomban sem, s a parasztforradalmak elemzői azt is feltárták, hogy a várakozásokkal ellentétben nem a szegényparasztság, hanem a szűkített újratermelés által legjobban fenyegetett közép-parasztság adja a parasztforradalmak vezető erejét. Ez már azt is jelzi, hogy a differenciálódás folyamata sem a várakozásnak megfelelően, gazdag-, közép- és szegényparasztságra, mint nagyobb rétegekre történt, ahogy az európai modell alapján várható volt.⁴⁶

A hatvanas-hetvenes évek azt is felszínre hozták, hogy nemcsak a parasztforradalmak kora ért véget — legalábbis egyelőre —, hanem a paraszt-szocializmusok újabb generációja is kudarcot vallott. Újra meg újra bebizonyosodott, hogy a paraszti faluközösségtől nem vezet rövid, „királyi út” a szocializmushoz, amint ezt számos afrikai és ázsiai ország kísérletének sikertelensége mutatja. A legjellemzőbb talán a tanzán újamaa-szocializmus sorsa, hiszen az átalakulás mélysége és őszinte irányultsága itt volt a legnagyobb, s mégis a kudarc egyértelmű volt. Az okok világosak, a helyi nacionalista vezetők éppúgy nem vették tudomásul a neotradicionális viszonyok létezését, mint a parasztforradalmak nemzetközi stratégiái, márpedig századunk hetvenes éveiben már mindennütt egy differenciált, a kapitalizmustól átalakított parasztsággal, s korántsem az „eredeti” faluközösségek valamiféle háborítatlan továbbélé-

sével van dolgunk, amelyre közvetlenül felépíthető lenne a tanzán vagy burmai szocializmus épülete.

A parasztság vizsgálatát azzal a végkövetkeztetéssel zárhatjuk, hogy „Nem létezik a paraszt, a paraszti társadalom vagy a paraszti termelési mód valamiféle egyetlen és univerzális kategóriája. A parasztság nem osztály, hanem konceptuális kategória, mint a városi alsó osztályok. Ahogy a városi rendszereknek, úgy az agrárrendszereknek is különböző típusai vannak. Minden egyes agrárrendszernek sajátos falusi osztályok együttese felel meg. Ha az agrárrendszerek sokféleségét elfogadjuk, feleslegessé válnak a véget nem érő viták a parasztság meghatározásáról. A parasztokat ezentúl az egyes agrárrendszereken belül kell meghatározni és nem lesz szükség univerzális meghatározásukra. A paraszt-politika első feladata így az agrárrendszerek tipológiája.” (Roxborough, 1979: 95) Roxborough kemény, „nominalista” megállapításai némileg túlzók, de szerintünk alapjában helyesek. A parasztság gazdag-, közép- és szegény-parasztságra való differenciálódása, a *mezőgazdaság kapitalizálódása*, homogén, szerves társadalmi rendszer kialakulása, a foglalkoztatottság (*employment*) általános létrejötte „európai” útjának felel meg, s nem ismétlődik meg a periférián, ahol a *tőke behatolása a mezőgazdaságban* megy végbe, s csak zárványokban játszódik le a mezőgazdaság kapitalizálódása és nem jön létre társadalmi méretű foglalkoztatottság. A prekapitalista társadalmi formációk és a világkapitalizmus szintézise következtében a neotradicionális termelési viszonyok teljesen eltérő útjait járják a fejlődő világ egyes régiói és szubregiói, mint a világkapitalizmus egymástól eltérő, de egészében világszinten egymást kiegészítő funkciói. Ezeknek az eltérő funkcióknak avagy termelési rendszereknek eltérő neotradicionális parasztságok felelnek meg, amelyek saját logikájuknak megfelelően oszlanak meg különböző paraszti osztályokra, ahogy a kontinensek különbözőségére már utaltunk. Az eltérő parasztságok belső – és külső – hierarchiája teljesen más, mint ahogy leválásuk mértéke is a városi dolgozó osztályokról és a marginális tömegekről, amely legfőbb bomlástermékük. (Goodman – Redclift, 1981: 96–99, 215–216)

5. A MARGINÁLIS OSZTÁLYOK

A fejlődő országok társadalmi tagozódását szükségképpen a marginális osztályok bemutatásával kell zárunk. Az alapvető osztályok megnevezésében tudatosan használtuk a többszámot, mivel álláspontunk szerint olyan heterogén társadalmi nagycsoportokról van szó, amelyek egyfelől

nagyon különböző rétegekre vagy osztályokra bomlanak, másfelől azonban megvan a minimális osztálykohéziójuk is. A marginális osztályokat már csak röviden kell bemutatnunk, hiszen három alapvető rétegüket az osztály-kontinuum elv alapján már megtaláltuk és jellemeztük három másik alapvető osztályban, a középosztályokban, a munkáosztályokban és a paraszti osztályokban. A továbbiakban inkább azzal foglalkozunk, hogy az „önálló” kézművesek és kiskereskedők, szolgáltatók alsó marginális rétegét, az esetlegesen alkalmazott városi munkásságot és a faluban rekedt marginálisokat, mint alulfoglalkoztatott földművelő és bér munkás réteget, milyen közös vonások kötik össze és ennek révén különbségeik ellenére milyen módon alkotnak alapvető társadalmi osztályt, a marginális osztályokat. Ez az osztálykohézió nem kizárja, hanem éppenséggel feltételezi más dolgozó osztályok legalsó rétegeként való létezésüket.

A marginális osztályok problematikája „alulnézetben” az egész társadalmi tagozódást mutatja, mindhárom nagy dolgozó osztály belső szerkezetét, s közös lényegüket: a foglalkoztatottság általános társadalmi elterjedésének hiányát. Ez az a közös ok, ami miatt a dolgozó osztályok legalsó rétegei nem tudnak ugyan belépni a „modern” társadalomba, mégis funkciójuk van abban: ez adja keresett közös lényegüket. A szűkített újratermelés elve alapján már tudjuk, hogy a kapitalista viszonyok, amelyek feltételezik a foglalkoztatottságot, s ezzel a normális, „teljes” kapitalista kizsákmányolást, csak igen korlátozottan jönnek létre a periférián, s tulajdonképpen groteszk módon „privilegizált” helyzetűnek számítanak a „túlkizsákmányolás” állapotában lévő dolgozó rétegek, sőt még inkább a „szuperkizsákmányolás” állapotába sodródott marginális osztályok számára. A marginális osztályok elmélete az elmúlt évtizedben igen sokat haladt előre, de azért nem állt össze még koherens marxista elméletté, mert lényegében feltételezi az egész társadalmi struktúra modelljének feltárását, s talán még többet is, egy egészen új, sajátos osztálykategóriát, amellyel a marxizmus korábban nem számolt, sem politikailag, sem gazdaságilag, s amelyet az élet realitásai mégis létrehoztak.

A marginális tömegek vagy osztályok korántsem tekinthetők lumpen-proletariátusnak, azaz nem azonosíthatók egy történelmileg más szituációval, illetve egyik csoportjával vagy megnyilvánulási formájával, saját belső bomlástermékével.⁴⁷ A szakirodalom leggyakoribb, szokványos és meglehetősen felületes modelljei csak a jelenségeket írják le, a népességrobbanást és a városi migrációt, s így a jelenségekről tengernyi

irodalom gyűlt össze, a mélyen rejlő folyamatok feltárása nélkül.⁴⁸ Jóval mélyebb belátást jelentenek azok az elméletek, amelyek a falu-város migrációt közgazdasági-szociológiai alapon vizsgálják, mint a falusi munkanélküliségből és a városi lehetőségekből adódó elvárások összegződéséből adódó motivációt.⁴⁹ A marginális tömegek latin-amerikai, majd ázsiai és végül fekete-afrikai elméletei után megkezdődött a problematika felgöngyölítése az informális szektor oldaláról is. Ennek a közelítésnek igen nagy előnye, hogy magát a foglalkoztatottság tényét állítja az elmélet tengelyébe, s ennek alapján választja el a két szektort. Hátránya viszont, hogy a foglalkoztatottság, illetve annak hiánya strukturális okait a periférián nem tisztázzák, s így csak fokozati különbség mutatkozik a centrum és a periféria fejlődése között, hiszen Európában is sorra fedezték fel az informális szektor jeleit, és a nyolcvanas években, a globális válság szorításában ez Európában is hihetetlen mérvű bővülésnek indult. Az informális szektoron alapuló közelítésnek másik hátránya, hogy maga is „formális”, tehát a jelenségek felől indul el, nem ad átfogó magyarázatot, inkább listát igyekszik nyújtani arról, hogy milyen tevékenységek sorolhatóak az informális szektorba.⁵⁰

A társadalmi struktúra kutatása a harmadik világban tehát állandóan beleütközik abba a problémába, hogy a lakosság tekintélyes részét nem képes semmiféle ismert és megszokott kategóriába besorolni. Ugyanez a helyzet a fejlődő országok hivatalos statisztikáival is, amelyek teljesen önkényesen a városi nyílt munkanélküliséget a szolgáltatásba — vagy kis részben az ipari ágazatokba —, a falusi rejtett munkanélküliséget pedig a parasztságba sorolják be. S ez a „bizonytalansági reláció” egyáltalán nem véletlen, hiszen itt a fejlődő világ olyan akut bomlástermékéről van szó, amely európaizált fogalmakkal nem megragadható, illetve az ilyen kísérletek még félrevezetőbbek, mint egyébként. Az európai terminusokat kis csúsztatással átvihetjük ugyan a marginális tömegekre, ha például elő-, fél-, lumpen-, proto- vagy embrionális proletariátustól beszélünk, de ezek inkább elrejtik, mint kifejezik a valódi folyamatokat, hiszen ha előproletariátusról írunk, akkor azt feltételezzük, hogy előbb-utóbb „valódi” proletaritáussá fejlődik stb. stb. Az új jelenségre tehát új fogalmat kell keresni, s jobb híján, mint egyik lehetőséget, használjuk magunk is a marginális tömegek vagy osztályok fogalmát.

A marginális kifejezés magán hordozza a saját — latin-amerikai — előtörténetét, amelyben a marginális ember a társadalomba való részvétele (*participation*), illetve annak hiánya révén kerül jellemzésre. Mar-

ginális osztályokon „latin-amerikaiul” a többi nagy társadalmi osztályba már nem illeszkedő falusi és városi munkanélküli vagy krónikusan alulfoglalkoztatott tömegeket értjük, akik a parasztság akut felbomlásából keletkeznek, de állandó foglalkoztatottságot és képzettséget szerezni nem tudnak, ezért vagy a falvakban lappanganak, vagy a városok körüli nyomornegyedekben élnek és a foglalkoztatottságtól való megfosztottságuk révén a politikai és kulturális életben való részvételtől is megfosztottak.⁵¹ Ez a latin-amerikai közelítés inkább negatív, a nem-részvételen alapuló, s végső soron nem foglalkozik e csoportok helyével és szerepével a társadalomban. Olyannyira, hogy első pillantásra nem is annyira alsó osztálynak, mint az osztályok alatti osztálynak tekinti őket (*underclass*).⁵²

Nem is annyira a marginalitás jelensége, mint a folyamata a fontos, s ezért a marginalizáció és pauperizáció összekapcsolódása a leginkább szembeötlő jelenség. A hatvanas évek megrázó tapasztalata a harmadik világban a gazdasági növekedés és a szegénység fokozódásának együttes jelentkezése, vagyis az, hogy a gazdasági növekedés nem csökkentette a szegénységet, hanem még erőteljesebb egyenlőtlenségekhez vezetett, és nemcsak a rétegek egymáshoz való viszonyában (relatív szegénység) fokozta a különbségeket, hanem mind nagyobb tömegeket az alapvető emberi létfeltételektől való megfosztottság (abszolút szegénység) állapotába sodort. Mahbub ul Haq, pakisztáni közgazdász szerint „azt tanították nekünk, hogy törődjünk a bruttó nemzeti össztermék növekedésével, s ez meg fogja oldani a szegénység problémáját. Most belátjuk, hogy visszájára kell fordítani ezt, s a szegénység problémájával kell törődnünk, hogy megoldjuk a bruttó nemzeti össztermék növekedését.”⁵³ A hetvenes évek kutatásai azt is feltárták, hogy a jövedelemelosztás egyenlőtlensége a harmadik világ országaiban jóval nagyobb, mint a fejlett tőkés országokban, és a szegénységvonal alatt élők száma dinamikusan növekszik, mégpedig úgy, hogy a legfelső 5% és a legalsó 40% közötti szakadék állandóan tágul.⁵⁴ A peuperizáció problémájához való hivatalos viszonyt a Kuznets-elv hangoztatása — az ipari fejlődés beindulása előtt a dolgozó osztályok jövedelme visszaesik, majd fokozatosan kijönnek a hullámvölgyből — és a városi fejlődés húzóhatásában való hit jellemezte. De a „take-off” periódus túlságosan hosszúra nyúlt a fejlődő országokban, s többnyire nem látni a végét, ahol pedig beindult, ott a városi modern szektor fejlődése korántsem ragadta magával az egész társadalmat, ellenkezőleg, még jobban polarizálta azt.

A polarizált fejlődésről a leginkább a C. Furtado által leírt „brazil modell” tanúskodik: „A brazil gazdaság nagyon érdekes példáját adja annak, hogy milyen messzire mehet el egy ország az iparosításban, anélkül, hogy felszámolná az alulfejlettség főbb vonásait; a termelékenységbeli szakadékot a falu és a város között, a lakosság többségének az abszolút szegénységgel jellemezhető állapotát és a munkanélküliek növekvő tömegeit a városok körül. Az az elv, amelyet a Lewis-féle növekedési modellek sugalltak, hogy az alulfejlett gazdaságban a beruházásoknak az ipari szektorban való koncentrációja... végül is növeli az egész gazdaság homogenitását... látványos cáfolatot nyert... A brazil modell leg-sajátosabb vonása a tömegek kizárása a felhalmozás és a technikai fejlődés eredményeiből.” (Furtado, 1983: 324, 333)

A pauperizáció a különböző „nemzeti” folyamatok összességéből világ-folyamattá állt össze a hetvenes évek végére, a globális válság globális következményévé, s így tárgyalták a Római Klub egymást követő jelentései és a Brandt-jelentések is.⁵⁵ A Világbank figyelme is mindinkább a globális pauperizáció felé irányult, a World Development Report (1980) nemcsak részletes statisztikát, hanem részletes elemzést is közöl erről a jelenségről, amelynek csak legdrámaibb következtetését idézzük: az abszolút szegénységben élők száma az utóbbi évtizedekben folytonosan megnövekedett a harmadik világban.⁵⁶ A pauperizáció és marginalizáció persze csak részlegesen átfedő folyamatok, de az abszolút szegénységben, a szegénységi vonal alatt élő tömegek kétségtelenül a marginális osztályok derékhadát alkotják. Az „alulfejlődés emberi költségei” (Wilber terminusával) mint az alultápláltság és az egészségügyi, oktatási stb. ellátás hiánya azonban nemcsak negatíve mutatkoznak meg, hanem pozitíve is annyiban, hogy a marginalizáltak nemcsak óriási termelőkapacitást képviselnek, hanem minden megfosztottságuk ellenére óriási felvevő piacot is. A latin-amerikai iparosítás mindvégig a kettős piac modellje szerint történt, lett légyen szó munkaerőpiacról vagy az áruk piacáról. Az olcsó munkaerő piaca éppúgy elvált a képzett munkaerő piacától, mint az alacsonyjövedelműek bővli-piaca a magasjövedelműek jó minőségű, magas import-hányadosú cikkeket forgalmazó piacától.⁵⁷

A marginális osztályok átfogó elméleti feldolgozásának egyik lehetséges és hasznos formája a munkanélküliség centrális fogalmán keresztül vezet. Ez egyben egy olyan politikai gazdaságtani törekvés, amely visszanyúl *A tőke* klasszikus anyagához, s annak idevonatkozó kategóriarendszeréből bontja ki a periféria munkanélküliségtől sújtott csoportjainak struk-

turális kapcsolatát. A marxi kategóriák véleményünk szerint is alkalmazhatóak a marginális osztályok struktúrájának feltárására, s az összkép egy igen fontos részmozzanatát adják. Először is megtaláljuk a „modern ipar központjában” a hullámozó munkanélküliségnek az európai fejlődésre emlékeztető fogalmát, amely egyben a munkásosztály általunk leírt legalsó rétegét és egyben a marginális osztályok egyik alapvető összetevőjét jelenti. Ez a réteg vagy osztály nem a „modern” iparhoz kapcsolódik, ahol a foglalkoztatottság szűkebb, de állandóbb, és a képzettség és a munkások szervezettsége is nagyobb, hanem a kis- és középiparhoz, amelyben a munkások alacsonyabban fizetettek, s képzettségük és szervezettségük is alacsonyabb, viszont a foglalkoztatottság „hullámozása” jóval nagyobb. Így a munkásosztályból kiválik az esetlegesen, időnként vagy részlegesen foglalkoztatottak rétege, amelyet lakóhelye, életmódja és kultúrája sajátosan megkülönböztet a „stabil” munkásosztálytól, nevezetesen jórészt éppígy a városkörnyéki nyomornegyedekben lakik, mint a többi marginális. Ami őket a többiektől megkülönbözteti, az az, hogy van bizonyos esélyük — a konjunkturaciklustól és az életkortól erősen függően — a stabil foglalkoztatottság elérésével a felfelé irányuló mobilitásra.

Az ehhez kapcsolódó második nagy réteg marxi kategóriával a *pangó* túlnépesség, amely már lényegében túl van az esetenkénti foglalkoztatottság tartományán is, már a konjunktúra élénkülésével sem jut be a foglalkoztatottság sáncai mögé, a részleges és teljes munkanélküliség perspektívájával szembenézve más tevékenységformákat kénytelen kialakítani a megélhetésre. A pangó túlnépesség az, amelyet a statisztikák a szolgáltatásokhoz sorolnak, az alkalmi teherhordóktól az utcai árusokon át az utcai kézművesekig. Ők alkotják az „önállók” (*self-employed*) legalsó rétegét, akiknek ugyancsak van bizonyos esélyük a felfelé irányuló mobilitásra, vagyis az önálló kiskereskedőként, kézművesként vagy kisszolgáltatóként való megkapaszkodásra, de még nagyobb esélyük van a további lecsúszásra. A marginális osztályok harmadik nagy alaprégét marxi terminussal a *rejtett* munkanélküliség fogalmával ragadhatjuk meg, s ez a réteg az, amely a parasztság akut felbomlását közvetlenül mutatja falun. Tulajdonképpen az alulfoglalkoztatottság (*underemployment*) állapotában lévő emberek tömegeiről van szó a mezőgazdaságban, akik gyakran törpebirtokosok („minifundisták”), többnyire földnélküliek, de mindkét csoport egyaránt rászorul a bér munkára. A falusi bér munka azonban éppígy nyomorúságos megélhetést biztosít, mint a

törpebbitok maga, hiszen a családi-rokoni munkaerő túlzott bősége jellemzi — akárcsak a városi kézművesműhelyeket, kiskereskedéseket és kiszolgáltatásokat —, s ennek következtében főleg falun, de a városban is, a munkanélküliek nagy tömege a családon-rokonságon belül „rejtett” marad. A hullámmzó, pangó és rejtett munkanélküliség ily módon átfogja az osztálykontinuum-elnék megfelelően a marginális osztályok mindhárom nagyobb csoportját, hiszen állandó mozgás van a formális és informális szektor között, s a rejtett túlnépesség is szinte az egész társadalomra jellemző. Mégis, a munkanélküliség egyes formái jellegzetesek egy-egy rétegre és így segítenek egyrészt az azokat formáló gazdasági mechanizmus, másrészt az adott réteg belső struktúrája megértésében.

A marginális tömegeknek maguknak is van belső felbomlási folyamata és legalsó rétegei ugyancsak jól jellemezhetőek a marxi fogalmakkal. A *lumpenproletariátus* a marginális osztályok negyedik rétege, amely azokból tevődik össze, akik már elzüllöttek és nem is akarnak a foglalkoztatottak közé bekerülni (bűnözők, prostituáltak, alkoholisták-kábítószerezők, koldusok), de éppen ezért teljes képtelenség az osztály egészét ebből a perspektívából, bomlásterméke felől tekinteni. S végül az ötödik réteg a tulajdonképpeni *pauperekből*, azaz a munkaképtelenekből áll (gyerekek, öregek, betegek, rokkantak), akik ugyancsak koldulásból és bűnözésből vagy rokoni támogatásból, egyházi és állami segélyből tengődnek. A pauperizmus, mint Marx megjegyzi, az aktív munkásseregnek rokkantháza és az ipari tartaléksereg holt súlya, s a mai harmadik világban is az állami gazdaság-, és szociálpolitikától függ, hogy ennek az utóbbi két rétegnek a súlya milyen nagy a társadalomban. Az azonban kétségtelen, hogy számuk világszerte növekvőben van.

Az európai munkanélküliség marxi bemutatása nagyon markánsan jelzi a (klasszikus) kapitalizmus belső antagonizmusait, de a munkanélküliség egészében véve „funkcionális” a kapitalista formációban a centrumban, amit Marx is részletesen jellemez. A legfontosabb rétege ugyanis a hullámmzó munkanélküliség, ami jellemzi az ipari tartaléksereg funkciót, míg a rejtett és a pangó munkanélküliség perspektivikusan felszívódhat. A munkanélküliség másik funkciója a bérek leszorítása és a tőke gazdasági nyomásának érzékeltetése.

Ez adekvát megközelítés a centrum esetében, de nem vihető át a periféria fejlődésére, ahol a hullámmzó munkanélküliség csak igen alárendelt funkció, a rejtett és pangó munkanélküliség felszívásának perspektívája pedig nem is létezik, s a munkanélküliségnek a munkabért szabályozó

szerpe sem jelentkezik vagy csak alig, de mindenképpen másként, mivel „duális” munkaerőpiac van, s a képzetlen tömegek nyomása nem érinti közvetlenül a képzett munkaerő bérét. A munkanélküliség a perifériális kapitalizmusban ezért egészében véve „diszfunkcionális”, vagyis nem tölti be azt a szerepet, mint a centrumban. Már ebből is kitűnik, hogy ez a negatív jellemzés elégtelen, hiszen munkanélküliségről csak ott beszélhetünk, ahol a foglalkoztatottság össztársadalmi méretekben létrejön, s ahhoz képest van munkanélküliség.

A formális szektor jól-rosszul a társadalom egészét átfogja a fejlett kapitalista államokban, s az informális szektornak csak egészen alárendelt, kiegészítő jelentősége van, mint másodlagos gazdaságnak a hivatalos gazdaság mellett, amelynek résztvevői, alanyai azonosak a hivatalos gazdasággal, azaz többnyire a hivatalos munka mellett és után végzett, gyakran az adózás miatt eltitkolt tevékenységekről, többletkeresetről van szó. A fejlődő országokban is létezik ez a kettősség, de az a lényeg, hogy az informális szektor résztvevőinek döntő többsége mégiscsak azokból áll, akik semmiképpen sem tudnak bejutni a formális szektorba. Ők tehát nem munkanélküliek, hanem foglalkoztatottságon kívüliek, az informális szektor az ő foglalkoztatottságuk, formális szektoruk. Ezt a paradoxont fogalmazza meg a statisztika is, amikor a „munkanélküliséget” elrejtve, a szolgáltatásokba stb. sorolja be őket.

A *tőke* modelljének és a fenti öt kategóriának közvetlen átvitelét mint a marginális osztályoknak a munkanélküliség marxi kategóriája felőli megközelítést ezért számos — főleg latin-amerikai — szerző bírálja. Jogosan érvelnek azzal, hogy lényegi különbség van a centrum és a periféria fejlődése között, s a munkanélküliség fogalmának átvitele éppen ezt a szakadékot tünteti el. A társadalmi tagozódás és azon belül a marginalitás bemutatásához történelmi és strukturális megközelítés kell. Erre utal a gyakran alkalmazott „strukturális munkanélküliség” fogalma is, ami azt jelzi, hogy a munkanélküliség magából a struktúrából fakad és távlatilag sem felszámolható. A Quijano Obregón arra is figyelmeztet, hogy a modern marginalitást élesen meg kell különböztetni a gyarmati parasztság több évszázados „hagyományos” pauperizációjától. Szerinte a marginalizáció mint modern jelenség a monopolizáció behatolásának terméke, amely mint hegemon szféra alárendeli magának a többi társadalmi-gazdasági szférát és szektort, beleértve a hagyományos ipari és a kisárutermelő szektort, de a naturálgazdálkodás maradványait is. Éppen ennek a behatolásnak a sajátos formájával jellemzi a „latin-amerikai társadalmi-gaz-

dasági formációt”, amelynek társadalmi struktúrája nem organikusan fejlődik, és nem homogenizálódik, hanem külső beavatkozásra, szervetlenül megy végbe. Az egész formáció integrálódik és artikulálódik az imperializmushoz, de különböző mértékben és formákban, mivel az internacionalizált modern szektoron túl a monopoltőke nem szívja fel a „külső” szektorokat, hanem csak alárendeli őket saját mozgástörvényeinek.

A nem-internacionalizált gazdaság válik a másik, marginális pólussá. Létrejön Quijano szerint a marginális gazdaság és a marginális munkaerő, amely csak látszólag őrzi meg „külső” jellegét, voltaképpen a monopol-tőke újratermelése mozzanatává válik, s ebben a minőségében és különböző formáiban (kisipar, kézművesség, szolgáltatás stb.) nem visszahúzódik, hanem kiterjed. Ez a marginális pólus tehát nem kívül esik a modern gazdaságon, hanem szorosan integrálva van abba, termelőként és fogyasztóként egyaránt. A monopol-tőke így hozza létre azokat a kizsákmányolási mechanizmusokat, amelyek a felhalmozást osztársadalmi méretekben kizárják vagy korlátozzák, a többletterméket elszívják, s még a társadalom legszegényebb rétegeit is kizsákmányolják.⁵⁸

Ez a megközelítés számunkra azért fontos, mert ami a munkanélküliség negatív felfogásában jogosan „diszfunkcionálisnak” látszott, az most pozitív oldalról funkcionális lett, s ezzel túlléptünk a latin-amerikai „klaszszikus” marginalitás-koncepción, amely a kizártságot, a „társadalmonkívüliséget”, részvétel hiányát hangsúlyozza. A marginálisok nincsenek a társadalmon kívül, nem a semmiből élnek, s attól, hogy nem kerülnek be a formális szektorba, még igen jelentős gazdasági szerepük, sőt politikai és kulturális vonatkozásban sem lebecsülhető jelentőségük van. A gyarmati országok nagy dolgozó tömegeit már Toynbee „*external proletariat*”-nak nevezte, utalva arra, hogy kívülhelyezett „proletariátusként” nagy szerepet töltenek be az anyaország gazdasági életében, s ha ez a világgazdasági funkciójuk azóta sokkal összetettebb lett is, jelentősége csak növekedett. Ez a „marginalitás” problematikájának bizonyos értelemben a végpontját jelenti. A marginalitás ennyiben „mítosznak” bizonyult, hiszen szó sincs arról, hogy ki lennének zárva a társadalomból, amint az eredeti „negatív” felfogás feltételezte, ellenkezőleg, aktív részvételük, nagyon fontos szerepük van abban.⁵⁹ A magunk részéről ezért igyekeztünk a „deficités” makro- és mikrogazdaság egész szociológiáját, s a marginális osztályok főbb rétegeit gazdasági funkciójukban és szociális szerepükben bemutatni.

A marginális osztályok — akárhogy nevezzük is őket — pozitív megközelítése, funkciójának bemutatása arra is választ ad, hogyan polarizálódik a foglalkoztatottság szerint a társadalom, miért jelent privilegiáltságot a formális szektorba jutás egyáltalán, de arra is, hogy a monopoltőkének való külső, szervetlen alárendelés hogyan marginalizálja tulajdonképpen az egész társadalmat — az értelmiség, a középrétegek, sőt a magánburzsoázia marginalizálása a „külső” nyomás révén — anélkül, hogy a marginalitás fogalma inflálódna vagy redundáns lenne. A szó valódi értelmében ez nem sodorja őket bele a marginális osztályokba, amelyeknek alapvető jegye a foglalkoztatottságon kívüliség, amelyben társadalmi méretekben a munkaerő kritikus méretű, krónikus kihasználatlansága, az egész társadalom munkaereje alulfoglalkoztatottsága és az egész felhasználás perverz, alulfejlett jellege mutatkozik meg.

A munkaerő normális újratermelése a kapitalizmusban feltételezi nemcsak annak teljes ciklusát, az emberi élet valamennyi mozzanatának legalábbis elemi szinten való újratermelését, hanem a termelési és fogyasztási egységek, a munkaerő felhasználása (termelés) és újratermelése (háztartás) szférájának elválasztását is az „ipari” társadalomban. A perifériális kapitalizmus ebben a vonatkozásban is rearchaizál avagy neotradicionális viszonyokat teremt. A munkaerő újratermelésének jelentékeny részét nemcsak áthárítja a „tradicionális” szektorra, hanem a modern szektor kivételével magát a termelést is rearchaizálja a termelés és fogyasztás (háztartás) újraegyesítésével. A marginális osztályok jellemzője éppenséggel az, hogy a termelés és a háztartás nem válik el egymástól, a család-rokonság élete alig differenciáltan fogadja vissza magába a termelő funkciókat, s egy sajátos termelő-fogyasztó komplex életmód jön létre, hiszen sohasem megy végbe a munkaidő és szabadidő elválása, sőt megkülönböztetésének is alig van értelme. A munkahely többnyire otthon is és viszont, avagy a munkahely az utca általában, a város meghatározott részei stb. stb., de „munka” közben sokszor az idő agyonütése okozza a legtöbb gondot. Ugyanakkor éppoly gyakran fordulnak elő a „fekete” foglalkoztatottságban az agyondolgoztatás szélsőséges esetei is az informális szektoron belül.

Számos európai absztrakció és evidencia nem működik tehát a marginális osztályok leírásában, amelyeket a leginkább sajátos életmódjuk felől lehet jellemezni, s ez szabja meg munkamódjukat is, mint egy heterogén nagy komplexumot a szorgos munkától a naplopásig és bűnözésig, a nyomornegyedek „magánéletétől” a szervezett bűnözés „nyilvánossá-

gáig". Az utóbbi évtizedek fejleményei a minimális bér és a minimális megélhetési költségek, az elemi emberi életkörülmények minden európai elképzelését felborították, s a pauperizáció folyamatát elmélyítették. A marginális osztályokon belüli differenciálódás is elég határozottan előrehaladt a fent említett vonalak mentén, de minden újabb külső hatás felborította és újjáalakította a struktúrát, s dinamizálta a belső mobilitást, beleértve a formális-informális szektor, a falu-város, a rétegek stb. közötti „ingázást”.

A legmélyebbre leszorítottak és a legjobban kizsákmányoltak világában mégis lehet szervező és osztályozási elveket találni. Az említett horizontális rétegek mellett a marginális osztályok rétegződnek vertikálisan is a termelési szervezet társadalmi-technikai fejlettsége szerint, de nemkülönben az urbanizáltság, a formális szektorhoz tartozás, a falutól való elszakadás — oda- és visszavándorlás — mértéke szerint, ami generációs struktúraként is megragadható. Ugyanilyen rétegképző elv a települések jellege és a „szomszédsági közösségek” szervezettsége a viszonylag rendezett szegénynegyedektől a valódi járdalakókig, de az életmód is a deviáns formák mértéke szerint (bűnözés, maffiázás, alkoholizmus, prostitúció, lumpentevékenységek stb.), ami tulajdonképpen nem egyéb, mint sajátos perverz formája a társadalmi jövedelem újraelosztási mechanizmusának. Ez a belső rétegződés mind komplexebb struktúrává válik, amelyben a meghatározottságok és a tevékenységformák többszörösen átfednek — a bűnözés például sokaknak alkalmi, esetleges tevékenysége, másodlagos, mondhatni „informális” szektora a formális-legális tevékenysége mellett —, s ha nem is lehetetlenné, de igen nehézvé teszik a differenciált struktúrák megragadását, amelyhez még alig áll rendelkezésre konceptuális és fogalmi apparátus. A marginális osztályok problémája tehát sokkal inkább, mint a társadalmi tagozódás vizsgálatának egésze a fejlődés-tudományok feladatait jelzi, azt a nyugtalanító érzést, hogy a tudomány még alig tudja megragadni és a széles közvélemény számára közvetíteni azt a fenyegető katasztrófát, amely nemcsak a harmadik világot, hanem a globalizáció révén az egész emberiséget fenyegeti.⁶⁰

III. TÁRSADALMI TAGOZÓDÁS ÉS TÁRSADALMI FORMÁCIÓ A FEJLŐDŐ VILÁGBAN

Vizsgálatunk összegezéséhez és az összkép felvázolásához vissza kell térnünk az első részben, a struktúraformáló tényezőkről mondottakhoz annyiban, hogy az ott kifejtett általános elméleti modellt a társadalmi tagozódás konkrét kifejtése révén megerősítve látjuk. Zárófejtegetéseinkben ezért nem kívánjuk mindezt felidézni, csak néhány alapvető tanulságot vonunk le az elemzésből:

1. A fejlődő világ társadalmi struktúrája nem elemezhető az önmagában vett gazdasági vagy termelési-tulajdonviszonyra alapozva, hanem már a legerősebb elvonatkoztatásnál is a gazdasági-társadalmi és politikai tényezők bonyolult komplexumát kell kiindulópontnak tekinteni, mivel a politika és a gazdaság szférái a fejlődő világban többszörösen összekapcsolódnak és átfednek, s ennyiben elválaszthatatlanok egymástól, ahogy ezt az állam struktúraformáló szerepe már eleve mutatja.

2. A komplex társadalmi-gazdasági és politikai közelítés a társadalmi struktúra dinamikájához még mindig csak az alapvető elvonatkoztatás, ami a társadalom „csontvázát” adja, s amire a társadalmi test konkrét szövődése felépül. Ez utóbbit azonban az etnikai, vallási és kulturális tényezők sokasága alakítja ki egy-egy adott társadalomban, bár itt is vannak jellegzetes kontinentális struktúrák, mint a spanyolok részvétele a társadalmi piramis csúcsán, az indián őslakosságé pedig annak alján, a belső gyarmatokon és a városi nyomornegyedekben Latin-Amerikában, a kínai kereskedelmi burzsoázia szerepe Délkelet-Ázsiában, az „ázsiai” kereskedelmi burzsoázia és az európai lakosság sajátos helyzete Fekete-Afrikában stb.

3. A világrendszer az egyes országok társadalmi struktúrájában nemcsak általában vett kondicionáló tényező, hanem sajátosan és konkrétan megszabja az adott társadalom nemzetközi arculatát és szerepét, s fordítva, egy adott társadalmi struktúra világosan kifejezi az adott ország helyét a világban. A világrendszer kettősen jelentkezik, közvetve a belső struktúrák dinamikájában, tehát interiorizálva és közvetlenül a nemzetközi munkaerő jelenlétében és struktúramódosító szerepében, jelentkezenek bár a „vendégmunkások” a társadalmi hierarchia csúcsán (szak-

értők, üzletemberek), középtáján (szakmunkások) avagy alján (képzetlen munkaerő).

4. Az eddig felrajzolt ív, amely komplexebbé tette a struktúraformáló tényezőket, még nem ad megfelelő választ a valóságos struktúrák mibenlétére. Feltételez ugyanis — mintegy homogenizációs hatásként — egy megfelelést, adekvációt az egyes ország „mikro”- és a világrendszer „makrostruktúrája” között, mondhatni, a belső heterogenizációt is a homogenizáció eredményének fogja fel. Voltaképp minden egyes ország társadalmi tagozódása markánsan történelmi termék, nevezetesen több történelmileg kialakult struktúra egymásra helyezése, amelynek során a korábbi struktúrák nem teljesen bomlanak és szívdógnak fel, hanem heterogén elemként belekerülnek az újabb struktúrába, s ez a folyamat többször is lejátszódik. Azt szeretnénk érzékeltetni, hogy ezek a „fosszilis” maradványok éppenséggel „nem-adekvációjuk” révén töltenek be szerepet az új struktúrában, vagyis a heterogenizáció folyamata — a tőkebehatolás nyomán — nemcsak abban áll, hogy szétbontja a korábban egységes struktúrákat — pl. a parasztság „felbomlása” —, hanem abban is, hogy mesterségesen megőrzi és új szerepbe illeszti bele a korábbi maradvány-struktúrákat (a párszí „kereskedő kaszt” szerepe az indiai iparosításban stb.). Így épül össze organikus szintézissé végül is egy országban annak sajátos története és a világrendszer hatás-története.

Rendkívül fontos tényező a kontinentális történelem meghatározó szerepe, amely a középszintű elmélet szerepét tölti be a harmadik világ általános és országainak egyes szintjei között. A nagy kontinentális egységek, mint Latin-Amerika, Közel-Kelet, Fekete-Afrika és Délkelet-Ázsia minden tarkaságuk ellenére közös történelmi háttérrel, s ebből adódóan közgazdasági, politikai, kulturális és etnikai tényezők rendszerével rendelkeznek. Ha most feltesszük a kérdést, hogy az egyes alapvető osztályok mennyiben alakultak ki, milyen volt történelmi és milyen jelenlegi szerepük, „osztálytudatuk”, milyen osztályok „helyettesítették” az „európai” modern osztályokat — a proletariátust és a burzsoáziát — és a világrendszer „demonstrációs effektusa” révén milyen „kölcsonzott” tudattal, akkor az egyes kontinenseken a mindenütt meglévő egyedi sajátosságok ellenére a főszereplők közös arculata világosan kitűnik. Latin-Amerikában viszonylag fejlett, monopolista burzsoázia van, amelynek éppenséggel a fejlettsége mutatja igazán a periferiális burzsoázia gyengeségét és külső függését. Ez utóbbit viszont egész közvetlenül láthatjuk a kialakulatlan afrikai burzsoáziánál, s középponton a délkelet-ázsiai fejlődésben. Ezért

nem véletlen, hogy az egyes kontinensek szociológiája és politológiája jellegzetesen eltér egymástól, s a közös eszmeáramlatok ellenére erősen polemizál is egymással. Közös nyelvre való lefordításuk, amelyet megkíséreltünk, csak azáltal válik lehetségessé, ha megvizsgáljuk az eredeti társadalmi formációik és a világkapitalizmussal való szintézisük sajátosságát.

Egészében véve, az arányokat tekintve az a kép tárul elénk, hogy az öt alapvető osztály számszerű arányát tekintve mintegy 3–5% ésik az uralkodó osztályokra, ami Latin-Amerikában nagyobb, Fekete-Afrikában kisebb méretű uralkodó osztályok között ingadozik. A középosztályok aránya 15–20%, megint csak a fenti ingadozással, s általánosságban ez mondható el a társadalom 5–10%-át kitevő munkásosztályokról is, amelyek egyes fejlett országokban természetesen a 15%-ot, sőt a 20%-ot is elérhetik, ugyanakkor a másik póluson akár teljesen is hiányozhatnak. Ezt a másik pólust a legeslegfejletlenebb országok képviselik, ahol a parasztság aránya a 90%-ot is meghaladhatja, átlagos esetben azonban annak aránya 30–50% között mozog, kétségtelenül a legnagyobb Fekete-Afrikában, s még mindig igen jelentős Délkelet-Ázsiában. A marginális osztályok a fejlettség termékei, 30–50%-os arányuk is eszerint ingadozik, tehát a legnagyobb Latin-Amerikában, s valamivel kisebb Délkelet-Ázsiában, s még csekély, de igen gyorsan növekvő a globális válság szorításában leginkább vergődő Fekete-Afrikában.

A hetvenes és nyolcvanas évek megmutatták, hogy a harmadik világ legújabb fejlődése tulajdonképpen a világkapitalizmus kialakulásának és terjeszkedésének legújabb fejezete. A kapitalista és szocialista világrendszer elválásával valójában a harmadik világnak csak kevés országa tudott kitörni a szocialista fejlődés felé az európai szocialista országok igen intenzív támogatásával, s ennek a mezőnynek a gyors kiszélesedése illúzióknak bizonyult. A fejlődő világ döntő többsége tehát — sokszor vezető politikusai minden erőfeszítése ellenére — a kapitalista világrendszer szerves része maradt, s ezért a társadalmi tagozódás dinamikáját is úgy kell felfognunk, mint egy sajátos perifériális kapitalizmus előrehaladását. Ennek felismerését az is nehezíti, hogy a nyolcvanas évek elejétől ez a perifériális kapitalista fejlődés még jobban divergál a centrum kapitalizmusától, mint korábban. Azonban nem zárhatjuk ki annak a lehetőségét sem, hogy a világfejlődés egészében ne erősödjének fel a homogenizációs tendenciák egy későbbi periódusban, s ennek megfelelően a kapitalista

jegyek ne mutatkozzanak meg markánsabban és közvetlenebbül a fejlődő országok társadalmi struktúrájában.

A világkapitalizmus terjeszkedése a fejlődő világban mint általános tendencia azt jelenti, hogy a társadalmi progresszió sokkal inkább az elmentmondásos fejlődés révén tör utat magának, mint korábban gondoltuk, s a harmadik világ országai „szocialista” fejlődése — és az azt képviselő osztályok megjelenése — hosszabb történelmi előkészületet igényel. Ezért a jelenlegi elemzés számára fogalmi keretül a függő kapitalizmus társadalmi formációja kínálkozik a fejlődő világban, mégpedig annak kontinentális variációiban és helyi formáiban, s ezen belül kell a társadalmi progresszió és a progresszív osztályok fogalmát értelmeznünk, s az ahhoz való, az eddigieknél jóval differenciáltabb viszonyunkat, mind elméleti, mind pedig politikai szinten kialakítanunk.

JEGYZETEK

¹ Jelen tanulmányunk egy hosszabb kutatás összegzése és számos ponton való továbbvitele. A fejlődő országok társadalmi struktúrájára vonatkozó általános koncepciókat (Ágh, 1981) ismertettük. Részletesen foglalkoztunk az uralkodó osztályokkal (Ágh, 1983b), a munkásosztállyal (Ágh, 1983.), a parasztsággal (Ágh, 1983a) és a marginálisokkal (Ágh, 1982) tanulmányainkban. Ezeknek a tanulmányoknak az anyagát részben felhasználtuk ugyan, de az újabb szintézis igényével, ugyanakkor természetesen az említett tanulmányok az adott összefüggésekben jóval részletesebb elemzést tartalmaznak és a vonatkozó szakirodalom szélesebb körű kritikai értékelését teszik lehetővé.

² Idézett tanulmányainkban a fenti elméleti problémákat, különösen az államkapitalizmus kérdését mélyrehatóbban vizsgáltuk, így erre csak az uralkodó osztályok kapcsán fogunk visszatérni, s itt eltekintünk a fejlődés-, illetve függőségi elméletekkel kapcsolatos óriási nemzetközi irodalomra való hivatkozástól is. A nemzetközi irodalomra való kitekintést inkább az egyes osztályokkal kapcsolatos konkrét kérdések kapcsán igyekszünk megadni.

³ A mezőgazdaságtól az iparig és szolgáltatásokig terjedő átstrukturálódásnak óriási statisztikai anyaga van a legkülönbözőbb ENSZ kiadványokban, főleg az ILO anyagaiban. A nemzetközi statisztikák ezirányú kritikai feldolgozását főleg két tanulmány végezte el (Sejnisz—Eljanov, 1983 és Pokatajeva, 1982). A korábban születettek közül említhető még Medovoj—Jaskin (1975) tanulmánya is. Korábbi írásainkban a nemzetközi statisztikák alapján összeállított táblázataikat részletesen idéztük és feldolgoztuk, a jelen tanulmányban csak fontosabb részleteiket, végkövetkeztéseiket idézzük fel, a fenti tanulmányokra utalva. Ezt a problematikát átfogóan kifejtettük már. (Ágh, 1984)

⁴ A Clark-féle modell alkalmatlanságára már többen rámutattak, például Sachs (1977: 214), főleg Latin-Amerika esetében. Itt szeretnénk megjegyezni, hogy a fog-

lalkoztatottság és a vele kapcsolatos magyar kifejezések rendkívül nehézkesek, az angol terminológia (*employment*) viszont nagy könnyedséget tesz lehetővé a munkanélküliség (*unemployment*), a részleges munkanélküliség (*underemployment*) vagy az önállók (*self-employd*), az alkalmazottak (*employed*) stb. stb. megfogalmazásával, ezért a továbbiakban az angol terminusokat is alkalmazzuk a nehézkes, félreérthető és a közvetlen összefüggéseket verbálisan is elrejtő magyar terminusok mellett.

- ⁵ A közép- és alacsonyabb osztályok mint ellen-elit szerepét részletesen kibontja Dagnaud és Mehl könyve (1983). Ez egy francia kutatócsoport hosszabb távú munkájának összefoglalása. Az elitek szerepét a szub-imperialista rendszerekben markánsan jellemzi Petras–Morley (1981). Itt jegyeznénk meg, hogy Cseskov (1979) tulajdonképpen a szocialista országok helyzetét vetíti ki, amikor azt fejtegeti, hogy a nyugati szakirodalomban csak a legutóbbi időkben kerültek az uralkodó osztályok az érdeklődés középpontjába.
- ⁶ A szovjet szakirodalom fejlődéséről jó beszámolót ad Li (1984), amelyet a továbbiakban felhasználunk. A fejlődő országok politikai rendszerével és uralkodó osztályaival foglalkozó munkák közül Entin (1978) és Csirkin (1980) könyveit emelnénk ki. A szovjet kutatások jó áttekintését adja Li (Szerk.) (1978).
- ⁷ Kiindulópontként utalnánk Lasswell et al (1952) munkájára, amelyet G. A. Almond, S. Huntington, R. A. Dahl, C. W. Mills és sok más szerző munkája követett, s átfogó jelleggel Welsh (1979), illetve Bottomore (1982) összefoglalójára. A hatvanas években a M. I. T. kutatóprogramja keretében a fejlődő országok elitjeiről több monografikus feldolgozás született (F. Frey, W. Quandt, M. Zonis, L. and N. Roos munkái), amelyek az algériai, a török, az iráni stb. fejlődést vizsgálták meg behatóan.
- ⁸ Frank, Wallerstein és Amin közismerten a világosztályok problematikáját vezették be a marxista elemzésbe, érdeklődésük középpontja azonban mindvégig a proletarizáció folyamata volt, amelynek általuk adott elemzése legalábbis sugallta, hogy a fejlődő világ igazi proletárja a marginális ember. Ez a megközelítés főleg a latin-amerikai szakirodalomban terjedt el, de a fanoni tradíciókhoz kötődve felbukkant Afrikában is. A nyugati országok marxistái a polgári szakirodalom modernizációs elitjével szemben az „igazi proletárt” keresték a harmadik világban.
- ⁹ A katonaság sajátos szerepére a harmadik világban, illetve azok uralkodó osztályai-ban sajnos nem tudunk részletesebben kitérni, csak megjegyezzük, hogy a nyugati szakirodalom szerint is nő a szerepük a fejlesztési feladatok végrehajtásában. Vö. pl. Horowitz (1982). Arra is csupán utalni tudunk, hogy az afro-ázsiai térségben a hatvanas és hetvenes évtizedek a hivatalszervezet eredeti felhalmozásának időszaka voltak, amikor a beruházások és a nemzeti jövedelem tekintélyes hányadát erre fordították, úgyhogy ezt az időszakot az állami burzsoázia önfinanszírozása korának nevezhetjük.
- ¹⁰ Inozemcev (1974) (eredetileg 1970-ben jelent meg Moszkvában; mi az 1974-es magyar kiadást használjuk.) XXXII. fejezetében (Mirszkij–Pokatajeva, 1974: 570–577) rendkívül érdekes, friss és problémaérzékeny megközelítést találunk, amely számos tekintetben előlegezte a marxista kutatások fejlődését, de még ez a rangos összegezés sem tudta akkor feloldani az uralkodó osztályok negatív, a közép- és alacsonyabb osztályok pozitív megközelítésének dilemmáját és a többszörös átfedésükből adódó ellentmondást.

- ¹¹ Kiemelendő Turner (1978: 75), aki igen rangos kritikáját adja a modern weberiánus koncepcióknak, a „hiányzó középosztály” tézisének stb. és elméletileg is megpróbálja összefoglalni a fejlődő országok osztályszerkezetének sajátosságait, kifejezetten utalva a kispolgárság döntő szerepére a katonai-állami adminisztrációban a Közel-Keleten.
- ¹² Roemer (1982) ezt a kérdést úgy általánosítja, hogy az osztály és kizsákmányolás megfelelésének elve hamis, nem felel meg a reális viszonyoknak.
- ¹³ Li, 1984: 6–11. A mű sokoldalúan jelzi a szovjet vitákat, szakirodalmat és annak helyes felismeréseit.
- ¹⁴ A kiterjedt szovjet vitákra és szakirodalomra megint csak utalni tudunk: lásd Li, 1984: 22–49.
- ¹⁵ I. Wallerstein közismert elméletének részletesebb tárgyalása helyett utalnánk az általa szerkesztett, immár nyolckötetes sorozatra, amelynek például Hopkins – Wallerstein (1980) kötetében Dixon tanulmánya az új nemzetközi munkamegosztás felől közelítve bemutatja az új kispolgárság dinamikáját a periférián és félperiférián (236–237.)
- ¹⁶ S. J. Patel, az UNCTAD egyik vezetője, ismert indiai közgazdász dokumentáltan kifejtette azt a véleményét, hogy a harmadik világ iparosítása változatlanul gyors ütemben halad előre. (Patel, 1984)
- ¹⁷ A „perverz” iparosítás latin-amerikai szakirodalmát és problematikáját jól összefoglalja: Sachs, 1977: 36–40. A másik két kontinenst illetően vö. Fransman (Ed.) (1982) és Sau (1981) összefoglaló munkákat.
- ¹⁸ Ez a felismerés határozottan jelentkezik Mirszkij – Pokatajeva tanulmányában (1974: 580–583), jelezve a munkásosztályok heterogenitását, a nagyipari munkásosztály kedvezményezett helyzetét és a többi réteg szoros összefonódását a parasztsággal stb. stb. A többi szovjet feldolgozás még sokáig megőrizte az „optimista” előrejelzéseket a homogenizálódó, gyorsan növekvő és a nagyipari proletariátushoz hasonló munkásosztályról – vö. pl. Braginszkij (Szerk.) (1983) –, de az ILO különböző kiadványai sem tudtak elszakadni ettől az optimista perspektívától még a hetvenes évek végén.
- ¹⁹ Az új szovjet viták eredményét ismét csak Li (1984: 52–53) munkája alapján összegezzük. Li a szakirodalom alapján maga is felhívja a figyelmet arra, hogy a kézműves tömegeknek a létszáma jóval meghaladja a nagyipari munkásokét, míg életszínvonaluk jóval alacsonyabb az utóbbiakénál. Ennek következtében nem osztálypolarizáció, hanem „középrétegesedés” (*oszerednyacsiványije*) megy végbe. Li utal a széles körű terminológiai vitákra a szovjet irodalomban, a munkásság, a városi alsóbb rétegek, a lumpenproletariátus stb. elhatárolásának nehézségeire. (Li, 1984: 57–58)
- ²⁰ A latin-amerikai koncepció [vö. pl. Cockcroft – Frank – Johnson Eds. (1972)] rövidesen felbukkant az afrikai vitákban is – elsőnek Arrighi (1967), majd Arrighi – Saul (1973, 1978) és markánsan jelentkezett az indiai vitákban is, főleg: Dandekar (1981).
- ²¹ A vita a radikálisok között is zajlott. Amin (1975) például kezdettől fogva élesen bírálta a munkásarisztokrácia-tézist munkájának Income distribution and the „privileged” worker című alfejezetében. Dandekar álláspontját is sokan vitatták Indiában, ahol a munkásosztály és parasztság avagy az ipar és a mezőgazdaság fejlesztése került a vita középpontjába (vö. pl. Mitra, 1977). A hetvenes évek végén, egy évtized távlatából Saul (1979a) is jelentősen módosította korábbi véleményét.

- ²² Taylor (1979: 237–242) a hangsúlyt erre a belső differenciálódásra helyezi, s kifejti, hogy a harmadik világ termelési módjának sajátosan strukturált proletariátus felel meg.
- ²³ Emmanuel (1982) (eredetileg franciául) azt fejtegeti, hogy az *appropriate technology* fokozza az alulfejlődést, amiből csak a legmodernebb technológia segítségével lehet kitörni.
- ²⁴ Warren (1980) körüli vitákra szeretnénk elsősorban utalni.
- ²⁵ Li: 1984: 59–60. A nem-proletár dolgozó tömegek kapcsán külön hangsúlyozza a gazdaság sokszektorúságát és a neotradicionális viszonyokat.
- ²⁶ Csajanov *The Socio-Economic Nature of Peasant Farm Economy* című tanulmányából Wolf alapján idézünk (in: Service-Saalins–Wolf 1973: 336–338). Wolf maga egy 1931-ben megjelent gyűjteményes kötetből idéz. Csajanov angolul is megjelent Chayanov (1966), ugyanakkor, amikor Wolf (1966). Csajanovra a továbbiakban még visszatérünk.
- ²⁷ Vö. Goodman-Redclift (1981), amely behatóan tárgyalja a kérdés történetét és elméletitörténetét. Színvonalas feldolgozása Kautsky és Lenin agrárkoncepciójának, Sau (1978), Lenin munkásságát illetően a legutóbb Kingston–Mann (1984) érdemel említést.
- ²⁸ Leeds (1977: 228), Roseberry (1983: 75) alapján.
- ²⁹ Stavenhagen (1978: 34–35), Roseberry (1983) alapján.
- ³⁰ Steward et al. (1956: 505), Roseberry (1983: 80.) alapján.
- ³¹ Roseberry (1983: 84) voltaképp a proletarizáció terminusa ellenére igen árnyaltan mutatja be a heterogenizáció folyamatát, s a paraszti osztályok divergenciáját mint a világkapitalizmushoz való alkalmazkodás folyamatát írja le.
- ³² Shanin (1983: 71), idézi S. Amin (1984: 23.).
- ³³ Mencher (Ed.) (1983) a X. International Congress of the Anthropological Sciences anyagát tartalmazza a parasztkérdés vitájában, amelyben R. Rapp érvelt a proletarizáció, A. Warman a „termelési mód” megközelítés mellett S. Silverman pedig felvázolta tanulmányában a kérdés történetét. Vö. már korábban Silverman (1978: 49–69).
- ³⁴ Az egész nemzetközi marxizmusra kiterjedő indiai vita teljes anyagát feldolgozta Harris (1980). A vita gyakorlatilag még most is folytatódik az *Economic and Political Weekly* hasábjain és másutt, összefonódva az újabb keleti vitákkal.
- ³⁵ Thorner szerepére utal Hobsbawm (Ed.) (1980) tanulmánykötete, különösen S. Aass tanulmánya (Hobsbawm [Ed.] (1980: 221–222), amely szerint Thorner mikroszinten elfogadta, makroszinten korrigálta Csajanov koncepcióját. Az utóbbi években szinte divatossá vált Csajanov koncepcióját a legkülönbözőbb fejlődő országokban „tesztelni”, és viszont, a fejlődő országokat tesztelni és tipizálni Csajanov alapján. Ezek egész gyűjteményét prezentálja legutóbb Chibnik (1984: 335–340), amely ugyancsak megerősíti az elmélet mikroszintjét, de kritizálja – éppen Thorner nyomán – makroszintjét, vagyis azt, hogy a családi munkaerő növekedése általában kielégíthető lenne új föld vétele vagy bérlete által. Thorner átfogó Csajanov-értelmezése Csajanov könyvének 1966-os, általunk idézett kiadásához csatolva jelent meg, akárcsak a másik Csajanov-követő B. Kerblay méltatása. A Csajanov-vita egyébként áthatja a Shanin (Ed.) (1971, 1979.) kötetet is. U. Patnaik érdemi válaszát (1979) a

- magunk részéről a *Social Scientist* (India) 103. és 104. száma (1981 december és 1982 január) alapján idézzük.
- ³⁶ Thorner (1971, 1979: 159), Kerblay (1971, 1979: 205).
- ³⁷ Patnaik (1979: 30). Részletesen, nagy statisztikai anyagon kibontja a lenini és csajanovi koncepció közötti különbséget is.
- ³⁸ A hatalmas latin-amerikai szakirodalmat jól összegzi Goodman—Redclift (1981) valamint Roxborough (1979: 91—106.) *Rural Social Structure* című fejezete. Mint ismeretes, a latin-amerikai mezőgazdaság eredendően kapitalista jellegét A.G.Frank vette fel.
- ³⁹ A délkelet-ázsiai (indiai) parasztság alávetését Sau (1978) írja le átfogóan, az indiai parasztság differenciálódását illetően vö. Bêteille (1974).
- ⁴⁰ Vö. Saul—Woods (1971, 1979: 103—114). Ők idézik Fallers (1961) tanulmányát, s fejtik ki, hogy a kapitalista környezetbe való integrálódás egyben differenciálódás is volt, s afrikai parasztságok, azaz különböző paraszti osztályok jöttek létre. Vö. még erről Arrighi—Saul (1973, 1978: 284—297).
- ⁴¹ Post (1977: 241—250) volt úttörő ebben a vonatkozásban, vö. még Amin (1975/a 154—159), illetve Cliffe (1982). A legutóbb az afrikai mezőgazdaság fejlődéséről, Csajanov elméletét is számbavéve, vö. Levi—Havinden (1982).
- ⁴² A fentiekben Hyden (1980 és 1983) koncepcióját foglaltuk össze. Colburn (1982) áttekinti a paraszt-kutatás legutóbbi szakirodalmát, s benne Hyden koncepcióját.
- ⁴³ Az afrikai parasztságok „munkamegosztásának” modelljét részletesen leírják a Gutkind—Wallerstein (Eds.) (1976) tanulmányai.
- ⁴⁴ A különböző gazdasági formák — ültetvényes, telepes és kisparaszti — „ökonómiájának” összehasonlítását Afrikában széles anyagon elvégezte Ivanov (1974).
- ⁴⁵ Meillassoux (1981). Elméletének előzményei P. R. Rey, C. Palloix és S. Amin munkásságában keresendők, éppen ezért a velük való polémiaiban, őket meghaladva fejt ki nézeteit.
- ⁴⁶ Saul (1981: 264—265) vizsgálja az afrikai parasztforradalom várakozásait és a középparasztság vezető szerepét.
- ⁴⁷ A már ismertetett problémák összegeződve jelentkeznek Demin (1978) művében. Vö. még Levkovszkij (Szerk.) (1981).
- ⁴⁸ Vö. Legutóbb Gilbert—Gugler (1982), illetve korábban Munsu (1975).
- ⁴⁹ A legismertebb és legsikeresebb ezek közül a Harris—Todaro modell, vö. Todaro (1977: 215—226) 14. fejezet (*Rural to urban migration*).
- ⁵⁰ A marginális tömegek elméletének kialakulását és fejlődését illetően vö. Roxborough (1979: 82—90), Lloyd (1982: 59—71, 102—107, 119—124), Katz (1980: 27—31). A téma komplex, átfogó kifejtését adja India példáján Mukherji (1981).
- ⁵¹ A politikai — és gazdasági — részvétel fogalmát eredetileg M. Weiner és J. LaPalombara állították elméletük középpontjába a fejlődő országok elemzésében. Tanulmányaik — Weiner—LaPalombara (1966, 1966a) — a Weiner (Ed.) (1966) kötetben közvetlenül kapcsolódnak az urbanizáció elemzéséhez (Ginsburg 1966), amelyben már a modernizáció nyelvezetén megfogalmazódik a konfliktus: van urbanizáció, de nincs városi életmód (*urbanism*), mivel a munkanélküliek nagy tömege révén a fejlődő világ városai „kevésbé hatékony modernizáló közegek” (Weiner (Ed.) 1966: 136). Vö. még Balandier (1970). A téma újabb irodalmát illetően vö. Lomnitz (1977), Schadel et al. (Eds.) (1978), Gudeman (1978), Butterworth—

- Chance (1981), Lloyd (1980), valamint The Urban Informal Sector: Case Studies and Critiques és The Urban Informal Sector: Critical Perspectives a *World Development* 1978 júliusi és szeptember – októberi számaiban.
- ⁵² Az *underclass* problematikában a kezdeményezés G. Myrdaltól származott. A marginalizáció problémája igen eltérően – annyiban mégis hasonlóan, hogy a többszörös hátrányos helyzet jelenségéről van szó –, de jelentkezik hazánkban is, vö. Huszár István főreferátumát és Böhm Antal összefoglalóját a Magyar Szociológiai Társaság 1981. áprilisi konferenciájáról (Társadalmi Szemle, 1981. 6. sz.).
- ⁵³ Idézi Todaro (1977: 135).
- ⁵⁴ A jövedelmi polarizációról Wilber (Ed.) (1983) több tanulmánya közül elemzést, elsősorban azonban I. Adelman kutatásai érdemelnek említést (1983).
- ⁵⁵ Vö. például Peccei (1984: 78) közölt összeállítást „A világ megnyomorítottjai” címszó alatt, vagy az általa idézett Hopkins (1980). Vö. még ILO 1979.
- ⁵⁶ World Development Report (1980) Poverty, growth and human development című fejezet.
- ⁵⁷ Cardoso – Faletto (1979) követi végig ennek a kettős piacnak a fejlődését a latin-amerikai iparosítás történetében.
- ⁵⁸ Főként Cardoso képviseli azt a törekvést, hogy a marginalitás *A tőke* munkanélküli-ség-koncenpciója alapján feldolgozható, míg vele szemben Quijano (1980: 254 – 288) részletesen kimutatja a perifériális fejlődés sajátosságait.
- ⁵⁹ Jellegetes, hogy Amin (1980: 151) táblázata szerint a munkanélküliek (*unemployed*) nem rendelkeznek semmiféle jövedelemmel. Ezzel a negatív megközelítéssel szemben jelentett nagy fordulatot Perlman (1979) könyve, amely bemutatta a marginalisok „pozitív” szerepét, s ezzel megkérdőjelezte az egész problematikát.
- ⁶⁰ Amint a legutóbbi feldolgozások mutatják, a szakirodalom egyre növekvő része van tudatában a marginalis osztályok problematikája radikálisan új és fenyegető jellegének. Vö. Pons (1980: 522 – 532) a téma irodalmáról és Sahli (1981: 489 – 498). Amint azonban a *L'Histoire* 1982 márciusában a Roger Chartier francia történésszel készített interjú mutatja, a „marginalitás” jelenségét még igen sokan azonosítják a „társadalmon kívüliség” fogalmával és világtörténelmi folytonosságában tekintik a középkori európai nyomorúságtól a mai harmadik világig, elmosva az utóbbi problematikájának radikális újszerűségét.

IRODALOM

- Adelman, J. (1983): Growth, Income Distribution and Equity-oriented Development Strategies. In: Wilber (1983).
- Alavi, H. (1982): The Structure of Peripheral Capitalism. In: Alavi, H. – Shanin, T. (Eds.) (1982).
- Alavi, H. – Shanin, I. (Eds.) (1982): Introduction to the Sociology of „Developing Societies”. Macmillan, London.
- Amin, S. (1975): Accumulation on a World Scale. Monthly Review Press, New York.
- Amin, S. (1975a): The dynamics and limitations of agrarian capitalism in Black Africa. In: Amin (1975).

- Amin, S. (1980): *Class and Nation*. Heinemann, London.
- Amin, S. (1984): Of Peasants and Peasant Movements. *Economic and Political Weekly*, január 7. Bombay.
- Arrighi, G. (1967): International Corporations, Labor Aristocracies, and Economic Development in Tropical Africa. In: Rhodes (Ed.) 1970.
- Arrighi, G. – Saul, J. (1973, 1978): Class Formation and Economic Development in Tropical Africa. In: Bernstein 1973, 1978.
- Ágh Attila (1981): Társadalmi struktúra-kutatás a harmadik világban. *Szociológia*, 2.
- Ágh Attila (1982): A „marginalitás” problémája a fejlődő országokban. *Elmélet és politika*, 2.
- Ágh Attila (1983): Az államkapitalizmus és az iparosítási imperatívusz. II. Tanzániai iparfejlesztés és a munkásosztály fejlődése Tanzániában (1960–1981). Kézirat. Elmaradottság és modernizáció. Műhelytanulmányok. MTA Szociológiai Kutató Intézet.
- Ágh Attila (1983a): Ujamaa-szocializmus Tanzániában. A fejlődő országok múltja és jelene. ELTE.
- Ágh Attila (1983b): Uralkodó osztályok Fekete-Afrikában. Kézirat. Elmaradottság és modernizáció.
- Ágh Attila (1984): Quelques theses sur la correlation entre l'emploi et l'industrialisation dans le Tiers Monde. Előadás a „Mobilité sociale et class ouvrière en formation dans les pays arabes” című konferencián. Algir.
- Balandier, G. (1970): Socio-cultural Unbalance and Modernization. In: Eisenstadt (1970).
- Bernstein, H. (Szerk.) (1973, 1978): *Underdevelopment and Development. The Third World Today*. Penguin Books, Harmondsworth.
- Béteille, A. (1974): *Studies in Agrarian Social Structure*. Oxford University Press, Delhi.
- Bottomore, T. B. (1982): *Elites and Society*. Penguin Books. Harmondsworth.
- Braginszkij, M. I. (Szerk.) (1983): *Rabocsij klassz Afriki*. Nauka, Moszkva.
- Butterworth, D. – Chance, J. K. (1981): *Latin American Urbanization. Urbanization in Developing Countries*. Cambridge University Press.
- Cabral, A. (1969): *Revolution in Guinea*. Monthly Review Press, New York.
- Cardoso, F. H. – Faletto, E. (1979): *Dependency and Development in Latin America*. University of California Press, Berkeley – Los Angeles – London.
- Chayanov, A. V. (1966): *The Theory of Peasant Economy*. Richard Irwin, Homewood, Illinois.
- Chibnik, M. (1984): A Cross-cultural Examination of Chayanov's Theory. *Current Anthropology*, június.
- Clark, C. (1951): *Conditions of Economic Progress*. Macmillan, London.
- Cliffe, L. (1982): Class Formation as an „Articulation” Process. In: Alavi – Shanin (Szerk.) (1982).
- Cockroft, J. D. – Frank, A. G. – Johnson, D. L. (Eds.) (1972): *Dependence and Underdevelopment. Latin America's Political Economy*. Anchor Books, New York.
- Cohen, D. L. – Daniel, J. (Eds.) (1981): *Political Economy of Africa*. Longman, London.

- Colburn F. D.* (1982): Current Studies on Peasants and Rural Development: Applications of the Political Economy Approach. World Politics, április.
- Cseskov, M. A.* (1979): Krityka predstavlenij o pravjascsih gruppah razvivajuscsihszja sztran. Nauka, Moszkva.
- Csirkin, V. E.* (1980): Burzsuaznaja politologija i gyejsztvityelnoszty razvivajuscsihszja sztran. Mezsdunarodnije odnosenyija, Moszkva.
- Dagnaud, M. – Mehl, D.* (1983): Elite, Sub-elite, Counter-elite. Social Science Information, 6. SAGE, London.
- Dandekar, V. M.* (1981): Peasant – Worker Alliance: Its Basis in the Indian Economy. Orient Longman, Calcutta.
- Demin, L. M.* (1978): Szvojebrazije roli lumpensztva v szocialnoj sztruktüre razvivajuscsihszja sztran. In: Li (Szerk.) (1978: 179 – 188).
- Eisenstadt, S. N.* (Ed.) (1970): Readings in Social Evolution and Development. Pergamon Press, Oxford.
- Emmanuel, A.* (1982): Appropriate or Underdeveloped Technology? John Wiley, Chichester.
- Entin, L. M.* (1978): Polityicseszkiye szisztyemi razvivajuscsihszja sztran. Nauka, Moszkva.
- Fallers, L. A.* (1961): Are African Cultivators to be Called Peasants? Current Anthropology, Vol. 2. No. 2.
- Fransman, M.* (Ed.) (1982): Industry and Accumulation. Heinemann, London.
- Furtado, C.* (1983): The Brazilian „Model” of Development. In: Wilber (Ed.) (1983: 324 – 333).
- Gilbert, A. – Gugler, J.* (1982): Cities, Poverty, and Development. Oxford University Press. Delhi – Bombay – Calcutta-etc.
- Ginsburg, N.* (1966): The City and Modernization. In: Weiner (Ed.) (1966).
- Goldthorpe, J. E.* (1975): The Sociology of the Third World. Cambridge University Press, Cambridge.
- Goodman, D. – Redclift, M.* (1981): From Peasant to Proletarian. Capitalist Development and Agricultural Transitions. Basil Blackwell, Oxford.
- Gudeman, S.* (1978): The Demise of a Rural Economy: from Subsistence to Capitalism in a Latin American Village. Routledge and Kegan Paul, London.
- Gutkind, P. – Wallerstein, I.* (Eds.) (1976): The Political Economy of Contemporary Africa. SAGE, London.
- Gutkind, P. – Waterman, P.* (Eds.) (1977): African Social Studies. Heinemann, London.
- Halperin, R. – Dow, J.* (Eds.) (1977): Peasant Livelihoods: Studies in Economic Anthropology and Cultural Ecology. St. Martin's Press, New York.
- Harris, J.* (1980): Contemporary Marxist Analysis of the Agrarian Question in India. Institute of Development Studies, Madras.
- Hobsbawm, E. J.* et al. (Eds.) (1980): Peasants in History. Essays in Honour of Daniel Thorner. Oxford University Press, Calcutta.
- Hoogvelt, A. M. M.* (1978): The Sociology in Developing Societies. Macmillan, London.
- Hopkins, M. J. D.* (1980): A Global Review of Misery and Employment. ILO, Genf.
- Hopkins, T. K. – Wallerstein, I.* (Eds.) (1980): Processes of World-System. Political Economy of World-System Annuals. Vol. 3. SAGE, London.

- Horowitz, I. L.* (1982): *Militarization, Modernization and Mobilization: The Consolidation of the Third World*. Oxford University Press, New York.
- Hyden, G.* (1980): *Beyond Ujamaa in Tanzania. Underdevelopment and an Uncaptured Peasantry*. Heinemann, London.
- Hyden, G.* (1983): *No Shortcuts to Progress. African Development Management Perspective*. Heinemann, London.
- ILO* (1979): *Profiles on rural poverty. Popularized version of „Poverty and landlessness in rural Asia” with additional on Africa and Latin America*. Genf.
- Inozemcev, N. N.* (1973) (Szerk.): *A mai monopolkapitalizmus politikai gazdaságtana*. Kossuth Könyvkiadó.
- Ivanov, J. M.* (1974): *Agrarnij voprosz i formirovanyie armii najemnovo truda v Tropicseszkoi Afrike*. Nauka, Moszkva.
- Johnson, D. L.* (1981): *Intermediate Classes in a Bipolarizing Structure*. In: Rubinson (1981).
- Jonas, S. – Dixon, M.* (1980): *Proletarianization and Class Alliances in the Americas*. In: Hopkins – Wallerstein (Eds.) (1980).
- Kalecki, M.* (1979): *Essays on Developing Countries*. The Harvester Press Ltd. Stanford Terrace, Hassocks, Sussex, England.
- Katz, S.* (1980): *Marxism, Africa and Social Class: A Critique of Relevant Theories*. McGill University, Montreal.
- Kerblay, B.* (1979): *Chayanov and the Theory of Peasantry as a Specific Type of Economy*. In: Shanin (Ed.) (1971, 1979.).
- Kingston – Mann, E.* (1984): *Lenin and the Problem of Marxist Peasant Revolution*. Oxford University Press, New York.
- Lasswell, H. et al.* (1952): *The Comparative Study of Elites*. Hoover Institute Studies, Stanford University Press, Stanford.
- Leeds, A.* (1977): *Mythos and Pathos: Some Unpleasantries on Peasantries*. In: Halperin – Dow (Eds.) (1977).
- Levi, J. – Havinden, M.* (1982): *Economics of African Agriculture*. Orient Longman, London.
- Levkovszkij, A. I.* (Szerk.) (1981): *Processzi deklassziroványija v sztrana. Vosztoka*. Nauka, Moszkva.
- Li, V. F.* (1978) (Szerk.): *Issledovanyija szociologicseszkij problem razvivajusciszsja sztran. Teorija szocialnoj sztrukturi*. Nauka, Moszkva.
- Li, V. F.* (1984): *Szocialnaja revolucija i vlaszty v sztrana. Vosztoka*. Nauka, Moszkva.
- Lloyd, P.* (1980): *The „Young Towns” of Lima: Aspects of Urbanization in Peru*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Lloyd, P.* (1982): *The Third World Proletariat?* George Allen and Unwin, London.
- Lomnitz, L. A.* (1977): *Networks and Marginality: Life in a Mexican Shanty Town*. Academic Press, New York.
- Medovoj, A. – Jaskin, V.* (1975): *Obscsesztvenno-ekonomicsseszkaja sztruktura razvivajusciszsja sztran. Mezsdunarodnaja Ekonomika i Mezsdunarodnie Otnosenyija*, 9.
- Meillassoux, C.* (1981): *Maidens, Meal, and Money. Capitalism and the Domestic Community*. Cambridge University Press. Cambridge, London, New York. etc.

- Mencher, J. P.* (Ed.) (1983): *Social Anthropology of Peasantry*. Somaiya Publications, Bombay.
- Mirszkij, G. I. – Pokatajeva, T. Sz.* (1974): A társadalom osztálystruktúrája a fejlődő országokban. In: Inozemcev (1974).
- Mitra, A.* (1977): *Terms of Trade and Class Relations*. Frank Cass, London.
- Mukherji, S.* (1981): *Mechanisms of Underdevelopment. Labour Migration and Planning Strategies in India*. Prajna, Calcutta.
- Munsi, S. K.* (1975): *Calcutta Metropolitan Explosion. Its Nature and Roots*. People's Publishing House, New Delhi.
- Patel, S. J.* (1984): *Economic crisis and Transition form Capitalism*. Mainstream, március 24 és 31.
- Patnaik, U.* (1979): Neo-populism and Marxism: The Chayanovian View of the Agrarian Question and Its Fundamental Fallacy. *Journal of Peasant Studies* No. 103.
- Peccei, A.* (1984): *Kezünkben a jövő. Gondolat Könyvkiadó*.
- Perlman, J. E.* (1979): *The Myth of Marginality*. University of California Press. Berkeley – Los Angeles – London.
- Petras, J. F. – Morley, M. H.* (1981): *Development and Revolution: Contradictions in the Advanced Third World Countries – Brazil, South Africa and Iran*. *Studies in Comparative International Development*, 1.
- Pokatajeva, T. Sz.* (1982): Szvdigi v eknomike i izmenenyija v szocialno-klasszovoj sztruktüre razvivajusciszsja sztran. *Mezsdunarodnaja Ekonomika i Mezsdunarodnije Otnosenyija* 7.
- Pons, V.* (1980): Review Article. *Third World Quarterly*, Vol. 2. No. 3. július.
- Post, K.* (1977): Peasantization in Western Africa. In: Gutkind-Waterman (1977):
- Quijano, A.* (1980): The marginal pole of the economy and the marginalised labour force. In: Wolpe (Ed.) (1980).
- Rhodes, R. I.* (Ed.) (1970): *Imperialism and Underdevelopment. A Reader*, Monthly Review Press, New York.
- Roemer, J.* (1982): *A General Theory of Exploitation and Class*. Harvard University Press, Cambridge, Mass.
- Roseberry, W.* (1983): *From Peasant Studies to Proletarianization Studies*. *Studies in Comparative International Development*, 1 – 2.
- Roxborough, I.* (1979): *Theories of Underdevelopment*. Macmillan, London.
- Rubinson, R.* (1981) (Ed.): *Dynamics of World Development. Political Economy of World-System Annuals*. Vol. 4. SAGE, London.
- Sachs, I.* (1977): *Pour une économie politique du développement*. Flammarion, Paris.
- Sahli, Z.* (1981): The Phenomenon of Marginalisation in Underdeveloped Rural Communities. *Third World Quarterly*, Vol. 3. No. 3. július.
- Sau, R.* (1978): *Unequal Exchange, Imperialism and Underdevelopment*. Oxford University Press, Calcutta.
- Sau, R.* (1981): *India's Economic Development. Aspects of Class Relations*. Orient Longman, Calcutta.
- Saul, J. – Woods, R.* (1971): African Peasantries. In: Shanin (Ed.) (1971, 1979.).
- Saul, J.* (1979): *The State and Revolution in Eastern Africa*. Heinemann, London.
- Saul, J.* (1979a): The „Labour Aristocracy” Thesis Reconsidered. In: Saul (1979).
- Saul, J.* (1981): African Peasants and Revolution. In: Cohen-Daniel (Eds.) (1981).

- Schadel, R. P. et al. (Eds.) (1978): Urbanization in the Americas from its Beginnings to the Present. World Anthropology, Mouton, Párizs.*
- Seers, D. et al (1979): Underdeveloped Europe. Harvester Press, Sussex.*
- Sejnisz, V. L. – Eljanov, A. Ja. (1983): Problemi tranzformacii szocialno-ekonomicseszkih sztruktur razvivajuscisija sztran. Narodi Azii i Afriki, 4.*
- Service, E. R. – Sahlins, M. D. – Wolf, E. R. (1973): Vadászok, törzsek, parasztok. Kossuth Könyvkiadó.*
- Shanin, T. (Ed.) (1971, 1979): Peasants and Peasant Societies. Penguin Books, Harmondsworth.*
- Shanin, T. (1983): Defining Peasants, Conceptualisation: Old and New in a Marxist Debate. In: Mencher (Ed.) (1983).*
- Silverman, S. (1978): The Peasant Concept in Anthropology. Journal of Peasant Studies 7/1.*
- Stavenhagen, R. (1978): Capitalism and the Peasantry in Mexico. Latin American Perspectives, 5/3.*
- Steward, J. et al. (1956): The People of Puerto Rico. Univ. of Illinois Press, Chicago.*
- Taylor, J. G. (1979): From Modernization to Modes of Production. Macmillan, London.*
- Thorner, D. (1979): Peasant Economy as a Category in Economic History. In: Shanin (Ed.) (1971, 1979).*
- Todaro, M. P. (1977): Economics for a Developing World. Longman, London.*
- Turner, B. S. (1978): Marx and the End of Orientalism. George Allen and Unwin, London.*
- Warren, B. (1980): Imperialism, Pioneer of Capitalism. Verso Editions, London.*
- Weiner, M. – LaPalombara, J. (1966): Political Participation and Political Development. In: Weiner, M. (Ed.) (1966).*
- Weiner, M. – LaPalombara, J. (1966a): Distribution and Development. In: Weiner, M. (Ed.) (1966).*
- Weiner, M. (Ed.) (1966): Modernization, the Dynamics of Growth. Basic Books, New York.*
- Welsh, W. A. (1979): Leaders and Elites. Holt, Rinehart and Winston, New York.*
- Wilber, C. K. (Ed.) (1983): The Political Economy of Development and Underdevelopment. Random House. New York.*
- Wolf, E. R. (1966): Peasants. Prentice Hall, Englewood Cliffs, New York.*
- Wolf, E. R. (1969): Peasant Wars of the Twentieth Century. Harper and Row. New York – London.*
- Wolpe, H. (Ed.) (1980): The Articulation of Modes of Production. Routledge and Kegan Paul, London.*
- World Development Report (1980) Oxford University Press, New York – Oxford – London etc.*

Nemzeti folyamatok és eszmék Ázsiában és Afrikában

I. BEVEZETÉS

A 20. században és különösen az elmúlt három évtizedben a fejlődő világban kibontakozó és felgyorsuló modernizációs folyamatnak szerves részét alkotják a nemzetté válás, valamint a nemzeti szuverenitás teljessé tételére irányuló törekvések. Korunk egyik meghatározó társadalmi-politikai mozgatórugója a nemzeti emancipációért folytatott küzdelem. Ez annak következménye, hogy az egykori gyarmati országokban

1. az antikolonialista mozgalmaknak nemcsak a formája, hanem tartalma is egyértelműen nemzeti jellegű;
2. a nemzeti szuverenitás általában még nem vált teljessé;
3. a nemzeti integrációs folyamatok többnyire befejezetlenek;
4. a nemzeti mozzanat előtérbe kerülésével, helyenként meghatározóvá válásával a gazdaság és a politika különféle szféráiban hosszú időn át számolni kell a jövőben is.

A témakörben végzett kutatásnak kettős célja volt. Egyrészt a „nemzet” és „nacionalizmus” Európában és Magyarországon is az utóbbi időben ismét sokat vitatott fogalmainak értelmezéséhez való hozzájárulás, másrészt az afro-ázsiai térség nemzeti problémáiról szóló olyan ismeretek bővítése, amelyek a társadalomtudományi kutatókon kívül az idetartozó országokkal kapcsolatban álló szakemberek eligazodását segíti.

A részletes kutatások során két fő témakört vizsgáltunk. Az egyik főirány a nemzetté válás ázsiai és afrikai folyamatainak és sajátosságainak áttekintése volt. Ezen belül a nemzetté válás általában csak a 19. század közepétől-végétől kezdődött, máig befejezetlen folyamatának régióként, illetve országokként történő tényszerű bemutatását kívántuk megvalósítani. Vizsgálat tárgyát képezte a hagyományos, majd modernizálódó gazdasági, társadalmi, politikai struktúrák hatása; egyes társadalmi osztá-

lyok, rétegek és csoportok hozzájárulása; az etnikai, nyelvi, vallási, kulturális háttér; a külső hatalmak, főleg a gyarmati hatalom által folytatott politika és az antikolonialista mozgalom szerepe.

Úgyszintén feladat volt a nemzeti integráció mai helyzetének leírása, különös tekintettel az etnikai, vallási, kulturális homogenitásra vagy ennek hiányára, a nemzeti problémákra a jogalkotásban, a politikai életben, az iskolaügyben, társadalmi hierarchiában elfoglalt helyre és a nemzeti, nemzetiségi hovatartozás közötti viszonyra.

Helyet kaptak a vizsgálódásban a szeparatista tendenciák nemzeti és nemzetiségi megnyilvánulásai, ezen belül az etnikai, nemzeti, nemzetiségi, nyelvi, kulturális heterogenitás társadalmi és politikai következményei; a kisebbségek és az állam területi integritása; az államhatárokon kívül élő, de a többségi közösséggel valamilyen kapcsolatban álló kisebbségek kérdései.

A kutatás másik fő iránya a nemzeti tudat kialakulásának és a különféle nacionalista irányzatoknak a bemutatására törekedett. Ennek megfelelően sor került a legjellemzőbb és legjelentősebb nacionalista nézetek, álláspontok, eszmerendszerek, nemzeti szimbólumok gyökereinek és elterjedésüknek leírására. Szükségesnek bizonyult dokumentumokkal alátámasztani az egyes régiók, illetve országok uralkodó, vagy legalábbis széles körben ható nacionalista eszmei áramlatait.

A feldolgozás fő szempontjai között figyelembe kellett venni az egyes teoretikusok véleményét, nézeteit a nemzeti szuverenitásról, az államok területi integritásáról, az imperializmusról, a kapitalizmus és szocializmus megítéléséről, a gazdaság modernizálásáról, a földkérdés megoldásáról, az iparfejlesztés irányáról, az állam szerepéről, a demokráciáról, az egypártrendszeréről, a munkásmozgalomról, az osztályharcról, a marxizmusról, a kommunista pártokról, a Szovjetunióról és a többi szocialista országról.

E kutatáshoz szükség volt Ázsia és Afrika néhány fontos régiójában a nemzeti folyamatok és eszmék elemzésére a megadott szempontok szerint. Többségükben színvonalas, jól dokumentált tanulmányok születtek 1983–1984 folyamán. Benke József az arab világ, Bur Gábor a Dél-afrikai Köztársaság, Egedy Gergely Malaysia, Katona Magda a közép-keleti országok, Lugosi Győző Madagaszkár, F. Nagy Géza a kelet-afrikai partvidék, Safiq-ul Iszlám az indiai szubkontinens, Steinbach Antal Burma, Tarbai Gabriella Indonézia nemzeti szituációinak különféle vo-

natkozásairól állítottak össze együttesen több, mint 1000 oldal terjedelmű, magyar nyelven csak elvétve hozzáférhető empirikus anyagot.

Összefoglalásunk két részből áll. Az *első* rész a nemzetté válás és a nemzeti ideológiák keleti (vagyis afro-ázsiai) specifikumait és ezek különböző megítéléseit általános megközelítésben, a *második* rész a nemzeti eszmék kialakulását, konkrét történelmi-társadalmi körülményeit, fő megnyilvánulásait jórészt a kutatási program számára készített tanulmányok közvetlen fölhasználásával tárgyalja.

II. A NEMZETTÉ VÁLÁS ÉS A NEMZETI IDEOLÓGIA AFRO-ÁZSIAI SPECIFIKUMAI

A nemzettel, a nemzetté válással és a nemzeti eszmékkel kapcsolatban teljesen ellentétes álláspontok alakultak ki azonos világnézetet és politikai platformot képviselők között is. Ismeretes, hogy ezek a kérdések Európában sincsenek tisztázva, ezért sokat jelenthet az ázsiai és az afrikai térség óriási példatárának bekapcsolása az idevágó kutatásba. Ugyanakkor az is kétségtelen, hogy a sok esetben merőben eltérő jellegű afro-ázsiai nemzeti szituáció elemzése további bonyodalmakat okozhat az általános következtetések levonásában.

A 20. század második felében Ázsiában és Afrikában a nemzeti függetlenség kivívása és megszilárdítása, a nemzeti államok megteremtése, a nemzeti nyelvek és kultúrák létrehozása vagy megerősítése, a nemzeti káderek képzése, saját nemzetgazdaság kiépítése — első számú társadalmi-politikai kérdéssé vált.

Ma a Földön mintegy 2000 nemzet létezik, 90%-uk többnemzetiségű államokban, s háromnegyedük Ázsiában és Afrikában található. A nemzeti kérdések a volt gyarmati országokban sajátos történelmi helyzetben vetődnek fel. Olyan történelmi helyzetben, amely a szocialista forradalmak kora, amikor a szocializmus világrendszerre vált, amikor a volt gyarmatok gyakorlatilag valamennyien politikailag függetlenné váltak. Ám ugyanennek a történelmi helyzetnek a sajátossága az is, hogy a nemzetközi kapcsolatok egyenlőtlensége megmaradt, az elmaradottság mind gazdasági, mind társadalmi tekintetben jelentős mértékben konzerválódott.

A nemzeti kérdés tanulmányozásának nehézségeihez bizonyos terminológiai bizonytalanságok is hozzájárulnak. A „nemzeti” fogalma a társadalomtudomány meglehetősen bizonytalan kategóriája — a marxista társadalomtudományok esetében is. A „nemzet” fogalmát a történelem során különféle eszmeáramlatok különböző országokban eltérően használták: helyenként és időnként azonosították az egész néppel; máskor annak egyes osztályaival, rendjeivel, esetenként bizonyos kategóriákat kizártak belőle; nem mindig és nem mindenhol vált szét a nemzeti és vallási közösséghez tartozás tudata. Ezek az igen különböző jellegű értelmezések mindmáig hatnak.

Bizonyos szemantikai nehézségek is felmerülnek, nem egyértelmű a „nemzet” és „etnikum” elkülönítése és eléggé elterjedt a „nemzeti” és a „nacionalista” szinonimaként történő használata.

Az ismert terminológiai és szemantikai nehézségeket (Lazarev, 1977) erősen növelik, hogy a „nemzet” terminust minden történelmi korban ismerték, igen különböző összefüggésben használták, s ez a sokféle használat a mai harmadik világban ugyancsak jellemző. Ma is általános egész etnikai közösségeknek, egyes államok egész lakosságának, sőt magának az államnak az azonosítása a nemzettel. A bizonytalan szóhasználat a szocialista szakirodalmat is végigkíséri. Nem ritka, hogy ugyanazok a marxista szerzők, akik hallani sem akarnak a nemzet létrejöttéről a kapitalista viszonyok alakulása előtt, minden további magyarázat nélkül nemzeti elnyomásról, nemzeti mozgalmakról beszélnek kifejezetten prekapitalista társadalmak esetében is. E zavar egyik megnyilvánulása az, hogy az októberi forradalom után a Szovjetunióban úgynevezett nemzeti körzetek jöttek létre pontosan azon etnikai közösségek számára, amelyek a nemzetté válásban még csak legfeljebb a kezdeti stádiumba jutottak el. A terminológiai nehézségekhez tartozik az is, hogy szinte egyáltalán nem tudjuk kifejezni a nemzethez való tartozást, ennek vállalását, ha a „nacionalista” jelző kizárólag pejoratív értelemben használatos. Megfigyelhetők olyan leegyszerűsítő értelmezések, amelyek a nemzeti tudatot valamiféle társadalmi atavizmusnak tekintik, vagy egyszerűen a burzsoá ideológia problémakörébe utalják.

Eme terminológiai és szemantikai bizonytalanságok azonban korántsem tekinthetők a nemzettel és a nemzettudattal kapcsolatos viták előidézőjének. Közelebb jutunk a tisztázáshoz, ha nyomon követjük a jelenkori politikai gondolkodás fő áramlatait képező irányzatoknak a nemzetre és a nemzeti eszmékre vonatkozó felfogását.

1. ÁLLÁSPONTOK A KELETI NEMZETEKRŐL ÉS NEMZETI IDEOLÓGIÁKRÓL

Az elmúlt években újult erővel lángoltak fel az ázsiai és afrikai nemzeti kérdésekről és nacionalizmusokról szóló viták, számtalanszor visszaéltek a nemzeti jelszavakkal. A polgári politológia, amely hosszú időn át nem ismerte fel a nemzeti tényező fontosságát Ázsiában és Afrikában — nyilvánvaló összhangban azzal a tétellel, hogy az itt élő népek nem alkalmassak a nemzeti önrendelkezésre — manapság sokkal inkább a nemzeti tényező abszolutizálásának irányába mozdult el, s ez az irányzat nemcsak azoknál figyelhető meg, akik szimpatizálnak a keleti országok nacionalizmusával, hanem azoknál is, akik kifejezetten tartanak tőle, sőt elítélik azt.

Ami a polgári ideológiákat illeti, a második világháborút követően a domináns liberális nézetek általában igen negatívan ítélték meg a nemzetek önálló politikai tevékenységét és ezek nacionalista típusú megnyilvánulásait. Irracionális és idejétmúlt jelenségnek tekintették mindkettőt — nem téve túl nagy különbséget közöttük —, olyan jelenségeknek, amelyek gátjai a haladásnak, tekintélyuralomhoz és romboláshoz vezetnek. Vissza-visszatérő nézet szerint a nemzeti aspirációk önfejlődése kapcsolatba hozható a fasizmussal, a háborúval. Ezt az álláspontot fejezi ki pl. J. Dunn 1979-ben Cambridge-ben megjelent könyve is. Szerinte a nacionalizmus „a XX. század legnagyobb politikai szégyene, a legmakacsabb, mégis a legkevésbé előrelátott szégyenfoltja a világtörténelemnek 1900 óta”. (Dunn, 1979: 55) Lényegében hasonló nézetet vallanak olyan ismert teoretikusok, mint Popper (Popper, 1962: 45–51), Trevor-Roper (1962), és Kedourie (1960).

A nacionalizmussal összemosott nemzettudatnak ez a fajta interpretálása azonban a polgári tudományosságban nem volt kizárólagos, az elmúlt évtizedben pedig jelentős átrendeződés ment végbe. A polgári politológiában egyre inkább megerősödik az a vélemény, amely szerint a nemzet egyáltalán nem merítette ki lehetőségeit, sőt a 20. századi társadalomtörténet fő eleme, a nacionalizmus pedig az első számú mozgatóerő. (Isaaks, 1975: 44, Shafer, 1972: 366) Különleges hangsúlyt kapnak a nemzet szubjektív, pszichológiai jellegű meghatározásai, a nemzeti tudat erősödése következményeinek merev szembeállítását az internacionalizálódással. Seton-Watsonnak egy jellegzetes megállapítása illusztrálhatja ezt: „Mindaz amit mondani tudok, az az, hogy a nemzet akkor létezik, amikor jelentős számú egyén, akik valamely közösséghez tartoznak,

úgy vélik, hogy nemzetet alkotnak, vagy úgy viselkednek, mintha nemzetet alkotnának.” (Seton-Watson, 1977: 5) Ismét divatossá vált a nemzeti érdekek, nemzeti sajátosságok és nemzettudat szembeállítás az azokat úgymond elhanyagoló marxizmussal és a szocialista gyakorlattal. T. Nairn megfogalmazásában: „a nemzet győzelmet arat az osztály fölött”. (Nairn, 1977: 370)

Bennünket közelebről még inkább érint, hogy a nemzeti folyamatokat és eszméket illetően nemcsak a polgári véleményekben tapasztalható nagy szóródás és erőteljes bizonytalanság. A marxista nemzetelmélet ugyan legáltalánosabb alapjait tekintve a marxisták első három nagy generációja működése nyomán megszületett, ám mindmáig nem létezik mint kidolgozott koncepció. Részben ez a magyarázata annak, hogy a marxisták körében mind történetileg, mind a mában jelentős véleménykülönbségek alakultak ki. A marxisták nemzetfelfogását is súlyos következményekkel járó tévedések kísérték végig. Mintegy tükörképeként annak, ahogyan a klasszikus nacionalista felfogások az osztálytényezőt figyelmen kívül hagyják, háttérbe szorítják vagy nyíltan szembeállítják a nemzettel, a világ marxista teóriái a nemzeti tagadásának tekintik az osztálykategóriát (Kaltahcsjan, 1976: 119).

A nemzet keleti specifikumainak feltárása a marxizmus számára különösen lényegbevágó. E tekintetben számottevő gondot okoz az, hogy Marxnak és Engelsnek a nemzeti folyamatokkal kapcsolatos nézetei elsősorban a korabeli nyugat-európai valóság általánosításán nyugodtak. A nemzeti kérdések azonban világméretekben sokkal inkább a múlt század végétől, sőt a századfordulótól kezdve éleződtek ki, és az afro-ázsiai térség bekapcsolásával teljesen új dimenziókat kaptak. A marxistákban sokáig élt az az illúzió, amely szerint a nemzeti kérdések „automatikusan megoldódnak a proletariátus osztályharcának győelmét követően”. Ebből következően kétségteljesen másodlagos jelentőséget tulajdonítottak a nemzeti kérdésnek, sőt kifejezetten úgy értékelték, hogy a nemzeti problémák előtérbe állítása károsan hat a hazai, illetve a nemzetközi osztályharc folytatására és eredményességére. Ez a gondolkodásmód nagyban gátolta a nemzeti kérdések megfelelő elméleti kidolgozását, s valójában eltávolodást jelentett a marxizmus klasszikusainak olyan jól ismert megközelítési módjaitól, amelyek az ír, vagy a lengyel kérdés kezelésében nyilvánultak meg. Így következett be az, hogy míg a nemzeti kérdések fontossága a 20. század második felében drámaian növekedett, az idevágó

marxista tudományosság megállapításai határozottan elmaradtak az új helyzettől.

Nyilván az Európában igen sok esetben a polgári antiszocialista törekvésekkel összefonódó nacionalizmus elleni harc jegyében marxisták körében is általánossá vált a nemzeti öntudat, a nemzeti érzések, a nemzeti érdekek, a nemzeti büszkeség azonosítása a nacionalizmus megnyilvánulásaival. Tanulságos felidézni éppen „a nemzeti büszkeség” fogalmával kapcsolatban Leninnek egy 1914 decemberében zajló vitáját a *Szocialdemokrat* című marxista folyóirat szerkesztőjével, Karpinszkijjal. Karpinszkij, amikor kézbe vette az akkor emigrációban élő Lenin cikkét, amely *A nagyoroszok nemzeti büszkeségéről* címet viselte, fölháborodva írta levelében, hogy ilyen szavak az ő folyóiratában soha nem jelentek meg, majd Leninnek arra a kérdésre, hogy idegen-e a nagyorosz proletariátustól a nemzeti büszkeség, azt válaszolta, hogy igen, és őtöle, mármint Karpinszkijtől, kizárólag a proletár büszkeség nem idegen, számára csupán az a lényeges, hogy valaki a párthoz, a proletariátushoz tartozzék. Lenin kategorikusan elutasította ezt a véleményt és még az akkori cári sovinszta kampány körülményei között is szükségesnek látta a nemzeti tényező árnyalt megközelítését. (Lenin, é. n.: 257–258)

Sok marxista valójában nem tud mit kezdeni a Lenin által kidolgozott nemzeti önrendelkezési jog tételével. Rosa Luxemburg ezt egyszerűen „üres frázisnak” tekintette, amely a burzsoázia érdekeit szolgálja. *Az orosz forradalomról* című tanulmányában a következőképpen bírálta a bolsevikokat: „A bolsevikok — ahelyett, hogy épp a tiszta internacionalista osztálypolitika szellemében, amelyet különben képviseltek, a birodalom egész területén a forradalmi erők legszorosabb összefogására törekedtek volna, az orosz birodalomnak mint forradalmi területnek az integritását foggal, körömmel védték volna, az orosz forradalom övezetében valamennyi nemzet proletárjainak összetartozását és elválaszthatatlanságát a legfőbb parancsként szembeállították volna minden nacionalista szeparatizmussal — »az állami különválásig terjedő önrendelkezési jog« dörge delmes, nacionalista frázisával épp ellenkezőleg, minden peremországban a burzsoáziának a legjobban óhajtott, legragyogóbb ürügyet, egyenest a zászlót szolgáltatták ellenforradalmi törekvéseihez.” (Luxemburg, 1983: 487)

Lenin jól ismert bírálatai és a bolsevikok Luxemburgot cáfoló sikerei ellenére a kommunista mozgalomban az említett hibás vélekedések és

álláspontok újra és újra felbukkannak és jelentős mértékben negatív következményekkel járnak.

Ma is él az a téves nézet, hogy a nemzeti kérdések megoldásának egyedi és egyben elégséges alapja a dolgozó osztályok és ezek tagjai szabadságjogainak biztosítása. Ez a nézet, bár már Marx visszautasította az ír kérdéssel kapcsolatos fejtegetéseiben, ugyancsak szívósan bizonyult; számottevő károkat okozott a gyarmati népek függetlenségi harcának helyes megítélésében, ma pedig mindenekelőtt a nemzeti kisebbségi kérdések helytelen megközelítését jelenti.

Ezzel összefüggésben érdemel figyelmet egyes marxisták körében az államnak és a nemzetnek kifejezetten retrográd, a marxizmus – leninizmus alapértékeivel összeegyeztethetetlen egybemosása.

Ez a felfogás végeredményben olyan a „harmadik világban” sem ritka sovíniszta megnyilvánulások tudomásulvételét, esetleg támogatását jelenti, amelyek kifejezetten tagadják bármely nemzeti kisebbség létét az adott államhatárokon belül.

A lenini értelmezés minőségileg eltér a hagyományos és más, máig is általános „harmadik világra” vonatkozó nemzeti koncepcióktól. Lenin ugyanis a gyarmati népeket nemzeteknek tekintette, és a harmadik világbeli nemzeti fejlődést egyáltalán nem az itt zajló belső gazdasági-társadalmi változások immanens logikájából vezette le. A hangsúlyt a külső tényezőkre, saját korában elsősorban az imperializmus szerepére, gazdasági, politikai, ideológiai megnyilvánulásaira, illetve az arra adott vagy adandó válaszra helyezte.

Gyarmati viszonyok között a társadalom első számú kérdése a nemzeti kérdés. Az afro-ázsiai térség 20. századi problematikája, beleértve a függetlenség előtti, majd azt követő időszakot is, teljesen érthetetlen marad, ha a nemzeti és a gyarmati kérdés nem kapcsolódik egybe. Ezt az összekapcsolást először a politikai irodalomban Lenin végezte el. Fájdalmas e helyütt felidézni azt, hogy ez a lenini felismerés a kommunista mozgalom történetében időnként teljes feledésbe merült, vagy háttérbe szorult. Úgy tűnik, mintha gyakran Lenin vitapartnerének, a függő országok belső osztályellentéteit abszolutizáló M. N. Roynak a nézetei érvényesülnének egyes kommunista pártok gyakorlatában. A nemzeti és gyarmati kérdés együttes vizsgálata az afro-ázsiai térségben sok tekintetben a jelenkorban is indokolt, éppen abból kiindulva, hogy a világgazdaságban és a világpolitikában az országok egész sora továbbra is a függőség különböző kötelékei között él. Éppen a függő helyzet konzerválódása, illetve, pon-

tosabban megfogalmazva, új formáinak továbbélése ad állandóan termékeny talajt a nemzeti ideológiák és érzelmek számára.

A nemzeti kérdéseket a maguk történeti és globális összefüggésében lehet csak vizsgálni és értelmezni, messzemenően figyelembe véve az egyes országok és nemzetek konkrét körülményeit. A lenini kiindulópont különös figyelmet fordít az egyes nemzetek fejlettségére és a nemzetközi gazdasági és politikai rendszer egészében betöltött szerepére. *A leninizmus a nemzeti kérdés megoldásának elvi alapját a következőkben körvonalazza: az önrendelkezéshez való jog, az elszakadási jog és az önálló állam alapítása jogának biztosítása.*

Ma már többé-kevésbé általánosan elfogadott a marxisták körében, hogy a nemzeti felszabadító mozgalmak klasszikus időszakában, amikor az állami-politikai függetlenség kivívása volt napirenden, az antikolonialista harc össznemzeti keretek között folyt, amelynek nemcsak formáját, hanem tartalmát is a nemzeti mozzanat határozta meg. Lenin *Az önrendelkezés körül folyó vita eredményei* című munkájában a függetlenségi mozgalmak „valóságos társadalmi tartalmát” az elnyomók elleni harcban látta. (Lenin, 1972: 351) A nemzeti felszabadító mozgalmak mai, másodiknak nevezhető szakasza azonban már a független államiség és a mind markánsabban jelentkező társadalmi ellentéteknek az eddigieknél bonyolultabb körülményei között zajlik. Az igazán aktuális vitakérdés az, hogy ebben a második szakaszban vajon továbbra is jelen vannak-e, és ha igen, dominálnak-e az össznemzeti mozzanatok.

A keleti nemzeti folyamatok tanulmányozását illetően más fontos vitás kérdések, tanulmányozandó tények és megoldandó feladatok is vannak. Közülük az alábbiak különös figyelmet érdemelnek:

1. a nemzeti és osztálykategóriákat sokszor szétszakítják, egymással szembeállítják; (Kaltahcsjan, 1976: 119)

2. elérkezett az idő a nemzetfogalom gazdagításának, rugalmasabbá tételének felvetéséhez;

3. míg a marxisták között abban általában egyetértés van, hogy léteznek polgári és szocialista típusú nemzetek, sokkal kevésbé kidolgozott az ázsiai és afrikai nemzetek jellegének meghatározása. Ezzel kapcsolatban figyelemre méltó Iszkenderovnak az a véleménye, hogy „az elmara-dott országokban, ahol a nemzeti burzsoáziának a pozíciója és a politikai életre való befolyása gyenge, mint pl. néhány trópusi afrikai országban, a nacionalizmus lényegében nem burzsoá, hanem forradalmi demokrata”; (Iszkenderov, 1970: 349)

4. a harmadik világ nacionalista teoretikusai általában tagadják a nemzeti kizárólagosságot, a fölényre, a felsőbbrendűsége törekvést. Az idevágó tételeket az elemzés során szembesíteni kell a társadalmi-politikai gyakorlattal;

5. mindezek felvetik egy olyan alapos társadalmi struktúra elemzés szükségességét, amelyből az eszmei megnyilvánulásokat közvetlenebbül le lehet vezetni.

Manapság már nem érdemes azon vitatkozni, hogy minden egyes valóban fontos világtörténelmi vagy világpolitikai kérdés megoldását csak világrendszer-szemlélet segítségével lehet elképzelni, ugyanakkor mintha a konkrét sajátosságok vagy specifikus vonások a modern harmadik világra vonatkozó elemzésekben túlzottan is háttérbe szorulnának.

Újabban ugyan a fejlődő országok társadalmi-gazdasági problémáival foglalkozók talán legdivatosabb témájává az úgynevezett differenciálódás vált, amely kutatási irány lehetőséget ad a sokáig szinte teljesen uralkodó monolitikus kép felszámolására, ám az eddig elért eredmények azért sem kielégítőek, mert a modern közgazdasági vagy ideológiai aspektusokat tanulmányozók többnyire abból indulnak ki, hogy valaha létezett az egykori gyarmati országok társadalmainak valamiféle homogenitása, amely homogenitás vagy a gyarmatosítás időszakában, vagy pedig utána különböző tényezők hatására kezdett felbomlani. Holott a prekoloniális viszonyok egymástól teljesen eltérőek voltak a termelőerők fejlettségét, az államiság létét, a tudati viszonyokat, és ezen belül különösképpen a nyelvi-kulturális viszonyokat illetően.

Sokkal inkább helytálló annak megállapítása, hogy a Kelet országainak közös vonásai éppen a tőkés gyarmatosítás hatására erősödtek meg.

Mindez nem zárja ki annak elismerését, hogy a nemzeti kérdések egész problematikája az afro-ázsiai térségben egy sor olyan sajátosságot mutat, amely határozottan eltér a nyugat-európai fejlődési modelltől. Van-e a keleti nemzeti folyamatoknak és eszméknek valamely egyértelműen körülrható specifikuma? Hipotézisünk az, hogy van. A továbbiakban előbb az általánosságok síkján, majd az idevágó konkrét tanulmányok anyagát felhasználva, azokból idézve kívánjuk a szóban forgó föltevést igazolni.

2. A FEJLŐDŐ ORSZÁGOK HELYZETÉNEK VILÁGGAZDASÁGI ÉS VILÁGPOLITIKAI MEGHATÁROZOTTSÁGA MINT SAJÁTOS NEMZETI FEJLŐDÉSÜK TÉNYEZŐJE

A tőkés világ gazdaság központjaitól függő kapitalizálódás előrehaladásának eredményeképpen az egyes fejlődő országok társadalmain belüli polarizálódás tovább nőtt, és az egyes országok közötti különbségek is mélyültek. A tőkés vilárendszerrel való függés nem kizárólag és szükségszerűen monokulturális gazdasági szerkezetben vagy a kivitt profit nagy összegében nyilvánul meg, hanem sokkal jellemzőbben és mélyrehatóbban a kapitalista fejlődési modell másolására irányuló törekvésekben, a technológiai függésben, a fegyvervásárlásokban, a fejlett tőkés országok kulturális, ideológiai értékeinek átvételében.

Helytelen volna, és következményeiben súlyos hibákhoz vezetne, ha szem elől tévesztenénk azt az összefüggést, hogy egyre inkább összeszűkülő világunkban, amelynek folyamatai szervesen összefüggenek, amelyben az információk, ha időnként torzan és késve is, de mégiscsak áramolnak, önmagában is feszültségforrás az egyes országok és országcsoportok közötti nyilvánvaló gazdasági szakadék fennmaradása és különösen annak további mélyülése. Márpedig a Földnek az a fele, ahol az emberiségnek ma háromnegyede él, általában az elmúlt évtizedben is kedvezőtlenebb helyzetbe került.

Az emberiségnek ez a háromnegyede kénytelen beérni a világ összjövedelmének alig 20%-ával. (WDR, 1983) Általános vélemény szerint a Föld lakosságának több mint fele kevesebb kalóriát és fehérjét fogyaszt, mint ami szükséges lenne. Évenként 12 millió gyermek pusztul el az éhezés közvetlen következményeként. A Brandt-bizottság számításai szerint az éhezés áldozatainak száma megközelíti a második világháború hat esztendeje során életüket vesztettekéét. Az ENSZ-statisztikák által „abszolút szegénynek” minősített 800 millió embernek állandó vagy meghatározható jövedelemforrása nincs, rajtuk kívül még 900 millió olyan személy él a harmadik világban, akik éppencsak a létezés, a túlélés határán vannak, s ők is csupán időszakai munkával rendelkeznek.

A volt gyarmati országok és az iparilag fejlett országok közötti termelési érték- és nemzeti jövedelembeli különbségek az elmúlt két-három évtized során is nőttek.

A gyarmatosítás következményeképpen kialakult monokultúra rányomja bélyegét gazdasági életükre. Ezen országok összkivitelének 80%-át

12 nyersanyag adja (az olaj önmagában 23–25%). Mivel az ásványkincsek és mezőgazdasági termékek árainak növekedése — néhány kivételtől eltekintve — elmarad a késztermékek árainak növekedése mögött, az egyenlőtlen cserearányok a fejlődő országoknak egyre súlyosabb veszteségeket okoznak.

Ami az energiaválságot illeti, nem lehet eltekinteni attól az összefüggéstől, hogy a Föld különböző országai a rendelkezésre álló energiaforrásokból fölöttébb egyenlőtlenül részesülnek. A Friedrich Ebert Alapítvány egyik kiadványa közöl ezzel kapcsolatban figyelemre méltó statisztikát. (FES 1981:20)

Eszerint egy amerikai (USA) polgár annyi energiát fogyaszt, mint

2 német (NSZK) vagy ausztrál	53 indiai
3 svéd vagy japán	109 ceyloni
6 jugoszláv	438 mali
9 mexikói vagy kubai	1072 nepáli
19 malaysiai	

A fejlődő országok gazdasági helyzetének általános romlását szembe-
tűnően mutatják az élelmiszer-termelés, illetve fogyasztás adatai. 1950 és 1980 között a fejlődő országokban az élelmiszer-termelés növekedése egy főre lebontva évenként pusztán 0,5% volt. (UN 1979–1980:15)

A harmadik világ válsága nemcsak a gazdasági teljesítőképesség elégtelenségében nyilvánul meg, bár annak egyik alapvető tényezője. Válság-jelenség a társadalom hagyományos szerkezetének felbomlása, az új, általában átmenetinek nevezett (bár senki sem tudja pontosan, hogy milyen irányban történik ez az „átmenet”) társadalmak intézményeinek különleges törekvése, de talán mindennél jobban az, hogy a harmadik világ egymástól is igen eltérő társadalmi visszavonhatatlanul olyan helyzetbe kerültek, amikor a náluk jóval erősebb külvilág gazdasági, politikai intézményeivel, ideológiáival elkerülhetetlenül valamilyen viszonyt kell kiépíteniük, amelyekről nem tarthatják távol magukat és amelyeket képtelenek zökkenőmentesen adaptálni.

A fejlődő országok leglényegesebb közös vonása, hogy fennmaradt függő helyzetük a kapitalista világrendszertől. Gazdasági szerkezetük nemcsak a gyarmati múlt örökségét mutatja, hanem a fejlett tőkés országok jelenlegi szükségleteit is. Külgazdasági kapcsolataik 85%-át velük bonyolítják le, a szocialista országok részesedése mindössze 3–5%. A vezető tőkés hatalmaknak való kiszolgáltatottságot mutatja az eladósó-

dás mértékének rohamos növekedése. A nyolcvanas évek első felében a fejlődő országok adóssága a kapitalista államoknak és magántársaságoknak meghaladja a 800 milliárd dollárt.

A fejlődő országokra jellemző válságjelenségek és ezek tényezői többségükben nem értelmezhetőek önmagukban. Csak a történeti és globális megközelítés vezet el létrejöttük okainak, egymáshoz való viszonyuknak és felszámolásuk lehetőségeinek feltárásához. A Földnek az a része, ahol ma a fejlődő országok helyezkednek el, évszázadok óta szerves kapcsolatban áll azokkal a területekkel, ahol a tőkés fejlődés, az iparosodás kibontakozott, az elmúlt évtizedekben pedig közöttük a kölcsönös függés és egymásrautaltság tovább erősödött. Az iparosodott tőkés országok és a fejlődők közötti viszonyban kétségtelenül sok a kölcsönösség, de ez nem rejtheti el, hogy jelenleg a viszony meghatározó vonása az egyik partner alárendeltsége, kiszolgáltatottsága, vagyis a kapcsolatok egyenlőtlensége. A fejlődő országok válságjelenségei jelentős részben az egyenlőtlenségen alapuló nemzetközi kapcsolatok természetéből következnek.

A hagyományos, vagyis fölényre, presszióra, kizsákmányolásra, kiváltásokra épülő nemzetközi rendszernek van egy szembeötlő paradoxona, nevezetesen, egyik oldalról a fejlődő országok pozíciójának romlása gazdasági, katonai és egyéb területeken, másik oldalról viszont ugyanezeknek az országoknak mind nagyobb mozgástere, amely lehetővé teszi bel- és külpolitikai döntéseik önállóságának erősítését. Ennek a paradoxonnak a magyarázatát a nemzetközi helyzetnek az a sajátossága adja, hogy politikai és katonai téren a Szovjetunió és az Egyesült Államok között az elmúlt két évtizedben viszonylag stabil egyensúlyhelyzet jött létre, ugyanakkor a fejlődő országok — bár módosult feltételek és formák között — továbbra is kiszolgáltatott és hátrányos helyzetben lévő partnerei a tőkés világ centrumának.

Miután a fejlődő országok önálló mozgásterének növekedése lényeges tényezője a nemzetközi kapcsolatok jelenlegi rendszerének, mégpedig olyan értelemben is, hogy a mozgástér kihasználása talán a jövőben jelentősen hozzájárulhat az egyenlőtlenségek felszámolásához, szükséges megjelölni azt, miben is nyilvánul meg ez az önálló mozgástér.

1. A fejlődő országok megteremthetik és fenntarthatják sajátos, a prekoloniális maradványokat magába foglaló, a gyarmati múlt következményeit őrző, többnyire heterogén gazdasági-társadalmi berendezkedésüket, úgy, hogy nem kényszerülnek belátható történelmi időn belül határozott, egyértelmű és végleges útválasztásra. Többségük számára

lehetővé, esetenként elkerülhetetlenül szükségessé vált, hogy új, saját megoldásokat keressenek. (Ezek a törekvések elvezethetnek és sokszor el is vezetnek szocialista irányú társadalmi-politikai változtatások megindításához is.)

2. Az elmúlt két évtizedben megerősödtek a fejlődő országok közös nemzetközi politikai fellépései.

3. A fejlődő országoknak a világgazdaságban és a nemzetközi politikában elfoglalt sajátos helyzete jól tükröződik legjellegzetesebb politikai eszméikben. A fejlődő országok többsége számára a különleges jelleg és egyedi út hangsúlyozása, mind a tőkés, mind a szocialista fejlődési modellek és gyakorlat elutasítása, lényegi elemét képezi a modern nacionalista nézeteknek. Nem teljesen új jelenségről van szó. Szun Jat-szen, Musztafa Kemal, Gandhi, Dzsaváharlál Nehru, Szukarno, Nasszer és más kiemelkedő nemzeti forradalmárok különböző történelmi helyzetben és színvonalon törekedtek egyedi, népeik történelmi tradícióinak megfelelő, az elmaradottság minél gyorsabb leküzdését szolgáló fejlődési koncepció kialakítására. Felfogásukban sok máig élő teoretikus elem található, mint pl. a kisparaszti tulajdonra felépülő demokrácia, vagy a vegyesgazdaság kiépítésének szükségessége. Az utóbbi időben felerősödtek olyan hagyományos-konzervatív irányzatok is, amelyek még határozottabban szembenállnak mind a nyugati polgári, mind a marxista politikai eszmékkel.

3. A NEMZETI FOLYAMATOK KELETI SPECIFIKUMA

A keleti nemzeti kérdések tanulmányozása számos ideológiai és módszertani nehézséggel jár. Az egyik legszembetűnőbb az idevonatkozó adatok általános megbízhatatlansága és tudatos meghamisítása. Nagyon sok, e térségben lévő állam nem ismert el államhatárain belül az uralkodó nemzeten kívül más nemzetet, mások nyelvi kisebbségekről beszélnek, amely koncepció magában rejti azt, hogy a különböző nyelveken beszélők ugyanahhoz a nemzethez tartoznak, míg nemritkán azonosítják a vallási és a nemzeti közösséget. Széles körben elterjedt vélemény az is, hogy önálló államiság nélkül nemzetről nem lehet beszélni, legfeljebb nemzetiségről. Az úgynevezett nemzetiség-fogalom talán még kuszább és képletezebb, mint a nemzet fogalma. A tudományos irodalom is többféleképpen használja, szerepel úgy is, mint az etnosz és a nemzet közötti fejlődési fokozat, esetleg kisebb létszámú etnikai vagy nemzeti közösséget jelöl. Keleten a nemzetté válás folyamata általában önálló államiság nélkül

kezdődött. Úgyszintén vitás kérdés az is, hogy a robbanásszerűen megerősödő nemzeti eszmék milyen társadalmi osztályok, rétegek érdekét, érzésvilágát fejezik ki, ezek a nemzeti eszmék mennyire össztársadalmiak, a többségi etnikum megnyilvánulásai, vagy egyszerűen csak az elit sajátos politikai tudatformájáról van-e szó. Mindezekre a kérdésekre azért is nehéz válaszolni, mivel a nemzeti eszmék vagy a nacionalizmus problémaköre a szocialista országokban ritkán vált tudományos elemzések tárgyává. Külön zavart okoz a keleti országokban, hogy az etnosz és a nemzet közötti egyébként is bizonytalan különbség az ideológiai megnyilvánulásokban egyáltalán nem követhető nyomon.

Vitathatatlan a keleti országok társadalmi és szellemi életében a gyarmatosítást megelőzően bizonyos megmerevedés és pangás, ugyancsak közös vonást jelent a gyarmatosítás kitörölhetetlen élménye, majd a felszabadító mozgalmak mindenütt jelenlévő kohéziós ereje. Ami a gyarmatosítás hatását illeti, ez a keleti nemzeti fejlődésben mindenütt, mind a mai napig meghatározó. Az Ázsiában kialakult nagy népességű és nagy területeket elfoglaló etnoszoknak a meggyengítésében, a nemzetté válás késleltetésében, territoriális széttagoltságában a gyarmatosítás sorsdöntő szerepet játszott. Ez a malájok, a laosziak, az afgánok és az arabok nemzeti integrációs fejlődésében egyaránt megfigyelhető. A már kialakult, vagy kialakulóban lévő területi, nyelvi, kulturális, gazdasági kapcsolatoknak a széttörése gyakran véglegessé vált. Ezekben az esetekben a gyarmatosítás a partikuláris tendenciákat erősítette.

Az arab térségben pl. az oszmán időszak vége felé bizonyos összarab nemzeti konszolidáció irányzatai megmutatkoztak, ám ezek gazdasági, politikai és sok tekintetben kulturális alapjai az európai gyarmatosítással párhuzamosan teljesen meggyengültek és olyan fejlődési trendek indultak el, amelyek megváltoztatását a 20. században korszakonként és országonként különböző intenzitással jelentkező párarab ideológiák és az ezekre támaszkodó politikai irányzatok nem voltak képesek elérni. Ugyanakkor az is vitathatatlan, hogy új, esetenként a történelem folyamán soha nem létezett hatalmas territoriális politikai egységek jöttek létre a gyarmatosítás időszakában. India, Indonézia, valamennyi fekete-afrikai ország mai kereteik között új állami alakulatok, jóllehet némelyiknek jelentős történelmi, kulturális, nyelvi előzményei voltak. A nagy keleti államokban azonban a gyarmatosítás konzervált is, sok helyütt megmaradtak feudális jellegű territoriális egységek, úgyszintén fennmaradtak, sőt helyenként erősödtek a vallási és kasztjellegű tagozódások is. Ami a fekete-afrikai

országokat illeti, a gyarmatosítás időszakában valamiféle tényleges nemzeti egység kialakulása legfőljebb csíra formájában mutatható ki.

Ma már korántsem kielégítő, sőt a gyarmatosítás utolsó éveiben sem helytálló kizárólag etnikai egységekről beszélni. Ugyanakkor kétségtelenül szembetűnő jegy a nemzeti fejlődés megkésettsége, amelynek alapján joggal mondható, hogy csupán a nemzetté válás folyamatáról lehet beszélni a függetlenné válás előtt, és a fejlett, európai értelemben vett nemzetek ma is csak bizonyos megszorításokkal tekinthetők kialakultnak. Az egyes keleti országok gazdasága korántsem integrálódott egységes egészbe és az erősödő modern szektor mellett, ha általában egyre alárendeltebben és egyre szétziláltabban is, mégiscsak létezett és létezik egy olyan tradicionális szektor, amely határozottan gátja az érintkezéseknek, az emberek, áruk, eszmék mozgásának, s következésképpen a modern nemzeti fejlődésnek. A gyarmatosítók Kelet-Ázsiában éppenúgy, mint Afrikában a Szaharától délre eső területeken hatalmas, főleg a tengertől távol eső belső részeket egyáltalán nem vontak be az egységes gazdasági vérkeringésbe. Azokat a kapcsolatokat viszont, amelyek hagyományosan léteztek, lényegében széttörték. Más helyeken, mint Indiában, megmaradtak a hagyományos politikai, adminisztratív egységek, a rádzsák, maharádzsák, navábok birodalmai, amelyek élő kövültként álltak útjában a nemzeti integrációs folyamatoknak és törekvéseknek.

Napjainkig a legtöbb afro-ázsiai országban korántsem fejeződött be a nemzetté válás és a nemzeti integráció folyamata. Sok ázsiai és afrikai ország jelenlegi formájában a gyarmatosítás következményeként jött létre, és a határok nem felelnek meg sem a hajdani politikai, sem a jelenlegi etnikai, nyelvi és kulturális egységeknek. Sok országban megoldatlan a saját nemzeti nyelvre való áttérés (India, a trópusi afrikai országok zöme), gondokat okoz a nemzeti és a vallási kisebbségek státusa, gyakori a szomszédok közötti feszültség különféle területek hovatartozása miatt.

Ázsia és Afrika országaiban az egységes fejlett irodalmi nyelvek kialakulása mind a mai napig elmaradt. Joggal lehet beszélni mindkét kontinensen a nyelvi helyzet konszolidálásának befejezetlenségéről, amely közvetlenül befolyásolja a gazdasági, kulturális és politikai élet alakulását. A jelenlegi helyzet okai részben a gyarmatosítás előtti múltban, részben a gyarmatosítás sajátosságaiban gyökereznek. A fejletlen területeken, így a mai afrikai országok többségében legfőljebb domináns nyelvekről lehet

beszélni. A hagyományosan magas civilizációval rendelkező keleti országokban igen messze került egymástól az írott és a beszélt nyelv, szembe-
tűnő jelenség olyan nyelv hivatalossá tétele az államügyek intézésében, vagy a vallási szertartások folytatásában, amelyet a lakosság anyanyelv-
ként nem használ. Teljesen érthető, hogy a keleti nemzeti mozgalmak számára, elsősorban Ázsiában és Észak-Afrikában, a nyelvi kérdés megoldása kiemelt fontosságú ideológiai-politikai kérdéssé vált. A politikai vezetők a függetlenné válás után is föltűnő gyakorisággal foglalkoznak a nyelvi integráció kérdéseivel. Általában vezető államférfiak álltak a különféle nyelvreformok élére. Ily módon Kemal Atatürk, vagy Ahmed Szukarno mint nyelvújítók is különleges helyet foglalnak el országaik történelmében.

A keleti nemzeti specifikumok körében valószínűleg a nyelvnél is sokkal markánsabb szerepet játszanak a különféle kulturális-pszichológiai tényezők, különös szívóssággal érvényesülnek a vallási-kulturális jegyek. Szükséges hangsúlyozni, hogy az iszlám, a hinduizmus, a buddhizmus ugyancsak eltérő szerepet játszanak attól, ami a kereszténység sajátja volt a modern Európában. Az előbb felsorolt vallásokhoz való tartozás egyben egy egész civilizációs és kulturális örökség vállalását, értékeinek ilyen, vagy olyan mértékű elfogadását jelentette és jelenti. Ennek az összefüggésnek a modern nemzeti eszmék terjedése szempontjából is különleges jelentősége volt és maradt. Az ázsiai és arab nacionalizmusok általában soha nem tudtak teljes egészében függetlenedni a vallási tudatformától. Sőt, érdekes sajátosság az, hogy a nemzeti teoretikusok és forradalmárok legkorábbi nemzedéke sokkal tisztább, a vallási tanításoktól és kultuszoktól teljesen, vagy részben elhatárolódó nemzeti eszméket, nézeteket képviselt. A nemzeti mozgalmak radikalizálódásával párhuzamosan, azok tömegessé válásának folyamatával együtt egyre inkább előtérbe kerültek a különféle konzervatív és általában vallásos jellegű eszmék is. Sok esetben úgy merült föl a kérdés, hogy bizonyos vallásközösséghez való tartozás eleve kizárta a modern nemzeti eszmék elfogadását. Nem volt kivételes jelenség viszont a vallási és nemzeti eszmék teljes egymásba-fonódása. Ez sok helyütt rendkívüli erőt adott a modern nacionalista eszméknek, másutt határozottan a nemzeti megosztás vagy a konzervativizmus irányába hatott.

Külön figyelmet érdemel a nemzetté válás és a nemzeti eszmék vonatkozásában a nemzeti mozgalmak problematikája. Jóllehet első látásra paradoxonnak tűnik az, hogy nemzeti mozgalmakról beszélünk olyan

társadalmi szituációkban, amelyben nyilvánvalóan nem következett be elégséges nemzeti fejlődés, nem jött létre a nemzeti integráció és közös nemzeti tudat. Nos, a gyarmatosítók által kreált politikai keretek közötti mozgalmak nem fejlett nemzetek föllépései voltak, viszont igen fontos tényezőjét jelentették a nemzeti integráció kialakulásának és elmélyülésének. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a nemzeti mozgalmak nem a kialakult nemzetekben gyökereznek, hanem fordítva, a nemzeti mozgalmak segítették elő a nemzeti tudat megjelenését, a nemzeti konszolidáció folyamatát.

A keleti sajátosságokhoz igencsak hozzátartozik a társadalmi tagozódás erőteljes összefonódása az etnikai sokféleséggel. A keleti városok történelmileg, etnikailag mindig is tarkák voltak, ám ez a tarkaság a gyarmatosítás időszakában jelentősen megerősödött. Indonéziában, Malájföldön, az indokínai országokban, az arab világban, Iránban és a fekete-afrikai országokban egyaránt megfigyelhető, hogy a formálódó kereskedő rétegek, burzsoázia, értelmiség az illető ország lakosságának zömétől teljesen vagy részben eltérő etnikai összetételt mutat. Indonéziában és a maláj országokban kínaiak, Egyiptomban görögök, zsidók, örmények, Algériában franciák, a fekete-afrikai országok partvidéki városaiban arabok, indiaiak, perzsák játszottak időnként döntő szerepet a kereskedelemben és a szellemi életben. Még Indiában is megfigyelhetők hasonló jelenségek. A hatalmas szubkontinensen ugyan nem külföldi bevándorlók játszottak meghatározó szerepet a polgárosult rétegek kialakulásában, de bizonyos etnikai, kaszt- és vallási kisebbségek különleges szerepe jól kimutatható. Így kiemelkedő szerepet játszottak az indiai kereskedelmi tőke létrehozásában, majd a modernizálódás egész folyamatában az egykor perzsa eredetű párszík. Mindezek a tényezők erőteljesen hozzájárultak ahhoz, hogy a Kelet egyik sajátosságává vált a nemzeti konszolidáció lassú, ellentmondásokkal, megrázkódtatásokkal teli és korántsem lezárult folyamata.

Könnyű belátni, hogy önmagában is ellentmondások forrása az a helyzet, hogy az elkerülhetetlenül jelentkező polgári és nemzeti törekvéseknek csak részben lehettek vállalói és szószólói azok a kisebbségek, amelyek a Kelet országaiban oly meghatározó szerepet játszottak a helyi kapitalizálódás előmozdításában, valamint a modern kulturális értékek elfogadásában és terjesztésében. E kisebbségek igen különböző szerepet töltöttek be az egyes nemzeti mozgalmakban, példák tucatjait lehet találni a nyílt kollaborációra a gyarmati hatóságokkal, ám ugyanúgy a nemzeti

mozgalommal való teljes azonosulásra, illetve annak támogatására, sőt helyenként a kisebbségek voltak hordozói a modern forradalmi, marxista eszméknek is.

Valószínűleg éppen az egyes nemzetek gyöngeségeiből, a nemzetek stabilizáló tényezőinek hiányosságaiból vagy teljes hiányából következően az afro-ázsiai térségben különös szerepet kapott a modern nemzeti állam. Érthető módon, hiszen az államhatalom eszközeivel kell megőrizni a nemritkán vitatott territoriális egységet, biztosítani a lakosság lojalitását, létrehozni a hiányzó gazdasági-kereskedelmi kapcsolatokat, előmozdítani a nemzeti tudat létrejöttét, illetve erősítését, kialakítani a közös hagyományokat és értékeket. Valószínűleg ez az egyik magyarázata annak, hogy az újonnan függetlenné vált országokban az állam a gazdaság-irányításban és -fejlesztésben még olyan esetekben is kulcsszerepet vállal magára, amikor egyébként a nemzeti mozgalomban részt vevő polgárosult rétegeknek ilyenfajta megoldások sértik az érdekeit. A Kelet szinte minden nemzeti teoretikusa állást foglalt az erős állam, az erős nemzeti hadsereg, a centralizált gazdasági, politikai és kulturális élet mellett.

A keleti specifikumokról szólva fontos arra is rámutatni, hogy immáron tömegmérétekben bebizonyosodott, hogy lényegében mesterséges úton létre lehet hozni a fejlett nemzetek valamennyi ismervét. Ismeretes, hogy erős nemzeti mozgalmak alakultak ki saját államiság nélkül, fejletlen gazdasági kapcsolatok közepette, olyan területeken, ahol különféle nyelveket beszélnek és különféle kulturális hagyományok léteznek. A második világháborút követően a Föld országainak többsége úgy jött létre, hogy nem voltak évszázados előzmények, „földről” kellett a közös nyelvet megteremteni, vagy elfogadni a gyarmatosító nyelvét, tudomásul kellett venni képtelen államhatárokat, meg kellett teremteni a modern gazdaság és államiság alapjait és el kellett dönteni a fejlesztés irányait. Az összes gondokkal együtt ezek a törekvések lényegében tartós eredményeket produkáltak.

4. A NEMZETI ESZMÉK KELETI SPECIFIKUMA

Kétségkívül közös sajátossága az afro-ázsiai nemzeti integrációs fejlődésnek az, hogy a modern nemzeti eszmék a gyarmatosítással kölcsönhatásban jelentek meg. Ez a hatás többszörös. Először is szó van az idegen uralom elleni természetes reakcióról, az ellenállásról. Ez a gyarmatosított terület különböző etnikumú és vallású népei között bizonyos kohéziót jelentett és ezen kohézióra épülő, a nemzeti eszmék fejlődése irányába

mutató politikai tudat kialakulása irányába mutatott. Másodsor, a gyarmatosítás időszaka a legtöbb alávetett országban összekapcsolódik a kapitalista irányú fejlődéssel. Ez a fejlődés kétségtől szintén kedvez a nemzeti fejlődésnek valamint a nacionalista eszmék megjelenésének és erősödésének. Harmadsor, a gyarmatosító hatalmak, az egész 19. században, majd különösen a századfordulótól kezdve olyan politikai eszméket képviseltek, amelyek vitathatatlanul nacionalisták, esetenként határozottan sovínisták és fajgyűlölők voltak. Ezeknek az eszméknek a közvetlen hatása és érvényesülése is egyértelműen kimutatható. Tehát több forrás, a sajátos történelmi helyzetből adódó következmények, a gazdasági-társadalmi fejlődés, a szellemi export eredményei lényegében ugyanabba az irányba hatottak. Ezért hibásnak és leegyszerűsítőnek érezzük csupán egyetlen tényezővel magyarázni a keleti nemzeti eszmék és nacionalizmusok megjelenését.

A gyarmatosított, majd politikailag függetlenné vált, de gazdaságilag, technikailag, kulturálisan és más tekintetben is függő viszonyban lévő társadalmakat izoláltan, a külvilágtól elvonatkoztatva vizsgálni nem lehet, hiszen a külső uralom és a belőle következő hatások az eszmei fejlődésnek is lényegi elemeivé váltak. A fejlődő országok eszmei problémáit is csak egy szerves egységet alkotó rendszer egészen belül lehet megközelíteni. Egykor a gyarmati országok számára a gyarmatosító hatalom, ma a fejlődő országok számára a vezető tőkés országok által uralt tőkés világ gazdasági és világpolitikai rendszer vált a belső fejlődésre közvetlenül ható, időnként azt döntően befolyásoló tényezővé. Figyelemre méltó, hogy Ázsiában és Afrikában a különféle nemzeti eszmék — többnyire a 19. század utolsó évtizedeitől, de sok trópusi afrikai országban csupán a 20. század közepétől kezdődő — megjelenése, majd rendkívül gyors expanziója nem vezethető le közvetlenül a modern társadalmi osztályok színrelépéséből és különösen nem a helyi tőkés viszonyok fejlődéséből. A külső körülmények többszörösen is szerepet játszottak: egyidejűleg van szó az idegen uralommal szemben elkerülhetetlenül felszínre kerülő ellenállás eszmei megjelenéséről és a hódító európai burzsoázia nacionalista ideológiájának sajátos adaptálásáról. Az egykori anyaországok legjelentősebb politikai, eszmei áramlatai szinte mindmáig éreztetik hatásukat az azóta függetlenné vált új államok uralkodó politikai tudatában.

Ugyancsak figyelmet érdemel a modern keleti nacionalizmusok néhány sajátossága is. Keveset mondunk ugyanis azzal, ha deklaráljuk, hogy ezen nacionalizmusok modern formái nagymértékben az egykori anya-

ország eszméi által megtermékenyítettek, vagy hogy a modern polgári szektor termékei. Érdemes megfigyelni azt, hogy minél modernebbek ezek a nemzeti eszmék a Kelet országaiban, időnként annál archaikusabbnak mutatkoznak. Közös sajátosságukként megjelenik az idealizált múlt, a faluközösségekhez és általában a kollektív élethez való ragaszkodás, de természetesen továbbra is megmarad az idegen uralommal, elnyomással való szembenállás. Ezen modern nacionalizmusok kezdettől fogva önálló államiságra törtek és azóta is központi szerepet kap céljaik között az állam erősítése, nemzetközi szerepének fokozása, esetleg kiterjesztése. További sajátossága ezeknek a nacionalizmusoknak az, hogy általában nem tudnak mit kezdeni a saját államuk határain belül élő nemzetiségekkel, hajlamosak azonosítani az államot és a nemzetet. Külön említendők a jól ismert egységtörekvések, amilyenek megfigyelhetők az arabok, malájok és más nemzetek körében. A modern afrikai nemzeti mozgalom is pánafrikanizmus formájában jelent meg. Az ilyen egységtörekvések a nemzeti mozgalmak gyöngeségeiből, az idegen uralom elleni közös harc szükségletéből, bizonyos közös történelmi, kulturális, esetleg nyelvi hagyományokból, de ugyanúgy egyes társadalmi csoportok, vagy egész osztályok expanzionista törekvéseiből táplálkoznak. Ezek a különféle pán-nemzeti eszmék együttesen jelentkeznek az egyes kisebb egységek nacionalizmusaival, s a kettő között igen bonyolult viszony alakult ki. Az arab térségben pl. egyidejűleg érvényesülnek egyes arab országok sajátos nemzeti törekvései, pánarab, illetve pániszzlám tendenciák.

A harmadik világban és kiváltképpen az afro-ázsiai térségben manapság a nacionalizmus olyan uralkodó ideológia, amelynek elemei behatoltak a társadalom legkülönbözőbb rétegeibe. Igencsak nehéz arra válaszolni, hogy a Kelet nemzeti eszméi elsősorban milyen társadalmi osztályokhoz és rétegekhez kötődnek, kik a hordozói, kiknek az érdekeit képviselik.

A kérdés megválaszolásához az afro-ázsiai társadalmak egymástól is eltérő sajátos tagolódásából kell kiindulni. Vitathatatlanul tanúi vagyunk annak, hogy helyenként klasszikus formában a polgárosuló rétegek, ezek értelmiségei válnak a nemzeti eszmék hordozóivá. Ez azonban egyáltalán nem kizárólagos. A nacionalizmus olyan társadalmakban is uralkodóvá vált, amelyekben semmiféle polgárosulás nem ment végbe, amelyekben befolyásos nemzeti burzsoáziáról nem lehet beszélni, sőt, ahol mindenfajta polgárosulás olyan etnikumokhoz kötődik, amelyek teljes egészében elhatárolták magukat a társadalom többségét kitevők nacionalista emócióitól. Ebben az összefüggésben persze ismételtelen fel-

vetődik az, hogy az afro-ázsiai térségben lehet-e beszélni nemzetekről, nemzeti folyamatokról, nemzeti tudatról.

A fejlődő országok modern nacionalizmusa ellentmondásos jelenség. Egyidejűleg össznemzeti és burzsoá, forradalmi és ellenforradalmi, önfeláldozó az idegen uralommal szembeni harcban, és könyörtelen a kisebbségekkel szemben, szövetségest lát a marxizmusban, és veszedelmes riválisnak is tartja azt. Mindezzel együtt úgy véljük, a jelenlegi időszakban vannak össznemzeti érdekek és törekvések, mégpedig lényegbevágóak: a tőkés világtól való gazdasági függőség felszámolása, az elmaradottság megszüntetése, a társadalom demokratikus átalakítása. A konkrét megítélés azonban csakis a fejlődő országokban ható nacionalizmusok fő, tartalmi jegyeinek olyan vizsgálatára támaszkodhat, amely egyaránt figyelembe veszi társadalompolitikai és nemzetközi politikai hatásukat, és ennek megfelelően differenciál közöttük.

A fejlődő országok nem tartoznak sem a fejlett tőkés, sem a szocialista országok sorába és ez a helyzet önmagában is alapját képezi a nemzetközi politikában bizonyos harmadik utas törekvéseknek. Az effajta törekvések mind a bel-, mind a külpolitikai doktrínákban jól nyomon követhetők.

II. A NEMZETI TUDAT KIALAKULÁSA ÉS MEGNYILVÁNULÁSAI ÁZSIA ÉS AFRIKA EGYES TÉRSÉGEIBEN

Ez a rész a nemzeti eszmék kialakulását és néhány fontosnak tekintett sajátosságát mutatja be, főleg a kutatási program keretén belül készült tanulmányok anyagán keresztül. Olyan országok, illetve régiók nemzeti ideológiáiról lesz szó, amelyek politikai súlyuknál vagy tudományos érdekességüknél fogva önmagukban is jelentősek. Törökország, Irán, az indiai szubkontinens, Indonézia, az arab világ és a Dél-afrikai Köztársaság nemzeti ideológiai fejlődése szerepel ebben a rövid válogatásban. Arra törekedtünk, hogy a főbb ideológiai elemeket történetiségükben ragadjuk meg és a máig ható gondolatokat hangsúlyozzuk.

1. A TÖRÖK NACIONALIZMUS KIALAKULÁSA

A török nacionalizmus kezdetei az 1860-as évekre nyúlnak vissza, az ún. alkotmányos mozgalom kezdetéig. A korszak nacionalista gondolkodásmódjában már nem a „muzulmán nemzet”, hanem az „oszmán”

nemzet fogalma került előtérbe. Az 1860–1870-es években kezdődött a nyelvújítási mozgalom, az arab és perzsa szavak kiiktatása a török nyelvből, a modern fogalmak meghonosítása (ekkoriban elsősorban a francia nyelvből). Az irodalomban előtérbe kerültek a patriotikus témák. A korszak jelentős írói: Namik Kemal, Ibrahim Sinasi, Abdul Hakk Hamid.

Az első török alkotmány e mozgalom harcának eredményeképpen 1876-ban látott napvilágot s a törökség nemzetté válásának előrehaladását tükrözi. Az alkotmány 8. cikkelye kimondja, hogy a birodalom minden polgárát nemzetiségre való tekintet nélkül oszmánnak tekintik. A birodalom államvallása az iszlám, hivatalos nyelve a török. Ügyeit török nyelven a parlament tárgyalta, a választójog és a parlamenti jelölés török nyelvtudáshoz volt kötve. A nem-mohamedán közösségek vallási alapon minősültek kisebbségeknek és aszerint küldhettek képviselőket a parlamentbe.

1878-ban II. Abdul Hamid trónralépése és reakciós uralma súlyos visszalépést jelentett az újoszmánok mozgalmához képest. 1878-ban a san-stefanói béke értelmében a szultáni önkény ugyan kénytelen volt megadni bizonyos jogokat az örményeknek, de hamarosan pogromot indított ellenük. Az elkobzott örmény földeket kurd nomádoknak, cserkeszeknek vagy karakalpakoknak adományozták.

1908-ban az Abdul Hamid-i önkény ellenében győzedelmeskedett az ifjútörök alkotmányos forradalom. Célja az alkotmányos rend helyreállítása és továbbfejlesztése, a feudalizmus maradványainak, a retrográd hagyományos hatalmi rendszernek a felszámolása volt. Az ifjútörökök társadalmi bázisát a születő török polgárság, értelmiség és a hadsereg hazafias érzelmű tisztjei alkották.

Az ifjútörök szervezetek kezdettől fogva nacionalista szervezetek voltak, de hatalomra jutásuk előtt a más nemzetiségűekre is támaszkodtak. Az 1899-ben alakult „Egység és Haladás Bizottságá”-ban a törökök mellett szép számban voltak kurdok, albánok, bosnyákok és mások. A bizottság együttműködött az örmények Dasnakcutun, a zsidók Lazara és az arabok Khaifat-nevű bizottságaival. A társaság kezdetben megelégedett különféle kiadványaiban az önkényuralom bírálatával, később aktívan szervezkedett annak megdöntésére.

Hatalomra jutásuk után azonban az ifjútörököknek nem sikerült lényegesen előmozdítani a polgári fejlődést, nem oldották meg a polgári forradalom célkitűzéseit, nem érintették az agrárkérdést. Feladatukat az

alkotmány visszaállításával befejezettnek tekintették. A törökség nemzetté válási folyamatát viszont új, igen jelentős szakaszába juttatta az ifjútörök mozgalom. Megszületett Anatóliában a török kereskedelmi burzsoázia, megerősödtek az anatóliai és a kelet-thrákiai vilajetek gazdasági kapcsolatai, ahol a lakosság zöme török volt.

Ennek megfelelően, az ifjútörököknek a nemzeti kérdéssel kapcsolatos nézetei igen gyors változáson mentek keresztül. Kezdetben álláspontjukat az oszmanizmus határozta meg. 1908-ban még testvérekként üdvözölték a soknemzetiségű birodalom ébredő nemzeti mozgalmainak képviselőit.

Később egyre inkább a nemzetiségek ellen fordultak. Az oszmánosítás jelszavát felváltotta az eltörökösítés gyakorlati politikája. Kialakult a turanizmus vagy pántürkizmus ideológiája. Az összes türk nép, a Kaukázus, Irán, Közép- és Belső-Ázsia, Kína és Szibéria törökségének egyesítését követelték egyetlen turáni hazában, „melynek határai Ada Kale szigetétől a Sárga-tengerig terjednek”. A turanizmus eszméje először Ziya Gökalp költő és filozófus munkásságában jelent meg. Térhódítása a balkáni és tripolitániai háborúkban elszenvedett vereségekhez, a tengelyhatalmakhoz való közeledéshez, oroszellenességhez kapcsolódott.

Az ifjútörökök hamarosan megszabadultak a pániszlamizmus befolyásától, miután felhasználták azt saját céljaikra (az örménykérdés „megoldásában” és egyéb területeken). Ennek eredményeképp hamarosan szembetalálták magukat más mohamedán népek — elsősorban az arabok — nemzeti függetlenségi mozgalmaival.

A kibontakozó török nacionalizmus számos haladó vonással is rendelkezett. Harcolt az idegen tőke gazdasági befolyása és az imperialista hatalmak hegemonista törekvései ellen.

A század elején, az első világháborúig terjedő időszakban a törökség nemzeti tudata lényegében kialakult. Kiépültek a nemzeti kulturális fejlődést biztosító intézmények.

A török nemzet kialakulásában végső és döntő fordulatot a kemalista forradalom győzelme jelentette. Mindmáig Törökország az egyetlen olyan muzulmán ország, amelyben az uralkodó nemzeti tudat teljesen elkülönült az iszlám hagyományoktól.

A húszas-harmincas évek gazdasági reformjai az állami szektor megerősödését, etatista fejlődést tettek lehetővé.

Ötosztályos tankötelezettséget vezettek be 6–12 éves korig, az oktatás egészében állami ellenőrzést vezettek be. Kötelezővé tették az európai

ruha és fejfedő viselését, megtiltották a női fátyolviselést. Bevezették a gregorián naptárat és az európai rendszerű munkaszüneti napokat.

Alapvető kulturális változást jelentett 1928-ban a latin ABC bevezetése. Nagyszabású nyelvreform kezdődött az arab, perzsa lexikai és morfológiai elemek kiküszöbölésére. Újítottak szavakat a népnyelvből, felélesztettek kifejezéseket a régi nyelvemlékekből és átvettek szavakat más török népek nyelveiből. A török nyelv ankarai dialektusa az irodalmi nyelv szintjére emelkedett. 1933-ban megalakult a Türk Dil Kurumu, a Török Nyelvűvelő Társaság. Ezt követte a Török Történeti Társaság felállítása. Polgárjogot nyert az irodalomban a népnyelv, a vers kiszabadult az arab – perzsa metrumok bilincseiből. (Katona, 1983: 65 – 94 alapján.)

2. AZ IRÁNI NEMZETI POLITIKAI TUDAT NÉHÁNY VONÁSA

A múlt századvégi Perzsiában a nacionalista ideológia kialakulásának első szakaszát az önkényuralom bírálata jellemezte. Szószólója az azerbajdzsáni értelmiség, elsősorban az írók: Mirza Fatali Akhund-zade, Juszeif Kháb Mosztaser ad-Doule, Zejn Abidin Meraghei, Talebzade, Aga Khan Kermani és Mirza Malkhom Khan. Utóbbi Londonban kiadott újságjában tette közzé alkotmányosságot követelő programját.

Az első nemzeti jellegűnek tekinthető megmozdulások az irániak közös akciói voltak nemzetiségi és vallási különbségre való tekintet nélkül. 1891 – 1892-ben bontakozott ki a Talbat brit dohánymonopólium elleni viharos bojkott. Ezt további sztrájkok, tüntetések, bojkottok követték.

1905-ben az oroszországi polgári forradalom hatására endzsomanok, forradalmi társaságok alakultak, amelyek polgári szabadságjogokat és az idegenek távozását, nemzeti függetlenséget követeltek. A harc katonai megszervezésére nem került sor. Törökországgal ellentétben, Iránban a nacionalista ideológia nem állt kapcsolatban a hadsereggel.

Sokkal elterjedtebb lett az antiimperialista, antikolonialista harc másik mozgatója, a pániszlamizmus. Reza sah arra törekedett, hogy fölülről teremtsen meg egy Irán valamennyi népét egységbe foglaló nacionalista ideológiát. Ez az ideológia bizonyos alapvonásait tekintve a kemalistához hasonló volt, erősen hangsúlyozta az iszlám előtti hagyományokat, a nemzeti integráció elsőbbségét hirdette a vallási hovatartozással szemben, híve volt a nyugati típusú modernizáció sok külső megnyilvánulásának, élesen szemben állt a marxizmussal stb. Ugyanakkor a különb-

ségek talán még jelentősebbek: Irán polgári jellegű fejlődése elmaradt a törcstől, nem zajlott le társadalmi forradalom, amely átalakította volna az ország tudati viszonyait, mint Törökországban, Irán nemzetiségi összetétele heterogén, a két Pahlavi sah idegen segítséggel került hatalomra és őrizte meg azt, míg Musztafa Kemal, népének karizmatikus vezetője, „a nemzet atyja” volt.

A sah nacionalizmusa így az iráni polgári jellegű rétegek számára is lényegében elfogadhatatlan maradt, a pániszlamizmus megőrizte pozícióit, sőt a sah rendszerével szembeni ellenállás ideológiájává vált. Ezen az eszmei talajon diadalmaskodott a Khomeini vezette iszlám forradalom. A sah pániránista politikáját, nyugati mintára kialakított iráni nemzet-konceptióját felváltotta az iszlám hívők közösségének eszméje, amely nincs tekintettel a társadalmi, etnikai és nyelvi különbségekre. Az umma integritásának gondolata Iránban összekapcsolódik a sia államtanával. Élesen szemben áll minden nemzeti mozgalommal és csak vallási alapon különböztet meg kisebbségeket, kizárólag a nem-mohamedánok köréből. (Katona, 1983: 39–64 alapján.)

3. AZ INDIAI NEMZETI ÉBREDÉS ESZMEI

A 19. század végéig az indiai társadalom modern rétegei általában a nyugati civilizáció bámulói voltak, részükről a keleti kulturális örökség gyakran lenézés és gúny tárgya volt.

A művelt rétegek azonban a lakosság elenyésző töredékét tették ki, a reformerek száma még kisebb volt. Miután India szellemi életét hagyományosan a vallási elképzelések és hiedelmek határozták meg, nyilvánvaló volt, hogy a nyugati szellemi hatásoknak konfrontálódniuk kellett a hinduizmus és az iszlám gondolatvilágával. A kétféle szellemi örökség összecsapása és egymásra hatása vezetett a 19. századi vallási reform-mozgalmakhoz.

A reformáció vezető alakjai (csaknem valamennyien az angol és általában a nyugati civilizáció ismerői) a szűk polgárosodó rétegnek voltak a képviselői, akik felismerték gyengeségüket s elszigeteltségüket, és a körülményekhez képest a legracionálisabb és legelőremutatóbb választ adták. Társadalmi hatást csak úgy remélhettek, ha a hinduizmust nem támadják frontálisan, hanem annak bizonyos elemeit utasítják csak el. Ez a technika örökletessé vált, a nemzeti mozgalom ideológusai a későbbi évtizedekben, beleértve Gandhit is, minden társadalmi reformtörekvést igyekeztek összhangba hozni a hindu tradíciókkal.

A vallási és társadalmi reformáció szervezeti formákat is öltött. Az első hindu reformációs szervezet és mozgalom a Rám Móhan Roj által létrehozott és kezdetben irányított Brahmo Szamádzs.

A Brahmo Szamádzs már alapításának idején egyidejűleg volt vallási szekta, társadalmi mozgalom és kulturális egyesület. Ezeket a funkciókat mindmáig megőrizte, de közben bizonyos módosulásokon ment keresztül.

A Brahmo Szamádzs olyan ideológiai-politikai eszméket hirdetett, amelyek valamilyen mértékben az egész tárgyalt időszakban éreztették hatásukat az indiai közéletben. Kesab Csander Szentől (1838–1884) származik kifejlett formában az a később közhelyként idézett gondolat, hogy a Nyugat fölénye a tudományokban és a gyakorlati művészetekben áll, a Kelet viszont tanítója lehet a Nyugatnak vallási és spirituális kérdésekben. Az emberiség megmentését a két, egymással mellérendelt viszonyban álló civilizáció szintézise adhatja. Ez új hang: a Nyugatot tehát utánozni lehet és kell, ám India olyan egyedülálló értékekre támaszkodhat, amelyeket nem szégyellni, hanem ápolni és fejleszteni érdemes. A teljesen modernista Brahmo Szamádzs számára ezzel megnyílt az út a hinduizmus számos konzervatív elemének befogadására is. A 19. század utolsó évtizedeiben működő Kesab a Kelet és a Nyugat egymást kiegészítő voltát hirdette, vagyis az angolok és indiaiak közötti harmóniát.

Hogy ez nem a nacionalista mozgalomra koncentráló történész beleérzése, azt bizonyítja a részben Kesab ösztönzésével széles körben elfogadott árja-teória, amelynek értelmében az indiaiak és az angolok „ugyanazon ősi árja rassz különböző családjainak leszármazottai” és „az angol nemzet Indiába érkezésében a szétvált rokonok újraegyesülése” látható. Ebből következett a brit uralomnak mint a gondviselés terve egy részének felfogása. (Sen, 1901 : 326) Mi ez? Megalkuvás, beletörődés, kollaboráció? Nem, sokkal inkább a nemzeti aspirációk, a faji egyenlőség kifejezése egy olyan korban, amikor India még reménytelenül gyenge, széttagolt, elmaradott, Nagy-Britannia pedig hatalmának csúcspontján van. Kesab gondolatmenetét a Nemzeti Kongresszus alapító vezetői, mint Szuréndranáth Bannerdzsi, szinte teljes egészében átvették.

A művelt indiai közvélemény a 20. század elejéig általában egyetértett a társadalmi reformokkal és a brit uralom elfogadásával, sőt a kettő összekapcsolását is természetesnek tartotta, de a Brahmo Szamádzsot túlságosan távol állónak tekintette az indiai hagyományoktól és így képtelennek arra, hogy tömegbefolyásra tegyen szert. Sokak szerint a Brahmo Szamádzs túlságosan eklektikus volt és sok engedményt tett a keresztény-

ségnek. Ezt a hangulatot fejezte ki az új reformációs irányzatnak, az Árja Szamádzsnek a létrehozása 1875-ben.

Az alapító, Szvámi Dajánanda Szaraszvati nem a mély brit hatásnak kitett Bengál szülötte, hanem a konzervatívabb Gudzsarátból érkezett. Dajánanda a „tisztább” hindu hagyományokhoz való visszatérés képviselője volt, tudatosan törekedett a kereszténység és az iszlám elemeinek felszámolására a hindu vallási gondolatból, és a Védákat fogadta el egyedüli tekintélynek.

Az Árja Szamádzs-isták a nyugati hatások ellen is felleptek, és azt hangsúlyozták, hogy a hindu gondolat volt az, amely megtermékenyítette az ősi egyiptomi és görög kultúrákat is. Ládzspat Ráj, aki egyébként a nyugati technológia átvételét fontosnak tekintette, Dajánandától eltérően azt a nézetet fogalmazta meg, hogy a legmodernebb európai tudományos eredmények alapgondolatai egytől egyig megtalálhatók a Védákban. (Rai, é. n.: 257)

Az Árja Szamádzsot nem szabad a Brahmo Szamádzs ellentétének tekinteni, inkább folytatója volt olyan körülmények között, amikor az indiai polgárság már némileg megerősödött. A hagyományos hinduizmushoz való erőteljesebb kapcsolódásnak több funkciója volt, ezek segítségével ugyanis:

1. markánsabban kifejezték a brit uralommal való elvi szembenállást;
2. jelentősen ki tudták szélesíteni tömegbázisukat.

Dajánanda a Védákkal szentesített olyan, a polgári fejlődéssel járó fogalmakat, mint „nemzeti szellem”, „demokratikus döntés”, „társadalmi egyenlőség”, vagy „társadalmi aktivitás”. A Dajánanda által kifejlesztett technika kötelező érvényűvé vált a későbbi indiai nacionalisták számára, legtökéletesebb alkalmazása majd Gandhinál látható.

Egy újabb reform-irányzat, a Rámakrisna Misszió-mozgalom szintén a 19. század második felében keletkezett vallási reformációk egyike. Alapítója Rámakrisna (1836–1886), akit már életében szentnek tartottak. Ez a mozgalom látszólag teljesen különbözik a Brahmótól, de még az Árja Szamádztól is, hiszen kiindulópontja, nyelvezete, egész gondolatvilága tisztán a hindu tradíciókban gyökerezik, maga Rámakrisna pedig nem került kapcsolatba a nyugati műveltséggel. Valójában Rámakrisna a polgárosuló India igényeit fejezte ki azzal, hogy a falusi százmilliókat mozgósította. A védikus Indiára hivatkozva minden embernek kasztra való tekintet nélküli egyenlőségét és egész India egységét hirdette.

India spirituális jellegét mindinkább szembeállította a Nyugat anyagi

és gépi civilizációjával („Fel, India, hódítsd meg a világot szellemiségeddel!”) (Vivekananda, 1945: 409), de egyáltalán nem utasította vissza a nyugati tudomány átvételének szükségességét. Az indiai nacionalizmus sajátos gyengesége fejeződött ki: a Nyugat fölényével szemben olyasvalamit kellett felmutatni, ami kizárólag indiai, és egyben az indiai felsőbbrendűséget is demonstrálja.

A társadalmi konzervativizmusnak a politikai radikalizmussal való összekapcsolása súlyos veszélyeket rejtett magában: lehetőséget adott arra, hogy az egész indiai függetlenségi mozgalom végig szilárdan polgári vezetés alatt maradjon, a társadalmi átalakulás és a politikai gondolkodás fejlődése pedig igen lassú ütemű legyen.

A modern indiai nacionalizmus nemcsak a vallásreformerek tanításában gyökerezett. Másik éltető forrását a brit intellektuális hagyományokon nevelkedett indiai liberálisok eszmerendszere jelentette.

Az indiai liberálisok a társadalom modern szektorából kikerülő európai műveltségű szabadfoglalkozásúak és üzletemberek voltak. Súlyuk, erejük a bombayi és bengáli nemzeti tőke növekedésével együtt járt. Feltűnően nagy számban voltak közöttük bombayi párszík, akik kis számuk ellenére élen jártak az ipari és kereskedelmi tevékenységben, magas arányban végeztek nyugati jellegű oktatási intézményekben és jó ismerői voltak az angol nyelvnek, valamint a brit társadalmi és politikai intézményeknek. A párszi közösségek első jelentékeny politikai személyisége az indiai liberalizmus atyja, Dádábháí Naorodzsi (1825–1917).

Az indiai liberalizmus másik kiemelkedő egyénisége a bengáli Szuréndranáth Bannerdzsi. Nevéhez fűződik Mazzini széles körű népszerűsítése és műveinek bengáli nyelvre való fordítása. Az olasz egység és az érte folytatott harc érzékelhetően nagy hatást váltott ki Indiában, egyik inspirálója volt az indiai egység, a függetlenség és a társadalmi reformok logikai összekapcsolásának. A liberálisok nem keveset tettek annak érdekében, hogy a brit gyarmati uralomnak a jövő számára hasznosítható elemeit erősítsék. Szuréndranáth Bannerdzsi szintén a mérsékelt politikusok közé tartozott, így 1918-ban, amikor a Nemzeti Kongresszus radikalizálódott, kilépett és létrehozta a különálló Összindiai Liberális Szövetséget. Mazzini fordításai pedig a bengáli anarchista mozgalom első ideológiai megalapozását jelentették.

A legnagyobb hatású liberális teoretikus és politikus elvitathatatlanul Gópál Krisna Gókhálé (1886–1915) volt, akit Gandhi politikai gurujának ismert el. Gókhálé India függetlensége előfeltételének tekintette a

mély társadalmi reformokat. Igen határozottan fellépett a kasztmegkülönböztetések és az érinthetetlenség ellen és politikai eszközöket (beleértve a törvényhozást) is szükségesnek ítélte az ellenük folytatott harcban. Több évtized távlatából visszatekintve is elismerésre tarthat számot az a bátorság, amellyel a hinduk és muzulmánok egységének szükségességét hirdette. Ellenfelei, Tilak, Aurobindó és mások, gyakran mint megalkuvót festették le, hivatkozván arra, hogy Gókhálé a brit uralmat, mint a gondviselés által küldött legfőbb jót jellemezte. Gókhálét azonban, csakúgy mint a többi 19. század végi, 20. század eleji liberálist — hiba volna az angolok kiszolgálójának tekinteni. Nem egyszerűen a megrendíthetetlennek tekintett brit uralom tényéből indultak ki, vagyis hiábavalónak és öngyilkosnak neveztek mindenfajta nem törvényes eszközt, hanem olyan szociális érzékenységről is tanúbizonyságot tettek, amely a szélsőséges nacionalistákból gyakran hiányzott.

Az indiai liberálisok annak az osztálynak voltak a tagjai, amely a brit uralom terméke volt és úgy érezték, még sokáig szükségük lesz a tengerentúli támogatásra. Gyakran hivatkoztak a gyarmati uralom eredményeire és gyengének, elszigeteltnek érezték magukat abban az országban, amelynek egységesedése korántsem fejeződött be, amelyben a vallási, kaszt- és nyelvi különbségek legalább olyan erősek, mint egy évszázaddal azelőtt, amelybe a társadalmi reformok felülről és kívülről indultak. Szilárdan hittek viszont abban az Angliában, amely a 19. század folyamán oly jelentős társadalompolitikai reformokat vezetett be otthon. Az Indiában uralkodó antidemokratikus viszonyokat nem a brit uralom következményének, hanem azzal ellentétes jelenségnek állították be. (Naoroji, 1899) Reményeiket táplálta az angol Liberális Párt ideológiája és gyakorlati lépései is, mint pl. Gladstone ír-szimpatizáns megnyilvánulásai.

A századforduló éveire az indiai polgárság gyarapodott, száma és befolyása jelentősen megnőtt. Ekkor kezdődött a nemzeti ipar félévszázados látványos harca a brit tőkével. Megérték a feltételek mind a korabeli nyugati eszmei áramlatok, mind pedig a hindu reformáció tanításainak széles körű terjedésére.

Egy sor olyan új tényező bukkant fel, ami a mérsékelteknek nevezett liberálisok befolyását csökkentette és a szélsőségeseket erősítette. Ilyenek voltak a brit India-politika megkeményedése és a klasszikus imperialista tendenciák érvényesítése, velük együtt az angol liberalizmus meggyengülése, illetve az indiai függetlenségi mozgalom számára kedvezőtlen módosulása, valamint az indiai elnyomorodás fokozódása és a spontán

angolelles népi mozgalmak kitörései. A szélsőséges irányzat mozgalom-
má 1905-ben vált.

Az új forradalmi nemzedék már tovább nézett a birodalmon belüli
széles önkormányzat státuszának megszerzésénél, az elérendő, bár távoli-
nak látszó álom a teljes függetlenség lett.

A szélsőségesek legismertebb és legtekintélyesebb vezetője Bál Gangád-
hár Tilak (1856–1920) volt. Tilak életútja is demonstrálja, hogy a tár-
sadalmi konzervativizmussal párosult politikai radikalizmus, amely a
szélsőségeket kisebb-nagyobb mértékben jellemezte, nem a kapitali-
zálódás és a nyugati hatások által nem érintett rétegekből származott,
ellenkezőleg: maga az indiai polgárosulás és a Nyugattal való kapcsolatok
intenzívvé válása ösztönzött erre a megoldásra.

Tilak teljesen szakított a liberálisok szekularizmusával, sokkal inkább
Dajánanda nyomdokán járt, amikor a tömegbázis kiszélesítésére töre-
kedvén, politikai agitációjának középpontjába a nem nyugati műveltségű
tömegek kerültek, akiknek vallási érzelmeire és fanatizmusára akart hatni.

A tömegek hagyományhűségét feltétel nélkül azonosította a brit kor-
mányzat elleni forradalmi fellépéssel. Ennek szellemében szélesítette ki
a szent tehén mozgalmat, amelynek célja a tehenek megölésének megaka-
dályozása volt.

1905-től kezdve fogalmazták meg a szélsőségesek az önkormányzat
követelését. Az önkormányzat jelölésére a szvarádzs kifejezést használ-
ták, amelynek értelmezése rávilágít az indiai politikai gondolkodás né-
hány sajátosságára. Tilak az első használói közé tartozott, aki, miközben
az állami önkormányzattal azonosította, hangsúlyozta, hogy ez védikus
terminus és „erkölcsi szükségszerűséget” is jelöl. (Shay, 1956: 215)

A hindu vallásfilozófiai fogalmak modern politikai használata a szva-
rádzs értelmezésében többféle funkciót töltött be: lehetőséget adott tiszt-
án politikai, de ugyanúgy elvont vallási-spekulatív irányú felfogására is.
A politikai értelmezés is mindig több megoldást kínált. Egyesek a szva-
rádzsot a brit birodalmon belüli autonómiával azonosították, mások az
Angliával való teljes és radikális szakítás jelszavát olvasták ki belőle. A
szvarádzs-fogalom tisztázatlansága nem egyedülálló, az indiai politikai
gondolkodás határozottan kerülte a körülhatárolt, pontosan definiált
fogalmakat. Ez a specifikum valószínűleg nem annyira a hindu filozó-
fiából fakadt, mint a nemzeti mozgalomnak abból a szükségletéből, hogy
különböző ideológiai háttérrel rendelkező rétegeket és csoportokat fogjon
össze.

Tilak a passzív ellenállást eszköznek, módszernek tekintette, amelyet az adott erőviszonyok határoztak meg. Gyakran idézett mondása szerint, ha csak 50% sikere lenne egy fegyveres felkelésnek, akkor ő ahhoz folyamodna.

A radikális nacionalizmusnak másik kiemelkedő teoretikusa és politikusa Aurobindó Ghós (1872–1950) volt.

A Nemzeti Kongresszus híres szurati ülésén, ahol a mérsékeltek és a szélsőségesek szakítása történt, fejezte ki Aurobindó a legékesszólóbban a nacionalizmusról vallott felfogását: „A Nacionalizmus nem pusztán politikai program. A Nacionalizmus Istentől jött. A Nacionalizmus hit, amelyet át kell élni. . . a Nacionalizmus vallásként jött a néphez és vallásként kell elfogadni. . . A Nacionalizmus halhatatlan: a Nacionalizmus nem halhat meg: mert nem emberi dolog, hanem Isten, aki Bengálban munkál. Istent nem lehet megölni, Istent nem lehet börtönbe küldeni.” (Ghose, 1970: 7–8)

Vivékánandát követve az egész emberiség számára megteremtendő világvallásról beszélt, amelynek alapját a hinduizmus képezné. India és az indiai faj nagy küldetése az, hogy árjaizálja a világot. Az indiai fajnak, amely nem más, mint a „hindu nemzet”, a győztes felkelésében a Kelet magasabb rendű szellemisége győz.

Az európai és az indiai társadalmakat nem a fejlődés különböző lépcsőfokain állóknak fogta fel, hanem két, minőségileg különböző civilizációnak, amelyek közül az európai a társadalmi intézmények fejlesztésére koncentrál, az indiai viszont az emberi jellem tökéletesítésére. Az ősi India már megtette a kezdeti lépéseket, hogy szeretetre és nem pedig versengésre alapított társadalmat építsen, mégpedig a nagycsalád-rendszer, a kasztrendszer és a faluközösség segítségével.

Aurobindó mellett Bengál másik nagy radikális vezető egyénisége Bepin Csandra Pál (1868–1932). Bepin Pál szintén a vallásos nacionalizmus képviselője, ismert Brahmo Szamádzs-ista, elméleti előkészítője és fontos vezetője a szvadési-mozgalomnak.

A szvadési-mozgalom a nemzeti ipar fejlesztését szolgálta, társadalmi összefogást jelentett mindenféle indiai termék támogatására és ezzel együtt radikálisabb értelmezésben az angol áruk bojkottjára, sőt megsemmisítésére. Az indiai modern nemzeti tőke az első lökést a szvadési-mozgalomtól kapta, és a hagyományos iparos réteg pusztulása is lelassult. Bepin Pál Tilakhoz és Aurobindóhoz hasonlóan gyakorlati okokból vetette el az erőszakos eszközök alkalmazását.

Pál az első indiai nacionalisták közé tartozott, akire hatottak a szocialista eszmék. A szocialista gondolatokkal való megismerkedést követően kezdett beszélni a „hindu szocializmusról”, arról, hogy a szocialisták által hirdetett társadalmi egyenlőség olyan tan, amely eredeti és tökéletesebb formájában már az ősi Indiában megszületett, a feladat tehát ennek a felelevenítése. Csak néhány évnek kellett eltelnie és Bepin Pál gondolatmenete a leggyakrabban ismételték közé tartozott egész Ázsiában és Afrikában!

Megkülönböztetett figyelmet érdemel a pandzsábi Lálá Ládzspat Ráj (1865 – 1928), aki tudatosan összekötötte a szvarádzs radikális követelését a polgárosulás igenlésével. Ládzspat Rájnak származása miatt (apja muzulmán, anyja szikh) könnyebb volt távol maradnia a hindu ortodoxia befolyásától.

Ládzspat Ráj kapott bizonyos ösztönzést az európai szocialista eszméktől, de mindig is bizalmatlan maradt mindenfajta Indián kívüli erővel való együttműködéssel szemben. Cikkeiben állandóan visszatért arra, hogy az angol munkásságnak és Indiának az érdekei semmi közöset nem tartalmaznak, az angol munkások általában haszonélvezői a gyarmati kizsákmányolásnak.

A szvadésiről alkotott nézeteit különféle irányzatú politikai csoportok a mai Indiában is felhasználják. Ládzspat Ráj ugyanis a szvadésit a minden tekintetben önálló indiai nemzet ideológiájának tekintette, amely a külföldtől való teljes függetlenséget, önbecsülést és önerőre támaszkodást jelent. „A szvadésit az Egyesült India közös vallásává kellene tenni” — írta.

4. A MUZULMÁN POLITIKAI TUDAT ALAPJAI AZ INDIAI SZUBKONTINENSEN

Az indiai gyarmati uralom első időszakában kiépülő brit adminisztráció fő ellenfelei a hatalmuktól megfosztott muzulmán uralkodók és az arisztokrácia volt. A hagyományos iskolát képviselő muzulmán vallási tanítók, az ulémák, a legteljesebb szembenállást hirdették az idegen, az ő megfogalmazásukban, a keresztény uralommal szemben. Az ulémák tiltottak mindenfajta együttműködést a brit hatalommal, határozottan el-leneztek az angol nyelv elsajátítását és rajta keresztül a nyugati műveltség megismerését. Észak-India muzulmánjai a hindukat jóval fölülmúló arányban vettek részt az 1857 – 1859-es felkelésben. A 19. század első felében működő Sáh Wali Ullah, az uléma iskola kiemelkedő képviselője,

a teljes politikai függetlenség mellett szállt síkra, és ezzel nemcsak a felkelést inspirálta, hanem hozzájárult a felkelés leverése utáni britellenes közhangulathoz is.

A muzulmán politikai gondolkodásnak két fő irányzata alakult ki, az egyik a muzulmán különállás, a külön „muzulmán nemzet” létét valló teoretikusoké, a másik a 19. század eleji angolelleses hagyományokat továbbvivő, az összindiai nemzeti mozgalommal rokonszenvező Deóband-iskola.

A muzulmán közösség sajátos „külön vonalú” fejlődésének legalapvetőbb magyarázatát nyilvánvalóan abban találhatjuk meg, hogy feltűnő különbségek mutatkoznak India minden területén a hindu és a muzulmán lakosság osztályösszetételében. Ezek a különbségek tették lehetővé, hogy a muzulmán és hindu vezető csoportoknak a gazdasági és politikai pozíciókért folytatott küzdelme jelentékeny tömegtámogatást kapjon.

Miután a nyugati műveltségű muzulmán polgárság súlya igen csekély maradt a 20. század első éveig, így körükben a modern liberális és nacionalista eszmék is kevésbé hódítottak tért. Növekvő gazdasági súlya és politikai öntudata következtében a hindu polgárság és értelmiség lett az összindiai nacionalizmus kidolgozója és fő szószólója. „Indiai nemzet” azonban nem létezett, az India különböző területein élő népeknek különböző a történelme, a gazdasági és társadalmi fejlettségi szintje és természetesen különféle nyelveket is beszélnek. A lakosság többsége számára az egyetlen tartós, a hagyományos szférákban élő osztályokat is összekötő kapocs a hinduizmus volt. A hinduizmus ugyan sokféle vallási elképzelésnek az összessége, de társadalmi szerepe a 20. századi európai számára szinte elképzelhetetlenül nagy, mivel összefonódott az egyes ember társadalmi helyét és normáit teljesen meghatározó kasztrendszerrel. Az összindiai nacionalizmus természetesen hindu bélyegeket viselt magán, sőt éppen a szélsőséges nacionalista irányzatok képviselői igyekeztek erősen építeni a tömegek hagyományos vallási érzéseire.

Érthetően a születő muzulmán polgárság nehezen találta helyét, a gazdasági és szellemi élet pozícióiért folytatott harcban reménytelenül lemaradt, a kialakulóban lévő nacionalizmus egyes hindu jellegű vonásaira érzékenyen reagált, így a nacionalista mozgalommal való azonosulása nehézségekbe ütközött. A 20. század első éveiben fellendülő nemzeti mozgalom a muzulmán politikai közvéleményt csak részben tudta magával ragadni, a brit uralommal kezdődő befelé fordulás, konzervativizmus, tradicionalizmus nem oldódott fel. A muzulmán polgárosodás a hindutól

eltérő külön eszmei-politikai fejlődést is produkált, amely a „muzulmán nemzet” és a vallási alapon szervezett Pakisztán állam fogalmakban nyerte el végső kifejeződését. A „muzulmán nemzet” legjelentősebb képviselői Szajjid Ahmad-Khán és Muhammad Ikbál volt.

Szajjid Ahmad-Khán (1817–1898) a „muzulmán reneszánsz” legismertebb alakja, akinek a két vallásközösség elidegenítésében oroszlan-része volt. Szajjid Ahmad-Khán egyidejűleg volt az észak-indiai földbirtokos arisztokrácia és a születő polgárság ideológiai és politikai vezetője. Abból indult ki, hogy a brit uralom stabil, és a vele szemben tanúsított ellenállás egyedüli következménye a muzulmán rétegek még rohamosabb pusztulása lehet. Nála sem egyszerű politikai oportunizmusról van szó, hanem annak a felismeréséről is, hogy a gyarmati uralom átvételre érdemes technikai és kulturális értékeket közvetít.

Következetesen hirdette az iszlám és a kereszténység közötti rokon vonásokat (monoteizmus, hit a kinyilatkoztatásban és a prófétákban), ami valamiféle hinduellenes angol–muzulmán összefogást sugallt. (Ahmad-Khán, 1860: 2–6) Ezt a gondolatot még egyértelműbben fejezte ki azzal, hogy az indiai muzulmánokat hódító faj gyermekeiként írta le, akik szintén idegenek, és szolgálni érkeztek ebbe az országba, mint katonák és hivatalnokok. Ennek alapján kérte, hogy a muzulmánokat az angolok ne ellenségnek tekintsék, hanem szövetségesnek és vegyék igénybe a kormányzásban és vezetésben szerzett tapasztalataikat.

Visszatérő gondolata volt, hogy az angol mintájú parlamentarizmus nem felel meg India viszonyainak, mert a képzetesebb és gazdagabb hindu lakosság a többségi elvre támaszkodva örök szolgaságra kárhoztatná a muzulmánokat. A muzulmán kommunális politikában ettől fogva a legfontosabb gondolat az lett, hogy a képviseleti kormányzati rendszer csak homogén társadalmakban valósítható meg, azaz olyanokban, amelyekben nincsenek nemzetiségi, vallási, kaszt-, kulturális, életmódbeli és egyéb lényeges különbségek. India viszont — állították — heterogén társadalmú ország („kontinens, nem nemzet”), amelyben a többségi elv alkalmazása előbb-utóbb a nemzetiségi, vallási és egyéb kisebbségekre végzetesen hátrányos lenne.

Szajjid Ahmad-Khán nézeteit elsősorban az aligarhi Anglo-Oriental College és a róla elnevezett „aligarhi mozgalom” vitte tovább.

Szajjid Ahmad-Khán nyílt arisztokratizmusa és angolbarátsága elsősorban a hindu polgársággal rivalizáló muzulmán vagyonos rétegekre gyakorolhatott befolyást. A paraszti és iparos tömegek előtt az ulémák a

20. század elején még népszerűbbek voltak, mint az aligarhi mozgalom. A muzulmán különállás gondolatának „demokratikusabb”, így hatásosabb és végül diadalmaskodó változata jórészt Muhammad Ikbálhoz (1873–1938) fűződik. Ikbál a modern India egyik legjelentősebb költője, akinek művészi erejét Tagorééhoz hasonlítják.

Míg a modern indiai nemzeti mozgalom első nagy hulláma Bengál felosztása nyomán indult, a muzulmán különállásra irányuló törekvések viszont a felosztás semmissé nyilvánításából nyertek erőt. Ikbál nézeteiben is ekkor következett be fordulópon: a felosztás elleni agitációt kifejezetten a muzulmán érdekek elleni támadásnak vélte. A nemzet fogalmával egyébként sem tudott mit kezdeni, India az ő számára is inkább csak földrajzi fogalom. A nacionalizmussal szemben a pániszlamizmus szószólója volt, valamennyi muzulmán nép, szekta és irányzat összefogását sürgette.

A pániszlamizmus a muzulmán országokban sok helyütt betöltötte a nacionalizmus szerepét és sok esetben antiimperialista jelleget öltött. Indiában azonban a muzulmánok kisebbséget alkottak, így végső soron a lakosság megosztásának irányában hatott.

Ikbál közvetlen politikai pályafutása a húszas évek végén kezdődött. 1930-ban ő elnökölt a Muzulmán Liga alláhábádi ülésén és terjesztette elő az Északnyugat-India túlnyomóan muzulmán tartományainak autonómiáját követelő határozati javaslatot. (Igbal, 1944: 44) Fő teoretikusa lett a vallásközösségi alapon szervezett állami különállásnak, azaz a Pakisztán-eszmének. Ő volt az, aki a legnagyobb és sorsdöntő befolyást gyakorolta Mohammed Ali Dzsinnahra, a Muzulmán Liga elnökére, Pakisztán első elnökére. Tára Csand indiai történész szerint „India felosztása nem csekély mértékben az ő eszméinek és tanításainak eredménye”. (Chand, 1972: 247)

Ikbál elsősorban a hindu fölénytől tartó muzulmán polgári rétegek képviselője volt, akinek antikapitalista és antikolonialista hangvétele nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a muzulmán különállás tömegtámogatást szerezzen.

Az ulémák legjeletosebb politikai, kulturális és nevelési központját az Uttar Pradés-i Deóbandban, a szipoj felkelés leverése után, 1867-ben alapították. Vezetői mindvégig hűek maradtak Sáh Wali Ullah hagyományaihoz és Indiát a keresztény uralom miatt *darul-harb*-nak, azaz háborúban álló földnek tekintették. Ez a kifejezetten hagyományos típusú iskola élesen szembenállt az árulónak tekintett Szajjid Ahmad-Khánnal

és az aligarhi mozgalommal, ám a brit uralom ellen mindenkivel, így a hindukkal is hajlandó volt összefogni. A Deóband-iskolához tartozók a legkritikusabb időszakban is kitartottak a hindu—muzulmán egység mellett.

Az iskola kiemelkedő vezetői, mint Mahmúd Hasszán (1851—1922) a dzsihád gondolatát terjesztették és munkásságukat a britellenes pániszlám mozgalom szolgálatába állították. Mahmúd Hasszán 1916-ban közvetlen kapcsolatba került Mekkában Anwar pasával, a török hadügy-miniszterrel és a szultán támogatását kérte egy indiai felkeléshez. A pániszlamizmus igen nagy mértékben elterjedt az indiai muzulmánok között, s ennek talaján bontakozott ki a török birodalom Sèvres-ben elhatározott feldarabolása elleni széles körű tiltakozás, a kalifátusi mozgalom. Mahmúd Hasszánnak volt nagy szerepe abban, hogy ez a vallási konzervatív mozgalom 1919-ben olyan erőt képviselt, hogy az aligarhiakat meghátrálásra kényszerítette, és végül is 1919-ben a két vallásközösség politikai összefogása létrejöhetett. Az ő közreműködésével alapított vallási politikai párt, a Dzsámijat-ul-Ulama végig a Kongresszus szövetségese maradt.

A Deóband-körhöz tartozók hozták létre a máig működő muzulmán egyetemet, a Dzsámia Millia Iszlamiját.

Huszain Ahmed (1879—1957) Mahmud Hasszán tanítványa és közeli munkatársa volt, következetes híve az indiai függetlenségnek és ennek érdekében a hindu—muzulmán egységnek. Mint eltökélt pániszlámista, a brit birodalmat tartotta Ázsia és Afrika népei fő ellenségének. A brit birodalom India birtoklásán nyugszik, India felszabadításának viszont elengedhetetlen feltétele a többségében hindu Kongresszussal való szoros együttműködés — vallotta.

Huszain Ahmed nemzetfelfogása a modern polgári nacionalizmus irányába mutatott és élesen eltért Ikbálétól. Elutasította a külön muzulmán nemzet létezését s a nemzet alapjául a területi közösséget jelölte meg. Érvrendszere általában tradicionális jellegű és a Korán arab terminus technicsaiban járatlanok számára nem könnyen érthető, de mondanivalójának lényege világos: a Korán nem zárja ki a hitetlenekkel alkotott közös nemzetet. Jelentős továbblépés, hogy Huszain Ahmed a hinduk és muzulmánok etnikai, nyelvi és kulturális közösségét is hangsúlyozta, így állást foglalhatott a szekuláris, demokratikus és föderatív állam eszméje mellett.

A Deóband-iskola töretlenül következetes angolellenessége tehát saját-

tos eredményre vezetett: a hagyományokhoz leginkább ragaszkodó, a polgárosulással nem sok kapcsolatot mutató ulémák eljutottak az össz-indiai polgári nacionalizmus elfogadásáig.

Huszain Ahmed nézeteihez igen közel állt a nemzeti mozgalom élvonálába tartozó Ázád (1888–1958). Következetes pániszlamizmusa, a valásfilozófiai kérdésekben való nagy jártassága és az iszlám országok beható ismerete határozta meg pályáját. Kortársaihoz hasonlóan meghatározó élményt jelentett számára a muzulmán országok nagy részének (Marokkótól Perzsiáig) függőségbe kényszerítése. Megismerkedett a török és az egyiptomi reformmozgalmakkal és a helyi nacionalizmusokkal. (Azad, 1967: 6) Ennek a Keleten oly hirtelen születő nacionalizmusnak a szellemében az indiaiakkal azonos árja származását bizonygatta, mondván, hogy a hinduk és a muzulmánok ugyanannak az árja rassznak két egymást követő hullámaként érkeztek Indiába. Osztotta azt a véleményt, hogy az iszlám további degradálódása a brit imperializmus felszámolása nélkül nem állítható meg.

A „nacionalista muzulmánok” legjelentősebbje lett, aki nem csupán együttműködésre volt hajlandó a Kongresszussal és a hindukkal valamely határozott cél érdekében, hanem maga is csatlakozott a Kongresszushoz, amelyet India egyetlen olyan politikai erejének tartott, amely mentes a vallási előítéletektől és képes a függetlenség kivívására. 1940-ben a Nemzeti Kongresszus elnöke volt, India függetlenné válása után miniszter. Gandhi szavai szerint „Ázád nacionalizmusa olyan erőteljes, mint az iszlámba vetett hite”. (Sharma, 1971: 20)

Ázád elfogadta Gandhi módszereit, beleértve az erőszakmentességet, sőt Gandhihoz hasonlóan nem harci eszköznek, hanem erkölcsi szükségszerűségnek tekintette azt. India felosztását a legélesebben ellenezte, a Pakisztán-sémát Indiára ártalmasnak, a muzulmánok számára pedig különösen károsnak tartotta.

5. AZ INDONÉZ NACIONALIZMUS KEZDETEI

Az első tisztán nemzeti célokat is kitűző indonéz szervezet, az 1908-ban alakult Budi Utomo (Nemes Törekvés) volt. Programja Tjipto Mangunkusumo, „az indonéz nacionalizmus atyjának” elképzeléseit tükrözi. Fellépett a *prijaja* (a jávai nagybirtokos osztály) öröklődő privilégiumai ellen, majd proklamálta, hogy célja egy olyan jávai unió létrehozása, amely egész Holland-India harmonikus fejlődését biztosítaná szövetségi alapon. Testvériséget hirdetett, tekintet nélkül nemre, fajra és vallásra.

A szervezet hamarosan elvesztette radikális jellegét, amikor a fiatal értelmiség helyett a birtokos osztály képviselőjét vállalta, de mindenképpen lendületet adott az „indonéz ügynek”.

A nemzeti mozgalom kezdeti korszakának másik kiemelkedő alakja Douwes Dekker volt. Nevéhez fűződik az Indische Partij megalapítása (1912-ben). A párt programját Douwes Dekker az alábbiakban foglalta össze (Dahm, 1975: 37):

- a rasszok egyenlősége
- egyenlő munkáért egyenlő bért
- különválás Hollandiától.

Az első valóban tömegszervezetté a kínai kereskedők bojkottálására alakult Sarekat Islam vált, amely a szigetvilág iszlám egységének alapján állt. Talaját az iszlám indonéziai terjedésének nagy 19. századi hulláma jelentette.

A holland-indiai, kínai polgárság kiterjedt kereskedelmi kapcsolatokkal rendelkezett, és a holland kormányzat támogatta és elő is segítette tevékenységüket. A kínaiak 1901-től kereskedelmi szervezeteket hoztak létre Siang Hwe néven tevékenységük elősegítésére és a kínai közösség társadalmi pozíciójának erősítésére. A kínai kereskedők aktivitása arra készítette az arab és indonéz (mohamedán) kereskedőket, hogy az együttműködés hasonló formáit hozzák létre. Több kisebb kereskedelmi szervezet megalakítása után 1909-ben létrehozták a Sarekat Dagang Islamijah-t (Mohamedán Kereskedők Szövetsége). 1912-ben, amikor a szervezet eredményesen bojkottálta a kínai batik kereskedőket, a holland kormányzat rendbontás címén betiltotta, azonban még ugyanabban az évben újjáalakult Sarekat Islam (SI) néven (Iszlám Szövetség). Nagy népszerűsége (alapító tagsága 60 000 fölött volt) a kínaiak eredményes bojkottjának és a közös iszlám célokat tartalmazó programjának volt köszönhető, amely a következőkben összegezhető:

- a kereskedelmi vállalkozások elősegítése
- önhibájukon kívül bajba jutott tagok segítése
- az „indonézek” szellemi és anyagi érdekeinek ápolása
- az iszlám ügyének előmozdítása.

A SI 1912-ben 93 000, 1914 áprilisában már 366 000 tagot számlált, és az „iszlám program” lehetőséget nyújtott arra, hogy a Jáván kívüli szigetek is bekapcsolódjanak a mozgalomba: Szumátrán, Borneón és Celebeszen is megalakították a SI helyi szervezeteit.

A gyarmaton élő holland marxisták (vezetőjük Hendrik Sneevliet,

1913-ban jött Holland-Indiába), akik 1914 májusában megalakították az Indische Sociaal-Demokratische Vereeniginget is, bekapcsolódtak a Sa-rekat Islam mozgalomba (semarang csoport).

Az indonéz nemzeti mozgalom és tudat fejlődésének meghatározó, bár nem egyedülálló vonása, hogy szinte kezdettől fogva tevékeny szerepet játszik a holland uralommal szembeni ellenállásban a kommunista párt, a marxista eszmék pedig az értelmiség számára általában ismertekké válnak a húszas-harmincas évektől.

A két világháború közötti legnagyobb megmozdulásokat, beleértve az 1926–1927-es jávai és szumátrai fegyveres felkelést, az Indonéz Kommunista Párt szervezte. A polgári nacionalizmus modern szervezete és eszmerendszere a felkelés után jött csak létre.

A függetlenségi eszmék szimpatizánsai Jáva-szerte ún. kutató klubokat hoznak létre. Ezek munkájába a Hollandiából hazaérkezők is bekapcsolódtak. A legjelentősebb az 1926-ban Bandungban alakult Allgemeine Studieclub volt, melynek titkára hamarosan Sukarno lett. Sukarno már 1926-ban a bandungi Kutató Klub folyóirata, az *Indonesia Muda* (Ifjú Indonézia) hasábjain vázolta az egységfontra vonatkozó elképzeléseit: a nacionalisták, mohamedánok és marxisták természetes szövetségesek, mivel mindhárom erő közös célja a független Indonézia létrehozása, és közös ellensége az imperializmus, kapitalizmus – azaz elsősorban a holland gyarmatosítás. Ez volt a későbbi Nasakom-politika gyökere.

Sukarno 1927-ben főleg a bandungi Kutató Klub tagjaiból alakította meg az Indonéz Nemzeti Pártot (PNI: Partai Nasional Indonesia), melynek programját, ideológiáját is nagyrészt ő dolgozta ki. A párt programja Indonézia teljes (politikai és gazdasági) függetlenségének kivívását, valamint az indonéz nép által választott és annak felelős kormány megteremtését irányozta elő. A függetlenség kivívását a vallási, nemzeti és marxista erők együttműködése útján tartotta elérhetőnek. (Figyelemre méltó, hogy hangsúlyozta: a párt nem állhat iszlám alapon, mivel a függetlenség éppúgy célja az indonéz keresztényeknek, mint a mohamedánoknak. (Kahin–McTurnan, 1959: 91) Elfogadta Gandhi együtt nem működési elvét, ezt a képviselői testületben (Volksraad) való nem-résztételre vonatkoztatta, de a különböző kormányhivatalokra nem alkalmazta, mivel a párt fő bázisát a hivatalnokréteg adta. Nem fogadta el azonban Gandhi erőszakmentességi elvét. A PNI taglétszáma két éven belül több, mint 10 000-re emelkedett, ezzel a legerősebb nacionalista szervezetté vált.

1927 decemberében a PNI hozta létre Indonézia történetében első ízben a nacionalista szervezetek szövetségét, a PPPKI-t (Indonéz Politikai Szervezetek Szövetsége). Tagjai: a Budi Utomo, Sarekat Islam, Surabaya-i Kutató Klub, a PNI (és még néhány kisebb szervezet) voltak. A PPPKI elfogadta az együtt nem működés elvét. A szövetség ügyeit indonéz módon intézte („visszatérés önmagunkhoz”): ez a szigetvilág ősi szokásjoga szerint széles körű tárgyalásokat (musjawarah) követő egyhangú döntéssel (mufakat) nyugodott.

A nyugati mintájú, többségi szavazást — Sukarno szavaival — mint a „kisebbség feletti tirannizmust” — elvetették. Minden szervezetnek egy szavazata volt a konzultatív bizottságban.

A nacionalisták Jáva-szerte kitűzték fehér-vörös zászlóikat, és énekeltek az 1928-ban komponált himnuszt, az „Indonesia Raja”-t. 1928-ban, egy ifjúsági kongresszuson fogadták el az egységes Indonézia követeléseinek jelmondatát: „Indonesia, satu bangsa, satu bahasa, satu tanah air.” (Indonézia egy nép, egy nyelv, egy anyaország). (Dahm, 1975: 143)

A függetlenségi mozgalom fejlődésében fordulatot a világháború és a japán megszállás évei hoztak. A nemzeti mozgalom különböző áramlatai között az állam jellegét, a fejlődés további útját illetően már kezdetben felszínre kerültek az ellentétek.

Az egyik élesen felvetődő kérdés az volt, hogy iszlám elveken nyugodjék, vagy világi alapon álljon az új állam. Azzal az indokkal, hogy a lakosság 90%-a mohamedán, a muzulmán vezetők már a Függetlenséget Előkészítő Bizottságban síkra szálltak az iszlám állam megteremtéséért.

A nemzeti mozgalom Hollandiában képzett vezetői (pl. Hatta) a nyugati típusú polgári fejlődést tekintették modellnek. A Sukarno által kidolgozott (és az 1927-es INP által elfogadott) program határozottan anti-imperialista töltetű volt, a fejlődés polgári útját képviselte, de elvetette a nyugati típusú tőkés fejlődést, s helyette egy sajátos, indonéz demokráciát kívánt megvalósítani.

Az indonéz forradalom — és antikolonialista egységfont — programjának Sukarno 1945 júniusában, a Függetlenséget Előkészítő Bizottság előtt elmondott beszédét, a Pancsa Silát fogadták el, mely egyben Sukarno politikai, ideológiai nézetrendszerének klasszikus összegezése is.

A Pancsa Sila a heterogén, különböző osztályokat egyesítő, a középrétegek által vezetett egységfrontnak kíván közösen elfogadható programot nyújtani. Jellegzetesen kispolgári, szocialisztikus elemeket tartalmazó nézetrendszer. Elutasítja a nyugati tőkés berendezkedést, ezzel saját,

illuzórikus elemeket is tartalmazó modelljét, a prekoloniális indonéz társadalom idealizált képét állítja szembe. Ugyanakkor jellegzetesen polgári ideológia, amely elveti az osztályharcot, elmossa az osztálykülönbségeket.

A közös hagyományokra, az antiimperialista egységfrontra, tehát a közös vonásokra és nem az ellentétekre építő program népszerű volt, ezért elfogadták az új állam megvalósításának programjaként. Ezzel a nemzeti integráció megteremtésének fontos tudati tényezőjévé vált. (Tarbai 1984 alapján)

6. AZ ARAB NACIONALIZMUS ELŐZMÉNYEI ÉS NÉHÁNY FŐ IRÁNYZATA

Jóllehet a modern arab nacionalizmus a többi ázsiai nacionalizmushoz hasonlóan csak a múlt század végén jelentkezett valamennyire is tiszta formában — bizonyos eszmei előzményekkel rendelkezik. Az arab politikai tudat fejlődésének tanulmányozói az előzmények között hangsúlyozzák az arábiai vahabiták és az egyiptomi Mohamed Ali tevékenységének és nézeteinek hatását.

A M. A. Vahab (1703 — 1792) által elindított ideológia és politika olyan széles körű mozgalomhoz vezetett, ami az iszlám szent helyei felett a szultán hatalmát fenyegette, jóllehet — a 18. századot „végigélő” — Vahab mindössze azzal az igénnyel lépett fel, hogy az istentelenségbe süllyedt iszlámot megtisztítsa mindazon ráarakódott eszméktől és kultikus gyakorlatoktól, amelyekre nem volt igazolás a prédikált tanokban (Korán) és a próféta által megalapozott példákban (szunna). Ezért „megtisztítási kampányt” kezdett, s olyan értelemben volt reformer, hogy küldetésének az iszlám korábbi tisztaságához való visszatérés biztosítását tartotta.

A Vahab által elindított ideológia és politika korszerű, világi keretet csak a 18—19. század fordulója után — a vahabita tanokkal és mozgalommal egyaránt szemben álló — Mohamed Ali tevékenységében kapott. Fontos ez az időszak azért, mert a felzárkózást nem az egykor a világfejlődés élvonalában álló arab kalifátusok korához, a dicső arab múlthoz való visszatérésben látta biztosítotttnak, hanem a korabeli nyugat-európai kapitalista fejlődés elérésében. Ezt megvalósítandó, nemcsak hogy nem adott privilegizált helyet az iszlámnak, hanem azzal egyenlővé tette az alattvalói által gyakorolt másik két vallást, a kereszténységet és a judaizmust. Olyan gazdasági, igazgatási és oktatási rendszert vezetett be — a

régi rendszert megdöntő forradalmi Franciaország példája nyomán és segítséget is ettől az országtól kérve —, amely néhány évtized alatt szinte századokkal hozta közelebb Egyiptomot Európához (pl. külkereskedelmi forgalma egyenlő volt a korabeli franciával!). Mohamed Alinál megjelenik annak a — később a pánarabizmus teoretikusainak, s mindenekelőtt Nasszernak tulajdonított — eszmének a gyakorlatban történő realizálási kísérlete, mely szerint az arab függetlenség elválaszthatatlan az egységtől, egység nélkül nincs függetlenség, a kettő nélkül pedig nem képzelhető el az arabok felemelkedése: a társadalmi haladás. Ezért Mohamed Ali mindent megtett a Portától való függetlenség biztosítása érdekében, majd pedig azoknak a területeknek az egységeért, melyeknek arab volt a nyelve, mert — vélekedett — csak az erős és egységes arab állam lehet a függetlenség biztosítója. A Vahab által vezetett vallási-politikai mozgalom mindenekelőtt világi tartalommal telítődött: az iszlám hagyományaihoz méltóan tevékenységében első helyre a hatalom kérdése került. Ez utóbbi volt a célja Mohamed Ali kísérletének is azzal a lényeges különbséggel, hogy a célkitűzéseket összekötötte a gazdasági és a társadalmi élet modernizálásával, a társadalmi haladással. Mindezekben az al-Azhar mecset sejkjei, mindenekelőtt Omár Makram, végső soron tehát a muzulmán vallási vezetés támogatását is élvezte, annak ellenére, hogy nézeteit a korabeli leghaladóbb világi eszmék, a marxizmus egyik forrásának számító, Saint-Simon-féle utópikus szocialista nézetek is befolyásolták. Modern, erős, egységes arab ország megteremtése lebegett szemei előtt: erre azonban harmad évszázadnál hosszabb uralma is kevésnek bizonyult egyrészt azért, mert hiányzott az arab nemzeti tudat, másrészt, mert az összes korabeli európai nagyhatalom összefogott ellene. (Antonius, 1945: 31)

A még Mohamed Ali által bevezetett türelmi rendelet lehetőséget adott a keresztény misszionáriusi tevékenységnek. A keresztény missziók pedig nagyon sokat tettek az arab nyelv fejlesztéséért és modernizálásáért, az általános kulturális megújulásért (e missziók ösztönző hatása alól a muzulmán papság sem vonhatta ki magát). Mindezzel olyan szellemi pezsgés indult el, amely a nyelvtudomány, az irodalom és a kultúra területéről hamarosan átcsapott a politikába. E mozgalom kiváló alakjai — Naszif al-Jazedzi, Butrosz al-Busztáni, Rifaat at-Tahtávi, Fárisz asz-Szidják és mások — nagyon sokat tettek a különböző vallású, más és más területeken élő arabok összefogásáért, az arab örökség iránt érzett büszkeségük tudatosításáért. 1857-ben létrehozták a bejrúti Szíriai Tudományos Társaságot, amelynek célja nem volt kevesebb, mint az arab nemzeti

egység fejlesztése. E társaság történelmi jelentőségét az adja, hogy egy új politikai mozgalom — az arab nacionalizmus — bölcsője lett: Busztáni, Jazedzi és társaik kezdeményezéseiből olyan mozgalom nőtt ki, amelynek szelleme arab volt, eszméi pedig a vallásiak helyett nemzetiek.

Az arabok lakta területeken a 19. század elején—közepén megindult társadalmi mozgalom ideológiájának kialakulásában, majd fejlődésében az arabok körében hagyományosan erős vallásos nézetek és a nyugat-európai országokban uralkodó eszmék játszottak döntő szerepet. Az előbbieket az iszlám fundamentalizmustól a mohamedán reformizmuson át a kereszténységig, az utóbbiak a liberalizmustól az utópikus szocializmuson át a marxizmusig terjedtek.

Az arabizmus komplex ideológiájának kialakulása a szíriai keresztények Egyiptomba menekülésével kezdődött: itt, az arab világ centrumában talált és hatott egymásra a keresztény felvilágosítók és a muzulmán reformisták az arab újjászületés szolgálatában közös gondolatvilága.

A 19. században az iszlám ellen irányuló támadás kettős jellegű volt: egyrészt a muzulmán államok ellen indított katonai támadások eredményeképpen az európai hatalmak uralmuk alá vetették a különböző térségeket; másrészt az iszlámot mint a hit és az életmód rendszerét bírálták: nevetségessé tették, elmaradottként, barbárként tüntették fel.

A nyugati hatalmak gazdasági, politikai és katonai fölényével szemben az ideológia síkján szinte egyidőben jelentkeztek pániszlámista és modern nacionalista reagálások. Ezek közül különös jelentőségre tett szert Dzse-mál ed-Dín al-Afgháni gondolatrendszere. Al-Afgháni szerint az arab—muzulmán birodalom hanyatlásának oka „nem az volt, hogy a muzulmánok száma csökkent, ellenkezőleg: számuk soha nem volt olyan nagy, mint akkor, amikor elvesztették hatalmukat. A hatalom bukása sokkal inkább a vallási befolyás csökkenésével magyarázható... Éppen ezért a szolidaritás az első számú követelmény az emberi társadalomban, és a vallásról elmondható, hogy az a legfontosabb hatékony gépezet arra, hogy ezt a szolidaritást megteremtse... Az emberek azonban olyan csoportokban találhatók, amelyek egymással a lényeg — a vagyon — tekintetében konfliktusban állnak. Ez a konfliktus arra kényszeríti a különböző csoportokat, hogy egyesüljenek és ... nemzeteket hozzanak létre... Ma a hatékonyság a kritérium és ha az iszlám szolidaritásnál másfajta szolidaritás hatékonyabbnak bizonyulna, akkor azt előnyben kell részesíteni.” Az a nemzeti egység, amely a közös nyelven alapul, sokkal tartósabb, mint az, ami a közös vallásra épül: „az emberek könnyedén meg-

változtatják vallásukat, nyelvüket azonban nem változtatják meg olyan könnyen”. De ebből további veszélyek adódhatnak, figyelmeztet: „Valamely nyugati nyelvnek egy keletivel szembeni előnyben részesítése a muzulmánok számára alattomos és rendkívül veszélyes csapda. Ha egy nép elveszíti egységét és irodalmát, ha elveszíti történelmét, dicsőség nélküli nép lesz, ezért védeni kell és újra kell éleszteni a nép körében régi történelmi hőseik emlékét, hogy azokat a maiak követhessék és utánozhassák. Mindez a nemzeti neveléstől függ, aminek a hazával kell kezdődnie.” (Mendessi, 1958: 123–128)

Az Afgháni követőjeként számon tartott Abdullah an-Nadím szerint Európa sikere politikai gyakorlatában van; a Kelettel szembeni fölényét abban látta, hogy a különböző országok összefogtak egymással a Kelet leigázására. Ebből arra a következtetésre jutott, hogy a Keletnek is össze kell fognia Európa ellen: vissza kell állítani az iszlám szolidaritást. De ő is tovább megy: követeli az *aszabijja* (nemzeti öntudat, nacionalizmus) kiterjesztését a koptokra, a zsidókra a nemzeti egység érdekében: „egy emberként kell felkelni az elnyomók ellen!” – mondja. Míg az ortodox iszlám nem lát lehetőséget a koptokkal, a zsidókkal való összefogásra, addig a politikai iszlámot a hatalom kérdése érdekli, s nem lát összeegyeztethetlenséget az iszlám és a nemzeti szolidaritás között.

Afgháni másik követője és társa, Mohamed Abdu szerint az iszlám előírásai teljes mértékben megegyeznek a korszerű tudomány következtetéseivel. Arra tesz kísérletet, hogy az iszlámot mint teljes egészében racionális jelenséget mutassa be, hogy elvessen minden dogmát. (Ezek a kísérletei diszkreditálták őt a hagyományos ortodoxia szemében.) A stagnálás nem az iszlámban van, hanem a despotikus uralomban és a reakciós teológiában, állítja. Mihelyt ezeket megszüntetik, a tudomány és a vallás váll-váll mellett fog majd haladni, ahogy azt a Korán tanítja. Rámutatott arra, hogy – a Próféta kifejezésével – „a tudomány egyetlen szava többet ér, mint száz ima elmondása”. Azt vallotta, hogy az iszlám valódi nagysága nem a hódításokban van, hanem a nevelésben és a tudomány nagyságában.

Abdu azt akarta, hogy úgy értse és értesse meg a vallást, mint azt az első muzulmánok tették, hogy visszatérjen a vallás elsődleges forrásaihoz. Ő volt az első, aki polgártársainak kifejtette, hogy rendkívül sok szál létezik, amelyek őket a haza, Egyiptom földjéhez kötik, amelyet minden egyiptominak szeretni kell: „Az egész politikai élet egyetlen eszméhez vezet: a haza eszméjéhez. A társadalmi tényezők önmagukban homokra

épülnek, a haza eszméje azonban szikla keménységűvé teszi őket... Szenvedélyesen kell szeretni a hazát, féltékeny gonddal kell a szívekben őrizni és ébren tartani a hazaszeretetet, egy fősvény dühével kell ezt az érzést védelmezni. Mindez három okból következik, amelyeknek szinte határtalan az ereje: 1. mert a haza az a hely, ahol az ember menedékre lel, ahol védve van ellenségeitől, ahol szülei, rokonsága, barátai élnek, 2. mert az a hely, ahol az ember jogait gyakorolhatja, ahol betöltheti hivatalát, hiszen ezek a jogok és feladatok jelentik társadalmi életünk lényegét..., 3. az ember csak hazájában találja meg mindazokat a feltételeket, amelyek dicsőségbe emelik vagy megaláztatásba sodorják, attól függően, hogyan él. És miután mindez így van, minden egyiptominak szeretnie kell hazáját...” (Abdu, 1978: XL–XLVIII)

Afgáni és Abdu készítették elő Rasíd Rida tevékenységét, aki kijelentette: al-Mu'taszin kalifa azzal, hogy törököket alkalmazott, lehetővé tette számukra azt, hogy megrontsák az *ummát* (iszlám vallásuk közössége). Bár az umma fajra, nyelvre vagy lakóhelyre való tekintet nélkül minden muzulmán egyenlőnek ismer el, Rasíd Rida itt mégis azt mondja, hogy a törökök, jóllehet muzulmánok voltak, nem voltak valójában tagjai az ummának; mert az igazi umma lényegében az arab muzulmánokból állt. 1800-ban értékelte a két nép — az arab és a török — hozzájárulását az iszlám ügyéhez, s azt mondta, hogy bár az arabok uralma nem állt fenn annyi ideig, mint a törököké, azokban az országokban azonban, amelyeket az arabok hódítottak meg, az iszlám szilárd és virágzó volt, a török hódítások legtöbbje azonban csak terhet jelentett az iszlám számára. Kijelenti: „Az iszlám hódításokban a nagyobb dicsőség az araboké és a vallás általuk vált naggyá, így tehát ők alkotják az igazi ummát.”

Miután az ifjú törökök forradalma lemondatta Abdul Hamidot, főleg azért mert közönyt tanúsított a vallással szemben, Rasíd Rida teljes erejével az arab nacionalizmus felé fordult. A muzulmán — arab Rida ekkorra arab-muzulmánna lett. (Laoust, 1904: 204)

Rida szíriai társa, Abdul Rahmán al-Kavákibi támadja a politikai és vallási zsarnokságot és annak a tudományra, az erkölcsre és a haladásra gyakorolt hatását. Az igazi iszlám — mondja — összeegyeztethetetlen a zsarnoksággal, s olyan állam kialakulásához kell vezetnie, amelyben az egyén boldogan él, teljes egyetértésben nemzetével. Csak az igazságos politikai rend teszi lehetővé a tudomány, az erkölcs és a haladás fejlődését. Az egyedül igazságos kormány az, amely a nép akaratából jön létre.

A muzulmán nép azért tetszhalott, mert nincs egysége, s stagnálásának oka a zsarnokság; az iszlám kultúra hanyatlásának oka az ottomán birodalom, amely nem alkalmas arra, hogy az iszlámot szolgálja. Az ottomán birodalom különböző országokból áll, lakosai különböző vallásokat gyakorolnak, számos szektára oszlanak, különböző etnikumokból tevődnek össze, s mindezek következtében — mondja al-Kavákibi — az ottomán birodalom nem gyakorolhat hatást az iszlám újjáéledésére. Ez csak az arabok műve lehet, akik vissza fogják állítani a kalifátust Mekka székhellyel, amely az iszlám hívők szellemi vezetőjeként tevékenykedik majd. De ez a kalifátus nem fog politikai hatalmat gyakorolni, csak vallási autoritás lesz. Al-Kavákibi 26 pontban foglalja össze és bizonyítja az arabok elsőbbségét és azt, miért kell a kalifátusnak rájuk szállnia.

Al-Kavákibi után néhány évvel a keresztény N. Azúri Párizsban megalkítja az Arab Haza Ligáját, s *L'Indépendance Arabe* címmel időszakos havi kiadványt adott közre (18 száma jelent meg). Az Arab Haza Ligája szinte egyszemélyes „mozgalom” volt (ugyanis egyetlen arabról sem tudott, hogy kapcsolatban állott volna vele). Művében tovább megy al-Kavákibinél és felveti: az állam és az iszlám elválasztása mind az arab nemzetnek, mind pedig az iszlámnak érdekében áll. Az arab birodalom természetes határai szerinte az Eufrátesz és a Tigris völgye, a Szezei-csatorna, a Földközi-tenger és az Indiai-óceán. „Az arab birodalom trónját a Liga az egyiptomi khedive családjá ama hercegének ajánlja fel, aki nyíltan elkötelezi magát annak létrehozására és energiáját, illetve anyagi erőforrásait az ügynek szenteli.” (Benke, 1984: 42) Ez az első nyílt követelés az arablakta térség egy részének függetlenségére és az ottomán birodalomtól való elszakadásra.

A Kairóban alakult Decentralizációs Párt már nyíltan támogatta a birodalom arab tartományi autonómiájára vonatkozó követeléseket. Az 1913-ban a Decentralizációs Párt és a Szír Reformátorok Bizottsága által szervezett első arab kongresszus követelte a közigazgatás reformját a birodalom arab tartományaiban, az arab nyelv hivatalos nyelvként való elismerését, valamint azt, hogy növeljék a hivatalnoki posztok arányát az arabok javára. A háború kitörése ösztönzést adott az arab ügynek.

Az első világháború végén Fejszál, Szíria királya (1918–1920) fejtette ki az arab nacionalizmus elméletét. 1919. május 1-i beszédében visszatartotta azt az (általa) európainak tulajdonított nézetet, hogy a sivatagi és a városi arabok két különböző csoport: „Egyetlen nép vagyunk...”

Mi arabok vagyunk, mielőtt még muzulmánok lennénk, Mohamed arab volt, mielőtt próféta lett volna.” 1919 júliusában Aleppóban kijelentette: „Sem kisebbség, sem többség nincs közöttünk, semmi sem választ el bennünket. Egy test vagyunk, már arabok voltunk Ábrahám, Mózes, Jézus és Mohamed ideje előtt is!”

Ugyanezen eszme merül fel Amín ar-Rajhání egyik 1938-as beszédében: „Az arabok már az iszlám és a kereszténység előtt is léteztek. Az arabok fent fognak maradni az iszlám és a kereszténység után is. Hadd ébredjenek ennek tudatára a keresztények, hadd realizálják ezt a muzulmánok is. Arabizmus mindenekelőtt és mindenek fölött!”... Mivel Hammurápi törvénykönyve a Tóra, a Biblia és a Korán ideje előtt létezett, „minden arra jogosít bennünket, hogy magasra emeljük fejünket, amikor a Termékeny Félholdon létrehozott sémi birodalmakra gondolunk (a káldeusokéra, az asszírokéra) vagy Afrikában a fáraók birodalmára és Karthágóra... Mindezeknek meg kell győzni bennünket arról, hogy a világ civilizációi jelenleg olyan alapokon nyugszanak, amelyeket őseink fektettek le... Jogunk van tehát arra, hogy dicsőítsük Nabukodonozort, Hammurápit, Szárgont, Ramszeszt, Tutanhamont csakúgy... mint Hárún al-Rasídot vagy al-Ma'múnt.” (Idézi Schmidt, 1957: 115)

Az arabok politikai egységet jelentenek, ezért államot kell alkotniuk — ezt ar-Rajhání mellett több arab nacionalista író is kifejtette. Korábban egyetlen arab történészben, politikusban vagy íróban sem merült fel, hogy történelmi kontinuitást követeljen a „pogányokkal”, hogy egymás mellé állítsa Hammurápit és Hárún al-Rasídot, Tutanhamont és al-Ma'múnt, a keresztényeket és a zsidókat a muzulmánokkal, pusztán azon az alapon, hogy mindezek ugyanannak az „őseredeti arab géniusznak” a megnyilvánulásai.

Az arabok eredetének, történelmének nagyszabású vitairata Edmond Rabbat: *Unité Syrienne et Devenir Arabe* (1937) című munkája. Eszerint az Arab-félszigetről a népvándorlások során jutottak el a Termékeny Félhold körzetébe azok az etnikumok, amelyeket ezután hol babiloniaknak, hol asszíroknak, hol főníciaiaknak neveztek. „A valóságban ezek arabok voltak... arabnak és sémitának lenni — ugyanaz.” Nemcsak a vérrokonság egyesíti az arabokat, hanem az arab civilizáció is. Az iszlám messze áll attól, hogy a nemzeti kapocs nélkülözhetetlen feltétele legyen. „De a nemzetek kialakulásának kezdeti szakaszában jelentős történelmi szerepet játszik, segítve a közös érzés kialakulását és erősödését. Az iszlám — a félsziget más népeihez erkölcsileg és társadalmilag is kapcsolja

az arabokat. Vallásos szolidaritást hoz létre közöttük, ami egyenleti politikai szövetségük útját, és szembeállítja őket az idegen betolakodóval... Az iszlám azonban... egy különleges politikai tulajdonsággal rendelkezik, amire alapítója is vágyott. Ez pedig az, hogy az iszlám, első fokon, arabnak mutatkozik... a Próféta rendelkezése, hogy pl. a Koránt csak arabul lehet olvasni... vagy pl. az olyan hagyomány, hogy a kalifátus feje csak a Koreis törzsből származó lehet..., vagy a Mekkába történő zarándoklat, az ima iránya stb. mind az arab jellegzetesség kiemelésére mutat. Azok a mély változások, amelyek ma a nem-arab iszlám országokban mennek végbe, illusztrálják ezt.” Az ankarai és a teheráni kormány az „ügynevezett vallási modernizáció leple alatt” vajon nem azt akarja-e, hogy „emancipálja a török és iráni gondolkodást az arab hatások alól, amelyek évszázadokon át... elnyomták nemzeti eredetiségét? E politika szervezői a világi szellemtől elbűvölten — úgy tűnik — az iszlám mélyén a szabályok és a tanok olyan kollektíváját találták, ami az arabok spirituális imperializmusát szolgálja.”

Az arab civilizáció — iszlám melletti — másik alkotórésze a nyelv. „Az arab nyelv par excellence nemzeti tényező... A nyelv ellenállhatatlan hatásokkal bíró centripetális erő, magához vonzza követőit, s olyan lelki állapotba hozza őket, amely rövid idő alatt társadalommá és intézményekké szilárdul... Szinte minden nemzeti felszabadító mozgalomnál... ott van a nyelvi újjászületés... az arab nyelv jelentős területeken egybefogja azokat, akik egyébként szétágazó utakon járnának... Mintegy kétezer éven át egyáltalán nem változott... Hála a Koránnak, a helyes beszéd elvei összefoglalójának, az arab nyelv elkerülte a degenerációt. Az a védőfal, amivel a Próféta körülvette... megőrizte azt az idő ármánykodásával és az emberek nemtörődömségével szemben... Fontos, hogy nincs és sohasem volt szír, iraki vagy hedzsázi irodalom. Mindenütt csak egyetlen arab irodalom van, amelyet ugyanaz a génusz éltet, amelynek gyökerei a közös gondolkodásban találhatóak... Az egyiptomi vagy jemeni, muzulmán vagy keresztény költő — bárki, aki arabul a Korán nyelvén ír — arabok millióit éri el, akik osztozni fognak vágyaiban vagy gyűlöletében.”

Hasonlóan ír a művészetekről (az építészetről, a zenéről stb.), megjegyezve, hogy ezek nem iszlám, hanem arab jellegűek. De nemcsak ezen emberi tényezők (civilizáció, vallás, nyelv) jelzik az arabok nemzeti létezését. Az a földrajzi térség, ahol élnek, önmagában egyetlen összefüggő terület, és a nemzeti hazát jelenti: „Arab-Ázsia, amely a nemzet magjá-

nak otthona, különös jegyekkel rendelkezik, amelyeket a teljes fizikai oszthatatlanság jellemez. Minden oldalról folyamatos, jól hangsúlyozott határok övezik. Olyan, mint egy óriási, mély tányér... Kevés országnak van hasonlóan jó, természetes határa.” (Rabbath, 1937: 43–69)

Az a személyiség, aki a legtöbbet tette a Közel-Keleten a nacionalizmus népszerűsítéséért, Száti al-Huszri volt. (Idézi Haim, 1971: 287–298) Az 1940-es évektől három évtizeden át ontotta könyveit. Az arab nacionalizmus legfontosabb ideológusa. A nemzet meghatározásában álláspontja hasonlít Alajiliéhoz és Rabbathéhoz, azonban míg az előbbi a törzsre, az utóbbi pedig a fajra helyezi a súlyt, addig al-Huszri a nyelv és a történelem egységét és jelentőségét hangsúlyozza. Al-Huszri energiáját arra koncentráltta, hogy elfogadtassa egyrészt, hogy nincs szabadság az egyén számára a nemzeteken kívül, és másrészt, hogy a pánarabizmus nem mond ellent az iszlámnak.

A muzulmán egység és az arab egység című írásában – Rasíd Ridához hasonlóan – kérdés-felelet formájában válaszol a muzulmánokat és az arabokat egyaránt foglalkoztató fenti problémára. „Miért az arab egység érdekli Önt és hagyja figyelmen kívül a muzulmán egységet? Nem látja, hogy a muzulmán egység célja magasabb, mint az arab egység és a muzulmán világ ereje nagyobb, mint az arabé? Nem ért Ön egyet azzal, hogy Keleten a vallás ereje sokkal nagyobb a nemzeti érzés erejénél? Miért akarja akkor azt, hogy mellőzzük ezt a hatalmas érzést és energiánkat arra fordítsuk, hogy egy gyenge érzést erősítsünk?

Gondolja, hogy a nyelvek eltérő volta akadályozza a muzulmán egységet?

Nem veszi észre, hogy a kommunizmus, a szocializmus, a szabadkőművesség s más rendszerek elvei különböző nyelvű, fajú, országú és éghajlatú embereket egyesítenek, hogy ezen különbözőségek közül egyik sem akadályozza őket az egyetértésben, az egymáshoz való közeledésben, a közös tervekben, a közös hitvallásban?

Nem tudja, hogy Szíria, Egyiptom vagy Irak minden muzulmánja hiszi, hogy az indiai vagy európai muzulmánok éppúgy testvérei, mint akikkel együtt él? Miért hát a muzulmán egység létrehozásának lehetetlensége?

Sokak szerint a muzulmán világ minden másnál hatalmasabb, s egysége könnyebben realizálható bármi másnál. Erről mi a véleménye?

Néhányan tévesen azt terjesztik, hogy az arab egység eszméje csupán összeesküvés, hogy megakadályozzák a muzulmán egység eszméjének

terjedését, elszigeteljenek néhány, a muzulmán világhoz tartozó országot, elősegítsék azok további alávétését. Mi a véleménye erről az állításról?" Huszri válaszában legjellegzetesebb gondolatai a következők:

„Amikor ezeket a kérdéseket vizsgáljuk, első helyen világosan meg kell határozni, mit értünk muzulmán egység alatt és mit arab egység alatt, és körül kell határolni minden félreértés nélkül a két kifejezés használatát.

Az sem vitás, hogy az arab egység a különböző arab országok (amelyek lakói arabul beszélnek) politikai egységének megteremtését jelenti. Ami a muzulmán egységet illeti, ez természetesen a különböző muzulmán országok (ahol a lakosság nyelvre és fajra való tekintet nélkül muzulmán vallású) politikai egységének megteremtése. Az is jól ismert, hogy a muzulmán világ az arab országokat, Törökországot, Iránt, Afganisztánt, Turkesztánt, India egyes részeit, Indonéziát, a Kaukázus vidékét, Észak-Afrikát, Közép-Afrika egyes területeit foglalja magában, nem véve ide egyes diaszpórákat Európában és Ázsiában (pl. Albánia, Jugoszlávia, Kína, Japán), vagyis világos, hogy az arab országok foglalják el a központi helyet ebben a szétszórt világban.

Ha bárki megvizsgálja ezeket a nyilvánvaló tényeket, és a muzulmán világ térképét s különösen az arab világ abban elfoglalt helyzetét, megérti, hogy sokkal könnyebb létrehozni az arab egységet, mint a muzulmán s hogy az utóbbinak nincs realitása. Ha elvben van is, csak az arab egységen át vezethet oda az út. Egyetlen normális ember számára sem képzelhető el az egység Kairó, Bagdad, Teherán, Kabul, Haiderábád és Bukhara vagy Kasghar, Perzsia és Timbuktu között anélkül, hogy Kairó, Bagdad, Damaszkusz, Mekka és Tunisz között létre ne jöjjön az egyezés. Normális ember számára elképzelhetetlen a törökök, arabok, perzsák, malájok és négerék közti egyesülés, az arab egység létrehozása nélkül. Ha az arab világ kiterjedtebb lenne, elképzelhető lenne a muzulmán egység közigazgatási egység nélkül s akkor azt mondhatnánk, hogy a muzulmán egység könnyebben megvalósítható, mint az arab egység. De mivel ennek épp az ellenkezője igaz, ilyen állításokra, spekulációra semmi alap nincsen. Ezt az igazságot sem szabad elfelednünk amikor a muzulmán egységről szólunk. A muzulmán egység eszméje szélesebb és átfogóbb az arab egységnél, de lehetetlen muzulmán egységet az arab egység segítése nélkül támogatni. Ezért van igazunk, amikor azt mondjuk, hogy aki az arab egységet ellenzi, az a muzulmán egységet is ellenzi. Aki a muzulmán egység nevében vagy kedvéért ellenzi az arab egységet, az az ész és a logika legalapvetőbb kívánalmaival kerül ellentmondásba.

Miután felépítettük ezt az igazságot (amivel logikusan lehetetlen egyet nem érteni), egy másik igazságot is meg kell jegyeznünk, ami nem kevésbé fontos. Nem szabad elfelejtenünk, hogy az »egység« kifejezés politikai egységet jelent, arra is mindig emlékezni kell, hogy az iszlám egység koncepciója nagyban különbözik a muzulmán testvériség eszméjétől. . . . aki a muzulmán egység megvalósításának lehetőségét tagadja, nem tagadja a muzulmán testvériség eszméjét, s nem ellenzi a muzulmánok közti megértés elősegítésére irányuló erőfeszítéseket. Ami a testvériség eszméjéről elmondható, még nem elegendő bizonyíték az egység realizálásának lehetőségére. Sőt, nem intelligens vagy logikus a szabadkőművesség, a szocializmus, a kommunizmus példájának idézésével bizonyítani a muzulmán egység létrehozásának lehetőségét, mivel a szabadkőművesek nem alkotnak politikai egységet, s a különböző európai országok szocialista pártjai sem egyesültek egy új állam létrehozása céljából. A kommunizmus sem hozott létre új országot, hanem a cári Oroszország helyét vette át. Ezért világos különbséget kell tenni a muzulmán testvériség és a muzulmán egység között és meg kell fontolni: lehetséges-e vagy sem a politikai értelemben vett muzulmán egység megvalósítása.” (Benke 1984: 81)

Huszri érvei nem diadalmaskodtak mindenütt. Az egyiptomi értelmiségiek jelentős része az ottomán birodalom bukása után is szkeptikus maradt az arab egység kérdésében. 1938-ban három vezető egyiptomi értelmiségi és politikus: esz-Szaíd (a Fuád egyetem rektora), Barakat (a parlament elnöke) és Mutram (az ismert költő) valamennyi muzulmán céljának továbbra is az iszlám egységet, nem pedig az arab egységet tekintette.

Az 1926-ban Egyiptomban összehívott Kalifátus Kongresszuson a Musztafa Rifai al-Labbán által *A muzulmán kötelessége saját és szélesebb hazájával szemben* címmel tartott beszámolójában azt fejtegette: Az egyiptominak éppen olyan kötelezettsége van Egyiptommal, azon területtel szemben, ahol él, mint szélesebb hazája, az iszlám világ iránt (amely pedig a legtávolabbi Kelettől a legtávolabbi Nyugatig terjed). 1938-ban az al-Azhar sejkje, Musztafa al-Maragi kijelentette: nem hisz az arab egységben és azt nem is pártfogolja. Támogatta viszont a Faruk uralma alatt létrehozandó iszlám egységet, mert — véleménye szerint — az lenne az iszlám védelmének a legjobb eszköze (nem kétséges, Huszri kritikája az al-Maragi-féle vallási vezetők ellen irányult mindenekelőtt).

Néhány Kairóban élő szíriai — olyan egyiptomiakkal, mint Abdul Szattár al-Bázil, Abdul Rahman Azzám, Mohamed Ali Alluba és Man-

szúr Fahmi — 1936-ban a Kairói Egyetem hallgatói körében létrehozta az Arab Egység Társasága nevű szervezetet. Céljuk: Egyiptom bevonása az arab nemzeti mozgalomba. Anyagi támogatást a Szaúd-ház egyik tagjától, Fejszál hercegtől kaptak (Fejszál bármilyen mozgalmat támogatott, ami szemben állt a hasemita befolyással). Száti al-Huszri ekkor kezdte bizonygatni: Egyiptom az arab nemzet része. Vitába szállt Taha Husszeinnel, aki azt állította, hogy kultúráját tekintve Egyiptom Európa része, hagyományaiban pedig fáraói. Ezzel szemben Huszri véleménye az, hogy az arab Egyiptom koncepciója nem zárja ki az egyiptomiak saját államuk iránti lojalitását.

Az egyiptomi és a pán-arab nacionalizmus viszonya máig tartó vitákban sem tisztázódott.

Makram Ubaid szerint az „*al-Miszrijjún al-Arab*” (az egyiptomiak arabok) jelszó egy eszményen alapul, de „ez nem azt jelenti, hogy az arabok különböző hazái elvesztik identitásukat vagy pedig beolvadnak egy nagy hazába (amelyben személyiségük elvész)”.

Musztafa Amín újságíró 1951-ben az al-Akhbár al-Jóm egyik cikkében meglehetősen szarkasztikusan fogalmazott: az egységes arab államot az egyetlen világállam ábrándjához hasonlította.

Abdul Rahman Azzám az *al-Musszavar* című lapban 1953-ban így ír: „Mi elsősorban egyiptomiak vagyunk, másodsorban arabok és csak harmadsorban muzulmánok.” Az arab országokat élettérként tekintette Egyiptom számára (amelyre biztonsága és exportja miatt van szüksége).

Az arab nacionalizmus egyik legnagyobb hatású teoretikusa, Michel Aflak gondolatrendszere eltávolodást jelent az ortodox magatartástól, és az iszlámot nem isteni kinyilatkoztatásként állítja be, hanem mint az arabok szükségletére Mohamed idejében adott választ. Az iszlám, ahogyan ez a Próféta életében tükröződik, hiteles képe, teljes és igaz szimbóluma az arab lélek természetének. Helyes, ha úgy véljük: képes állandóan megújítani önmagát, meghozzá inkább lényegében, mintsem külső megnyilvánulásaiban. „Mohamed valamennyi arab kicsinyített mása volt, hadd legyen ma minden arab — Mohamed” — mondja Aflak. Keletkezésekor az iszlám arab mozgalom volt, jelentése pedig az arabizmus újjáéledése és felnőttté válása. A nyelv, amelyen az iszlámot kinyilatkoztatták, arab volt s ez a dolgokat az arabok mentalitása szerint magyarázza. A muzulmán akkor nem volt más, mint olyan arab, aki újjászületett és tökéletesedett. Ma az ilyen embereket par excellence hazafiaknak (*vatani*) vagy nacionalistáknak (*kaumi*) nevezzük. Miután az iszlám, természeté-

nél és célkitűzéseinél fogva humanista, ezért nem korlátozható csak az arabokra. Az arabok szerepe ebben a rendszerben különleges, az, hogy fel-emeljék a többi népet: „az iszlám üzenete: létrehozni az arab humanizmust: az iszlám egyetemes és örökkévaló” — mondja Aflak. Az egyetemesség nem jelenti azonban azt, hogy minden időben nyitott minden lehetséges interpretáció és tendencia előtt, és az iszlám halhatatlansága nem jelenti „stagnálását”. Aflak számára az iszlám az arab nacionalizmus, és minden másfajta iszlám vagy degenerált, vagy a nyugati imperializmus cselszövése. Az araboknak nincs szükségük arra, hogy különbséget tegyenek nacionalizmus és vallás közt, miután az iszlám és az arabizmus közötti viszony nem hasonlítható egyetlen más vallásnak bármely más nacionalizmushoz való viszonyához. Az arab keresztényeknek az iszlámot, mint arabizmusuk legértékesebb elemét, óvniuk kell.

„A nacionalizmus — vallja Aflak — mindenekfelett: szeretet. Ugyanaz az érzés, ami az egyént családjához köti, minthogy a szülőföld nem más, mint egy nagy családi otthon, a nemzet pedig egy nagy család... Ahogy a szeretettel együtt jár az áldozat, ugyanúgy a nacionalizmussal is... aki mindent a népért áldoz... sokkal gazdagabb életében és magasztosabb szellemében annál, mint aki egy másik emberért hoz áldozatot. Aki szeret, az nem keresi az okát szeretetének... Aki csak valami világosan megfogható okból tud szeretni, abban meghalt a szeretet... Aki csak akkor szereti nemzetét, ha az hibátlan, nem ismeri az igazi szeretetet... Szeretet, fiatalok, mindenekfelett!... A nacionalizmus abban az értelemben faji dolog, hogy szentnek tartjuk az arab fajt... abban az értelemben viszont szellemi, hogy mindenki felé kinyújtja a karjait... akik megosztották történelmüket az arabokkal... Nem kell attól félni, hogy a nacionalizmus összeütközik a vallással, mivel ahhoz hasonlóan... isten akaratából származik; egymást segítik, különösen akkor, ha a vallás a nemzeti génuszt képviseli.” (Idézi Haim, 1971: 242–250)

Az Aflak által alapított párt, a Baath mottója: egyetlen arab nemzet, örök küldetéssel (*umma arabijja váhida dzát riszála khálida*). Az arabok egyetlen nemzetet alkotnak, s ezt a nemzetet olyan erények jellemzik, amelyek állandó újjászületésének eredményei. A párt úgy véli, hogy a nacionalizmus élő és örök realitás. A Baath forradalmi, hiszen az arabizmus célkitűzései csak forradalom és harc révén valósíthatóak meg. A fiataloknak kell végigvinni a forradalmat, amelynek végső célja a szeretet, létrejötté az arab nemzet valamennyi tagja között.

A nemzeti kötelék az egyetlen, amely az állam polgárai közt fennáll.

A vallásról még ott sincs szó, ahol a párt alkotmánya az állampolgári jogokat tárgyalja: „A párt megpróbál az egész arab haza számára általános, nemzeti kultúrát létrehozni, amely nemzeti, arab, szabad, haladó... humánus lesz...” (Idézi Devlin, 1976: 347–354)

Mint ismeretes, Aflak ideológiáját ma két arab állam, Szíria és Irak vezető pártjai hivatalos ideológiájuknak tekintik. (Benke 1984 alapján)

7. DÉL-AFRIKAI SPECIFIKUM: RASSZIZMUS, APARTHEID ÉS A FORMÁLÓDÓ FEKETE POLITIKAI NEMZETTUDAT

A Dél-afrikai Köztársaság sajátos helyzetéből következően két egymással kibékíthetetlen ellentmondásban álló nacionalizmus jött létre.

Ami az európai származásúak nacionalizmusát illeti, ez kezdettől fogva exkluzív, rasszista jellegű. Az angol–búr háború után Smuts és hívei már egységes dél-afrikai fehér nemzet megteremtésére szólítottak föl. Az 1930-as–40-es években alakult ki a szélsőséges afrikáner nacionalizmus, amely kifejezetten fasiszta vonásokkal rendelkezik. Ez az afrikáner nacionalizmus a mai Dél-afrikai Köztársaság vezető fehér etnikai csoportjainak uralkodó ideológiájává vált. Lényegi elemét az apartheid képezi. Maga az apartheid szó afrikansz eredetű, s bár a világ legtöbb nyelve így, lefordíthatatlanul vette át, jelentése egyszerűen „szétválasztás”. Először a *Die Burger*, afrikáner újság 1943. március 26-i számának „Dawie” álneven közölt vezércikkében jelent meg, a „Nacionalista Párt apartheid politikája” megfogalmazásban. A dél-afrikai parlamentben 1944. január 25-én tartott beszédében Malan az apartheid következő megfogalmazását adta: „Biztosítani kell a fehér faj és a keresztény civilizáció fennmaradását az apartheid és a gyámkodás elveinek nyílt alkalmazásával.” (Guma, 1971: 23–24)

A Nacionalista Párt az 1943-as választásoktól az 1948-as választásokig majdnem megduplázta szavazatainak számát és hatalomra került. Ezáltal Dél-Afrikában a nacionalizmus legreakciósabb irányzata kerekedett felül. Egymást követték a faji törvények; 1949-ben a vegyes házasságokat tiltották meg, 1950-ben kötelezővé tették a faji hovatartozás igazolását és külön lakónegyedeket jelöltek ki a különböző csoportok számára, 1951-ben bantu hivatalokat állítottak fel, 1952-ben hozták a hírhedt útlevéltörvényt, s a továbbiakban még számos hasonló jellegű törvényt és rendelkezést fogadtak el. (Krüger, 1960: XV) Ezáltal az apartheid ideológiából gyakorlattá vált. Hogy az afrikáner nacionalizmusnak ez az irányzata kerekedett felül, ebben a következő tényezők játszottak szere-

pet: 1. a politikai faktor: a búrok évszázados kisebbségi, alárendelt helyzete az angolokkal szemben, az angol – búr ellentét, a belső ellentétek az angolokkal való együttműködés kérdésében; 2. a faji tényező: a három évszázad alatt felgyülemlett kölcsönös félelmek, negatív tapasztalatok; 3. a vallási tényező: a kálvinizmus erős befolyása, a küldetéstudat, a gyámkodás elve; 4. a gazdasági tényező: a fehér szegények problémája; és 5. a kulturális tényező: a rendkívül nagy belső kohézió és csoportsszolidaritás, a kulturális intézményeknek a politikai szervezetekkel való összefonódása. (Kinloch, 1972: 99) Ennek az afrikáner nacionalista politikának jellemvonása az is, hogy egyre szélesebb angol anyanyelvű tömegeket is magához vonzott. A Nacionalista Pártnak egészen a hetvenes évek végéig egyre zsugorodó parlamenti opposícióval kellett szembenéznie. A folyamat nem véletlen. Ahogy erősödött a nem kiváltságos népcsoportok, elsősorban az afrikaiak szabadságküzdelse, úgy veszített jelentőségéből és lehetőségeiből a fehérek angol liberális tradíciókat és a faji előjogokat egyesíteni próbáló része.

Ez a fokozatosan formálódó fehér nacionalizmus megerősítette saját antitézisét, a fekete, „színes” és indiai nacionalizmust. A továbbiakban az afrikai nacionalizmusnak szenteljük a fő figyelmet, mert ez képviseli az apartheid-ellenes erők között messze a legnagyobb súlyt.

Dél-Afrika népei között éppen a számbelileg legerősebb, de a fejlődésben a legelmaradottabb feketék alapították meg legkésőbb politikai és kulturális szervezeteiket. Ez azzal magyarázható, hogy a fehérekkel való érintkezésük messze nem volt olyan intenzív, mint a mulattoké vagy az indiaiaké. Emellett a hagyományos törzsi szervezeteik sem bomlottak még fel a 19. század végéig. A kibontakozó missziós tevékenység hatására azonban a század nyolcvanas-kilencvenes éveiben létrejöttek az első, lényegüket tekintve vallási szervezetek, mint pl. az 1882-ben Fokföldön alapított Imbumba, amelyek a katolikus és a különböző protestáns missziók által keresztény hitre térített afrikaiakat akarták összefogni. Ezeknek a szervezeteknek fő érdeme, hogy megteremtette az afrikaiak közötti csoportsszolidaritást. Lényegében ezekkel egyidőben jöttek létre Kelet-Fokföldön a „benszüllött választók társaságai”, amit a korlátozott választójog ellen intézett támadás miatt hoztak létre. Ezek a szervezetek, habár legtöbbször csak egy vagy néhány választókerületben tevékenykedtek, előfutárai voltak a későbbi afrikai politikai szervezeteknek. Vezetőik általában missziós iskolákban tanult, európai, amerikai, vagy dél-afrikai egyetemekről kikerült művelt értelmiségiek voltak. A törzsi szer-

vezetből kiszakadva, magukat dél-afrikaiaknak tartották, és azért küzdöttek, hogy a fehér társadalom egyenrangú állampolgárként fogadja el őket.

Sokan közülük az angolok oldalán részt vettek a búrok elleni háborúban (a búrok az elfogott feketéket helyben agyonlőtték), hitelt adva az angol ígéreteknek, hogy a háború győztes befejezése után megszűnnek a megkülönböztető törvények. Mivel ez nem következett be, sőt a Dél-afrikai Unió megalakulásakor a búroknak tett engedmények által még rosszabbodtak is a körülményeik, s az angol királyhoz és a parlamenthez intézett petícióik sem vezettek eredményre. Felvetődött ezért az afrikaiak érdekvédelmét szolgáló politikai szervezet létrehozásának szükségessége. A „fehér Dél-Afrika” egyesítése egységet követelt az afrikaiaktól is, s az egész ország fekete lakosságának képviselőjeként 1912. január 8-án Bloemfonteinben, mintegy száz afrikai megalapította a Dél-Afrikai Bennszülött Kongresszust, amely 1923-tól az Afrikai Nemzeti Kongresszus (a továbbiakban ANC) nevet viselte. Az európai műveltségű fekete „gentleman”-eken kívül főleg törzsfőnökök vettek részt benne. A szervezet ezután, illegalitásba kényszerítéséig, 1960-ig évente rendezett kongresszusokat, az afrikai ellenállás, a nemzeti tudat formálásának fő eszközévé vált. 1912-ben alapított és 30 évig fennálló lapja, az *Abantu Batho*, a dél-afrikai népek egységéért szállt síkra, a négy legfontosabb dél-afrikai nyelven és angolul jelent meg. A lap címének jelentése is szimbolikus zulu, kosza, szoto és cvána nyelven: nép. Az ANC létrejöttétől fogva az afrikaiak egységéért szállt síkra, ugyanakkor tevékenységének első évtizedeiben hiányzott a harcosság, vezetését törzsi ellentétek bomlasztották.

A kapitalista fejlődés előrehaladtával mind több afrikai került el törzstől, elsősorban a Rand aranybányáiba, ahol idénymunkára alkalmazták őket, de nagy számban vállaltak állandó munkát a gyorsan növekvő városok feldolgozó iparában is. Az aranybányászatban került sor az afrikaiak első nagyobb sztrájkjaira is 1918-ban és 1920-ban. Az 1922-es nagy sztrájk a Randon lényegében az afrikaiak részvétele nélkül zajlott le, sőt sor került az európai és afrikai munkások között összetűzésekre is. (Davidson, 1972: 461) Az 1921-ben alapított Dél-afrikai Kommunista Párt levonta a sztrájk tapasztalatai alapján a megfelelő következtetéseket, s a fehér munkásarisztokrácia helyett az afrikai tömegek pártjává vált. De sem ez, sem az illegalitásban kibontakozó szakszervezeti mozgalom és a többi afrikai politikai szervezet nem tudta megakadályozni Hertzog szegregációs, majd Malan apartheid politikájának uralomra jutását. A

fekete tömegmozgalmak csak a hatvanas években jutottak el az erőszakmentes harc kilátástalanságának tagadásáig.

Az Afrikai Nemzeti Kongresszuson kívül, illetve annak tagszervezeteként, természetesen még számos kisebb politikai, vallási, kulturális stb. jellegű szervezete jött létre az afrikai lakosságnak, jelentőségében azonban mindegyik elmaradt tőle.

Az uralkodó fehér nacionalizmus, amely egységes nemzetként kezeli az angol és afrikansz anyanyelvű európai származású állampolgárokat, az afrikaiakat kilenc külön nyelvi-nemzeti csoportra osztja fel. A valóságban Dél-Afrika 23 milliónyi fekete lakossága a déli bantu nyelvekhez tartozó négy nyelvet (guni, szoto-cvána, venda és conga) beszél — ezeknek számtalan dialektusával. Mivel a venda és a conga csak a dél-afrikai feketék 7%-ának anyanyelve, így valójában két nagy nyelvcsoportról beszélhetünk. A nguni nyelvcsoporthoz a zulu, a kosza, a szvázi és a ndebele nyelvek tartoznak, szókészletük 70%-a közös. A szoto-cvána csoporthoz tartoznak az északi és déli szotok, valamint a cvának vagy nyugati szotok. A pretóriai kormányzat nemhogy nem segíti elő ezeknek a nyelveknek egymáshoz való közeledését, hanem mindent megtesz azért, hogy a kilenc afrikai nyelv (kosza, zulu, szvázi, conga, venda, északi szoto, déli szoto, cvána, ndebele) egy-egy bantusztánban a „nemzeti nyelv” szerepét töltsse be, ezért még a hivatalosan fehérek számára fenntartott területeken élő afrikaiakat is ezeken a nyelveken oktatják. (Cornevin, 1980: 69–72)

Minden nyelvi-etnikai csoportnak, potenciális nemzetnek megvan a maga „hazája” (homelands). Az ország területének 13%-án létrehozott, a fehérek által az afrikaiak kezén hagyott (ún. black spots), vagy rezervátumok céljára kijelölt földekből kialakított homelandeket az 1959-ben hozott bantu önigazgatási törvénnyel formálták át bantusztánokká.

A bantusztánok közül mindössze egy, a területileg legnagyobb Transkei nevezhető valóban homelandnek, amelyet az 1894-es annexiója óta külön közigazgatási egységként kezelnek; ezen a területen már a múlt századtól kezdve megtiltották a fehérek földfoglalását is. Ugyanakkor a koszáknak van még egy bantusztánuk, a már korábban meghódított, s Fokföldről elválasztott Ciskei. A két bantusztán közötti fehér korridor, East London, fontos ipari és kikötővárossal, a koszáktól elhódított területen fekszik. Ennél lényegesen kevesebbet hagytak meg a többi afrikai nép eredeti területeiből, gyakorlatilag csak olyan részeket, amiket a fehér telepesek nem foglaltak el az 1913-as földtörvény meghirdetéséig. (Moerdijk, 1981:

55–58) Ennek következtében a létrehozott tíz bantusztán nemcsak szabálytalan alakú, hiszen kikerüli a fejlett infrastruktúrával rendelkező területeket, a bányákat, a legjobb minőségű földeket, hanem éppen ennek következtében több, egymástól elkülönült területi egységből áll. Csak a két legkisebb – Kangwane (2087 négyzetkilométer) és Qwagwa (482 négyzetkilométer) – egységes, Transkei három, Ciskei négy, Gazankulu négy, Venda két, Lebowa nyolc, Kwazulu tíz szigetként elszórt területből áll. (Uo.: 58)

A bantusztánok adminisztrációjának megszervezésekor a fehér hatóságok a gyarmatosítók által általában érintetlenül hagyott törzsi szervezetre támaszkodtak. A hatvanas évektől a törzsfőnökök állami fizetését jelentősen megemelték és a Transkei-i *bunga* (kosza nyelven „vita”, vagy „gyűlés”) rendszert tették általánossá. Ez a rendszer jelentősen megnövelte a fehér állam beavatkozási lehetőségeit, mert kinevezhetett és leválthatott törzsi vezetőket, valamint a törzsüktől elszakadt művelt afrikaiakat (*school people*), akik az afrikaiak egységes dél-afrikai nemzetté válásának hívei és előfutárai voltak, visszakényszerítették törzsük köteleibe. Az 1936-ban Fokföldön is megszüntetett szavazati jog csak a már idézett bantu önkormányzati törvény (1959) keretében, a bantusztánokon belül valósult meg újra, ami továbbra is az ország ügyeinek intézéséből való teljes kizárásukat jelentette. A választási rendszer a bantusztánok Pretória által kidolgozott alkotmányaiban lehetővé teszi a kormány számára a közvetlen ellenőrzést és beavatkozást. Transkei parlamentje például az 1976. október 26-án kikiáltott „függetlenségig” 64 kinevezett és csak 45 választott képviselőből állt. Bophuthatswanában ez az arány 48 és 24, Lebowában 50 és 40 volt. (Makarov, 1981: 83)

Mivel a törzsek létalapjukat, a közös törzsi földtulajdont, már jórészt elvesztették, a mesterségesen feltámasztott törzsek vezetői a gyakorlatban az apartheid-politika végrehajtóivá degradálódtak. Ugyanakkor tényleges hatalomra is szert tettek a bantusztánokban, ami egy új afrikai elit megjelenéséhez vezetett. Hozzájuk számítható még az utóbbi években megjelenő afrikai burzsoázia, amelyet a hatalom fokozott anyagi támogatásban részesít, amíg a bantusztánok keretei között maradván nem sérül a fehér vállalkozók érdekeit.

A bantusztánok vezetésében a tribalizmusnak nevezett és egyértelműen reakciós irányzat mellett létezik egy ellentmondásos, elsősorban kulturális autonómiára törekvő irányzat is. Ez Bophuthatswanában a *popagano*,

a civanák „nemzeti identitása” megteremtésének az eszköze. A popagano a nem harcos, a körülményeket elfogadó fekete nacionalizmus ideológiája.

A dél-afrikai kommunistákon, az ANC tagjain kívül a „fekete öntudat” nevű mozgalom aktivistái is elvetnek minden együttműködést a hatalommal. A mozgalom a városi feketék körében a hatvanas évek végétől terjedt el, elsősorban a középiskolai és főiskolai diákság körében. A „fekete öntudat” az afrikai nacionalizmus egyik megjelenési formája. (Uo.: 59)

Az ideológiailag rendkívül sok árnyalatot felmutató mozgalom — Amerikában tanult tagjai révén — sokat átvett az ottani néger polgárjogi mozgalmak programjából, valamint Kaunda „afrikai humanizmus”, Nyerere „ujamaa” és Senghor „négritude” ideológiájából. A mozgalom az afrikaiak öntudatára, életmódjára kíván hatni, létrehozva a feketék saját, a fehérektől eltérő értékrendjét.

A „fekete öntudat” mozgalom különbséget tesz Dél-Afrika nem fehér lakosai között, bár nemcsak az „igazi feketék” felszabadításáért küzd. Elveti az osztályharcot, mint ami Dél-Afrikában a fehérek uralmát erősíti, és a faji háború megvívására szólít fel. Ennek ellenére, a „fekete öntudat” mozgalom nacionalizmusa nem azonosítható a Pánafrikai Kongresszus sovinszta fekete rasszizmusával, kész az összefogásra az apartheid elleni harcban. S bár a mozgalom legális szervezeteit, pl. a Dél-Afrikai Diákszövetséget, a SASO-t, a középiskolás-szövetséget, a nőszövetséget, a Fekete Szülők Szövetségét, s a többi, összesen 17 szervezetet a sowetoi véres események után betiltották, a városi fekete lakosság, elsősorban az ifjúság körében, hatásuk nem csökkent és ahogy ezt a Soweto-évfordulók megmutatták — ez a hatás bármelyik pillanatban képes az afrikai tömegeket kivinni az utcára.

Vezetésének lefejezése után nagy változásokon ment keresztül a dél-afrikai nemzeti felszabadító mozgalom vezető ereje, az Afrikai Nemzeti Kongresszus. Az 1969-ben, a tanzániai Mororogoban tartott konferenciáján a mozgalom vezetése — levonva a dél-afrikai helyzetből adódó következtetéseket — alapvető szerkezeti változtatásokat foganatosított. Az ANC megszűnt egyedül az afrikaiak felszabadító mozgalma lenni, ettől kezdve, legfelsőbb szervében, a Forradalmi Tanácsban, az ország minden népcsoportja képviselteti magát. Elismerve, hogy az ország fehér lakosságának túlnyomó többsége híve az apartheidnek, az ANC elveti az ebből a tényből levezetett sovinszta, rasszista nézeteket; a dokumentumok megfogalmazása szerint a „fehér nemzet” az eljövendő demokra-

tikus Dél-Afrika népének részét fogja képezni. Az ANC és a Dél-afrikai Kommunista Párt az utóbbi két évtizedben egyre erősödő együttműködése következtében, a Kongresszus mind több kérdésben eltávolodott a felszabadító mozgalom sovíniszta erőitől, s ez, valamint a kommunistákkal való együttműködés a szervezeten belül is többször vitát váltott ki.

Az apartheid elleni harc fő terheit vállaló ANC gyakran taktikai okokból nem vállalhatja a nacionalizmus kinövéséi elleni harcot, ha az gyengíti az ellenállást. Felszabadító mozgalom lévén, korai lenne még beszélni az új társadalom formálásának pontos terveiről — annál is inkább, mert az apartheid-rendszer is változik, kísérletezik a bantusztánokkal, s a „színesek” és indiaiak „beengedésével” a parlamentbe —, mindenesetre tény, hogy a nemzeti elnyomás megszüntetésének és a dél-afrikai nemzetek összefogásának, integrációjának egyik kulcsa az ANC kezében van. (Bur, 1984 alapján.)

III. NÉHÁNY KÖVETKEZTETÉS

A húszas évek elejétől már két generációnyi időszak telt el. Azóta bebizonyosodott, hogy a világforradalmi folyamat igen hosszú történelmi időszakot vesz igénybe, amelyben a szocialista forradalmak a nemzeti forradalmakkal karöltve jelentkeznek és együtt változtatják meg a világ képét. Az is jellemzője az új helyzetnek, hogy viszonylag hosszú távra kiegyensúlyozott viszonyok alakultak ki a szocialista és a tőkés országok szövetségei között, s a világ többi része számára, amelynek problémái csak az iparilag fejlett országokkal összefüggésben érthetők ma is, beláthatatlanul hosszú időre elhúzódhat az egyértelmű útválasztás. A szóban forgó afro-ázsiai térséget nem lehet egyszerűen fejletlen kapitalizmusnak, vagy fejletlen szocializmusnak minősíteni. Bár ez a térség történelmileg és a jelenben is ezer szállal kötődött és kötődik a világ többi részeihez, kétségkívül önálló mozgástörvényekkel rendelkezik. Ebből következően az itt kialakult nemzeti szituációkat, a különféle nemzeti ideológiákat hiba lenne egyszerűen az európai társadalmi fejlődés bizonyos szakaszainak politikai tudati megnyilvánulásaiival párhuzamba hozni. A modern Kelet nemzeti eszméi egyaránt gyökereznek ennek a világnak saját múltjában, fejezik ki az iparilag fejlett országok különböző minőségű társadalmaival való bonyolult interakciókat és reagálnak a Kelet új realitá-

saira, többek között egy olyan társadalmi struktúrára, amely minden eddigi európai fejlődési modelltől sok tekintetben eltér.

Régtől fogva felvetődik az a gondolat, hogy a jelenlegi, már-már katasztrofális következményekkel fenyegető egyenlőtlenségek megszüntetése mindaddig illuzórikus, amíg a különféle, főleg nemzeti alapon szervezett állami egységek fennmaradnak. Tagadhatatlan ugyanis az ellentmondás az egész emberiséget, az egész Földet érintő globális problémák közös megoldásának szükségessége és a különféle eredetű és természetű partikuláris döntési központok dominanciája között. A 19. század második felében több jelentős polgári iskola követői, csakúgy mint a marxisták tekintélyes része úgy vélte, hogy a nemzeti és állami különállások megszűnésének nemcsak a parancsoló szüksége vált nyilvánvalóvá, hanem a viszonylag közeli megvalósulása is realitás. Azok a teoretikusok, akik a fejlődés soron következő lépcsőjét egyetlen nagymonopólium létrejöttében, egy egységes világállam megalakításában, vagy éppen mindenfajta államhatalom azonnali felszámolásában, illetve a nemzeti sajátosságok eltűnésében vagy eltüntetésében látták, jelentős visszhangot kaptak és nagyszámú követőre találtak.

Az elmúlt fél évszázad idevágó tapasztalatai a kiútkeresésnek ezt az irányát azonban nem erősítették meg. A fejlett tőkés országokban a nemzetállamnak hagyományos szerepén túl a gazdaságszervező és irányító, szociális, kulturális és egyéb tevékenysége tovább bővült, a Föld országainak többségében pedig éppen most jöttek létre azok az önálló állami egységek, amelyek sok esetben fő feladatuknak saját létjogosultságuk igazolását, szuverenitásuk elfogadtatását és erősítését tekintik. Az állam jellege egyértelműen egyedül a szocialista országokban változott, de úgy, hogy kezdetben itt is kifejezetten kiterjedtek az állam különféle funkciói, sőt a szocialista berendezkedéssel ellentétes érdekű osztályok eltűnése után sem indult meg egy ellentétes irányú folyamat — ez egy más, egyelőre nem közeli történelmi periódusnak lehet csak a sajátossága.

Témánk szempontjából két fontos következtetést vonhatunk le. Az egyik az, hogy a különböző jellegű és eltérő anyagi erőforrással rendelkező nemzetállamok, mint a nemzetközi kapcsolatok alapvető tényezői nemcsak megőrizték, hanem sok tekintetben meg is erősítették szerepüket a harmadik világban. A másik pedig az, hogy korszakunk egyik leglényegesebb és kétség kívül leglátványosabb, fokozódó súlyú ellentmondása az iparilag fejlett tőkés országok, illetve a velük egy világgazdasági rendszerhez tartozó fejlődő országok között alakult ki.

A nemzetközi kapcsolatok ellentéteket mélyítő, robbanással fenyegető jellegének felszámolására belátható időn belül nem egyes tényezőinek megszüntetése, hanem a közöttük levő viszony gyökeres átalakítására irányuló határozott lépések megtétele vezethet.

Lehetséges-e a fejlődő országokat sújtó, alárendeltségen nyugvó kapcsolatok rendszerét fokozatosan megváltoztatni anélkül, hogy a tőkés világrendszer megszűnnék vagy lényegesen meggyengülne? Általában így tesz fel a kérdést azok, akik egy új nemzetközi rend megteremtésére irányuló kísérletet lekicsinylően „reformistának”, illetve eleve kilátástalannak minősítenek. Hogy melyik utat fogja a történelmi fejlődés végigjárni — ezt ma természetesen nem lehet tudni. Ám kizárni egy ilyen irányú törekvés realitását — nem más, mint lemondani az alternatíva kereséséről és magáról a cselekvésről.

Az ezzel kapcsolatos vita egyáltalán nem új. Valaha a klasszikus gyarmati rendszer felszámolásának esélyeit illetően hasonlóan fogalmazódtak meg az ellentétes nézetek. Marx kezdetben a gyarmati elnyomás felszámolásának előfeltételéül az anyaországi kapitalizmus megdöntését tekintette. (MEM, 1959: 396) Jóllehet néhány évvel később, már a múlt század ötvenes éveinek derekától maga Marx megváltoztatta álláspontját¹, ez a gondolat még a jelen század negyvenes és ötvenes éveiben is élt egyes marxista pártok felfogásában és gyakorlatában — nem csekély kárt okozva. Elvileg nem zárható ki, hogy a neokolonialista típusú kapcsolatok is lényegesen átalakíthatók, esetleg felszámolhatók anélkül, hogy egyes nagy gazdasági és katonai potenciállal rendelkező iparosodott országok belső berendezkedése megváltoznék, vagy a transznacionális vállalatok elvesztenék jelentőségüket.

Ma a fejlődő országok térségében az imperialista érdekekkel szemben elsősorban a helyi nemzeti aspirációk állnak. Ennek az összefüggésnek a figyelmen kívül hagyása egy egész történelmi korszak lényegének a meg nem értését jelenti. Következésképpen: ma nem a nemzetnek és a nemzetállamnak a válságáról, hanem a nemzeti elnyomáson, a nemzeti emancipáció megakadályozásán alapuló nemzetközi kapcsolatrendszernek a válságáról van szó.

Az utóbbi időben bekövetkezett mind az internacionalizálódás folyamatának erősödése, mindpedig az állami szuverenitásukat vagy autonómiájukat megerősíteni, illetve megszerezni törekvő nemzetek és nemzeti ségek szerepének növekedése. Az internacionalizálódás előrehaladása

egybeeshet a nemzeti intézmények és a nemzettudat fennmaradásával, sőt erősödésével.

Noha tagadhatatlan az ellentmondás az egész emberiséget érintő globális problémák közös megoldásának szükségessége és a különféle, jelentős részben nemzetállami döntési központok dominanciája között, a nemzetállami identitások felszámolása nem jelent kiutat.

A különböző jellegű és eltérő anyagi erőforrással rendelkező nemzetállamok mint a nemzetközi kapcsolatok alapvető tényezői, nemcsak megőrizték, hanem sok tekintetben megerősítették szerepüket.

Kétségtelen, a Föld országainak többségét érintő jelenlegi gazdasági válság világgazdasági eredetű és jellegű, leküzdése nemzetgazdasági keretek között nem lehetséges. Ebből azonban egyáltalán nem a nemzetállam keretek felszámolásának szükségessége, hanem az egyes nemzetállamok közötti együttműködés új, egyenlőségre és szuverenitásra felépülő elveinek a nemzetközi kapcsolatok egészében történő érvényesítésének követelménye következik.

A nemzetközi politikai viszonyok megrázkódtatásai jelentős részben abban gyökereznek, hogy a kölcsönös és egyenrangú függéseket feltételező világrend igénye ütközik a hátrányos és függő kapcsolatokra felépülő nemzetközi rendszer fenntartásával. Az egyes válsággócok elemzése is arra mutat, hogy a megoldatlan konfliktusok forrása a konzervatív-tekintélyuralmi rendszerek létezése, a nemzeti és nemzetiségi jogok megtagadása, valamint az állami szuverenitás korlátozása vagy felszámolása.

Nem kétséges, a Kelet modernizálódásában a nemzeti problematikának döntő szerepe van. Hogy ez a szerep milyen, az nagymértékben magának a modernizálásnak az irányától és intenzitásától függ. Minden bizonnyal a továbbiakban is a világejlődés általános sajátosságai és törvényszerűségei a helyi struktúrákon és formákon keresztül érvényesülnek, vagyis bizonyos értelemben nemzeti jelleget kapnak.

JEGYZET

¹ Marx egy 1853-ban, a *New York Daily Tribune*-ben megjelentetett *Az indiai brit uralom várható eredményei* című cikkében már árnyaltabban fogalmaz: „Az indiaiak mindaddig nem fogják learatni a gyümölcsöt azoknak az új társadalmi elemeknek, amelyeket a brit burzsoázia elhint közöttük, amíg az ipari proletariátus magában Nagy-Britanniában nem szorítja ki helyükről a mostani uralkodó osztályokat, vagy amíg maguk a hinduk nem lesznek olyan erősek ahhoz, hogy végképp lerázzák az angol igát.” (MEM 1969: 212)

Marx 1869-ben, egy Engelshez írt levelében továbbment, megfordítva a viszonyt, s a függő országok felszabadulását nemcsak, hogy el tudta képzelni az anyaország-beli forradalmi átalakulás előtt, hanem annak előfeltételeként jelölte meg: „... az angol munkásosztálynak közvetlen, feltétlen érdeke, hogy Írországgal való mostani kapcsolatától megszabaduljon. És ez legmélyebb meggyőződése, mégpedig olyan okokból, melyeket részben magukkal az angol munkásokkal sem közölhetek. Sokáig azt gondoltam, hogy az ír rezsimit meg lehet dönteni az angol munkásosztály növekvő befolyásával. Mindig ezt a nézetet képviseltem a »New York Tribune«-ban. A kérdés mélyebb tanulmányozása most az ellenkezőjéről győzött meg. Az angol munkásosztály soha semmit nem fog elérni, amíg meg nem szabadult Írországtól. A dolgot Írországból kell megindítani. Ezért olyan fontos az ír kérdés általában a társadalmi mozgalom szempontjából...” (MEM 1974: 405)

IRODALOM

- Abdu, M.* (1978): *Rissalat al Tawhid*. P. Genthner, Paris.
- Ahmad-Khan, S.* (1860). *Loyal Mahometans of India*. Calcutta.
- Antonius, G.* (1945): *Arab Awakening*. Hamish Hamilton, London
- Azad, (Maulana) A. K.* (1967): *India Wins Freedom*. Orient Longmans, Delhi.
- Benke József* (1984): *Az arabizmus és a nemzeti integráció*. Kézirat.
- Bur Gábor* (1984): *A nacionalizmus és a nemzetté válás problémája Dél-Afrikában*. Kézirat. MTA Szociológiai Kutató Intézet, Budapest.
- Chand, T.* (1972): *History of the Freedom Movement in India*. Vol. 3. Ministry of Information and Broadcasting, Government of India, Delhi.
- Cornevin, M.* (1980) *Apartheid-power and Historical Falsification*. Paris.
- Dahm, B.* (1975) *History of Indonesia in the Twentieth Century*. Pall Mall, London.
- Davidson, A.* (1972): *Juzsnaja Afrika*. Sztanovlenyije szil protyeszta. 1870–1924. Moszkva.
- Devlin, J. F.* (1976): *The Baath Party*. Stanford.
- Dunn, J.* (1979): *Western Political Theory in the Face of the Future*. Cambridge University Press, Cambridge.
- FES* (1981): *North-South: A Programme for Survival – The Results and Recommendations of the North-South-Commission – A Survey*. Friedrich-Ebert-Stiftung, Bonn.
- Ghose, A.* (1970): *Speeches*. Allied Publishers, Calcutta.
- Guma La, A.* (1971): *Apartheid*. Berlin.
- Haim, S.* (1971): *Islam and the Theory of Arab Nationalism*. University of California Press.
- Cornevin, M.* (1980) *Apartheid-power and Historical Falsification*. Paris.
- Dahm, B.* (1975) *History of Indonesia in the Twentieth Century*. Pall Mall, London.
- Iqbal, M.* (1944): *Speeches and Statements of Iqbal*. Muslim League Publication, Lahore.
- Isaaks, H.* (1975): *Idols of the Tribe*. Group Identity and Political Change. New York.
- Iszkenderov, A. A.* (1970): *Nacionalno-oszvbogityelnoje dvizseniyje*. (Probléma, zakonomernosztyi, perszpektyivi). Izd. Mezsdurnarodnije otnoseniyija, Moszkva.

- Kahin—McTurnan* (1959): *Nationalism and Revolution in Indonesia*. Ithaca, New York.
- Kaltahsjan, Sz. T.* (1976): *Lenyinyizm o szucsnosztyi nacji i putyi obrazovanyija intyernacionalnoj obscsnosztyi ljugej*. Politizdat, Moszkva.
- Katona Magda* (1983): *Nemzettévalás a Közép-Keleten*. Kézirat. MTA Szociológiai Kutató Intézet, Budapest.
- Kedourie, E.* (1960): *Nationalism*. Hutchinson University Library, London.
- Kinloch, G. C.* (1972): *The Sociological Study of Africa*. Pretoria.
- Krüger, D. W.* (1960): *South African Parties and Policies. 1910—1960*. Cape Town.
- Laoust, H.* (1904): *Le reformisme orthodox des „salifiya”*. Paris.
- Lazarev, M. Sz.* (1977): *Nacionalnije problemi szovremennovo Vosztoka*. Nauka, Moszkva.
- Lenin, V. I.* (1972): (Polnoje szobranije szocsintanyij. Lenyinszkij szbornyik. 25. kötet, Politizdat, Moszkva.
- Lenin, V. I.* (é. n.): *Lenyinszkij szbornyik* (é. n.) 11. kötet, Politizdat, Moszkva.
- Luxemburg, R.* (1983): *Az orosz forradalomról*. In: *Marxizmus, szocializmus, demokrácia*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest.
- Makarov, A.* (1981): *Borba afrikanszkovo naszelenyija*. Nauka, Moszkva.
- Marx—Engels* (1959): *Művei* 3. kötet, Budapest.
- Marx—Engels* (1969): *Művei* 19. kötet, Budapest.
- Marx—Engels* (1974): *Művei* 32. kötet, Budapest.
- Mendessi, M.* (1958): *Pages peu connues de Djamal al-Din al-Afghani*. 6. sz. Orient, Paris.
- Moerdijk, D.* (1981): *Anti-development. South Africa and its Bantustans*. Paris.
- Nairn, T.* (1977): *The Break-up of Britain. Crisis and Neo-Nationalism*. London.
- Naoroji, D.* (1889): *Poverty and Un-British Rule in India*. London.
- Popper, K.* (1962): *The Open Society and Its Enemies*. Vol. II. Princeton University Press, Princeton.
- Rabbath, E.* (1937): *Unité Syrienne et Denevir Arabe*. Paris.
- Rai, L.* (é. n.): *The Arja Samaj*. London.
- Schmidt, W. C.* (1957): *Islam in Modern History*. Princeton.
- Sen, K. Ch.* (1901): *Lectures on India*. London.
- Seton-Watson, H.* (1977): *Nations and States. An Enquiry into the Origins of Nations and the Politics of Nationalism*. Boulder.
- Chafer, B.* (1972): *Faces of Nationalism*. New York.
- Shay, T. L.* (1956): *Legacy of the Lokamanya*. Bombay.
- Sharma, J.* (1971): *Encyclopaedia of India's Struggle for Freedom*. S. Chand and Co. Ltd. Delhi.
- Tarbai Gabriella* (1984): *A nemzetté válás folyamata Indonéziában*. Kézirat. MTA Szociológiai Kutató Intézet, Budapest.
- Trevor—Roper, H.* (1962): *Jewish and Other Nationalisms*. Weidenfeld and Nicolson, London.
- UN* (1979—80). *Statistical Yearbook*. International Publications, New York.
- Vivekananda, S.* (1945): *The Complete Works of*. Vol. 4. Mayarati Memorial Edition, Almora.
- WDR* (1984): *World Development Report 1984*. World Bank. Washington.

A jog és a modernizáció

I. A TRADICIONÁLIS JOG ÉS A MODERN JOG

1. A „TRADICIONÁLIS” ÉS A „MODERN”

A modernizáció sokat vitatott fogalmát, „tradicionalis” és a „modern” különbségét, másutt már megkíséreltem elemezni, értelmezni. (Kulcsár 1986: 14–62) Ennek az eredményeiből csupán néhány vonást emelek ki, olyanokat, amelyek a jog és a modernizáció összefüggéseiben különösen jelentősek. Ezek a vonások a tradíció, a tradicionalizmus és a tradicionális társadalom megkülönböztetésén alapulnak.

— A *tradíció*, amely sajátos társadalmi struktúrával rendelkező kognitív és értékelő „hit”, szabály, sőt cselekvés, hosszú időn át konszenzust jelent (Shils, 1972: 5.), a múlthoz kapcsolódik (uo. 16.), sőt a múlt által „megszentelt” (uo. 18.) jelenség. Ez a jelenség sajátos módon „innovációval” is fenntartható. Az innováció a fennállónak és a tradicionálisan elfogadottnak a koherenciáját és az érvényét esetenként megerősíti, más esetben módosítja. (Uo. 26–31.) A tradíció tehát lehet akár a modernizálódás ideológiájának a része is. (Hoselitz, 1961: 99.) Eisenstadt szerint pl. a marxista elmélet és a szocializmus mint mozgalom az európai fejlődés ideológiai tradícióit használta fel, míg pl. az oroszországi marxizmusba beépültek (s a létrejött szocialista államba is) a korábbi oroszországi tradíciók is. (Eisenstadt–Azman, 1975: 3–8) Hoselitz a török uralom alól felszabadult Görögország modernizálásában figyelte meg a klasszikus görög és bizánci tradícióra való hivatkozás jelentőségét. (Hoselitz, 1961: 105–108.)

— A *tradicionalizmus* Apter megfogalmazásában az adott idő magatartásának a messzi múltba vezető normák által való validálása, az „újnak” a korábbi értékekkel való összekötése. (Apter, 1965: 83.) Olyan ideológia tehát, amely egy ország vagy társadalom múltjára mint „referenciahely-

zetre" utal vissza (Hoselitz, 1961: 86.) és amely éppen ezért minden társadalmat jellemezhet. Az új és a legfejlettebb technika is válhat — használatában és a társadalmi tényezők következtében — „tradicionálissá”. Lényege nem az, hogy a tradíció immanens módon statikus, hiszen ma már ismert, hogy a tradíció is változik. A tradíciónak is vannak „belső” konfliktusai a változáshoz vezető és az azt akadályozó tényezői között. „A tradíciót az a sajátos forma határozza meg, amelyben a társadalomban való immanenciája és az emberi létezés alapvető problémájának megoldására irányuló transzcendens aspirációja közötti konfliktus fejeződik ki.” (Heesterman, 1985: 12.) Mindig van tehát valamilyen mértékű változás, s a változás mértéke attól függ, a történelmi folyamat adott időszakában hogyan oldódik meg a konfliktus a tradíción belül. A tradíció változásának leggyakoribb módja az „újraértelmezése”. Éppen ezért a tradicionalizmus legfontosabb jellemzője a tradíciók iránti attitűd. „A múlt hitének, gyakorlatának dicsőítése, pusztán azért, mert a múlt hite és gyakorlata.” (Ocran, 1978: 14.)

— A *tradicionális társadalom* legfontosabb eleme a strukturális változások hiánya vagy rendkívüli lassúsága; s a tradicionális ember — talán kissé szélsőséges megfogalmazásban — intellektuálisan zárt világban él. Szemben áll az innovációval, az új eszmékhez vagy életmódhoz kapcsolódó kísérletekkel. Számára nincs igazság a tradíción túl, semmi sem jó, ami túlmegy tradicionális hitén. A tradícióit állandónak és örök érvényűnek tekinti, és babonás rítusai nem kérdőjelezhetők meg. (Jha, 1978: 18.) A történelem során a tradicionális társadalmak különböző időben és történeti összefüggésekben jelenhetnek meg, nem azonosíthatók tehát csak az ún. primitív, kisközösséget alkotó társadalmakkal.

— A fogalmi megkülönböztetés eligazít a tradíció társadalmi szerepének értelmezésében is. Napjainkban és a modernizáció folyamatában — úgy tűnik — különösen nagy jelentősége van a *tradicionalizmusnak*. A fogalom mai tartalmában is Max Weber eredeti definíciójára épül (Weber, 1967: 296.), ám társadalmi megjelenésében nagyon lényeges különbség mutatkozik. Weber eredendően a tudatos és racionális cselekvéssel szemben álló típusként kezelte, az utóbbi évtizedek azonban elég példát adtak és adnak a tradicionalizmus tudatos, ha nem is mindig racionális ideológiaként való használatára. A tradicionalizmus mint *ideológia* valóban normatív, tudatos és formalizált eszmekörként mutatkozik (Hoselitz, 1961: 87–88), s bár vannak olyan álláspontok, hogy a tradicionalizmus a tradícióra *nem* azért épít, mert a jelen problémáinak megoldását látja

benne, hanem pusztán azért, mert régi, „megszentelt” stb., a jelenre vonatkoztatott funkcionális elem tudatosságait mégsem zárnam ki. A tradicionalizmus mint a modernizálást is segíthető ideológia ellentmondásossága azonban nyilvánvaló. Valóban elősegíthette a modernizálódást, a tradíció átértelmezett felhasználásával lehetett és lehet is egyes társadalmi változások „hordozója”, de mint ideológia végül mégiscsak a változás és a modernizálódás folyamata ellen hat. A társadalmi változások és a modernizálódás ugyanis egyrésztől szükségszerűen megkérdőjelezi a tradicionalizmus alapjait, másrésztől a tradicionalizmus ideológiaként nem fogadhatja el a folytonos adaptáció és automatikus változás jelenségét (önmagában és érdekösszefüggéseiben is ellene hat), a fogalomban kifejeződő tényezői összességükben tudatosan működnek a változással, a modernizációval szemben.

Márpedig a történeti összefüggések jelentőségének hangsúlyozásával a modernitás legfontosabb jellemzője — jóllehet bizonyos gazdasági-társadalmi fejlettséget jelző mutatók fontossága mindenképpen *elismerendő*, annál is inkább, mert a legfontosabb jellemző vonás kibontakozása nem kis mértékben függ ezeknek a mutatóknak az alakulásától — mégiscsak az, hogy *a társadalom belső adottságait hasznosítva folyamatosan képes a társadalmi változásokra*. Az eredményes modernizáció tehát olyan gazdasági és társadalmi struktúra függvénye, amely az adott ország viszonyaira épülve *képes a változó külső és belső feltételeknek megfelelően működni*; olyan társadalmi struktúrát alakít ki, amely — minden vagy domináns összetevőiben — bázis lehet e folyamat további előrehaladása számára, és olyan politikai rendszert, amely képes biztosítani a társadalmi változás belső tényezőinek folyamatos működését.

Ez a fogalom *elvileg* nincs kapcsolatban az ún. vesztternizációval, azaz a „modern” és a nyugati fejlett társadalmak gazdasági, politikai, általában intézményi berendezkedésének a modernség *mintájaként* való elfogadásával. Ezt többen is hangsúlyozták már, s világosan ez az álláspont jutott kifejezésre az ENSZ Egyetem által szervezett vitaülésen: egy társadalom akkor modern, ha képes saját belső (endogén) fejlődésének produkálására. (Nagai 1984: 64) Éppen ezért alaptalannak bizonyulnak a modernség és modernizáció fogalmaival szemben kialakult, többnyire konzervatív társadalomfelfogást tükröző és a marxista társadalomelméletben is ható politikai aggályok éppenúgy, mint e fogalmak etnocentrikus jellegüként való értelmezése is.

A modernizációval, gyengén fejlettséggel és függőséggel stb. kapcsola-

tos elméletek (a modernizációs elméletek értékelésére lásd Varma, 1980.) elemzéséből az a következtetés vonható le, hogy a modernizáció történeti tartalma változó. A folyamat napjainkban jelentős, konkrét történeti tartalma pedig — az ugyancsak történetileg változó — centrum—periféria összefüggésben ragadható meg. Az általánosság bizonyos szintjén elmondható ugyanis, hogy a történetileg kialakult centrumokban olyan belső, automatikusan előrehaladó *szerves* fejlődés mutatkozik (még akkor is, ha eredendően ez a fejlődés esetleg külső tényezőkkel függött össze, s később vezettek szervessé váló mozgásra), amely *képes a társadalmi változások elfogadására, a változások „szervesítésére”, így a folyamatos kihívásoknak megfelelő, a szükséges adaptációt is magában foglaló válaszok kialakítására.* Ezzel szemben a mindenkori periférián (s sok vonatkozásban a félperifériát jelentő társadalmakban is) stagnálás mutatkozik. A változások kívülről indulnak el, s általában külső minta követésével kísérlik meg a periférikus helyzet megszüntetését. Ám a külső minta torzulásmentesen ritkán alkalmazható, így a periféria fejlődése részben az eredendő sajátosságok, részben pedig a külső minta módosult és átalakult továbbélése folytán továbbra is eltér a centrumban mutakozó folyamatoktól és jelenségektől. A sikeres modernizáció azonban nem az esetleg mintát adó centrum gazdasági, társadalmi jelenségeinek, intézményrendszerének megfelelő átvétele, hanem *annak a társadalmi állapotnak a kialakítása, amely képes az önmozgást, az adaptációt biztosítani.* Ez a mozgás — ha esetleg hosszabb idő múltán is — kiemeli az adott társadalmat a periféria jellegzetességeit mutató állapotból. A világ gazdasági folyamataiba való, ám az endogén tényezőkre alapozó beilleszkedése pedig tovább segíti ennek a mozgásnak fennmaradását. (A modernizáció fogalmáról lásd Kulcsár, 1987.)

A centrum—periféria viszonylat történeti változását figyelembe véve „napjainkban” (ideértve a múlt század jelentős hányadát is) *a modernizációs folyamat két periférián mutatkozik* és teremti egyúttal általánosabb tanulságokkal is szolgáló jelenségeket. Ez *Kelet-Európa* (ideértve Kelet-Közép-Európát is) és a *volt gyarmati országok* kontinenseken is elszórt, a történeti múlt, valamint a kulturális és a gazdasági fejlettség szerint is sokszor jelentősen különböző területein kialakult új államok.

Jóllehet a leginkább modern társadalomnak éppen az ún. fejlett tőkés országokat tekintik, a modernizáció folyamatát aligha közelíthetnének meg ezeknek az országoknak, illetőleg fejlődésüknek a tanulmányozásával.

Nyugat-Európában ugyanis (és ide sorolhatjuk Észak-Amerikát is, az egyes országok minden eltérő sajátossága ellenére) az iparosodás szervesen nőtt ki a gazdaság és társadalom fejlődéséből. Ez a „szerves” fejlődés a polgári társadalom szerves kialakulásával és a tőkefelhalmozódás folyamatával együtt (ebből a szempontból tekintet nélkül a forrásaira) létrehozta a polgári-iparosodott társadalom kereteit, életmódját, filozófiai eszméit, politikai nézeteit, gondolkodásmódját stb., amelyek azután a polgári politikai berendezkedés során, jöllehet több-kevesebb módosulással, és a realizálódás során távolról sem teljes érvényesüléssel, áthatották az egész társadalmat. Ha elfogadjuk W. W. Rostow felfogását — s csak ezt fogadjuk el, nem a fejlődés szakaszairól kialakított elméletét (Rostow, 1960) — arról, hogy az ipari társadalomban definiálható fellendülés („take-off”) az előfeltételeknek a társadalom gazdasági szerkezetének szívéig és értékeinek hatékony skálájáig hatoló masszív együttesét igényli, akkor el kell fogadnunk a következtetést is, miszerint — ha külső minta nincs — ezek a feltételek csak a társadalom szerves fejlődéséből jöhetnek létre, és pedig lényegében egy időben a társadalom minden szférájában, bár bizonyos kisebb időbeli eltolódások lehetségesek. Ha azonban a gazdasági, társadalmi, sőt kulturális értelemben vett „szerves” fejlődés gyakorlatilag a társadalom minden szférájában végbement, alig vagy kevéssé kerülhetett sor a „helyettesítő” eszközök igénybevételére. (A jog pl. a maga eszközeivel nem helyettesített bizonyos folyamatokat, hanem segítette a már megindult folyamatokat.) Ebből következik, hogy a társadalom egyes szférái egymásra utalva s szinkronban ugyan, mégis egymástól viszonylagos függetlenséggel bontakozhattak ki. Nem, vagy csak meghatározott helyzetekben, viszonylag ritkán játszott pl. az irodalom politikapótló szerepet, minthogy a politikai tevékenység keretei is szervesen jöttek létre (esetenként „tradicionális” elemekre épülve). Még akkor is így van ez, ha ez a „szerves” fejlődés forradalmak közbejöttével ment végbe, hiszen ebben a fejlődésben éppen „két forradalom”, az ipari és a politikai kapcsolódott össze.

Ez a fejlődés — éppen szerves volta miatt — nem került szembe „látványosan” a társadalom tradicionális jelenségeivel (tradicionális szektoraival, minthogy ilyenek végül is nem maradtak), tulajdonképpen nem tekinthetjük tehát modernizációnak. Erősen leegyszerűsítve azt mondhatjuk nem volt mit „modernizálni”, mert a társadalom különböző szféráiban a „tradicionális” „modernné” fejlődött.

A szó szűkebb értelmében vett (ám ezt a szűkebb értelmet tekintem a

sajátos tartalomnak) modernizációs folyamat azokban az országokban bontakozott ki, amelyek a fejlődés nyugati-polgári útjához képest elmaradtak, de részben eredendő sajátosságaik, részben pedig az elmaradás-sal összefüggő körülmények miatt *mássa is* fejlődtek. Mutatkoztak ilyen jelenségek Európa északi periferiáján (ahol ez a folyamat gyorsan lezajlott), a déli periferián, amelynek sajátosságai bizonyos tekintetben eltérnek a keleti periferiától, ám a modernizáció folyamata tipikusan a kelet-európai és a kelet-közép-európai társadalmakban, illetőleg a volt gyarmati országokban bontakozott ki. Ezt a felfogást alapozza meg lényegében a gazdaságtörténetnek az a ma már elfogadottnak tekinthető álláspontja is, miszerint a „fejlettség és elmaradottság nem két különböző jelenség, hanem éppen ugyanazon jelenség két oldala, dialektikus egysége, amikor is a fejlettek épp azáltal és attól váltak fejletté, amiért mások elmaradottságba sülyedtek”. (Berend—Ránki, 1979: 11.)

A fejlődő országok modernizálódásának fokát azonban sok esetben a nyugati liberális politikai eredetű politikai berendezkedés kialakításával mérik. Ennek reakciójaként egyes országok fokozottan törekszenek ilyen intézmények — akárcsak formális — létrehozására. Más esetben viszont (akár az előbbi törekvéssel együtt) a külső „minta” kényszere befelé fordulást vált ki, és érezhetők a korábbi, különösen a vallási tradíciók feléledésének társadalmi-politikai következményei. Erre annál is inkább lehetőség van, mert a fejlődő országok politikai rendszerére fokozottan igaz, amit már a kelet- és kelet-közép-európai társadalmakra is jellemzőként állapíthattunk meg, hogy ugyanis a politikai szféra nem különül el élesen a társadalom más szféráitól.

A „nyugati” (és a „harmadik világban” általában ide sorolják az európai szocialista országokat is) fejlődésből következő „minták” kettős hatása, azaz *értékmérő* és *ellenállást* kiváltó jellege ebben a modernizációs folyamatban jóval erősebb, mint a kelet- vagy kelet-közép-európai társadalmak történeti fejlődésében. Ennek következtében — és a nyugati segítségnyújtás politikai implikációi folytán is — egyre nagyobb hangsúlyt kap az ún. endogén fejlődés koncepciója, amely szerint elsősorban a belső tényezőkre kell építeni a társadalom fejlesztését, megfelelően felhasználva a modernizációs folyamatban az adott társadalom saját, történetileg kialakult intézményeit, értékeit, még akkor is, ha ezek a tradicionális viszonyokhoz kötődnek. Sőt, felbukkant már a populista modernizáció fogalma is, amely szerint a tradicionális parasztközösségek nem csupán autonóm módon (bár a külső környezet hatására) képesek a mo-

dernizálódásra, hanem a nagyobb társadalom integrálódását is elősegítik: „nem túlzás, hogy a populista modernizáció folyamatosan fenntartja és erősíti a nemzetépítés folyamatát Indiában.” (Ishwaran, 1977: 119.)

A modernizáció folyamatában a kelet-közép-európai régió egyes országaiban is, de a harmadik világ gyengén fejlett országaiban még inkább sajátos probléma az *eszmék, intézmények, szervezetek és eszközök átvétele*, a „tudás transzferje”, azaz a fejlettebb technikai vagy tudásszinten, illetőleg egyszerűen csak más körülmények között született eredményeknek, más társadalmi és kulturális kontextusban, más technikai és gazdasági fejlettségi szinten való alkalmazása. Az átvétel a műszaki eredmények, technikák esetében sem egyszerű. Egyes álláspontok szerint ugyan az elmaradottság egyik „előnye” az, hogy az elmaradott társadalom a legfejlettebb technológia, szervezési elvek stb. átvételével teremtheti meg saját iparát, így magasabb teljesítményre képes. A valóságban azonban egyrészt nem mindig kerül sor a legfejlettebb technológia átadására (bizonyos visszatartás is érezhető), másrészt az átvétel mindenképpen a helyi sajátosságoknak megfelelően, tehát másfajta technológiai körülmények között, másfajta szervezetségi szinten, más kulturális-társadalmi sajátosságokkal rendelkező környezetben történik, és ezek a körülmények a legfejlettebb technika működését is hátrányosan befolyásolhatják. Ez a probléma azután természetesen bonyolultabbá válik másfajta „eszközök”, pl. jogszabályok, közigazgatási szervezeti elvek átvétele során. A jogra vonatkozóan pl. Robert Seidman egyenesen a jog átvétele lehetetlenségének „törvényét” állapította meg. (Lásd Seidman, 1978: 37.)

Említettem már a „modernizáció történetisége” értelmezésének fontosságát. Nem szólva most az evolúciós fejlődési koncepcióba illeszthető értelméről, két összefüggés érdemel említést. Mindenekelőtt az, hogy minden társadalom modernizálódásának folyamata egyedi, még akkor is, ha bizonyos általános jelenségek, folyamatok mutatkoznak. (Lásd pl. Indiára: Singh, 1973: 1985.) Az egyes társadalmak „kezdeti” vagy „eredeti” sajátosságai, az ezeken nyugvó feltételrendszer időben is és befolyásában is különböző modernizációs „típusokat” hozott létre. Ezek a jelenségek problematikus elemeket is termelhetnek. Y. Singh írja Indiáról, hogy ott ugyan „a modern szerepstruktúrák mögött mindjobban háttérbe szorulnak a tradicionális szerepstruktúrák, de a modern szerepeket teljesítő a modern értékek helyett gyakran megtartják a tradíció abszolút értékeit”. (Singh, 1985: 381.) Ebből adódik a második lényeges momentum. A modernizáció folyamata ugyanis az egyes társadalmakban külön-

bőző gazdasági, kulturális, politikai stb. *közegben* megy végbe, amely kö-
zeg más- és másképpen teszi lehetővé (illetőleg akadályozza) a modern
jelenségeket, folyamatokat kialakító (tehát az adaptációt és a megújulást
elősegítő) mechanizmusok kibontakozását és működését. Esetenként
ezek a mechanizmusok — az adott feltételek között — csak bizonyos
ideig működnek, a modernizáció megtörik, a „take-off” szakasz után nem
következik be a „sustained growth”, azaz az önmagát fenntartó növekedés
vagy ez utóbbi folyamat lassul le, stagnál, esetleg megszűnik. (Eisenstadt,
1964; 1966/a.) Ő elsősorban Burmára és Indonéziára hivatkozott, ám az
utóbbi esetében valószínűleg újabb változás indult meg.

2. A TRADICIONÁLIS JOG ÉS A MODERN JOG JELLEMZŐI

A válasz arra a kérdésre, hogy van-e „tradicionalis” és „modern” jog
— a látszólag egyszerű válaszlehetőség ellenére — éppen olyan bonyolult,
mint a „tradicionalis” és a „modern” elválasztása a társadalom más ter-
ületein. A kérdés egyébként szinte egy időben merült fel a 19. század
folyamán a társadalmi fejlődés és a jogfejlődés problémáinak felbukka-
násával.

A jogfejlődés szakaszaira és tendenciáira vonatkozó irodalom azóta is
szaporodik, szinte áttekinthetetlené válva, hiszen a jog történetét tár-
sadalmi szempontból is vizsgáló szerzők, Savignytól kezdődően, rákény-
szerülnek valamiféle „szakaszolásra”. Problémánk megoldásához azon-
ban azokat a kutatási eredményeket hasznosíthatjuk, amelyek a stagnáló-
ként, illetőleg változóként jellemzett társadalmak jogának sajátosságait
keresik. Ez a következtetés logikus, ha *ezt* a szembeállítást fogadjuk el
a tradicionalis és a modern megkülönböztetésének alapeleméül. Már-
pedig ha valóban nincs is abszolút mértékben stagnáló és abszolút mér-
tékben változó társadalom, e két elem aránya, a tradíció és a változás
iránt *jellemzően* megmutatkozó társadalmi attitűd erőssége, a strukturális
változások jelenléte vagy hiánya megalapozzák a „stagnáló”, illetőleg a
„változó” *típusok* történeti létét.

Ebből a szempontból nagyon figyelemreméltó, hogy Henry Summer
Maine az *Ancient Law*¹ című munkájában maga is megteszi ezt a megkü-
lönböztetést, és pedig a jog szempontjából is. „Az emberiség messze leg-
nagyobb része — írja — sohasem mutatta a legkisebb kívánságot sem
arra, hogy polgári intézményeit megjavítsa azon pillanat óta, amidőn
külső teljességük — valamilyen tartós dokumentumban megtestesülve —
először kialakult.” (Maine, 1972: 14.) Maine az ilyen *stagnáló társadalom*

típusának tekintette az indiait, amelyben a jog — nézete szerint — Manu törvényeinek közzététele óta nem fejlődött. A *haladó társadalmak prototípusa* viszont Róma és Anglia lenne, amelynek archaikus jogát rögzítették ugyan (bíráói azonban szemére vetik, hogy elmulasztotta megjelölni, mit tekint Angliában archaikus jognak), ám a szükségessé vált változásokat folyamatosan keresztülvitték először a jogi fikció, majd a méltányosság és végül a jogalkotás segítségével.

Nem kívánom most vitatni a Maine felfogásában rejlő leegyszerűsítéseket és pontatlanságokat. Azt pl., hogy valóban milyen mértékben volt „merev” a hindu jog, nem szólva más mechanizmusokról. Állíthatnám pl. azt is, hogy a jogi fikció éppen a „merev” jogrendszerekben tölt be jelentős szerepet, példa erre az iszlám joga, vagy hogy a kommentáló és értelmező gyakorlat a hindu szakrális jog alakulásában² is bevitte a legszükségesebb változásokat. Azt is csak megjegyzem, hogy a jog változtatásának általa megjelölt technikai természetesen nemcsak időbeni egymásutániségben, hanem egymásmellettiességben is éltek és élnek. A jogi gondolkodásba leginkább beivódott megállapítása a jognak a státustól a kontraktusig való fejlődési tendenciájáról — amelyben a státus a stagnáló, a kontraktus, tehát a szerződés a változó társadalomban tipikus — ugyancsak sok kritikát kapott már. Különösképpen a státus jelentőségének az újabb, a monopolizációs vagy a szocialista jogban újbóli felbukkanása — akár a szerződés egyes formáiban vagy a feleség, a részvényesek, sőt a szociális kedvezményezettek stb. jogainak és köteleseégeinek „státuskötöttsége” a fejlett országok jogában — állított fel kérdőjeleket. Bár az sem tagadható, hogy a kínai jogban — konfucianizálódása után — az i. e. 2. századtól az i. sz. 20. századig erősen érezhető, szinte legfontosabb tényező volt a státus, és pedig mind a társadalom rétegződésében, mind pedig a családi-rokonsági kapcsolatrendszerben elfoglalt hely. (Lásd Ch'ü, 1965: 280. és köv.) A lényeg azonban alighanem az, hogy mindezek a karakterisztikus elemek — amelyek kiegészíthetők még további ugyancsak általa észlelt vonásokkal, pl. a kezdeti jog vallásos befolyásoltsága, az archaikus jog formalizmusa, az eljárási szabályok túlnyomó jelentősége a materiális jogi szabályozással szemben (ahogyan később kifejezte: A szubsztanciális jog először az eljárási jog hézagaiban fokozatosan elrejtettnek a felfedezésével jelent meg) (Maine, 1891: 389.) — bizonyos fókig valóban megtalálhatók az ún. stagnáló társadalmakban, amelyekben a jog *nem a változás instrumentuma*, legfeljebb a lassú változások regisztrálója.

Maine kutatásai óta a jogtudomány és a jogi jelenségekkel foglalkozó antropológia lényegében összegyűjtötte azokat a jellemzőket, amelyek a tradicionális jogfelfogás elemeiként értékelhetők. Ezeket értékelve Brietzke ugyan azt mondja, hogy az egyetlen „kulturálisan semleges” sajátosság, ami a modern jogfelfogást a tradicionálistól megkülönbözteti, annak társadalmi és állami elismerése, miszerint a jog tudatosan alkotható, mintsem pusztán „fellelhető” (Brietzke, 1982: 68), ez a sajátosság azonban döntő jelentőségű. Az pedig egyenesen elfogadható, hogy nincs *automatikus* kapcsolat a kulturális fejlődés egy meghatározott szintje és bizonyos jogtechnikák és jogi eszmék között (Stein 1980: 104.), bizonyos tipikus sajátosságok — természetesen a gazdasági, a kulturális viszonyok által jelentősen befolyásoltan és az előfordulás gyakoriságát jellemzőként értékelve — mégis megtalálhatók a *tipikusan stagnáló* és a *tipikusan változásra* orientált társadalmak jogában és jogfelfogásában.

A stagnáló vagy tradicionális társadalmak jogára jellemző néhány ilyen sajátosság a következőképpen foglalható össze:

— A leginkább elismert a szabályrendszer kevésbé differenciált volta, azaz olyan társadalmi kontrollmechanizmus, amelyben a jogi, a vallási, a szokási elemek kevésbé különíthetők el. Ezt a sajátosságot pl. az indiai jogra világosan érvényesítette a gyakorlatban is az angol Privy Council Judicial Committee, amikor megállapította, hogy a régi szövegekönyvek és kommentárok lényegében vallási és erkölcsi megfontolásokat „kevernek” pozitív joggá. „Így ahhoz, hogy megfelelően tanulmányozhassuk és megérthessük a jogszabályokat, el kell különíteni őket, de nem elszakítani és teljesen izolálni az erkölcsi és vallási járulékos elemektől. . .” (Lásd Pandra, 1981: 112.)³

— Ez a szabályrendszer az élet teljességét átfogja, nincs jogi szabályozástól mentes szféra. „A hindu jogi gondolkodás. . . a jog olyan fogalmán alapszik — írja Harish J. Zaveri —, amely az életet integráns egésznek tekinti. Aligha van még egy olyan jogi gondolkodás, amely az egyéni és a társadalmi viszonyokat ilyen átfogóan fogja fel, amely a konfliktus potenciális területeit ilyen pontossággal azonosítaná és olyan hatékony jogorvoslatot írna elő, amely az érintett egyéneket kondicionáló állapothoz kapcsolódna.” (Zaveri, 1979: 39.) A hindu jogi gondolkodás azonban ebben a vonatkozásban nem különbözik a muzulmánétól, vagy éppen az afrikai törzsi-nemzetségi jog szokásokban megmutatkozó felfogásától.⁴

— Jóllehet a keleti társadalmak jogáról állapították meg, hogy az inkább a békítést szolgálja, mint a nyugati értelemben vett pereskedést,

úgy tűnik, hogy ilyen jellemvonás minden ún. tradicionális társadalomban, legalábbis bizonyos értelemben, megtalálható. Mehren a japán joggal összefüggésben írja: „a keleti társadalmak békítő jelleggel közelítik meg a viták elintézését, s ez így alapvetően különbözik a nyugati peres megközelítéstől, amelyben a felek vagy mindent megnyernek vagy egyáltalán semmit”. (Mehren, 1958: 1489.) Ugyanilyen következtetés volt levonható egy az indiai jogra vonatkozó vizsgálat adataiból, amelyben a megkérdezettek „a társadalom szinte minden részéből előnyben részesítik a békítést a bírói úttal szemben”. (Sharma, 1976: 43.) Bizonyos értelemben ezt az alapvető jellegzetességet, pontosabban a „keleti” társadalmak mai modern jogéletében való jelenlétét igazolja az is, hogy itt a perek aránya még mindig alacsonyabb, mint az ún. nyugati társadalmakban. A modernizáció magas fokát elért Japánban pl. a perek aránya alacsonyabb, mint Magyarországon. „Általában elfogadott, hogy a japánok nem szeretnek pereskedni.” Ennek részben pszichológiai okai vannak — az emberek kényelmetlenül érzik magukat vita során, így el sem ismerik a viták létét; ez a pszichológiai teher kollektív vagy szervezeti perek esetén kevésbé érvényesül. Közrehatnak azonban gazdasági okok is — a bírósági eljáráshoz szükséges pénz vagy idő —, végül hiányzik a megfelelő jogi szolgálat is. (Lásd Taniguchi, 1984: 34–35.) Tovább idézhetném a békítő jelleg, a közvetítési elem jelentőségére vonatkozó megállapításokat más kulturális kontextusba épült jogrendszerekre vonatkozóan is, az afrikai törzsi-nemzeti viszonyokon alapuló jogra éppen úgy, mint a latin-amerikai kontinensen kifejlődött jogi kultúrára. Azt hiszem azonban ez a tipikus vonás általánosan igazoltnak tekinthető még akkor is, ha egyes — pl. afrikai — jogi kultúrákban a per kifejezetten a „küzdelem” formájában zajlik le, sőt az utóbbi évtizedekben fokozottan van jelen a békítés, az egyezkedés eleme a fejlett nyugati országok jogéletében is.

— Az egyezkedés, a békítés elemének nagyobb súlya nyilvánvalóan összefügg egy másik, a tradicionális jogra általánosan jellemzőnek tekintett sajátossággal, és pedig az individuum bizonyos háttérbe szorulásával. A kötelesség elsőbbségét a jogosultsággal szemben, sőt adott esetben a jogosultságnak mint fogalomnak a hiányát ugyancsak több kutató észlelte már⁵ sőt egyesek ezt azzal magyarázzák — amint ezt már az *upanisadok* megállapították és a modern pszichológia is megerősíti —, hogy mivel a konfliktusok a bizonytalanság érzéséből fakadnak, a kötelesség primátusa a jogosultság fölött, tehát az egyén részvételének biztosítása az egész társadalom életében csökkenti ezt a bizonytalansági érzést, amely

tápot adhat a konfliktusoknak és ezzel veszélyeztethetné az adott társadalom stabilitását és haladását. (Zaveri, 1979: 40.) Ez a szemlélet tükröződik azután az egyes jogintézményekben is. A legjobb példa talán a hindu nagycsalád. A korai hindu jog szerint a szerzés, a megtartás, a tulajdon csak a család intézményén keresztül történhetett, ahogyan a család mint egész volt az adós is. A mitaksara iskola⁶ szerint a hindu nagycsalád minden tulajdona kollektív tulajdon, a család meglevő és ezután születendő tagjai számára megőrzendő célvagyonként (*trust*) kezelendő. (Sharma, 1978: 91–117.) Ismert a földtulajdon még szélesebb egységekhez való kötöttsége vagy egyenesen mint a társadalom egészének tulajdona (nemzetség, uralkodó stb.). Hogy ismét nemcsak a hindu jog jellegzetességéről van szó, elegendő idézni Gérard Conac utalását, amely szerint a jog individualista felfogását valló európai jogászokat valósággal megrendítették azok az afrikai rendszerek „amelyekben az ember csak a közössége által és számára létezett, és amelyek mindenekelőtt a csoport kohéziójának védelmére és garantálására, a környezetébe való beillesztésére törekedtek”. (Conac, 1980: VIII.) Az etióp jogrendszerben a császár paternalista jogalkotása — az apa–gyermek viszonyban a gyermekek nem kérdezhetik, mi a legjobb számukra, s „az állami intézmények nem csupán *in loco parentis* cselekednek, hanem egyenesen a szülő akarátának megnyilvánulását jelentették” (Brietzke 1982: 96.) — pedig a kötelesség hangsúlyozása értelmében az 1794. évi porosz *Allgemeines Landrecht* szellemére emlékeztet.

Az egyén háttérbe szorítottsága jogilag és pozíciójának elsősorban a kötelesség oldaláról való szabályozottsága összezseng az ázsiai termelési módra épült (vagy ilyen elemek hatása alatt fejlődött) társadalmak ideológiai sajátosságával, azaz az egyén jelentéktelenségével, de a stabilitásra való elsődleges törekvéssel is, a világ adott rendje mozdulatlanságának képzetével. Az egyén jogi és társadalmi helyzete valóban előmozdította a társadalom stabilitását, azzal azonban már aligha érthetünk egyet, hogy ez lett volna a záloga haladásának is.

— Az eddigi sajátosságokból közvetlenül adódik a további, és pedig igen jelentős vonás, az ugyanis, hogy a *tradicionális jog nem szolgál a változás eszközéül*, ha természetesen nem hiányzik belőle a változás eleme sem.⁷ A hindu jogra leghatározottabban ezt N. Subrahmanian állapította meg: „A jog a hindu kontextusban nem a társadalmi változás eszköze... csupán a már bekövetkezett társadalmi változás regisztrálója, így redundáns... A hindu társadalomban megengedett változás a status

quo helyreállítása és nem eddig ismeretlen változások bevezetése.⁸ A társadalmi normákat lefektető hindu szent iratok elméleti értekezések, amelyek szövegükben abszolút terminusokban fogalmazzák meg a társadalom aspirációit és eszméit mint a dharma sásztrában közzétett előírásokat. . . . A dharma sásztra nem jogalkotás, társadalmi elveket rögzít, élhetnek alatta különböző szabályok, de . . . az ember által alkotott jogszabályoknak nem lehetett azonos érvénye a kinyilatkoztatott előírásokkal.” (Subrahmanian, 1976: 109.) S hogy ez esetben sem csupán egyetlen jogi szabályozás sajátosságairól volt szó, igazolja pl. René David elemzése az etióp polgári jogi kódex forrásairól. Az ősi etióp törvénykönyv, a Fetha Negast⁹ is inkább eszmék gyűjteménye volt, mintsem jogszabályoké. Jognak tekintették, de tulajdonképpen alig követték. A jognak olyan morális aspektusát jelentette az etiópok számára, amely eleve kiküszöbölte a gyakorlati, mindennapi életből. A társadalmat tulajdonképpen egy sajátos méltányossági rendszer tartotta össze. Ezzel összefüggésben általánosabban is feltehető, mondja David, hogy a jog mint magasabb rendű, tökéletes állapot eszméje fogalmazódott meg, ami a tökéletlen társadalomban nem is valósulhat meg, csupán elfogadtathatja, indokoltta teheti az igazságosabb társadalmi rend felé irányuló szabályozást. (David, 1967: 342–343.) Ez azonban nem csupán az etióp jogra, hanem az afrikai jog egészére igaz, amely „a világ víziója, filozófia mindenekelőtt, s nem technika”. (Conac, 1980: XXVII.)

Hasonló jellege a dharma sásztrának is volt. A dharma sásztra, a „helyes magatartás tudománya” tulajdonképpen két típusú rendelkezést tartalmaz. A dhistártha olyan szabály, amelynek indokai világosak, láthatók, a józan észből levezethetők. A második típus, az adhístártha, amelynek indokai nem evidensek. Ezeknek is megvan az ésszerű okuk, de ezoterikusak, nem szigorúan praktikusak, változóak. A „látható” szabály szekuláris célokat szolgál, pl. a fiú elsőbbséget élvez az öröklésben az özvegygel szemben. A „láthatatlan” szabály transzcendens „szellemi” célokkal van összefüggésben, pl. egy férfi nem vehet feleségül olyan lányt, akinek apai felmenői az övével egyező családnevet viselnek. Az első típusba sorolt szabályok elhanyagolhatók, ha megfelelő indok van rá, míg a másodikba tartozók soha. A dharma sásztra éppen ezért bizonyos szabályaiban engedékeny lehetett a helyi szokásokkal és az uralkodói jogalkotással szemben, sőt érvényesíthette azt az elvet is, hogy a jog méltányosság nélkül igazságtalanságra vezet, de csak a „látható” szabályok esetében. Bizonyos értelemben ezt a lehetőséget használta ki az

angol–indiai jogalkotás és jogszolgáltatás, sőt a jelenkori indiai jogéletben sem jelentéktelen a szerepe – lásd pl. *Special Marriage Act* rendelkezéseit. (Derrett, 1968: 92–101.) Úgy tűnik, mintha a dharma sásztra magába olvasztotta és feloldotta volna a „természetjog és a pozitívizmus kettősségét. Hasonló funkciót, a különböző szokásokkal és a jogalkalmazás sokszínűségével szemben a mohamedán világ ideológiai egységének szimbólumaként a saria is betölt. (Coulson, 1968: 55.)

– Mindebből következik, hogy ebben a jogban *túlsúlyos a szimbolikus elem*. Conac mondja az afrikai jogról: „jelentősége ambivalens, néha inkább szimbolikus, mint operacionális”. (Conac, 1980: VII.) A „néha” megjelölés azonban alulértékelésnek tűnik, s inkább az európai jogra áll. A jog orientatív, ha tetszik: szimbolikus jellege ugyanis ismét olyan vonás, amely fellelhető a mai modern jogban is. Ez utóbbinak alapvető jellemzője azonban mégiscsak a *pozitivitása*, vagy még inkább a magatartást konkrétan irányító, *normatív* jellege. A döntő momentum tehát az orientatív és a normatív elem tipikus jellege (ugyanúgy mint a többi említett sajátosság esetében). A jogszabálytömeg változhat és változik is, hiszen a legtöbb tradicionális jogrendszerrel rendelkező társadalomban már hosszabb ideje kialakult (többnyire már a gyarmati uralom alatt) az eszközként felfogott és konkrét normativitásra törekvő jogi szabályozás. Lassan változik azonban – és ez már napjaink problémája – a jogi kultúra, amely orientatív maradhat a normatívnak szándékolt jogalkotás ellenére is. Különösen akkor, ha ezek a jogszabályok túlságosan távol esnek a valóságtól, ezért nem, vagy csak részben végrehajthatók. Ilyen orientatív jellegű jogi kultúra kialakulása közrehat a már modernizálódás útján levő társadalmak retradicionalizálódásának folyamatában is. Külön probléma a szimbolikus vagy orientatív jellegű jogszabályok ilyenként való értékelése. Brietzke pl. utal arra, hogy Etiópiában a bíróságok néha komolyan vettek olyan jogszabályokat, amelyeket a jogalkotó vagy akár a végrehajtó szervezetek csak szimbolikusnak, vagy éppen propaganda jellegűnek szántak. (Brietzke, 1982: 107.)

– A tradicionális jog jellegzetességei közé sorolható végezetül e jogalkotására és alkalmazására hivatott *szervezet* sajátos állapota is. Jóllehet néhány antropológus – kissé erőltetetten – feltalálni vélte a nemzeti jogi szervezetben is a modern társadalom jogrendszerére jellemző szervezeti differenciálódást (a jogalkotó, a jogalkalmazó, pontosabban bírói és a végrehajtó szervezetek elkülönülését), ezek a kísérletek mégis két sajátossággal jellemezhetők. Egyrészt azok a kutatók mutatták ki ezt a

szervezeti elkülönülést, akik ezt eleve a jog *differentia specificá*jának tartották — véleményem szerint helytelenül —, illetőleg potenciális, erősen fejletlen, kezdeti stádiumban írták le ezeket a szervezeti differenciákat. A szervezet differenciáltságának — ahogyan már jeleztem — egyrészt nincs fogalmi pozíciója egy normarendszer joginak való tekintésében, másrészt az ezt hangsúlyozó szemlélet visszavetítő jellegű is, és valóban etno-, vagy még inkább kulturcentrikusnak tekinthető. Logikus azonban, hogy a modern jog jellemzői sajátos szervezeti rendszert is igényelnek, így ha a tradicionális jogrendszerhez nem csatlakozik kimunkált jogalkotó és jogalkalmazó apparátus, pontosabban a szervezeti összetevőknek a jogrendszerben kisebb jelentőségük van, ez nem értékmérő tényező, hanem következmény.

Amennyi különbség tapasztalható a tradicionális jog tényleges jelenségeiben, legalább annyi eltérés mutatkozik a *modern jogban* is, még akkor is, ha nem vesszük tekintetbe a modern jogi rendszerekben, különböző társadalmak szerint eltérő mértékben élő, tradicionális elemeket. Ahogyan azonban a tradicionális jog — ideáltipikus tartalommal — mégis leírható, úgy összegyűjthetők a modern jog ideáltípusának összetevői is. Ezek az összetevők nagy általánosságban éppen az ellenkező képet formálják meg, mint amilyen a tradicionális jog arculata. Egy-két elemet azonban külön is hangsúlyozni kell.

Ezek az elemek lényegében összefüggnek a modern jognak David Trubek által összefoglalt, általa azonban több vonatkozásban is bírált jellemzőivel. Ez a „koncepció — írja Trubek — a modern jogot a fejlődés általános folyamatából kiemelkedő sajátos folyamatnak tekinti. A modern jognak három fő jellemzője van: mindenekelőtt szabályok rendszere; célra irányuló emberi cselekvés formája; és az, hogy miközben része a nemzeti államnak, mégis autonóm tőle.” E koncepció szerint „a modern társadalmak a rendet elsősorban a jogon, és pedig a szabályok rendszerén keresztül valósítják meg”, amint hogy „eszköznek is tartják, amelynek segítségével különböző lehetséges társadalmi célok teljesíthetők”. (Trubek, 1972: 4–5.)

A modern jog legfontosabb elemei a következők lehetnek:

— Jóllehet a modern jog is utal a jogon túli — többnyire erkölcsi — szabályokra, sőt a szocialista jogfelfogás szerint a jognak éppen ezeket a szabályokat kell erősítenie¹⁰, mégis általánosan megállapítható, hogy a *modern jog* tipikus sajátosságai folytán *elválasztható a magatartásirányítást szolgáló más normacsoportoktól*. A jog és az erkölcs elválasztását,

különbségeit elemző elméleti munkák egyébként annak az időszaknak a termékeként jelennek meg a jogtudomány történetében is, amikor befejeződik — az európai centrumot tekintve — a jog sajátos kimunkáltsága. Az sem véletlen, hogy a „klasszikus” szétválasztás a jognak az emberi magatartás külső szféráját hagyja, míg az erkölcsöt a belső meggyőződéssel, az innen fakadó értékekkel azonosítja. (Kant) Mindazok a sajátosságok, amelyek a kibontakozó indusztriális-tőkés társadalomban már mint alapvető elemek jelentek meg, nem is igényeltek mást, mint a *jognak megfelelő magatartást*, bármilyen indítékból történjen is.

— Ezzel a körülménnyel függ össze a jog — már említett, de a modern jog sajátosságaként különösen fontos — eleme, a *kimunkáltság*. Ennek első történeti alapját az európai fejlődés egykori centruma, a római birodalom és a római jog jelentette. A római jog azonban — mint ismeretes — később is, és pedig a nyugat-római birodalom felbomlása után, különböző formában, módon és időben, de mindenképpen az árutermelés és a korai tőkés fejlődés időszakában, a nyugat-európai jogfejlődésben is lényeges szerepet játszott. A nyugati jogfejlődés római jogra és újbóli megjelenésére visszavezethető fokozódó kimunkáltságának elméletileg, sőt történetfilozófiailag általánosított képe jelenik meg Max Weger fel fogásában a *jog fokozódó racionalizálódásáról és formalizálódásáról*.¹¹ Itt azonban helyénvaló emlékeztetni arra — s ezt Trubek méltán hangsúlyozza —, hogy Weber fogalma a jogi racionalitásról „a valóságban azt a fokot méri, amely szerint a jogi rendszer képes az univerzális szabályok megalkotására, kihirdetésére és alkalmazására”. (Trubek, 1972/a: 727.) Ez a racionalitás tehát sajátos *eszközrationalitás*, amely hajlamos a formális racionalitásnak, a jog kiszámíthatóságának túlbecsülésére, és ezzel általánosabb értelmű eszközjellegének alábecsülésére. (Uo.: 752–753.)

— A *jog normativitása*, mint alapvető jellegzetesség természetszerűen kötődik a már említett sajátosságokhoz. S jóllehet a szimbolikus elem jelenléte is végig megfigyelhető a nyugati jogfejlődésben, sőt, esetenként erősödik is, a normativitás mégis olyan jogi kultúrával párosul, amely éppen a normatív jellegnek mint közvetlen magatartásirányító erőnek elismerésével jelentősen különbözik az orientatív típusú jogi kultúráktól.

— A jogi rendszer *szervezeti kimunkáltsága* bizonyos értelemben Weber koncepciójában is helyet kapott. A fokozódó formai racionalizáltságból következik ugyanis azoknak a szervezeteknek a megjelenése, differenciálódása is, amelyek ezt a jogi szabálytömeget alkotják és alkalmaz-

zák. Weber hangsúlyozta azt is, hogy a jog a modern államban elválik az állam egyéb, főleg politikai tevékenységétől¹², ami a jognak sajátos *autonómiát* biztosít. Ma már világos, hogy ebben a weberi felfogásban éppenúgy jelentős az illuzórikus elem, mint a nyugati politikai tudomány korábbi felfogásában a hatalmi ágak elválasztásáról. A jog és a politika, a jogalkotó, a jogalkalmazó (bírói) és végrehajtó hatalom elválasztása ugyanis sohasem realizálódott az elméleti modellnek megfelelően, s napjaink jelenségeiben még inkább elmosódik, mégis, ezeknek az elméleti modelleknek pusztá megjelenése — az európai centrum fejlődésének egy meghatározott időszakában — s bizonyos mértékű érvényesülése sajátos szervezeti következményekkel is járt. (Ezek a „szervezeti következmények” lényegében azokban a társadalmakban is kiformálódtak, amelyek — ideológiai meggondolásokból — ezeket a modelleket egyébként elvetették. A szocialista társadalmakban pl. a jogi rendszer szervezeti összetevői — nem szólva most e szervezetekben élő szerepfelfogásokról és a tényleges tevékenységről¹³ — sok tekintetben hasonlóak az európai centrum jogrendszerének szervezeti formáihoz.)

A „modern” jog ideáltipikusan ábrázolt ismérvei, sőt egyáltalán ilyen ismérvek megállapításának kísérlete is, éppen a „modernségnek” az 1. pontban kifejtett tartalmából kiindulva, könnyen megkérdőjelezhető. *A jog „modernségének” legfontosabb mutatója* ugyanis ennek megfelelően éppen az lehet, *hogy mennyiben képes előmozdítani egy adott társadalomban szükségessé váló társadalmi változásokat, mennyire képes biztosítani a társadalom szükséges stabilitását és változását*¹⁴. Azaz: *mennyire szolgálja azoknak a belső mechanizmusoknak a működését, amelyek a társadalom folytonos adaptációját, a kihívásokra adott megfelelő válaszokat biztosítják*. Ez természetesen elsősorban tartalmi kérdés, ám úgy tűnik, hogy az ismérvek, amelyeket a modern jog elemeiként ábrázoltam, történetileg igazolható módon segítettek hozzá a jogrendszert ennek a „szolgáltatnak” az eredményességéhez. Kétségtelen, hogy szociológiai szempontból ez azzal jár, hogy a társadalom és kormányzat ismerje el: „a jog tudatosan alkotható, s nem csupán található; az imperatív szabályok elválaszthatók a tradíció dogmatizmusától és tudatosan formálhatók társadalmi célok szolgálatára... a minimális jogi követelmény tehát a fokozatosan modernizálódó jogrendszer számára az előreláthatóság és hajlékonyság...” (Brietzsche, 1982: 68–69.)

A modernnek tekintett jogban azonban tradicionális elemek is találhatóak. Különösen jelentősek ezek napjaink kelet- vagy közép-kelet-euró-

pai társadalmakban, amelyekbe ilyen elemeket sajátos módon éppen a szocialista jogfejlődés is épített be vagy „mentett” át a múltból. Az is megállapítható azonban, hogy a modernizálódás útját járó más országok, az ún. fejlődő világ jogrendszerében is sokasodnak a modern jog sajátosságai, éppen a modernizáció folyamata által kitermelve. Kérdés azonban, hogy megtalálhatók-e a tradicionális és a modern elemek egyes jogrendszerekben olyan *mértékben, hogy pluralizálják magát a jogrendszert?*

3. A JOGRENDSZER PLURALITÁSA

A jogrendszer plurális jellege ma ismét a jogelmélet és a jogszociológia egyik vitatott kérdése. A vita pedig éppen a különböző gyökerű jogi szabályozásoknak, sőt jogi kultúráknak a modernizáció folyamatában való együttes jelenlétével, békés vagy éppen konfliktusokra vezető együttélésével függ össze.

A probléma formailag „könnyen” megoldható, és pedig azon az alapon, hogy ha az állam ugyanazon társadalomban kifejezetten vagy hallgatólag több szabályrendszert tűr el, különösképpen ha saját szervezetei révén alkalmazza is ezek szabályait, akkor a különböző szabályrendszerek egyseges rendszernek tekinthetők, legfeljebb alrendszerekként különböznek egymástól. Ez a megoldás kétségtelenül működik akkor, ha a különböző alrendszereket alkotó szabályrendszerek *hierarchikusan* foghatók fel. A normák ilyen hierarchiája azonban — ahogyan ezt Conac megjegyzi — a modern állam racionalitásához kötődik. Ám ez a pozitivista jogi gondolkodást kielégítő modell jogszociológiai szempontból még a „legrégibb” nyugati államokban sem működik igazán, sőt a „hierarchia” a jog realizálódásának folyamatában egyre inkább megkérdőjelezhető. Még inkább illuzórikus azokban a társadalmakban, amelyeknek „állami tapasztalata” még egészen új. „Fekete-Afrikában a jogrendszerek gyakran éppen plurális jellegűek, a jogok kevésbé rendezettek, mint riválisak.” (Conac, 1980. VI.) A formai megoldás tehát nem képes a tényleges problémák átfogására, már csak azért sem, mert ezek a különböző szabályrendszerek gyakran ellentmondásban vannak egymással.

Pusztán érvényesülésüktől függővé tenni jogi jellegüket (különösen, ha az érvényesülésre a hierarchikus rendben felül elhelyezkedő „állami” jogrendszer elnézése vagy éppen engedélyezése szinte konstitutív jelleggel vetül rá) csak félig oldja meg a problémát. Már ti. abban igen, hogy a jogrendszer jogi jellegének feltétele a valóságban való érvényesülése, ám

távoiról sem tekinthető minden valóságban érvényesülő magatartás-szabály joginak.

Megoldás lehet az állam által alkotott vagy alkalmazott normatömeg mellett azoknak a szabályrendszereknek jogiként való felfogása is, amelyek *eredetükben* is jogiak voltak. Ilyen pl. Indiában a hindu szakrális vagy a muzulmán jog a koloniális időkben, illetőleg a függetlenség után alkotott jogszabályok mellett. Ilyen a muzulmán jog a kelet-afrikai országokban, vagy ugyanott a koloniális adminisztráció által is elfogadott törzsi-nemzetségi szokásjog. Ebben az esetben azonban – a formailag egységesnek tekintett jogi rendszeren belül – az ellentmondások és a konfliktusok még akkor is állandóak, ha elfogadható Conac megjegyzése, amely szerint „a szituációk nem mindig antagonisztikus jellegűek, hanem szövetségesek is: az állami jog a szokásokat is támogathatja, menedéket adhat számukra a fenyegető veszélyekkel szemben”. (Uo.: VI.) E konfliktusok megoldását, áthidalását elősegítheti az egyes jogi rendszerek (al-rendszerek) területhez, illetőleg a társadalom valamilyen szegmentumához való kötöttségének elismerése (ilyen kötöttség eredhet pl. a tradicionális falusi társadalomból, a vallási közösségből, a törzsi-nemzetségi életmódból stb.), vagy/és a legfelsőbb jogalkalmazó szerv szüntelen egyeztető és lassú egységesítő tevékenysége.

Ha nem is minden elemében elfogadhatóan, de egységes elméleti keretet biztosítva Mashaji Chiba japán jogszociológus felfogása járhat közel a valósághoz. Chiba ún. *szélesebb jogfogalmat* tételez, amely a szorosan vett, hivatalos, azaz többnyire vagy tipikusan a modern állam által alkotott jogon túlmege ugyan, de a szorosan vett jog hatékonyságát támogatóan vagy módosítóan formálja. (Chiba, 1984: 17.) A szorosan vett, a hivatalos jog is összetett azonban Chiba felfogásában. Ez ugyanis azoknak a szabályoknak az együttese, amelyeket az ország legitim autoritása szankcionál.

Egyrészt tehát a kifejezetten és közvetlenül az állam által alkotott vagy szankcionált jog, másrészt a különböző vallási, helyi közösségekhez, hivatáshoz vagy etnikumhoz kapcsolódó hivatalos jog, amelyet elsősorban *saját* legitim autoritásuk szankcionál, másodsorban az állami autoritás, amely érdekelt abban, hogy összhang legyen az állami jog és az adott országban élő más hivatalos jog között. A *nem hivatalos jog*, amelyet a szélesebb jogfogalom fog át, a társadalom *egy részének* konszenzusa által legitimált, és ezzel a gyakorlatban szankcionált szabályok összessége. Ám csak olyan esetben tekinthető jogi jellegűnek, ha a hivatalos jog ha-

tékonyágát befolyásolja. (Uo.: 18.) Lényegében tehát ezeknek a „nem hivatalos” szabályoknak a jogi jellege éppen a hivatalos joghoz való viszonyukban, és pedig az azt formáló hatékonyságukban mutatkozik meg.

Igaz, a jogi rendszer egyik nagy jelentőségű összetevőjének ismérve – sőt éppen a *differentia specifica*-ja – ebben az esetben funkcionális jellegű (a hivatalos jog hatékonyságára gyakorolt világos hatás). Ez az elválasztás a társadalomban élő más normáktól azonban mégis elég jelentős ahhoz, hogy a jogszociológiai kutatások során alkalmazható legyen.

További kérdés, hogy a hivatalos jog mellett élő nem hivatalos (ám konszenzussal elismert) jogi normák társadalmi bázisa hol és miben található. A jogszociológia számára ez a „modern” társadalomban is probléma, és a jogi rendszer pluralitását vallók különböző megoldásokat ajánlanak. William M. Evan pl. a hagyományos, normatív jogfogalmat „kívül” helyezte az államon, és valamennyi formalizált szervezet szabálytömegében vélte fellelni. (Evan, 1962: 184.)

Jean Carbonnier pedig azt állítja, hogy a jogi rendszer tulajdonképpen nem plurális, hanem csupán a pluralizmus jelenségei élnek benne, és pedig a legkülönbözőbb módon, úgy, hogy osztályozásuk is csak megkísérelhető. Ezek a jelenségek sokféle összetevőhöz kapcsolódnak; ő pl. a normákban mutatkozó helyi különbségeket látja fontosnak, amelyek a mindennapi jogi gyakorlatban (szerződések) és a bírói gyakorlatban is megjelennek. (Carbonnier, 1972: 146. és köv.)

Ami a modernizálódó társadalmakat illeti, a jogrendszer belső pluralitása aligha vitatott. Annál is kevésbé, hiszen már a tradicionális jogrendszer is plurális: a rokonsági kötelékekhez, a területhez és a vallási rendhez egyaránt kötődtek és kötődnek szabályozási rendszerek, amelyek azután különböző típusok szerint rendeződnek: pl. kapcsolódhatnak szimbiózis jelleggel egymáshoz, lehetnek kapcsolat nélkül, esetleg ellentétes pozícióban, végül hierarchikusan „rétegeződhetnek”. (Verdier, 1984: 109–122.) Lényegében hasonló álláspontot foglal el Eörsi Gyula is (Eörsi, 1975: 435–436.), bár ő a jog ún. megkettőzöttségét kiemeli a pluralizmus köréből olyanként, amely a dinamikus fejlődés és a szilárdság, állandóság igényeit szolgálja, s mögötte a társadalom egyik része a régit, a másik az újat, a fejlődőt képviseli.

Hooker, aki a problémát talán a legalaposabban tanulmányozta, hangsúlyozza, hogy a jogi pluralizmus terminusa olyan szituációhoz kapcsolódik, amelyben két vagy több jog van interakcióban. Ezt az interakciót

— folytatja — leginkább a gyarmati jog kontextusában tanulmányozták, illetőleg a fejlődő országok jogi modernizálódásával összefüggésben. Ebből a szempontból az állami jog lenne a döntő, az „uralkodó”, amely meghatározza azt a kapcsolatot, amely az interakcióban érintett jogok és az állami jog között van. Ennek megfelelően a „szolgáló” jog csak annyiban kaphat teret, amennyiben az állami jog erre lehetőséget ad. Ez az álláspont azonban — hangsúlyozza Hooker, jöllehet ő maga elfogadja munkája hipotéziseként — legalább két okból támadható, ha az állami jog szempontjából igazoltnak is tűnhet. Mindenekelőtt elhomályosítja az állami jog „legalsó szintjén” folytatott tevékenységet, különösen a legalsóbb szintű bíróságok tevékenységét, amelyben a konfliktusban levő jogok elvei keverednek, és amelyeknek figyelmet kell fordítaniuk arra a jogi kultúrára, amelyben működnek. Továbbá, minthogy a két vagy több jogrendszer tanulmányozói ezeket a jogrendszereket kívülről nézik, a vizsgálatban az összehasonlítás eleme is kifejezésre jut, holott ez a probléma nem az összehasonlítás kérdése. (Hooker, 1975: 6–7. és 454.) A legfontosabb azonban a jogi pluralizmus kutatása esetén annak tudata, hogy mind a formalizált állami jog, mind pedig a jogi etnológia körébe sorolt szokások, végül is ugyanazt a népet érintik. (Uo.: 53.)

Az „uralkodó” és a „szolgáló” jog viszonyában azonban általánosan adódó probléma — ahogyan ezt különösen a brit koloniális joggyakorlat igazolja — a szolgáló jog alkalmazásának *ad hoc* jellege. „Ez azt jelenti, hogy jöllehet megkísérelték a különböző jogi rendszerek tartalmának tisztázását, az a feltevés mégis megmaradt, hogy az ilyen szabályok észszerűen és pontosan csak az angol jogi folyamatban állapíthatók meg és alkalmazhatók. A szolgáló rendszer szabályainak tisztázása szelektív volt, és alkalmazásuk során ki voltak téve a torzításnak éppen a szelektív alkalmazás folyamata miatt, de azért is, mert ezeknek a szabályoknak a tartalma (legalábbis bizonyos mértékig) végül is elválasztódott az adott társadalomban élő eredeti tartalomtól. Azaz, ezeknek a szabályoknak eredeti alapját — bizonyos esetekben — nagymértékben figyelmen kívül hagyták, de magukat az ezektől függő jogszabályokat többé-kevésbé megőrizték. Ezeknek a szabályoknak a megőrzése így sajátos vákuumban ment végbe, amelyet azonban nagyon gyorsan kitöltöttek az angol jogelvek, különösen az igazság, a méltányosság és a jó lelkiismeret elve. Egyes területeken, különösen Indiában, az angol fogalmak azonban nem gyakoroltak ilyen befolyást, és pedig azért, mert működésében és szabályaiban itt éppen az angol jogot befolyásolta a szolgáló jog.” (Uo.: 117.)

A Hooker-idézetben rejlő problémára később még visszatérek, számunkra azonban itt és most az az utalás a lényeges, amely a plurális jogrendszerekben az egyes összetevőket *sajátos társadalmi viszonyok alkotta bázishoz köti*. Itt merül ugyanis fel a kérdés, hogy a modernizáció folyamatában mi az a társadalmi bázis, amelyen a jogi pluralitás kialakul és fennmarad.

A legáltalánosabb válasz erre a társadalomnak és gazdaságának „két- vagy többszektorúsága”¹⁵, amely egyrészt a tradicionális — főleg paraszti — társadalom elemeit (a faluval, a családdal, adott esetben a nagycsaláddal és a rokonsággal fokozott jelentőségével, ezzel összefüggésben a hagyományos viselkedési mintákkal, különösen addig, amíg a modern termelési eszközök általánossá nem válnak) élteti tovább, másrészt pedig a modern gazdaság (iparban, kereskedelemben, bankrendszerben stb. rejlő elemeivel) erősödik és növeli azokat a népcsoportokat (munkásság, értelmiség, kispolgárság stb.), amelyek kapcsolódnak hozzá, és amelyekben életmódváltozások is kialakulnak. Ehhez a „kétszektorúsághoz” kapcsolódna a modern és a hagyományos jogi rendszer is, amely utóbbi, tehát elsősorban a parasztságot jellemezné. (Lásd pl. Pospisil, 1971: 97–126.) Így azután aligha fogadható el az az álláspont, amely szerint a régi tradíciók ma már „üres kagylóhéjak” (Davidson, 1969), hiszen pl. Afrikában a lakosság többségét kitevő földművesek 80–90%-a gyakorlatilag szinte teljesen a hagyományos módon él, keveset törődve az új jogszabályokkal (David, 1977: 465.), Kongó 80%-a csak a tradicionális jogot ismeri (Alliot, 1965), a régi jogrendszer ma is egyetlen „vonatkozási kerete” az afrikai lakosság 80%-ának (Le Roy, 1971: 53–71.), s még a büntetőjog területén is erősen élnek a régi szabályok és a tradicionális eljárási módok (Brillon, 1985). Lényegében hasonló a helyzet Indiában, ahol a „népi” közösségek társadalmi életét jelentős mértékben szabályozza a szokásjog, jóllehet növekszik a modern jog jelenléte a helyi életviszonyokban is. Így „a szokásjogot és a modern jogot egyetlen koordinált rendszer részének kell tekinteni, amelyben kiegészítik egymást a társadalmi kontroll és szabályozás közös funkciójának előmozdításában. Ebben az értelemben Shivapur (annak a falunak képzelt neve, amelyben Ishwaran a vizsgálatot végezte — K. K.), mint más indiai népi közösség is kettősjogú.” (Ishwaran, 1977: 97–112.) Ugyanez a véleménye az afrikai jogra nézve Allottnak is (Allott, 1968: 138–139.) és hasonló a helyzet Délkelet-Ázsia más országaiban is.

Ez a probléma azonban a fejlett társadalmakban is megjelenik, ha

nem is szükségképpen a társadalom vagy a gazdaság „kétszektorúságához” kapcsolódva. Jean Carbonnier utal pl. a jogi folklór jelenségére, amely abban különbözne a folklór egészétől, hogy az előbbi a jog jelenségeit tükrözi, míg az utóbbi az erkölcsét. (Carbonnier, 1972: 154.) A jogi folklórt azonban nem köti kifejezetten a parasztsághoz, mindössze annyit jegyez meg, hogy inkább él a vidéken, mint a városokban.

A jogi népszokások kutatása Magyarországon is elterjedt — elsősorban a harmincas-negyvenes években —, bár igazán meggyőző, elméletileg is helytálló értelmezésükre nem került sor. Bizonyos mértékig alapul szolgálhat ilyen értelmezésre Erdei Ferenc koncepciója a paraszti társadalomról, mint a „társadalom alá szorult” társadalomról, ám ezt a fel fogást a magyarországi jogi népszokások kutatásában nem hasznosították.¹⁶ A magyar kutatások is szinte kizárólag a falvakat, illetőleg a parasztságot közelítették meg, de nem zárták ki, sőt adatokat szolgáltatnak a városokban élő jogi népszokásokra is, amelyek társadalmi alapját már nem a paraszti társadalom, hanem a korábbi autonómia jelenségei, a „delegált” jogalkotás tovább élő szabályai stb. jelenthették. Magyarországon egyébként — s ez valószínűleg másutt is így van — a tradicionális életmód eltűnésével vagy visszaszorulása ellenére is észlelhető az egykori népi jogi szokások bizonyos feléléde, sőt a „hivatalos” bíraskodásba való beszüremlése is.¹⁷

Ám a koloniális uralom hatása, sőt a modern gazdaság kibontakozása sem egyértelmű a plurális jogi rendszerrel. A modernizáció bizonyos aspektusból megerősített egyes tradicionális elemeket is, a koloniális behatás pedig — politikai okokból — éppen hogy életben tartotta a tradicionális jogi rendszert, mi több, tisztázta, rendszerezte is. (Snyder, 1980: 776–777.) A hagyományos jogi rendszer életben tartása pl. az afrikai angol gyarmati területeken kifejezetten politikai törekvés volt szinte a gyarmatosítás kezdete óta (formalizáltan Kelet-Afrikában 1912-től, az egyes területeken eltérő időponttal). Az ún. közvetett uralom (*indirect rule*), amely a törzsi szokásjogra és az ún. bennszülött bíraskodásra támaszkodva „megkettőzte” a jogrendszert, tulajdonképpen a függetlenség elnyeréséig töretlen volt, átalakítására lényegében csak a második világháború után mutatkoztak törekvések. (Morris—Read, 1972: 15. és köv.) Van olyan álláspont is, miszerint a modern Afrika „afrikai” joga éppen a gyarmati időszakban született és alakult, hiszen a közvetett uralommal a „bírói jogalkalmazás nagy hányadát adták át éppen azoknak az embereknek, akiknek okuk volt arra, hogy meghatározzák és ami még fonto-

sabb, restriktív és autoritáriánus módon alkalmazták ezt a jogot”. (Chanock, 1985: 80.)

A függetlenség elnyerése után elvileg megszűnt az indirekt uralom és a kialakult bírósági rendszernek, amelyből eltűntek a „bennszülött bíróságok”, a szokásjogot is figyelembe kellett vennie. (Lásd pl. *Kenya Evidence Act of 1963* vagy *Uganda Judicature Act of 1964*.) Sőt, a kelet-afrikai volt brit gyarmatokon alakult független országok „egységes” jogalkalmazására hivatott *Court of Appeal for Eastern Africa* is fokozottabban vette tudomásul a helyi szokásjog fontosságát, s a múlthoz képest kevésbé hajlott az angol precedenseknek a helyi körülményekre tekintet nélküli követésére. (Morris—Read, 1972: 105—106.) Formailag tehát megszűnt a pluralitás, a gyakorlatban azonban Afrikában és Indiában is megmaradt. Sőt, a tradicionális életmód bizonyos vonásai (elsősorban a családban és a rokonsági kötelékekben) a legtöbb volt gyarmati országban tovább élnek a városokban is. Ezek a tradicionális elemek a „modern” jogfejlődés ellen is hathatnak. Az indiai alkotmány pl. előírja a polgári jogi viszonyokra az egységes törvénykönyv (*Uniform Code*) megalkotását. Ennek az előírásnak azonban az alkotmány elfogadását követő több mint három évtized alatt sem sikerült érvényt szerezni. Születtek ugyan jogszabályok a vallási közösségek családi viszonyaira (lásd pl. *Hindu Marriage Act 1955*, *The Hindu Adoptions and Maintenance Act 1956*, *The Hindu Succession Act 1956*), de egységes törvénykönyv elfogadására — éspedig a lakosság ellenállása miatt, ideértve a városi értelmiséget is — nem került sor.¹⁸

A tradicionális jog fennmaradása folyamatában közrehat az is, hogy jó néhányan éppen a függetlenné vált országok közül előbb vagy utóbb ideológiai-politikai okokból saját forradalmi programjukba is beiktatták a hagyományos jog újjáélesztését. S ez nemcsak a közismert iszlám példákkal igazolható, hanem megtalálható Indiában s az afrikai országokban is.¹⁹ Igaz ugyan, hogy a valóságban ez a hagyományokat élesztő „forradalmiság” — legalábbis a törzsi-tradicionális jog szabályait illetően — nem bizonyult sikeresnek. A modern viszonyokat nehéz e szabályokkal rendezni, így a korábbi idegen jog elvei és az új jogalkotásban is tükröződő uralma továbbra is fennmaradt.

A jogi rendszer pluralitásának társadalmi alapjai tehát vitatottak. Annyi azonban — összegezésül, de a további kutatás számára is — elmondható, hogy ez a bázis feltehetően maga is több tényezőn alapszik, és e tényezők hatása általában együttesen mutatkozik meg.

A legvilágosabb példa erre a kétszektorú gazdaság. Igaz ugyan, hogy a kétszektorú gazdaság elvileg lehetséges voltát egyesek megkérdőjelezték, és a modern gazdaság behatolásának a következményei sem egyértelműek. Ha pl. bizonyos esetben elősegítették is a tradicionális jogi rendszer fennmaradását, más oldalról pedig alapot teremtettek az európai típusú jogi rendszer számára, egyúttal létrehoztak egy olyan réteget, az ún. *marginális* (a falut és a mezőgazdaságot elhagyó, de a városba sem integrálódott) réteget, *amelynek életmódjában és magatartásában erősek a dezintegrációs vonások*, s amely mind a tradicionális, mind pedig a modern jogrendszerhez képest deviáns jellegű.

A tradicionális falusi (elsősorban mezőgazdasági, de ideszámítható a falusi ipar és kereskedelem is) társadalom nagysága és jelentősége ugyancsak fontos tényező a tradicionális jogi rendszer fennmaradása számára. Sőt, bizonyos értelemben talán még az is megfogalmazható, hogy a közelmúltban nagyarányú tradicionális mezőgazdasággal és faluval rendelkező, napjainkban azonban már a modernizálódás útján haladó társadalmakban a tradicionális jogi rendszer bizonyos összefüggései tovább élnek, a magatartásban és a hagyományos — főleg vallási megalapozottságú — szabályok követésében és a jogi kultúrában is. Indiai vizsgálatok igazolják pl., hogy — jóllehet a tradicionális kötelekekben élők tudják, hogy van „nemzeti jogrendszer”, néha használják is intézményeit, amikor pl. bizonyos típusú konfliktusokkal a falu nem tud megbirkózni, sőt megfigyelhető a hindu jogban történt változások fokozatos elfogadása is, mégis — alapvetően ma még a helyi szokások hatnak az emberi magatartásban. Az indiai bíróságokon érezhető fokozódó pereskedést azonban nemcsak a hagyományos közösségek bomlása jeleként, hanem új, modernizált populista közösségek születése előjátékaként is értékelik. (Ishwaran, 1977: 21, 112.)

A *különböző*, s egymástól jelentősen eltérő vallási közösségek léte egy társadalomban (pl. hindu—muzulmán, kopt—muzulmán, keresztény—muzulmán stb.) ugyancsak jelentős tényező a vallási gyökerű jogszabályok fennmaradásában.

Végezetül nem elhanyagolható, hogy jóllehet az ember mint személy egyetlen egység, nem szabdalható tehát szét különböző minőségeire, mégis van bizonyos általánosabb jelentősége annak a Hooker által idézett megállapításnak, ami egy afrikai szokásjogi, de városi bíróság tanulmányozása nyomán született, nevezetesen, hogy *az afrikai városi kontextusban élő ember jogi viselkedése is pluralisztikus*. Ez azt jelenti, hogy

családi ügyeiben kitűnően alkalmazható rá az endogén kötelezettségrendszer, olyan ügyekben pedig, mint a munkavállalás, a pénzügyi tranzakciók stb. az uralkodó (általában nyugati elveket tartalmazó) rendszer. (Hooker, 1975: 477.)

Kérdés mindezek után: mi lesz a sorsuk ezeknek a plurális jogi rendszereknek? Meddig maradnak fenn a tradicionális szabálytömegek a hozzájuk kapcsolódó szervezetekkel, milyen mértékben válik endogénné a kívülről származott „uralkodó” jogrendszer, mennyire tudja ez a két rendszer egymást befolyásolni (kölsönös befolyásolás, ahogyan utaltam rá, eddig is érezhető volt), és mit jelent a jogfejlődés? Vajon a nyugati jogelvek mint a centrum jogfejlődésének produktumai a jövőben is befolyásolják a perifériák modernizációs folyamatát, vagy ez a folyamat regionálisan teljesen új jelenségeket produkál, globálisan pedig átformálja a centrum fejlődésében kialakult és kialakuló elveket? Olyan kérdések ezek, amelyekre napjainkban még aligha adhatunk határozott választ, ha bizonyos tendenciák körvonalai esetleg érezhetők is.

II. A JOG MINT A MODERNIZÁCIÓ ESZKÖZE

A jog és a modernizáció kapcsolata kétféleképpen fogható fel. Mindezelőtt a *jog modernizálódásának* problémájaként — ebben az esetben tisztázni kell a jog „modernségének” ismértétét vagy ismérveit *általában* —, másodsorban pedig a *jognak* mint a *modernizáció egyik eszközének* kérdéseként.

Jóllehet a két probléma bizonyos mértékig összefügg, mégis külön elemzést igényel. Az első, a *jog modernizálódásának* feladata Európa keleti perifériáján már hosszabb ideje tartó folyamat, amelynek alapos jogtörténeti elemzése valószínűleg igen sok tanulsággal gazdagítaná a jogelméletet és jogszociológiát is, ám ma sokkal akutabb problémát jelent az ún. fejlődő országokban, ahol napi kérdéssé vált. E társadalmak modernizálódásának folyamatában, ahogy történetileg Kelet- és Kelet-Közép-Európában is, a nyugati jogfejlődés során kialakult sajátosságok különösen „magátólértetődő módon” szerepelhettek mintaként. Kelet-Közép-Európában, s bizonyos mértékben Kelet-Európában is azonban a távolság az érvényes jogrend és a nyugati jogfejlődésben kialakult minták között jóval kisebb volt, annál is inkább, mert ezeknek a mintáknak

a hatása évszázadokon keresztül változó erősséggel ugyan, de folyamatosan jelen volt a keleti régióban.

A fejlődő országokban azonban az adott jogrend és a nyugati minta közötti távolságot még a gyarmati időkben is csak bizonyos területeken igyekezett a gyarmattartó hatalom áthidalni, s gyakorlatilag csak az utóbbi két évszázadban. Éppen a „mintából” adódóan azonban az ilyen kísérletekben *túlértékelődött a jog eszközjellege*. A nyugati jogfejlődés során kialakult valamilyen jogrendszer, kódex vagy akár jogszabály (és a hozzáfűződő intézmények, szervezetek) többé-kevésbé mechanikus átvétele mögött ugyanis az a hallgatóságos – ha éppen nem kifejezett – meggyőződés bújt és búvik meg, hogy *az átvett, a recipiált jog képes átformálni a társadalmat*, vagy annak egyik-másik érintett szektorát. A modern jognak azok a történeti ismérvei, amelyeket az I. pontban röviden összefoglaltam, ugyan valóban a nyugati jogfejlődés szerves elemeiként formálódtak ki, ám éppen e szerves kötődésük folytán és tekintettel a társadalom és a jog viszonyára kérdéses lehet életképességük más társadalmakban. Annyi bizonyos, hogy pusztá átültetésük még egyetlen jogrendszert sem tesz modernné. Valóban indokolt lehet tehát a kétség, hogy „a magasan fejlett” jog a *nyugati* jogász értelemben, tehet-e bármit a fejlődés érdekében. (Brietzke, 1982: 67.)

Ez a kétség vezet át a második problémához, amelynek komplexitásában éppen *a jog és a társadalom közti bonyolult viszony* jelenik meg. E probléma elemzése során lényegében felmerülnek mindazok a kérdések, amelyek a jog és a társadalmi változások, a jog eszközjellege, a jog és a társadalom gazdasági-kulturális kontextusa, a jogalkotás lehetőségei és korlátai stb. viszonylatában a jogszociológia „hagyományos” kérdései. Ám ezek a kérdések ebben az összefüggésben új jelenségekkel és olyan élességgel mutatkoznak meg, hogy a hagyományos problémák megoldását is elősegíthetik.

A következőkben ezzel a második problémával foglalkozom.

1. A CENTRUM KIHÍVÁSA A PERIFÉRIA JOGFEJLŐDÉSÉRE

Az I. pontban szoltam már a nyugat-európai centrum fejlődésének szerves jellegéről. Az ott összefoglaltakat most csak azzal egészítem ki, hogy a szerves társadalomfejlődés – amelybe, szeretném hangsúlyozni, a forradalom is szervesen illeszkedik, hiszen korábban kialakuló struktúrákat bontakoztat ki (Tocqueville, 1866) – szervesen alakította a jogfejlődést is. Megjelentek olyan politikai-jogi eszmék, amelyek a tudatos

társadalmi változást, az ésszerű emberi cselekvést hirdették meg. Először szinte korlátlan lehetőségeket tételezve, később a diszfunkcionális következményeket is sejtve vagy egyenesen kimutatva (lásd Sajó, 1981: 315. és köv.), sok esetben a joggal szemben is illúziókat táplálva. Ám megjelentek — és pedig liberális és konzervatív köntösben egyaránt — azok az eszmék is, amelyek a tudatos változtatás, a racionális emberi beavatkozás lehetetlenségét vagy korlátait fejezték ki. Nyilvánvaló ezeknek az eszméknek társadalmi-történeti kötöttsége is, hiszen a forradalom előkészítése folyamatában vagy menetében a tudatos alakításnak és ezzel a jognak a „teremtő” és a „represszív”, az ellenállást megtörő értelmében nyilvánvalóan nagyobb jelentőséget tulajdoníthattak, míg a forradalommal szembefordulva vagy éppen a restauráció időszakában elsősorban már a tudatos, a racionális alakítás, a jogalkotás *korlátai* kerültek előtérbe.

Az összefüggések bonyolultságát jelzi azonban, hogy a restauráció, a hozzá kapcsolódó kiegyenlített és többé-kevésbé a tudatos haladást elősegítő cselekvésnek is helyet biztosító törekvések éppenúgy a rációhoz fordultak (és a ráció, pontosabban a rációk különböző sajátosságai folytán ez lehetséges is), mint korábban a forradalmi eszmék, míg a kötetlen emberi cselekvés hirdetését átvette az irracionálisizmus. Más összefüggésben viszont a forradalomellenes ideológia körében született eszmék a restauráció mellett a tudatos társadalomépítés eszmei indoklásául is szolgálhattak.²⁰

Az eszmék csatájára kevésbé figyelve, vagy akár az eszmei szint „alatt” azonban a nyugati jogfejlődés — egy-két esetleges momentumtól eltekintve — lényegében kiegyensúlyozottan alakult. S ez esetünkben azt jelenti, hogy a jog *nem konstitutív*, hanem *regulatív* szerepet játszott a társadalmi viszonyokkal szemben. Pontosabban: a jog a társadalomban már erőteljesen mutatkozó folyamatokat, jelenségeket segítette elő, bontakoztatta ki, szabályokat alkotva e folyamatok és jelenségek *érdekében*, *de nem teremtette* ezeket a folyamatokat és jelenségeket. Anthony Allott kifejezését használva²¹, ez a jogi szabályozás legfeljebb *modelljellegű* volt (amely alternatívát biztosít a változás érdekében), de semmiképpen sem *programjellegű*. Hogy ez a körülmény mennyire függ össze azzal a Lukács György által elemzett sajátossággal, miszerint a „kapitalista szubjektum-magatartás” „kontemplatív” jellegű, és ennek valóban az volt-e a következménye, hogy *ez* a kontemplatív magatartás szabott gyakorlati határt „a társadalom átalakításának és ennek megfelelően ezen átalakítás meg-

valósítására hivatottnak ítélt jogalkotásnak” (Sajó, 1981: 317), érdekes és vizsgálható kérdés ugyan, de a problémát csak másik szférába helyezi.

Az alapkérdés az, hogy *mit igényelt a társadalom a jogtól*, azaz milyen funkciónak, pontosabban milyen szerepnek biztosított hosszú távon lehetőséget. Ebben az összefüggésben pedig a jog konstitutív vagy regulatív szerepének társadalmi „kívánalmával” kapcsolatban a centrum fejlődésének későbbi időszakában sem történt alapvető változás. Kétségtelenül fokozódott ugyan a jog regulatív szerepe, sőt esetenként bizonyos konstitutív elemek is felbukkanhattak a monopoltőkés társadalom kibontakozásával, majd a jóléti állam bármelyik változatának megvalósulásával, de alapvető szerepváltás nem következett be. Még akkor sem, ha eszmei síkon a racionális társadalomalakítás és ezzel a jog eszközjellegének felfogása valóban megerősödött, és a jog cél–eszköz viszonylatban való felfogása — lényegében Rudolph Ihering és Max Weber óta — a nyugati jogelmélet részévé is vált. Így azután erősen vitatható az a megállapítás, miszerint az a mód, ahogyan a jogot a jóléti államokban és a szocialista államokban használják lényegében azonos.

Igazat kell adnunk Paul H. Brietzkének, aki ezzel szemben hangsúlyozza, hogy jöllehet mind a szocialista jog és „társadalmi mérnökösködés” nyugati gyakorlata az állam által támogatott jogi intézményeket használ fel a gazdasági struktúrák megváltoztatására irányuló kísérleteiben, a kettő között mégis lényeges különbségek vannak. Bár az már aligha elfogadható, hogy a legfontosabb különbség abban mutatkozna, miszerint a „társadalmi mérnökösködés” a konszenzus magas szintjét tételezi. Annál inkább aláhúzható azonban, hogy míg a „társadalmi mérnökösködés” fokozatos változások bevezetésére, s jelentős mértékben az adott egyensúly fenntartására használja a jogot, addig a szocialista államok — fejlődésük első szakaszában mindenképpen (K. K.) — jelentős érdekkonfliktusok közbejöttével, s a burzsoázia érdekeinek elnyomásával módították elő a változásokat. (Brietzke, 1982: 66.) Itt csak jelzem a kérdést, vajon a szocialista államok az alapvető gazdasági-társadalmi és politikai változások *után*, lényegében fejlődésük második szakaszában a jogalkotásnak ezt a jellemzőjét mutatják-e.

A nyugati centrum fejlődése a jogi rendszer alakulására a következő jellegzetességeket bontakoztatta ki.

— E jogrendszer alakulásának egyik lényeges eleme a folytonosság, amelynek menetében megerősödött a jogrendszer mint „autonóm” társadalmi szféra. A római jog recepciója ebben a folyamatban mint *ius*

modernum-ot bontakoztatta ki a *ius patriae*-val, a tradicionális joggal szemben. (Coing, 1980: 762.) Még a polgári társadalmat megelőzően kialakultak ebben a folyamatban azok az elvek, amelyek a jog tudatos alakításának későbbi jelenségeiben már vitathatatlan érvényű, szinte rutinelvekként jelentkeztek (pl. a *lex posterior derogat priori* elve a 14–15. században csiszolódott ki²²), és szervesen foglalták el az egykori tradicionális típusú jogszabályok helyét a tudatosan alkotott jogszabályok (akár a jogalkotás vagy kodifikáció, akár a tudatos bírói jogfejlesztés formájában). Ebben az értelemben Max Weber hipotézise a jogban mutatkozó racionalizálódási folyamatról valóságos képet tükröz.²³

– A jogrendszer „racionalizálódási” folyamatának ez a szerves jellege nem csupán képes volt megőrizni bizonyos folytonosságot a jogrendszer alakulásában, s nem csupán hangsúlyozta a jogot, mint „autonóm” társadalmi szférát, hanem egyúttal kibontakoztatta azt a korábban latensen élő társadalmi felfogást, éspedig a politikai hatalmi szervezetekben, a kormányzatban is, amely korlátozta a jogi szabályozás tudatos és korlátlan felhasználását. Ebből is következett (elsősorban persze a társadalom minden szférájának szerves fejlődéséből), hogy a jogi szabályozást általában *nem használták helyettesítő eszközként*, más eszközök *hiányának* pótlására. A jogi szabályozás segítette a már megindult társadalmi-gazdasági folyamatokat, de nem kívánta pótolni azokat.

– Ebből következően a jognak mint eszköznek a felfogása – amelyet általában a nyugati jogfejlődés jellemzőjének tartanak – sajátos utat járt meg. Ez a felfogás lényegében a jogfejlődés újabb szakaszában – a monopolizált társadalom kibontakozásával, az állami beavatkozás fokozódásával erősödött meg igazán, amidőn a jog az eddig „szabadon hagyott” területekre is behatolt. Ez a jelenség megkérdőjelezte ugyan a nyugati jogi gondolkodásban a jog autonómiájának szélsőséges felfogását, végül mégis bizonyos kiegyenlítődésre vezetett. Egyes jogi teoretikusok a joganyag mesterséges szétválasztásával végül is az instrumentális felfogást csupán egyik részéhez, az ún. „politikai joghoz” kötötték.²⁴ A jog instrumentális jellege egyébként a valóságnak megfelelő korlátozottsággal mutatkozott meg, hiszen – minthogy a jogszabályt mint eszközt *nem* valamilyen hiány pótlására használták – a jog általában társadalmilag-gazdaságilag kialakult vagy kialakuló folyamatba nyúlt be, többnyire akkor, amidőn az érvényesülést biztosító gazdasági-társadalmi feltételek is kibontakoztak. (Ha nem ez történt, a jogszabály hosszabb távon nem realizálódott.)

– A nyugati fejlett országok jogrendszerének alakulására ma már a

jog egységesítésére irányuló törekvés is jellemző. A jog egységesítésére irányuló törekvés társadalmi alapja a komplex gazdasági, társadalmi, kulturális és politikai kapcsolatok nagyfokú megerősödése. Ennek egyik érdekes következménye, hogy a nyugati fejlett országokban végbemenő, sok szempontból hasonló társadalmi folyamatok hatása sok tekintetben kezdi elmosni a különbségeket az ún. kontinentális és common law jogrendszerek között.

Az a körülmény, hogy a nyugati centrum jogfejlődése mind ez ideig kétségtelenül megfelelt a centrum gazdasági, sőt többé-kevésbé társadalmi folyamatai előrehaladásának, s képes volt „biztosítani” — inkább regulatív mint konstitutív értelemben — a rendszer egészének fennmaradása szempontjából elengedhetetlen és fejlődése folytán szükségessé vált társadalmi változásokat, lényegében azt jelzi, hogy a jog röviden összefoglalt sajátosságai megalapozottan értékelhetők e fejlődés következményeként.

Az a kérdés adódik azonban, hogy a centrumból a periféria felé irányuló kihívások egyrészt mennyiben a jogrendszer kihívásai, másrészt mennyiben irányultak és irányulnak a periféria jogrendszere felé.

A kérdés első felére könnyen válaszolhatunk, hiszen ha megállapítható volt és megállapítható is a nyugati centrum jogrendszeri (és jogeszmei) sajátosságainak *közvetlen* hatása a periféria jogi gondolkodására, a kihívás mégis elsődlegesen gazdasági, politikai jelleggel jelentkezett. Továbbá: ezen a ponton különbséget kell tenni a perifériák között. A kelet-európai perifériák, s még inkább a többek által csupán félperifériának értékelt Kelet-Közép-Európa jogfejlődése bizonyos elemeiben — ha esetleg megkésetten is — a centrum jogfejlődésével azonos vagy hasonló vonásokat alakított ki. Hogy mást ne említsek: a római jogot *formálisan* ugyan nem recipiálták ezekben a társadalmakban (kivéve a félperiférikus poroszországi területeket, ahol a római jog általános német recepciója természetesen végbement), de hatása mindenképpen érezhető volt.²⁵

Külön probléma Oroszország, amelynek jogfejlődésére — korai bizánci kapcsolatai következtében — nem a Nyugat-Európában recipiált klasszikus (bár már a keletrómai birodalomban összefoglalt) római jog, hanem az ahhoz képest a későbbiekben már átalakult²⁶ bizantin jellegű „római” jog hatásának jelei mutatkoztak. (Pieler, 1980: 720.; Völkl 1980: 738.) Erről azonban keveset tudunk: „... az orosz szekuláris jog a közvetlen bizánci behatás kevés jelét mutatja, ám bármilyen kísérlet a már létező jogi tradícióktól való megkülönböztetésére csak próbálkozás lehet addig,

amíg tudásunk a szláv szokásjogról töredékes marad". (Obolensky, 1982: V. 11.) Az egyház ugyan befolyásolta a középkori jogfejlődést, ám ezen a „csatornán” sem a klasszikus római jog érkezett, hanem annak átalakított, „bizáncivá torzított” változata. (Kaiser, 1980: 172. és köv.) Van olyan vélemény is, hogy mindennek folytán a jog jelentősége egészen más volt Oroszországban, mint Európa más részein. A jogot vagy az uralkodó parancsának, vagy a közösség konszenzusának tekintették, s a világos definíció, az előreláthatóság, a kiszámíthatóság, amely a nyugati jogfelfogásban olyan lényeges, nem kapott fontosságot, ahogyan a jogértelmezés sem vált társadalmilag magasra értékelt tevékenységgé. (Seton-Watson, 1967: 731.) Mindenesetre érdekes, hogy a bizánci hatással foglalkozó mai orosz történeti irodalom — ritka kivétellel és ekkor is inkább Kelet-Európa egészének kontextusában (Soloviev, 1959: 432–479.) — sem foglalkozik a jogra gyakorolt esetleges befolyással. Így végül is elfogadható Udal’cova általános megállapítása, miszerint egyrészt a bizánci befolyás foka az egyes kulturális szféráktól függően nagyon különböző volt — bizonyos területeken szintézist hozott létre az autochton kultúrával, másokon felületes volt, illetőleg nem is észlelhető — másrészt az átvett bizánci szellemi értékek, ideológiák stb. a fogadó társadalom talaján jelentős mértékben átalakultak. (Udal’cova, 1981: 438–439.)

A kérdés második felére adandó válasz tulajdonképpen a centrum kihívásának természetétől függ. Attól például, hogy a kihívás átfogó és általános, vagy eseti és részleges jellegű.

Ha a kihívás általános és folyamatos — mint pl. a kelet-közép-európai és később a kelet-európai országok felé irányuló nyugati politikai, gazdasági és kulturális kihívás, akkor ez a jogrendszer alakulását is mélyebben érintette. Lengyelország vagy Magyarország jogrendszerének fejlődése így — legalábbis a fő vonásokban és elvekben — kevesebb különbséget mutat, mint ugyanezek az oroszországgal összehasonlítva. Az utóbbi ugyanis később érte a nyugati kihívás, s ennek folytán — nem utolsósorban a bizánci hatás, illetőleg a keletről érkezett kihívás hatására — saját intézményrendszerét időtállóbban, s keleti elemekkel is ötvözve bontakoztatta ki. (Bizonyos mértékben ez történt a jog területén is, hiszen bár nem mutatható ki megnyugtatóan a bizánci szekuláris jog hatása, de világos a kánonjog jelenléte.) A tradicionális vonások azonban ezekben a kelet-közép-európai országokban is megmaradtak a jogrendszernek legalábbis egy részében, s még a 19. században is nehezíthették a modern gazdaság kialakulását. Közismert pl., hogy a feudális eredetű magyar

magánjog tulajdon- és birtokszabályaival — elsősorban a nagybirtok területén —, nemkülönben öröklési jogi előírásaival, sőt bizonyos fokig még a családjogi szabályaival is a 19. század második felében is közrehatott a modernizáció nehézségeiben.

A nyugat-európai centrum gazdasági dominanciájának növekedésével megszorodtak azok az eseti hatások — a világ különböző tájain —, amelyek a gazdasági terjeszkedés, a kereskedelem előmozdítására jogilag is kifejeződtek a perifériákon, vagy az akkor még nem igazán periferikus, de később azzá váló társadalmakban. Bizonyos egyre erősödő kiváltságot élveztek pl. még a mogul birodalom fennállása idején is a brit kereskedelmi állomások Indiában; az oszmán birodalom hanyatlásával megjelent a konzuli bíraskodás, és a formális kapitulációk rendszere a török területeken, majd Kínában. Ezek egy része tovább élt a formai függetlenség — ám gyakorlatilag gazdasági-politikai függés — állapotában is (pl. Egyiptomban), másutt pedig a periféria egész társadalmának átalakulásával következett be változás a jogrendszerben is. Törökország pl. az első világháború után az európai centrum polgári jogának recepciójával indult meg a jog átalakításának útján. Indiában a mogul birodalom örökébe lépett brit uralom (a *British Raj*) a kódexek sorozatával, az angol bírósági rendszer bevezetésével, hatékony közigazgatás kiépítésével gyakorlatilag a maga képére formálta India modern” jogát, ám egyszersmind biztosította a hindu és a muzulmán szakrális jog, sőt bizonyos fokig a törzsi, vagy faluközösségi eredetű szokásjog fennmaradását is.

Általánosságban megállapítható tehát, hogy az eseti hatás tartóssá változásával — és ez összefügg a világgazdaság rendszerének teljessé válásával — a centrum kihívása általános és alakító befolyást gyakorolt és gyakorol a perifériális társadalmak jogrendszerére. Ennek az általános és alakító hatásnak a formája és mélysége azonban már különbözhet, és másként jelentkezik a gyarmati sorsra jutott, a független, illetőleg a gyarmati státusból függetlenné váló társadalmak esetében.

A gyarmati függőségbe került társadalmak mindegyikében megjelent a gyarmattartó joga, ám kevés kivétellel ez is hozzájárult a tradicionális jogrendszer bizonyos fokú „túléléséhez”. Az angol gyarmati uralom pl. — különösen a „közvetett uralom” folytán — sok tekintetben inkább paralel intézményeket teremtett, a leginkább jellemző módon Afrikában, mintsem helyettesítette a régieket. Az arányok a gyarmati sorsra jutott társadalmak kulturális fejlettségétől, a gyarmatosítás útjától és nem utolsósorban a gyarmatosító hatalom gazdasági-politikai érdekeitől függtek.

A periféria független államai is rákényszerültek előbb-utóbb a centrum jogfejlődésében kialakult elvek és szabályrendszerek legalábbis bizonyos mértékű átvételére. Ez történhetett formális recepcióval — amelynek sikere a fogadó társadalom „felkészültségétől” függött (példa erre a már említett törökországi, japán, etiópiai, s újabban a thaiföldi recepció) —, s történhetett fokozatosan egyes jogi szabályozások mintaként való elfogadásával.

A volt gyarmati országok függetlenné válásuk után is többnyire az egykori gyarmatosító jogrendszerének sajátosságait megőrizve fejlesztik jogrendszerüket. „Az új afrikai államok alapvető joga ma is vagy az angol, vagy a francia jog, az egyes államok gyarmati történetétől függően. A helyi törvények rendelkezései alapján a bíróságok Anglia »common law«-ját alkalmazzák, nemkülönben az equity (méltányosság) elveit, és az adott időben általánosan alkalmazható angol törvényeket”. (Ogwurike, 1979: 9.) A függetlenség után sok akár 1900 előtt kelt angol törvényt is megerősítettek, újabb angol szabályokkal modernizálva őket. (Uo.: 39.) Kevésbé bizonyultak tartósnak a függetlenség időszakában az Indiából importált — az angol uralom alatt India számára alkotott — jogszabályok. Igaz ugyan, hogy ezek jó részét már a függetlenség előtt helyettesítették, és pedig tiszta angol joggal, s az is, hogy *tartalmilag* néhány ilyen jogszabály is túlélte a rezsimváltozást. (Morris-Read, 1972: 126–130.) A volt gyarmattartó jogának változatlan vagy kisebb mértékben megváltoztatott átvételével egyébként a jogi bizonytalanságot is igyekeztek elkerülni. (Ogwurike, 1979: 191–192.) Ez különösen világos a büntetőjog területén, hiszen a függetlenség után a büntető kódexek szinte mindenütt a volt gyarmattartó törvényhozásra épültek, tükrözve elsősorban a városokban mutatkozó — s a tradicionális rend széthullásával, az erősödő modernizáció következményeivel összefüggő — új bűnözési jelenségek elleni küzdelem igényeit. (Brillon, 1985: 8–10.)

A függetlenség utáni időszakban erősödtek meg azok a jelek, amelyek bizonyos „elszakadási” törekvésekre mutatnak. Egyes országokban ugyanis nem csupán megtartották az „uralkodó” jog mellett a „szolgáló” jogrendszerek „szolgáló” státusát — ez a koloniális uralom idején így volt —, hanem adott esetben sajátos *forradalmi* törekvéseikbe is beépítik a tradicionális jogrendszer bizonyos sajátosságait, így is megkísérelve a „tradíció modernizálását”. Ilyen pl. Indiában a pancsajat-rendszer felélesztése és továbbfejlesztési kísérlete, Tanzániában a törzsi jogi szokások kodifikálására irányuló próbálkozás, a föld köztulajdonának és az

ujamaa-rendszer kifejlesztésének ideológiai és gyakorlati összekapcsolása²⁷ s a jog egészének afrikánizálására irányuló törekvés, amelyről a kérdés egy kutatója azt írta, hogy az egyaránt maga után vonja az afrikai szokásjognak az angol vagy általában nyugati jogelvekhez való idomítását és az angol jog elveinek afrikánizálását.²⁸

A nyugati centrum befolyásából, majd a világgazdaság egészének szinte rendszerként kialakuló valóságából eredő következmények azonban inkább a *jog modernizálásának* folyamatában foghatók meg, mintsem a *jog útján való modernizálási* törekvésekben. Említettem, a kettő nem választható el egymástól, mégis a centrum gazdasági és politikai behatolása a „függő” országokba elsősorban azzal a következménnyel járt, hogy ennek a behatolásnak megfelelő jogi keretek jöttek létre. Amennyiben ez a modernizálás egészéhez is hozzájárult, az inkább latens következménynek értékelhető. A jog *útján* való modernizálás azonban a jognak mint sajátos (s bizonyos értelemben eltorzult) eszköznek használatában mutatkozik. Ez a torzulás nem kis mértékben összefügg azzal a felfogásbeli sajátossággal, amelyet a kelet- vagy kelet-közép-európai országok megkérdőjelezéséről szólva *a jognak mint helyettesítő eszköznek* elfogadásával jellemeztem, és amely egyúttal magában foglalja a jog iránti túlzott bizalmat is. Ez a túlzott bizalom önmagában is alkalmas a jog funkcióinak, feladatainak félreismerésére, és pedig oly módon, hogy a jog szélsőséges, normativista felfogását alapozza meg.

Nem véletlen, hogy ennek a túlzott bizalomnak legpregnansabb megfogalmazása történetileg éppen a porosz társadalmi gondolkodásban bukkant fel, mely a jogot mint parancsot, mint köteleességek rendszerét, mint a társadalom életét általánosan szabályozó hatalmi eszközt (amelyből még a jog sajátosságai is kiiktathatók) látványosan testesítette meg az *Allgemeines Landrecht*-ben, lényegében Nagy Frigyes uralkodói időszakának alkotásában. (Kulcsár, 1986: 256–265.) A megfogalmazás, amelyre utaltam, Heinrich von Treitschkétől 1859-ből származik: valamennyi társadalmi probléma állami és jogi probléma. (Treitschke, 1927: 57. és köv.)

A jognak mint helyettesítő eszköznek társadalmi (és hozzátehetem: jogi) problémája a megkérdőjelezés, az utolérés, a mintakövetés és a megalapozatlan társadalmi-politikai programok összefüggésében mutatkozik meg igazán. Ez a probléma gyakorlatilag évszázadok óta jelen volt például a kelet-európai és talán még inkább — a nyugati minta követési kényszere folytán — a kelet-közép-európai társadalmakban. Napjainkban

pedig — összefüggésben a követni kívánt, illetőleg követni kényszerült külső minták vagy a belső programokból fakadó kényszerek és a gazdasági-társadalmi lehetőségek gyakori ellentmondásaival (különös tekintettel a „hiány” jelenségére) — szinte sok tekintetben azonos jelenséget produkálva jelentkezik a szocialista társadalmakban és a volt gyarmati országokban. (Az utóbbiak közül is különösképpen azokban, amelyekben valamiféle szocialisztikus ideológia igénybevételével kívánják a modernizációt elősegíteni.)

2. A MODERNIZÁCIÓ, A TUDATOS TÁRSADALOMALKÍTÁS ÉS A JOG

Ennek a helyzetnek alaptípusát az afrikai jog egyik — szociológiai szemléletű — kutatója a következőkben fogalmazta meg a koloniális szituációra vonatkoztatva. „A jogalkotó hatalom idegen volt a társadalom számára, amelynek jogot alkotott, és egészen a függetelenségi mozgalmak fellendüléséig a gyarmat lakosai sem gyakoroltak különösebb nyomást az igényeikhez való alkalmazkodásra, legalábbis ott, ahol nem volt jelentős telepes lakosság. A koloniális helyzet azért a jognak a fejlődés eszközeként való használata, egyszerű, instrumentális modellje számára ideálisnak tűnik. A felvilágosult jogalkotót ebben az esetben mi sem akadályozza abban, hogy kielégítse annak a társadalomnak szükségleteit, amely talán nem is kívánja a haladást, és alkalmas is arra, hogy a jogot mint eszközt használva a társadalmat a modernizáció célját technikai és gazdasági értelemben hatékonyan megvalósító kritériumok szerint alakítsa.” (Byrde, 1976: 9.)

A jognak eszközként való kezelése a modernizáció folyamatában kikezülhetetlen — mégha időnként veszélyeket is hordozó — jelenség. A jog mint eszköz önmagában is rendelkezik bizonyos tulajdonságokkal. Mondhatjuk, ez adja meg a jog autonóm jellegét, mégha ez az autonómia korlátozott is; így ez az autonómia e tulajdonságok összességéeként is felfogható. Használatát, eszközként való alkalmazhatóságát tehát ezek a tulajdonságok — nevezzük a jog „belső racionalitásának” — mindenképpen kondicionálják. A belső racionalitás azonban csak bizonyos kontextusban nyilvánulhat meg. Másképpen kifejezve, a jognak — belső racionalitására alapozó — igénybevétele is csak akkor vezethet eredményre, ha abban a kontextusban, amelyben felhasználják és a cél, amelynek érdekében alkalmazzák, ugyancsak racionális. *A jog belső racionalitásának érvényesülése tehát külső racionalitástól, pontosabban külső racionalitá-*

soktól függ. (Kulcsár, 1986: 266 – 268.) Ebből következik, hogy a jognak mint eszköznek a hatékonyságát két alapvető tényezőcsoport kondicionálja:

- a jog autonóm fejlődése során kialakult jellegzetességek és
- azoknak a céloknak, döntéseknek racionalitása, amelyek érdekében használják, illetőleg azoknak a folyamatoknak az ismerete, amelyeket jogilag fogalmaznak meg. (A célok, döntések stb. racionalitása magában foglalja természetesen azzal a környezettel való számvetést is, amelyben a jogszabálynak működnie kell.)

Az elmondottakból világos, hogy a jog felhasználása szempontjából igen nagy jelentőségűek azok az *ideológiák* (és az ideológiát megalapozó társadalomelmélet), amelyek közrehatnak a célok és a feladatok megfogalmazásában, s amelyek elősegítik vagy korlátozzák a társadalmi folyamatok és jelenségek megismerését.

Ez a kérdés különös súllyal fogalmazódik meg minden, forradalmat követő jogalkotás esetében, s a modernizáció folyamatában válik sajátossá.

Az európai centrum fejlődésében a forradalmak is szerves helyet foglaltak el. Tulajdonképpen funkciójuk a már kialakuló folyamatok gyors előmozdítása, a már létrejövő intézmények segítése, a jog esetében mindezek formába öntése volt. A perifériákon azonban a forradalmak, amelyek lehetősége beépült (éppen a megkésetttség és a másság folytán) fejlődésünkbe, és *ebből* a szempontból (tehát *nem* más aspektusokból) sok tekintetben azonos funkciót is elláttak a kelet-európai, a kelet-közép-európai, valamint a fejlődő világban, akár a gyarmati uralom felszámolásához járultak hozzá, akár ezzel vagy ezt követően új társadalom megteremtésére törekedtek, történetileg más összefüggésekkel jöttek létre. Csak a tárgyalt téma szempontjából közelítve a problémát, kétségtelen, hogy ezek a *forradalmak tudatosan irányultak az elmaradottságból fakadó hátrányok leküzdésére, a gazdasági fejlődés meggyorsítására és minőségi változások létrehozására, valamint új társadalmi és politikai rend megteremtésére*. Funkcionális szempontból az sem kétséges, hogy ezek a forradalmak – különösen Európa keleti perifériáján és félperifériáján még akkor is fellendítették a modernizáció folyamatát, ha éppen a forradalmi változások folytán, az azt követő időszakban olyan elemek is beépültek a társadalomba (vagy éppen aktivizálódtak egyes tradicionális elemek, ha esetenként más formában is), amelyek később, pl. napjainkban nehezítik a modernizáció folyamatának előrehaladását, azaz csökkentik a tár-

sadalom adaptációs képességét és készségét a gyors változásokhoz való alkalmazkodásra. (Kulcsár, 1986: 43–56.)

A forradalmak nyomán mindennek következtében a joggal kapcsolatban két sajátos attitűd figyelhető meg. Az egyik a *jog elvetése*. Minden forradalom szükségszerűen fordul a fennálló állami berendezkedés és jogi rendszer ellen, s ez ideológiailag gyakorta mint a jog, az állam elvetése fogalmazódik meg. (Lényegében, ha távolabbi perspektívaként is, de ez jelent meg a marxizmus ideológiájában is.) A forradalom egyik velejárója azonban, hogy benne és általa az elvek dominanciája fogalmazódik meg és érvényesül, hiszen „a forradalmi szituáció lényege az öntudatossága” (Kissinger, é. n.: 3.), az elvek dominanciája folytán pedig általános ideológiai szintre kerül a rövid lejárátú gyakorlati feladat is. Ebben az esetben könnyen beléphet egy másik általános hatás, éspedig az, hogy az elméleti-ideológiai koherenciából nem pusztán bizonyos megismerési sajátosság adódik – lehetőségekkel és korlátokkal együtt –, hanem az a további jelenség, hogy a koherens elmélet *másként láttatja a lehetőséget*. Ebből következően a jog elutasításához és – más esetben – a jog felhasználásához is illúziókat társíthat. A joggal szemben a forradalmat követően megnyilvánuló másik attitűd ugyanis éppen a jognak mint eszköznek korlátlan felhasználása, a Treitschke-féle álláspont *állami politikává* emelése, a jogalkotói önkény (a jogalkotást szélesebb értelemben véve) eluralkodása.

Az első attitűd, a *jog elvetése* gyakorlatilag mindenütt megjelent – ha különböző formában és ideig is – azokban a forradalmakban, amelyekben valamilyen módon a marxizmus ideológiai közrehatása kimutatható. A szovjethatalom első évtizedében pl. elméleti formában mutatkozott meg az elutasítás (a jog és a társadalmi viszonyok azonosításában, a jogtudat jogot pótló szerepében, a meglévő jog „burzsoá” jognak tekintésében stb.) A nem egyetlen gyors forradalmi aktussal új társadalmi rendre tért kelet-közép-európai országokban a jog elvetése egyrészt a régi jog elvi elutasításában jelent meg (jóllehet nem jelentéktelen mértékben használták fel a forradalom előtti jogszabályokat), másrészt ezt a „szerepet” is betöltötte a jogászság, a jogászai szaktudás elutasítása.²⁹ A volt gyarmati vagy függő országokban a függetlenséget követő forradalmi átalakulás során a jog teljes elutasítása a gyakorlatban is megjelent (pl. Kínában, Kubában, Vietnámban), másutt a modern jogelvek, különösen a törvényesség legalább részbeni elutasítását „népi” szervezetek létrehozása (Kuba, Etiópia, Dél-Jemen, Mozambik stb.)³⁰ követte. Nem hallgatható

el azonban, hogy a modern jogelvektől — legalábbis átmeneti — függetlenülési törekvés más helyzetben és országokban is felbukkant.³¹

Hosszabb-rövidebb idő múltán azonban a jog elvetését általában min- denütt felváltotta vagy felváltja a legszigorúbb törvényesség követelése, mégha ez a törvényesség a gyakorlatban csak, vagy elsősorban *egyoldalú- an*, az állampolgári engedelmesség formájában jelentkezik is. Ez is a periféria sajátossága azonban, gondoljunk csak Max Weber elemzésére a porosz *Allgemeines Landrecht* jellegéről. (Weber, 1981: 158–159.) Ezzel együtt szinte természetesen jelentkezik (adott esetben éled újjá) az a felfogás, miszerint a jog korlátlanul használható a társadalmi változások bevezetésének folyamatában. Max Weber arra is rámutatott, és ezt pl. a második világháború után kibontakozott magyar gyakorlat is jelzi, hogy a jogi szaktudás háttérbe szorítása megkönnyíti a jognak ilyen, korlátlan és torzult eszközként való alkalmazását is. Max Weber társította ezeket a jelenségeket a politikában is kifejező paternalizmussal, s valóban mind Európa keleti periferiáján és félperiferiáján, mind pedig az ún. fejlődő országokban a forradalmak továbbéltették, adott esetben megerősítették, fokozták a társadalom korábbi időszakában kialakult paternalizmust. Ahol az uralkodó népének atyja volt, ezt a szerepet átvette a forradalom utáni politikai vezetés is. Szép példa erre — csak a legújabb évtizedekre gondolva — Etiópia. Többen is hangsúlyozták, hogy a császár uralmának paternalista jellege — amelyben „Hailé Szelasszié az apa — gyermek kap- csolatot saját uralmi rendszerének alapvető erkölcsi igazolásává alakítot- ta” (Brietzke, 1982: 96.) — a Derg politikai tevékenységében sem válto- zott. (Uo.: 174–175.)

A jog elutasítása azonban mindenképpen csak rövidebb időszakra jellemző a forradalom közbejöttével történő modernizáció folyamatá- ban, érdemes tehát a figyelmet a második attitűdre, a *jogi szabályozásba vetett túlzott bizalom* összefüggéseire és következményeire fordítani.

Ennek a problémának elemzésekor ismét mutatkozik bizonyos, és- pedig nem is jelentéktelen különbség Európa keleti periferiája és félperi- fériája között is, ám méginkább a volt gyarmati országokkal való össze- hasonlításban. Európa keleti periferiáján és félperiferiáján — bár hang- súlyozom, hogy a kettő között vannak eltérések³² — a jog eszközként és helyettesítő eszközként való felhasználásának történeti előzményei és bizonyos hagyományai vannak. Ezek az előzmények és hagyományok adódnak e régió évezredes történeti jelenségeiből, a megkésett és mássá fejlődött társadalmak *folytonos* felzárkózási törekvéseiből, szinte szaka-

szosan visszatérő reformkényszeréből, amelyek menetében a jog — jó-
részt a külső minták közvetítése és nem kismértékben az ellene való véde-
kezés során — kifejezett eszközjelleggel működött. Ebből is következően,
nemkülönb az európai jogfejlődéssel összefüggő és már említett jelen-
ségek miatt, itt a jogrend normatív erejének nagyobb szerep jutott, mint
más perifériákon, jöllehet ez a jogi kultúrát jellemző sajátosság kétségte-
lenül csökkenő erősségűvé vált, ha keleti félperifériáról a periféria, a szo-
rosan vett Kelet-Európa felé haladunk.

Ezzel szemben sem a kelet-afrikai, sem az indiai jogfejlődés (és hasonló
a helyzet az ázsiai és afrikai jogrendszerek többségében is) a *gyarmatosítást megelőzően* nem készítette elő a jog ilyen kifejezetten eszközként való
használatát. Kétségtelen — és már említettem is — hogy a gyarmati
uralom bizonyos fokig használta a jogot a modernizáció eszközeként,
sőt egyes vélemények szerint éppen ez adta a mintát a függetlenség utáni
jogalkotásra. „Hogyan kezeljük ezekben az országokban a moderni-
zációt — kérdi René David — és milyen eszközökkel biztosítható rend-
szeres fejlődésük? Egészen természetes — válaszolja —, hogy sok esetben
fordultak a jogalkotáshoz, mint olyan eszközhöz, amely mindezt telje-
síti.” A francia forradalom után a jogalkotás nagy szerepet játszott a po-
litikai és a társadalmi struktúra modernizálásában — folytatja — amely-
lyel megnyitották az utat a modern államok kódex útján való alakításá-
ra. „... az afrikai államok amelyek ismerték a fejlesztésnek ezt a techni-
káját, természetszerűen hajlottak arra, hogy ezt a mintát modellként
használják. A reformoknak jogalkotással való bevezetésére hasonló
módon hajlamosak voltak az angolul beszélő területek is... Másik szél-
sőséggként hivatkozhatunk a Szovjetunióra és a szocialista országokra,
mint az államok olyan példáira, ahol a jog teljesen azonosult a kormány-
zat akaratával, és a jogalkotást annak első, ha nem egyedüli forrásának
tekintették. Következésképpen az afrikai országok, bármerre is fordul-
tak, ugyanazt a jelenséget látták — társadalmakat és államokat, amelyek
aspirációi a fejlődésre irányultak, és amelyek a jogalkotás technikáját
vették igénybe átalakulásukhoz és a jogalkotáson nem csupán a törvény-
hozás által hozott jogot értették, hanem a közigazgatási szabályozást
is... Így vált a jogalkotás *panaceává*, olyan gyógyszerre, amellyel min-
den betegség gyógyítható, olyan eszközzé, amellyel — a társadalmi terve-
zés közbejöttével — minden elérhető.” (David 1971: 44–45.)

Ezzel a „panaceával” azonban az afrikai és az ázsiai országokban más
jogi kultúra állott szemben, mint Európában, akár annak keleti perifériá-

ján vagy félperifériáján. Az a sajátosság, amelyre a „tradicionális” jog jellemzése során utaltam, a *szabályozás orientatív jellege, szimbolikus, sőt mintajelentősége* — minthogy ez épült be az adott társadalmakba — erősen megkérdőjelezte és kérdőjelezi a „modern” jogalkotás normatív-nak szánt szabályait. Az európai keleti periférián és félperiférián tehát a reform-jogalkotás, a jog helyettesítő jellege történelmileg kialakult — és a hosszú története során le is tompult kontúrokkal rendelkező — sajátosság, míg az afrikai és ázsiai országok többsége számára *önmagában* is külső minta, amelynek rövid múltja van ezekben a más kulturális vonásokat (ideértve a jogi kultúrát is) hordozó társadalmakban.

További hasonlóság és különbség: a jog helyettesítő eszközként való használatát bizonyos fokig kiváltó *hiány* jelensége is különböző méretekben mutatkozik a vizsgált perifériákon. A legsúlyosabb — hiszen az élet szinte minden területére kiterjed sőt az alapvető életfeltételeket is keményen alakítja — az afrikai országokban (bár a hiány összefüggéseit a szükségletek alacsonyabb szintje is formálja). Az egyes társadalmi rétegekben óriási különbséggel jelentkezik a hiány pl. Indiában. Itt a hiány intenzitása (bár az alacsony jövedelműek többségében ismét a szükségletek alacsony szintjével tompítottan) igen nagy a társadalom kétharmadában, míg a felszínen levő és az állam irányításában ténylegesen közvetve vagy közvetlenül résztvevő egyharmad számára jóval kevésbé érzékelhető. Végül jellemző a hiány az európai szocialista országokra is — nem kismértékben relatív hiányként, azaz az ambíciózus célok és valóságos lehetőségek közti különbségből adódóan —, de távolról sem olyan mértékben, mint Ázsiában vagy Afrikában, s elsősorban a gazdaság erőforrás-korlátozottságából következően.

A modernizálást célzó jogi szabályozás számára sajátos szituációt teremtettek a következő elemek: a jog helyettesítő eszközként való alkalmazása; a legtöbb országban a felszabadulási időszakban megfogalmazott ideológiai-politikai eszmekör legalábbis „nagyvonalú” koherenciájának szembesülése az átalakítandó valósággal; az elvek dominanciája, amely szinte minden forradalmi átalakulás kísérője, ideértve a függetlenség elnyerésében megnyilvánuló forradalmi aktust is; az újonnan függetlenné vált, illetőleg az új és még legitimálásra szoruló politikai rendszerek „kényszere” a látványos sikerek elérésére, ezzel együtt a hosszú távú célok azonnali megvalósításában mutatkozó türelmetlenség; a mindezzel szemben álló „hiány” jelensége, amelyet éppen a látványos sikerekre törekvő, az adott társadalom gazdasági stb. lehetőségeivel nem számoló gazdaság-

politika általában csak fokozott; végül esetenként a választott minta megvalósításának kísérlete az adott feltételekre tekintet nélkül.

Ez a szituáció sok tekintetben hasonlított, illetőleg hasonlított a már leírt koloniális helyzethez, és pedig annyiban, hogy a jog többé-kevésbé ugyanolyan *hatalmi* eszközként szolgált a „felvilágosult társadalomalakítók” kezében, mint egykor. Vannak persze különbségek is, pl. a nyugati jog elveinek és szabályainak a gyarmatokon való bevezetése mögött nem álltak koherens elméletek — annál inkább meghatározott gazdaságpolitika —, s a jogalkotás jelentős részben technikai jellegű volt: állat- és növényegészségügy, talajjavítás, közlekedés stb. (Byrde, 1976: 14–15.) A jogalkotást ugyan a jognak alávetettek tömege az európai periférián vagy félperiférián sem tudta vagy tudja igazán befolyásolni, de sok esetben és hosszabb-rövidebb időre meggyőzhető volt ez a társadalom vagy annak kisebb-nagyobb része arról, hogy a jogalkotás az ő érdekében történik.

A jog ilyen mértékű instrumentális használata általában két alapvető ideológiai tétel elfogadását feltételezi. Az egyik az, hogy *az adott politikai rendszer elszakítja magát a múlttól*. Elutasítja a múltat, amelyben a lényeg a társadalomnak a gyarmatosító vagy kizsákmányoló rezsimnek, illetőleg mindkettőnek való alávetettségben látja, s az újonnan teremtetendő társadalmat mint minden problémát megoldó, felsőbbrendű társadalmat fogadja el. (Ezzel függ azután össze „a chiliastikus” hit, amely lehetővé teszi a jelen visszásságainak elfogadását a jövő érdekében.) A második tétel *a jogban, mint viszonylagosan autonóm folyamatban korábban kialakult értékek és kööttségek többé-kevésbé teljes elutasítása*. Ennek folytán azután a jog a laikus számára minden cél érdekében alkalmazhatónak tűnik, s minden problémát „megoldó” eszközzé válik. David Trubek utalt már arra, hogy minél inkább eszköz a jog, annál inkább elveszti autonómiáját (Trubek, 1972: 19.), én azt tenném hozzá, hogy minél inkább használják a jogot autonóm fejlődése során kialakult tulajdonságaira tekintet nélkül, annál kevésbé lehet eszköz a társadalmi célok elérésére.

A modernizáció feladatait megvalósítani kívánó jogi szabályozás hatástalanságának, csökkent hatásának, illetőleg latens vagy diszfunkcionális következményeinek összefüggései többnyire a következő problémákhoz vezetnek:

— a megfogalmazott és jogilag is kifejezett programok mögötti tényleges hatalom hiánya; sokszor előfordul ugyanis, hogy egyik vagy másik érdekcsoport hatalma csak a jogszabály létrehozására elegendő, de a

végrehajtás során születő konkrét szabályozásra vagy végrehajtáshoz szükséges eszközök előteremtésére már nem (lásd pl. az afrikai mezőgazdasági programokról: Byrde, 1976: 44. és köv.; az indiai pozitív diszkriminációs törvényekre Imam 1972: 147–262., ezen belül különösen Agrawala, 1972: 199. és köv.; Galanter, 1984: 547. és köv.; magyarul Agrawala, 1985.), s bizonyos fokig visszatérően mutatkozott ilyen jelenség a magyar gazdasági reform folyamatában is napjainkig;

- valóság és túlabmiciózus célok közti különbség;
- a valóság és összefüggéseinek, folyamatainak és jelenségeinek nem vagy nem kellő ismerete, illetőleg az ilyen ismeretek figyelmen kívül hagyása;

- a megvalósítani kívánt szándék következményeinek feltáratlan-sága, illetőleg az az egysíkú gondolkodás, amely nem képes az adott döntés következményeit több dimenzióban értékelni és a döntéssel összefüggő, szükséges intézkedésekkel rendszerszerűen számot vetni;

- a történelmileg kialakult társadalmi jelenségek, kulturális feltételek, vallási és szokásrendi tradíciók stb. jelentőségének elhanyagolása³³; végül

- a jog normatív szemlélete, rendszerjellegének (ideértve a hozzá fűződő szervezeteket, szakembereket, az adott társadalomban élő jogi eszméket is) fel nem ismerése, ennek folytán a jogszabály végrehajtására hivatott szervezet hiánya vagy nem megfelelő volta.

A jog tisztán normatív felfogásának következményei egyébként szükségszerűen problematikusak. A jog ugyanis nemcsak „társadalmi technológia; hanem a kultúra (vagy ha úgy tetszik az ideológia) egyik aspektusa. . . . A jog társadalmi rendszerként is szemlélhető – társadalmi viszonyok, szerepek, státusok és intézmények rendszereként.” (Baxi, 1978: 4.)

Akár a politikai programokat, határozatokat elemezzük, akár azokat a jogszabályokat, amelyek programszerűen vagy kifejezetten szimbolikus jelleggel foglalnak magukban a társadalomban megvalósítandó célokat, feladatokat, mint Európa keleti periferiáján, mind pedig az ázsiai, afrikai ún. fejlődő társadalmakban, szembetűnő jelenség, hogy ezek közül – általában a fent felsorolt körülményekkel összefüggően – jó néhány *hosszabb idő alatt sem valósult és valósul meg*. Ha ezek a határozatok nem öltenek jogi formát, vagy csak azon a szinten válnak jogszabállyá, amely megfelel a jog René David által már ismertetett sajátos felfogásának – miszerint az a tökéletes, az elérendő, az optimális társadalomképet vagy

annak egy szeletét rajzolja fel csupán —, a modernizációt elősegíteni kívánó jogalkotás szempontjából nem érdemesek az elemzésre. Kevéssé jogi jellegű — illetőleg csak egyes vonatkozásokban az —, inkább politikai szociológiai probléma az a nem ritka eset, amikor ha a jogi szabályozás *nem* követi a modernizáció szempontjából helyes politikai döntést.

Problémánk akkor mutatkozik meg igazán, amidőn a modernizálódást — bármilyen ideológiai összefüggésben — tudatosan előmozdítandó jogszabályokkal kerülünk szembe. Ha ezek a jogszabályok hatékonynak bizonyulnak, még mindig lehetnek problematikusak több szempontból is, éspedig más jogi jelenséggel összefüggésben, ám alapvetően mégis funkcionálisak, tehát előreviszik a folyamatot magát is. Ha azonban a jogszabályok nem adekvátak a társadalom valóságával, és itt hangsúlyozom: valóságos *folyamataival*, illetőleg kifejezetten helyettesítő jellegűek vagy elszakadtak az adott kulturális közegtől, már jelentős, jogszociológiai szempontból is elemzendő problémákat keletkeztetnek.

Általános jelenség, hogy már magát a politikai határozatot jogi formába öltöztető — a jogforrási rendszer magas szintjén helyet foglaló — jogszabály is kisebb-nagyobb mértékben különbözik az alapjául szolgáló határozattól. Az eltérésben sok tényező lehet „bűnös”, és ezek között nem kis helyet foglal el a „csupán” technikai jellegű különbség, amely a két gondolkodás — a politikai és jogi — inherens különbségből következik. Egy döntés tartalmának — bármilyen általánossággal is, mégis normatív jellegűként tételezett — *jogi* megfogalmazása szükségképpen szűkíti illetőleg alakítja a szöveget is. Még akkor is, ha a jogszabály végül is programszerű vagy éppen szimbolikus jellegű.

A probléma azonban akkor válik súlyossá és a modernizáció folyamatát is negatívan befolyásolóvá, ha *jogszabályban kerülnek rögzítésre olyan feladatok, melyek az adott társadalomban — a fent bemutatott jelenség egyikével vagy másikával összefüggésben — nem valósíthatók meg.* A kelet- vagy kelet-közép-európai társadalmakban, a jogi rendszer belső sajátosságainak és tradícióinak függvényében, e jelenség következményei kétféle módon mutatkoznak. Az egyik következmény az ilyen jogszabály gyakorlati figyelmen kívül hagyása, elfeledése. Mind a jogi rendszer szervezetei, mind az emberek olyannak értékelik ezt a jogszabályt, amely leszögez bizonyos elveket, feladatokat, de ezeket tulajdonképpen „nem kell komolyan venni”. Előfordul természetesen, hogy egyes szituációkban számon kérik — sőt akár hosszabb-rövidebb ideig erőltetik is a jogszabály végrehajtását —, a valóság azonban általában ellenállónak bizonyul.

Gyakoribb és különösen a félperiferiális társadalmakra jellemzőbb, hogy a valóságtól távol eső tartalmú magas szintű jogszabály és a valóság közötti szakadékon át a híd további, és pedig a jogforrási rendszer alacsonyabb szintjein történő jogalkotással épül fel. Erre az esetre jellemző a kettős, és pedig a valóságos és a „fordított piramis” kialakulása, amely a jogalkotás két egymástól látszólag különböző, a valóságban azonban mélyen összefüggő problémájához vezet.

A *valóságos piramis* csúcsán áll pl. egy nagy elveket leszögező, feladatokat kijelölő törvény, amelynek realizálódási folyamatában a hierarchia alsóbb szintjein megjelenő jogforrási aktusok, Magyarországon pl. minisztertanácsi határozat vagy rendelet, miniszteri rendelet vagy utasítás stb., egyre sokasodva, nagyobb terjedelemben jelennek meg. Az adott problémára vonatkozó legfelsőbb szintű jogalkotás (természetesen nem szükségképpen törvény), tehát az igazán normatív szabályozást nagyvonalúan az alsóbb szintekre hagyja. Az így születő jogszabályok természetesen sokasodnak, sokasodásuk révén ellentmondásosak lehetnek, egyik forrásává válhatnak tehát a „túlszabályozottság” jelenségének.

A „*fordított piramis*” jelenségei kevésbé ismertek. Itt ugyanis a legfelsőbb szinten megjelenő jogszabály a legszélesebb, a legátfogóbb jellegű, a célokat, a feladatokat, az ambíciókat tekintve. A valóságos normatíválást biztosító „alsóbb szintű” jogszabályok egyre szűkítik ezeket az elveket, míg eljutnak a valóban végrehajtható szabályokig, amelyek azonban — a valósággal való találkozásuknak megfelelően — már csupán egy kis részét tartalmazzák a fentebb még oly nagyvonalúan megfogalmazott elveknek, feladatoknak. Ez a folyamat végig követhető Magyarországon is — újabban azzal az elemmel kiegészülve — hogy az időbeni „eltolást” tartalmazza már maga az elveket leszögező magas szintű jogszabály is.

A probléma természetesen általánosabb magyarországi megjelenésénél. Szinte általánosan megmutatkozik ez a jelenség pl. az alkotmányok megfogalmazásában. A fejlődő országok esetében két tipikus változatával találkozunk. Az első esetben a nyugati mintát követi az alkotmány, anélkül azonban, hogy a jogalkotó valóban gondolna a megvalósítására. Ilyen volt pl. Etiópia 1955. évi császári alkotmánya, amely „alig volt több mint a formalizmus emlékműve — elegáns státusszimbólum — teli számos *lex imperfecta* rendelkezéssel, olyan a kitérést jelző klauzulákkal, mint »a jognak megfelelően« és az »organikus« jogi technika használatának lehetőségével. . . A jog és a valóság között tátongó megannyi szakadék magyarázható Etiópiában azzal a ténnyel, hogy alig mutatkozott poli-

tikai érdek a jogszabályok megvalósítására és kikényszerítésére, amely jogszabályokat egyébként nem is gyakorlati hatások érdekében alkották.” (Brietzke 1982: 110.) A másik típus Julius Nyerere ama véleményére épül, amely szerint a fejlődő államok nem importálhatnak nyugati alkotmányokat. Ezek az alkotmányok endogén gyökerű „szocialisztikus” elemekre épülnek, ám megvalósításuk gyakran lehetetlen vagy diszfunkcionális hatásokkal jár. Itt is megjelenik a „kitérés technikája”, többnyire a végrehajtó jogszabályokra utalással, vagy eleve az alkotmány tesz már különbséget saját rendelkezései között. (Ilyen pl. az indiai alkotmányban az állami tevékenységet irányítani hivatott alapelvek – *directive principles* – helyzete.) Marx megjegyzése Louis Bonaparte alkotmányával kapcsolatosan – amely „az általános frázisban a szabadságot, széljegyzetben pedig a szabadság megszüntetését” tartalmazza (MEM, 1962: 117.) – valóban instruktív jellegű az ilyen típusú alkotmányok elemzése számára. (NB. sok szempotból hasonlóak – vagy még inkább programszerűek – a szocialista alkotmányok egyes szabályai is.)

A probléma azonban távolról sem csak az alkotmányok szintjén jelentkezik. Yogendra Singh az indiai modernizációs folyamat egyik strukturális ellentmondásának tekinti a jóléti ideológia hirdetését „a társadalmi struktúrába behatolása és társadalom-politikaként való végrehajtása nélkül”, és utal Gunnar Myrdalra, aki leírta, hogy „széles szakadék tántorgott a hirdetett eszmék (sőt a törvényalkotás), illetve a reformpolitika között”. (Singh, 1985: 578.) Valóban, Myrdal kifejtette, hogy „a szociális törvényhozás kijelölte azt az utat, amelyen a társadalomnak haladni kellene, de nem határozta meg a fejlődés ütemét. E törvények közül sok szándékosan engedékeny. A hozomány, a gyermekházasság, az érinthetlenség megtiltása terén a kormány nem törekedett eléggé a törvények fogantatására. A kötelező erejű törvényeket vagy egyáltalán nem, vagy nem szellemüknek és szándékuknak megfelelően hajtották végre.” (Myrdal, 1968/I. 276.) Az indiai szociális törvényhozás végrehajtásának hiányosságait elemezve Sinha megjegyzi, hogy ezek a törvényeket felületesen fogalmazzák, sokkal inkább valamiféle moralitást kívánnak, mintsem a gyakorlati végrehajtás lehetőségeit jelölnék meg. (Sinha, 1976: 38.)

A „fordított piramis” egyik sajátos jellemzője, hogy a legfelső szinten elveket és feladatokat lerögzítő jogszabályra konkrét jog (vagy akár köteletség) nem alapítható.³⁴ Magas szintű jogszabályok fogalmazzák meg pl. Magyarországon a tanácsi elosztású lakások kiutalási rendjére vonatkozóan a három- és többgyermekes, valamint a fiatal házaspárosok elsőbbségi

„jogát”, ez a jog azonban jogszabályok alkalmazására hivatott szervezetek eljárásában, nem is szólva egy esetleges bírói útról, aligha érvényesíthető. (S ebben az esetben nem csupán a lakáshiány mint hiányjelenség pusztá léte hat közre, hanem azok a jogszabályok is, amelyek a kiutalások tekintetében olyan diszkrecionális lehetőségeket biztosítanak, amelyek a „sorbanállás” törvényes formáját, a sorrendbe helyezett igénylők rendjét is figyelmen kívül hagyhatják.)

A két „jogalkotási piramis” egymásra vonatkoztatásából eredő szabályozási sokasodás — ahogyan említettem — csak egyik összetevője a túlszabályozás jelenségének. Ismert, hogy a túlszabályozás az egész világon terjed, és egyik figyelmen kívül nem hagyható diszfunkcionális következménye a jog presztízisének gyengülése, a jogszabályok lehetőség szerinti kikerülése, akár azzal a perspektivikus veszéllyel, hogy az élet és a jogi szabályozás „elmege egymás mellett”. Ennek konkrét jelenségeit már észlelték — elsősorban a gazdasági életben — a jogszociológiai kutatók. (Lásd pl. Macaulay, 1979.) Ami az általános világjelenség mellett (amelyben egyébként ugyancsak kísért a „mindent szabályozó” állami magatartás) a modernizálódás útját járó országok jogalkotásában különös jelenség, az következik az eddig elmondottakból. Ilyen pl. a „felvilágosult” jogalkotás, mögötte az „abszolutisztikus” vagy annak jó néhány vonását viselő állam szabályozó törekvése, s vele a szabályozottak kontroll-lehetőségének alacsony foka. Ezzel függ össze a végrehajtó közigazgatási szervezetek jogalkotó tevékenységének fokozódása, a testületi jogalkotás — pl. a parlamenti törvényhozás — visszaszorulása. Ebben az egész folyamatban — különös tekintettel a hiány és az adminisztratív elosztás körülményeire³⁵ — sajátos helyet foglal el az ún. *bürokratikus jogalkotás*, tehát azoknak a szabályoknak a megjelenése, amelyek tulajdonképpen, *nem* az emberi magatartást, hanem a szervezeti tevékenységet, és pedig igen gyakran egy-egy szervezet *saját tevékenységét*: eljárási szabályait is rögzíti. Ha valamilyen feladat nem teljesíthető, ha egy cél nem érhető el — egyáltalán nem, illetőleg nem teljes mértékben —, ha hiány van a megoldást, illetőleg a cél elérését lehetségessé tevő eszközökben, akkor előtérbe kerül a *hogyan*. A cél szolgáltatára, a feladat megoldására létrejött szervezetek szinte rákényszerülnek sajátos pótcselekvésre, s ezek között nem kis helyet foglal el a saját tevékenység szabályozása.

Még egy körülmény lehet nagyon lényeges a túlszabályozás jelenségében. S ez a jog eszközjellegének olyan felfogása, amelynek a veszélye éppen a forradalom közbejöttével modernizálódó társadalmakban nagy: a

jog és a társadalom történeti kötöttségét tartalmazó szálak oly mértékű elválása, hogy a *jogszabály pillanatnyi* (pontosabban rövid lejáratú) *célok eszközévé válik*. A jog korábbi fejlődésében kialakult értékek, elvek stb. ballasztjától megfosztás következtében a jog ugyan „könnyebbé”, könnyebben változtathatóvá válik, ám mint *pillanatnyi eszköz* súlytalanabbá is.

A pillanatnyi eszközjelleg a gyors és megfontolás nélkül — alkotott jogszabályt egyik lényeges elemétől: *stabil* jellegétől fosztja meg. Hiszen éppen olyan gyorsan és megfontolás nélkül változtatható, ahogyan megalkották. (Részletesebben lásd Kampis, 1981: Rácz, 1981: Petrik, 1985; Kulcsár, 1985: 334–336.)

A két „piramis-jelenség” valamennyi fejlődő országban létrejött, sőt hatásuk talán még erőteljesebben korlátozza a jog hatékonyságát, mint az európai periférián. Riggs jellemzése ezekről a jogszabályokról, miszerint azok nem többek, mint a jószándék jámbor kifejezései (Riggs, 1964: 381.), sok esetben aligha tekinthető túlzásnak. Kelet-Afrikában végzett vizsgálataim során — elsősorban Tanzániában szembetűnően, és pedig azért, mert a koloniális időben az angol, pontosabban az angol–indiai jogrendszer erőteljesen érvényesült és az angol–indiai jogi hagyományok ma is jelen vannak — éppen az a két szélsőség volt megállapítható, amely egyrészt a törvényalkotás elvi programszerűségében, másrészt a túl részletes, az életviszonyokba feleslegesen belenyúló, technikai jogszabályok elszaporodásában, a jog pillanatnyi célokra használt eszközzé válásában egyaránt arra vezet, hogy a jog *tulajdonképpen elveszti magatartásszabály jellegét*. A törvények száma pl. Tanzániában az 1960-as évek elejétől kezdődően csökken (kb. 60-ról napjainkban átlag 20-ra). Emelkedik viszont az alsóbb szintű jogalkotás termékeinek és különösen az ún. „kisegítő” jogalkotás körébe tartozó szabályozások (szabályozás, megjegyzések, helyi jogalkotás stb.) aránya. Az utóbbiak — akárcsak az 1940-es és az 1950-es évek első felének magyar szabályai a mezőgazdaságra vonatkozóan — konkrét termelési utasításokat tartalmaznak, még azt is, hogy egy faluban mit vessenek. (Azt pedig ugyancsak a magyarországi gyakorlatból tudjuk, ha jogszabállyal kell előírni pl. a mezőgazdaság termelési feladatait, a vetésig bezáróan, akkor többnyire olyan mezőgazdasági kultúra kikényszerítéséről van szó, amely éppen a feltételek hiánya miatt nem mindig hatékony.)

A modernizálás érdekében alkotott jogszabályok tényleges érvényesülésének első feltétele tehát magának a jogalkotásnak, illetőleg azoknak

a céloknak a *realitása*, amelyek érdekében a jogalkotás történik. A jogalkotás azonban — éppen a kiszolgált politika kényszereit és fogyatékosságait kifejezve: gyakorta olyan jelenségeket produkál (saját menetében is), amelyek formálhatják a jog belső összefüggéseit és ezzel éppen a modernizálódást elvileg elősegíteni törekvő jogszabályok hatékonyságát.

A jogszabály megvalósulásának menetében azonban még két olyan jelentős tényező-csoport hat közre, amely befolyásolja a már megalkotott jogszabály realizálódási folyamatát. Az egyik a jog alkalmazására, kikényszerítésére hivatott *szervezetrendszer*, s a másik a jognak alávetett *kulturális-társadalmi-gazdasági viszonyok*. Mindkét tényező jelentősége elsődlegesen éppen a modernizálódás útját járó országokban mutatkozik meg az egyes perifériák és félperifériák gazdasági fejlettségében, a társadalom szerkezetében, kulturális szintjében, illetőleg jogi kultúrájában meglevő különbségeknek megfelelően.

A jogalkalmazó vagy a jogot kikényszerítő szervezet mindenekelőtt *hiányával* befolyásolja a jogszabályok realizálódását. Sok esetben ugyanis nincs meg az a modern, szaktudáson alapuló közigazgatási vagy bírói szervezet, amely alkalmas lehetne a modernizálódást szolgáló jogszabályok kikényszerítésére. A modern bírói és közigazgatási szervezet kiépítési folyamata a kelet-európai és kelet-közép-európai államokban is alig több mint száz éves. Magyarországon pl. csak 1869-ben választották el a bíraskodást a közigazgatástól, s indult meg a szakképesítésen alapuló közigazgatás megszervezése. A régió más országaiban is a 19. század második felében (van, ahol jóval később) indultak el a szervezeti reformok. De még a két világháború között is élt a tradicionális bírói és különösen igazgatási szervezet jó néhány sajátossága, amelyek azután a második világháborút követő időszakban még inkább felerősödtek. (Például a szaktudás háttérbe szorulása, a születési státusz és a „politikai megbízhatóság” összefüggése, a személyi kapcsolatok jelentőségének növekedése, a hatékonyság bürokratikus növekedéssel való helyettesítése stb.) A bíraskodásban erősen jelen volt a hierarchikus alávetettségét érző hivatalnok típusa, s ez is közrejátszott abban, hogy a napi politika szempontjai nem egyszer erősebbeknek bizonyultak a jogszabálynál és a bíraskodás humánus alapelveinél. (Kulcsár, 1985: 317. és köv.)

A volt gyarmati országok egy részében ugyan még a koloniális uralom idején többségükben a függetlenséget követően a „szála”-típusú³⁶ közigazgatást elvileg vagy formailag felváltotta ugyan a modern szer-

vezet vagy annak többé-kevésbé fejlett kerete, de tartalmilag az a köz-
igazgatás továbbra is élteti a hagyományos elemeket. Általánosságban is
elfogadható az az indiai közigazgatásra tett megállapítás, miszerint „a
bürokratikus struktúra jobban fejlett, azaz a vonatkozó szabályok jobban
kiépítettek, mint a tényleges magatartásban való megjelenésük”. (Pana-
diker—Kshiragar, 1971.)

A jogot „kiszolgáló” modern szervezetrendszer a fejlődő országokban
általában a volt koloniális uralom szervezeti elvein kezdett kiépülni.
Indiában a szervezeti struktúra úgyszólván teljesen kiépülve folytatta a
független állam közigazgatását (képzett szakemberek is nagyobb szám-
ban álltak rendelkezésre), másutt sok mindent meg kellett teremteni.
Az újjászervezés azonban a struktúrát — legalábbis a függetlenség idő-
szakában — kevésbé változtatta, inkább személyi változásokra töreked-
tek, ha volt elég képzett, vagy annak tűnő szakember. A struktúra vál-
tozatlansága azután azt eredményezte, hogy a kitűzött új célok (amelyek-
nek megfelelően a struktúra kevésbé módosult), a korábbi sajátosságok-
nak alávetve „szolgálták” az új célokat. A célok így — a mégoly forradal-
miak is — többnyire papíron maradtak.

Ameddig a független afrikai országok továbbra is fenntartják a koloni-
ális bürokratikus struktúrát, lassan cselekszenek s fokozatos változaso-
kat hajtanak csak végre, a forradalmi célok nehezen valósulnak meg.
(Ocran 1978: 234.) Egészen sajátos átmeneti intézkedésekre is sor került.
A kelet-afrikai volt brit gyarmatokon: Tanzániában, Kenyában és Ugan-
dában pl. közös fellebbviteli bíróság működtetésével kívánták a modern
jogrendszer működését fenntartani, a hiányosságokat és következményei-
ket gyengíteni. A hosszú ideig független, csak igen rövid gyarmati uralmat
szenvedő Etiópia hagyományos államgépezetének modernizálása pedig
szinte teljesen elmaradt, így a modern polgári jogi kódex bevezetésének
kudarcát tárgyaló elemzések joggal emelhatték ki a kódexet alkalmazó
bíróságok és a végrehajtásban közreműködő közigazgatás meg nem felelő
voltát.³⁷

Ha azonban elvileg ki is épült a szervezet, nem állott rendelkezésre elég
szakképzett jogász vagy közigazgatási tisztviselő a megfelelő működé-
séhez, illetőleg (s ez már az egyébként közigazgatási és bírói szervezettel
rendelkező kiépült kelet, és kelet-közép-európai országokban is jelentős
probléma volt, s részben az ma is) *nem teljes értékű* szakképzettséggel
látták el munkájukat. Márpedig egy szakképzettségre épült szervezet-
rendszer legfontosabb elemének „kvázi” megléte önmagában is csökkenti

a szervezet hatékonyságát és generálja a bürokratikus jelenségeknek. (Kulcsár, 1982: 243.)

Az is világos ma már jó néhány kísérlet tapasztalatainak birtokában, hogy *a modern jog alkalmazása nem bízható tradicionális vagy kvázi tradicionális intézményekre*. Éltek ilyen illúziók különböző társadalmakban különböző ideológiai megalapozottsággal is. Indiában pl. az Asoka Mehta Bizottság jelentése már rámutatott az ún. njája pancsáját (a falusi bírászkodás céljaira alkotott és választott) szervezet „szerepzavaraira” és ebből adódóan is rossz működésére. (Mehta, 1978: 1263) Ennek a jelentésnek a megállapításait csak tovább erősítették annak a kitűnő vizsgálatnak következtetései, amelyet C. S. Meschievitz és M. Galanter végzett Bharatputban és amelyet az Uttar Prades tartomány njája pancsá-jatjai működési adatainak elemzésével egészítettek ki. Kiderült pl., hogy 1960-hoz képest 1972-re beérkezett „polgári jogi” ügyek száma kb. egy-nyolcadára csökkent, s csaknem ilyen mértékben esett a büntető ügyek száma is akkor, amidőn az „állami bíróság” előtti perek mindkét kategóriában, különösen a büntetőügyekben, jelentősen növekedtek. (Meschievitz—Galanter, 1982: 62—63.) Ez már önmagában is „ítélet” e szervezet működéséről, és pedig a leginkább érdekelték által „hozott” ítélet, amely-lyel szemben e szervezetek működését „csak” a hivatalos politikai ideoló-gia támogatja. A pancsáját ideológia — írják a szerzők — olyan, amelyet politikusok és jogpolitikusok nyugodtan támogathatnak anélkül, hogy az ideológia tényleges megvalósítására kellene törekedniük. (Uo.: 56—57.)

A njája pancsáját legalaposabb elemzését azonban Upendra Baxi adja meg, aki pontosan feltárja a létesítésében és működésében mutatkozó ellentmondások gyökereit is. Különösen instruktív az a megjegyzése, hogy a njája pancsáját ugyanakkor fordul vissza (a létrehozó ideoló-giájában) „India történeti múltjához. . . és mélyen gyökerező érzéseihez”, amidőn a demokratizálási folyamat elősegítésére is törekszik. Hagyomá-nyos intézmény, de már kialakításában is modern elvet, a bírói és a végre-hajtó hatalom elválasztását képviseli, hiszen külön áll a falusi pancsáját-tól, amelynek igazgatási feladatai vannak, s talán eredményesebben is működik. Szekuláris, az egyenlőségen nyugvó modern igazságszolgáлта-tási eszmét valósítana meg, és ezzel elősegítené a társadalom átalakulá-sát, ám mint az állami igazságszolgáltatás legalacsonyabb szintje, a falusiak saját bíróságaként a helyi hagyományokra is támaszkodva végzi munkáját. (Baxi, 1982: 324—327.)

Részben a megfelelő bírói szervezet hiányában, részben sajátos forradalmi cselekvésmódtól indítatva másutt is kialakultak az ilyen társadalmi jellegű bíróságok — Etiópiában az ún. kebele-rendszer³⁸ vagy Mozambikban a munkahelyi bíróságok, sőt ideológiai megfontolásokból ilyen kvázi tradicionális jellegű szervezeteket hoztak létre az európai szocialista országokban is. Ezeknek az elvtársi, társadalmi stb. bíróságoknak a hatékonysága ugyan változó, összességében azonban meglehetősen kétséges.³⁹

Miközben világosan körvonalazódnak a jogszolgáltatási és jogkikényszerítési szervezetek szervezeti és eljárási problémái, fokozódó túlterheltsége, erősödnek az általános hozzáférhetőségével szembeni kétségek, az ebből eredő, a hatékonyságukat ugyancsak negatívan érintő következményekkel együtt, a gyakorlat egyre inkább eltünteti azokat az illúziókat is, amelyeket a fejlődő országokban a modern igazgatási és bírósági szervezetek működéséhez fűztek. Indiai vizsgálatok kimutatták pl., hogy a helyi politika a falusi területeken az igazságszolgáltatást is a politikai struktúrához köti, elsősorban a tradicionális jogszolgáltatásban ugyan, ám a modern politikai gondolkodás és demokrácia, amelyből a hagyományos bírói döntési folyamat megváltoztatását várták, bizonyos módon a helyi hatalmat erősítette: modern eszközökkel, de tradicionális kontextusban. Helyi viszonylatban sok vonatkozásban a brit uralom előtti állapotok és módszerek élnek, amelyek az alkotmány megfelelő magyarázatával elleplezhetők. Így „a törvényeknek és a végrehajtó hatalom döntéseinek bírói felülvizsgálata drága luxusnak bizonyult”. (Derrett 1980: 528—530.)

Indiában egyébként különösen sokat vártak a Legfelsőbb Bíróság alkotmánybíráskodás jellegű gyakorlatától. Ez a bíróság azonban nem egyszer — bár voltak kivételek — éppen a modernizáció kerékkötőjének bizonyult, másrészt pedig oly mértékben fokozódik az elintézetlen, függő ügyek száma, hogy kétséggé válik egyszerű hatékonysága is. (Lásd különösen Dhavan—Kalpakam, 1978.) Bizonyos értelemben igazolódni látszik Sir Charles Newbold aggálya, aki szerencsétlenségnek tekintette, hogy az indiai Legfelsőbb Bíróság az amerikai Legfelsőbb Bíróság modelljét akarja megvalósítani, saját hatalmának a törvényhozás aktusait is érvénytelenítő mértékben való kiterjesztésével. (Newbold, 1969: 132.)

Ha a közreható tényezőket kívánjuk csokorba kötni, meglehetősen nehéz feladatra vállalkozunk, és pedig éppen az egyes társadalmak különböző fejlettségi szintje, gyarmati vagy kvázi független múltja és kulturális

összefüggései miatt. Így a továbbiakban néhány olyan tényezőt említek, amelyek nem csupán a fejlődő országok jogszolgáltatási és igazgatási szervezeteinek működése szempontjából tanulságosak, hanem amelyek kisebb-nagyobb intenzitással Európa keleti periferiáján és félperiferiáján is megmutatkoztak, illetőleg mutatkoznak.

A szervezetnek mint szervezetnek jelenségeitől eltekintve (lásd erről Kulcsár, 1982: 235–253.) az első tényező a *hatalmi-politikai viszonyok közrehatása*.

Utaltam már arra, hogy a jogszabályok megvalósításában mennyire hatnak közre a hatalmi viszonyok, és jó néhány évvel ezelőtt részletesen elemeztem a politika közrehatását a jogalkalmazás folyamatában is. (Kulcsár, 1974: 317–353.) Minthogy a modernizálódás folyamata *ön-magában* is politikai összefüggésekkel rendelkezik, a folyamattal kapcsolatos döntések (akár jogalkotói vagy annak realizálódását szolgálóak is) különösen közvetlenül érintenek politikailag is artikulált érdekeket. A modernizálódás befolyásolására esetleg kedvező eséllyel rendelkező jogszabályok megalkotásával tehát a politikai küzdelem távolról sem fejeződik be. Utalhatnék a magyar gazdaságirányítási reform ciklikuságában közreműködő tényezőkre (pl. az állami közigazgatási irányítás és konfliktusmegoldás közrehatására a gazdaság decentralizációjának folyamatában (Kulcsár, 1985/a: 13–14.), de alig hihető, hogy ezek a tényezők csak a magyar társadalomban hatnának.

Upendra Baxi az indiai jogrendszer krízisét jellemezve szól például arról, hogy maguk a jogalkotásban és a jogalkalmazásban közreműködők sem törvényesség-orientáltak; hogy csoportérdekek hatnak közre nem csupán a jog alkotásában, de alkalmazásában is; hogy a gyenge ellenzéki erők miatt, mind a kormány, mind az ellenzék hajlamos a represszív direkt akciókra; hogy a politikai erők harcában a bíróságok is részt vesznek, sőt akár a kormány legitimitását is megkérdőjelezi⁴⁰ stb. Mindezen tényezők együttesen, de az itt nem idézettek, különösen a jogrendszer strukturális sajátosságai, végül is magának a jogrendszernek legitimitásában vezetnek válsághoz. (Baxi, 1982: 4–10.)

A modernizálódással szembeni attitűd tekintetében az afrikai országok bíróságai sok szempontból hasonlóak. Bryde — akinek véleményét már idéztem a modernizációt szolgáló jogszabályok realizálódásának politikai feltételezettségéről — megállapította az afrikai társadalmak modern bírósági és közigazgatási szervezeteire nézve, hogy ezekben az országokban a jogalkotásban, a bíraskodásban és nemkülönben a közigazgatásban

résztvevő elit szakképzett, éppen ezért értékei, ambíciói elsősorban a modernizáció előmozdítását kívánják. Igaz, azt is hozzáteszi, hogy *éppen ezért* a mai afrikai jog egyáltalán nem szükségszerűen tükrözi az afrikai realitásokat, sokkal inkább „egy nagyon differenciált kisebbség normatív eszméit”. (Byrde, 1976: 83–84.) A modern értékek iránt elkötelezett jogalkotókkal szemben (ezek között ugyan növekszik már az afrikaiság tudatában cselekvők száma), az ugyancsak hasonlóan képzett és hasonló értékeket hordozó bírák állanak (legalábbis a felsőbb bíróságokon). A bírák magatartása azonban mégis más. Többnyire ragaszkodnak ugyan a recipiált joghoz, innovatív módon kezelik a szokásjogot, de a folyton változó, társadalomalakító politikával szemben az erős ellenállás jelei mutatkoznak. (Uo.: 76–77.) Ennek a magatartásnak vannak pozitívumai is, hiszen éppen a jog *pillanatnyi eszközeként* való alkalmazásának gyakorlatát gyengíthetik. (Az így megnyilvánuló konzervativitás tehát egyáltalán nem értékelhető valamiféle vaskalaposságnak.) Éppen a *Court of Appeal for East Africa* elnöke, Sir Charles Newbold figyelmeztetett — némileg tragikus hangvétellel — a bíróság politizálásának veszélyére. „Szilárdan hiszem — írta, — hogy a bíróságoknak oly kevésbé kell keresniük döntéseik megalapozását bármilyen politikai filozófiában, s tekinteniük saját döntéseiket politikaalkotónak, amennyire csak lehetséges. . . Ne feledjük el, hogy ebben a korban a kormányzati tevékenység egyre növekvő helyet foglal el az egyéni háztartásokban, a bíróságok pedig, a jog uralmához való ragaszkodásukkal az egyéni szabadság védelmének utolsó bástyái. Ha a bíróságok függetlensége a végrehajtó hatalomtól megszűnik, ez a bástya is leomlik.” (Newbold, 1969: 132–133.) Ebben és hasonló állásfoglalásokban, bírói attitűdben nyilvánvalóan közrehatnak azonban *érdekviszonyok* is, amelyek már politikai összefüggésekkel rendelkeznek.

Vannak azonban a bírói „aktivizmusra” utaló jelek is, amelyre a jogi alapot a common law országokban Anglia lordkancellárjának 1966-ban kiadott megállapítása (*practice statement*) biztosítja. Ez a Lordok Háza bírói tagjainak teljes egyetértésével jelentette ki, hogy a Ház a jövőben eltér korábbi határozataitól, „amikor helyesnek tűnik így tennie”. (Practice Statement in/1966/ I. I. W. L. R. 874.) Ennek nyomán 1969-ben Zambia Fellebbviteli Bírósága jelentette ki, hogy nem tekinti magát abszolút kötöttnek korábbi saját vagy az angol bíróságok döntéseire. A gyakorlatban ez az elv azonban csak igen lassan érvényesül. A bírói aktivizmus példaként Georges, Tanzánia egykori főbírája magatartá-

sát szokták idézni. Georges „amidőn a *Prevention of Corruption Act*s szabályait értelmezte, elfogadta, hogy egy fejlődő országban a közszolgálati feddhetetlenség és a nemzeti etika standardjainak kialakítása során a korrupció megakadályozása és kiirtása a legnagyobb prioritást érdemli. Hasonlóan úgy döntött, hogy a kormány politikája, amely, ahogy a folyamatban levő jogalkotás jelzi, a földhöz való jogot a használónak juttatja, érvénytelenít bármilyen korábbi szokásjogi szabályt.” (Nwabveze, 1977: 78.) Nem ok nélkül jelentette ki Julius Nyerere, hogy Tanzánia fejlődésében a bírói szervezet igen fontos szerepet játszik, és a bírácnak — ahogyan ezt Georges tette — meg kell értenie a társadalmat és a nép aspirációit: „A főbíró valóban minden cselekedetével megmutatta, hogy a bíróság függetlensége nem jelenti a bíróság elszigetelését a nemzet életétől.” (Nyerere, 1973: 260–261.)

Ahol a bíróságon gyengébb a független „bírói tartás” — azaz más a bírói szerepfelfogás, amely a történeti összefüggéseken túl nyilván a különböző szocializációs folyamatokban és az adott bírói szervezeteknek a politikai rendszer egészében elfoglalt helyében gyökerezik —, ott a bíróság jobban ki van téve a jogalkalmazási politika, illetőleg egyszerűen csak a politika változásainak. Etiópiában pl. — a császári uralom alatt — a végrehajtó hatalom beavatkozása a bíraskodásba intézményes jellegű volt az ún. *chilot* segítségével.⁴¹ A bírácát azonban ezen túlmenően is inkább „funkcionáriusoknak”, mintsem független bírácnak tekintették, s a bíróságok — erőteljesen politikai jellegű szervek lévén — nem tudtak szembeállni a végrehajtó hatalom könyörtelen gyakorlatával. Különösen akkor vált ez világossá, ha a bíróságok megkísérelték érvényesíteni azokat a jogszabályokat, amelyeket a végrehajtó hatalom szimbolikus vagy propaganda célokra alkotott. (Brietzke, 1982: 107.) Nem is sikerült az etióp bíróságoknak sohasem megvalósítaniuk a bírói felülvizsgálat intézményét, jöllehet az 1955. évi alkotmány 122. cikke kimondja, hogy az alkotmánnyal szemben álló jogszabályok érvénytelenek.

A bírói munka adminisztratív jellegűnek való tekintése, s a bíróságnak az állami szervek napi politikai tevékenységéhez hasonló működtetése rendkívül diszfunkcionális, sőt tragikus következményekkel járhat, mint pl. Magyarországon az 1940-es évek végétől az ötvenes évek végéig. (Kulcsár, 1985: 292. és köv.) Megjelenhetnek azonban diszfunkcionális következmények — a fejlettség alacsonyabb szintjén, ahol a tradíciók még kevésbé sebezhetők — a bíróságok kikerülésének egyik legfontosabb

összetevőjeként is. Erre a folyamatra hívták fel pl. a figyelmet egyes vezető jogászok Tanzániában.

A jogszabályok változó értelmezése, különösen azokban a társadalmakban, amelyekben bizonyos fogalmak még újak és a változó politikának megfelelően alakul gyakorlati tartalmuk, önmagában is elegendő ahhoz, hogy ezeknek a szabályoknak csökkenjen a presztízse, hogy ezeket a fogalmakat a társadalom végül is ne fogadja el.

A jog realizálódásában közreműködő szervezetek problémáiban közreható másik igen fontos csoport a *tradicionális elemek továbbélése*. Tovább élhetnek a modern szervezet működésével összeférhetetlen normák, illetőleg attitűdök, s fennmaradhatnak a modern szabályokkal össze nem egyeztethető viselkedési módok is. Etiópiában pl. igen sok bírói döntés *ratio decidendi*-je a vesztegetés maradt, s akárcsak Japánban, a bíróságok hajlamosak voltak a *status quo* vagy a *fait accompli* alapján dönteni. (Brietzsche, 1982: 107.) Beépült a korrupció — mint szerves elem — a tibeti bíráskodásba is; a lakosság mint az igazságszolgáltatás normális velejáróját fogadta el. (Cassinelli—Ekval, 1969: 161., 181., illetőleg Norbu, 1974: 80—100.) A „hagyományos” korrupciót azután modernizálódással sok helyütt velejáró és világossá váló hiánygazdaság még inkább újratermeli vagy megerősíti ott, ahol tradicionálisan megtűrt vagy éppen megkívánt volt, sőt elősegíti ott, ahol nem ez volt a helyzet.

Mindezek bizonyos értelemben felidéznek* és talán más értelmezési szintre is helyezik azt a jelenséget, amelyet Gunnar Myrdal „erőtlen államként” fogalmazott meg. (Myrdal, 1974: 273—296.) A Myrdal által kifejtettek aligha vitathatók ugyan, az „erőtlen állam” vonásait és társadalmi összefüggéseit pontosan fogalmazza meg (még akkor is, ha elemzését egyes indiai kutatók etnocentrikusnak tekintik), ám megállapításai esetenként mégis leegyszerűsítettnek tűnnek. Az „erőtlen állam” alapvető magyarázatát abban látja, hogy „minden hatalmat a felsőbb osztály tart kezében; ez ugyan megengedheti magának az egyenlőségre alapozott törvényeket és az ennek megfelelő politikai rendszabályokat, egyszersmind azonban vitathatatlanul abban a pozícióban van, hogy meg is akadályozza ezek valóra váltását”. (Uo.: 290.) Így azután nem meglepő, hogy pl. a magánvállalatok irányítását végző szabályozórendszer önkényes, s „az önkényes adminisztratív szabályozókat működtető közhivatalnokok meg politikusok hagyományos érdeke ezek fenntartása, további szaporítása”. (Uo.: 296.)

Az „erőtlen állam” Myrdal által leírt jelenségei — kisebb-nagyobb

intenzitással – valamennyi, a modernizáció útján levő társadalomban megmutatkoznak, tehát nem csupán a fejlődő országokban. Az a jelenség pl., hogy „az erőtlén államban a társadalom minden rétegében sokkal szélesebb körű az általános hajlam az állami szabályozó rendszabályokkal és azok megvalósításával szemben tanúsított ellenállásra” (uo.: 274.), semmiképpen sem magyarázható elsősorban a fegyelem hiányával, mint ahogyan Myrdal maga mutat rá, hogy tekintélyuralmi államokban is (Délkelet-Ázsiában) ugyanazok a jelenségek mutatkoznak. Az „erőtlenség” tehát Myrdal szerint sem az állam liberális jellegével azonos, s ezt igazolják az Európa keleti periferiáján, illetőleg félperiferiáin modernizálódó – és az e folyamatban már előbbre tartó – országok példái is. Ezek a jelenségek ugyanis – ha különböző intenzitással is – ezekben az országokban is megtalálhatók.

Jóllehet csábító lenne az „erőtlén állam” jellemzőit csupán arra visszavezetni, hogy a hatalom a felsőbb osztályok kezében van, ez mégsem tűnik elegendőnek. Valószínűbb, hogy a politikai rendszer túlsúlyos jellege mellett, amelynek jelenségei – különösképpen a rendszeren belül a központ túlsúlya – mindezekben az országokban megtalálhatók, más tényezők is közrehatnak. A hatalom legitimitását folytonosan igazolni kívánó törekvésekből mindenütt túl ambiciózus célok kitűzése, feladatok meghatározása következett (a forradalmakat, függetlenségi küzdelmeket irányító ideológiai rendszereknek megfelelően eltérő módon, de azok általános sajátosságait is hordozva). Ezeket a célokat a „felsőbb osztályok” nem csupán „nem akarják” elérni, s ezeknek a feladatoknak a megoldását nem csupán „megakadályozzák” saját érdekükben (ez is közreható elem, ha nem is mindig osztályokhoz kapcsolódik), hanem *nem is tudják* megvalósítani. Az a társadalmi-történeti kontextus, amelyben korunk modernizálódási folyamata a különböző periferiális és félperiferiális társadalmakban végbemegy, többé-kevésbé rákényszeríti a politikai hatalom birtokosait a túl ambiciózus célok kitűzésére, a túl látványos – ám a társadalom valódi fejlődése szempontjából kevésbé fontos – eredmények hajszolására, mintahogyan a kialakult hiánygazdaságok is szükségképpen korrupciós jelenségeket szülnek, függetlenül attól, hogy az mennyiben volt tradicionális az adott társadalomban.

A modernizáció előrehaladtát éppen e kényszermechanizmusok működésének gyengülése, netán maguknak e mechanizmusoknak a megszűnése jelzi. Ám e történelemszülte kényszermechanizmusok nem tűnnek el a létrehozó körülmények megváltozásával. Réteg- és csoportérdekek,

szokások, rutincselekvések, a rájuk épülő ideológiai elemek stb. továbbra is — legalábbis egy ideig — fenntartják működésüket és következményeiket is.

A modernizáció folyamatát előrevivő jogszabályok hatását elemezve még egy tényezőt említettem, s ez éppen a jogszabályokat fogadó társadalmi közeg, annak kulturális sajátosságai, a társadalomban élő értékek és normák, tradicionálisan működő intézmények világa. Ez a tényezőcsoport azonban rendkívül összetett, elemzése külön könyvet igényelne. Csak példaképpen hadd utaljak arra, hogy 1971-ben Tanzániában a képviselők egy csoportja kifejezetten az afrikai tradíciókra hivatkozva ellenezte az új házassági és válási törvény egyes rendelkezéseit, pl. azt a rendelkezést, hogy a férjnek, ha második feleséget kíván szerezni, az első feleség engedélyét kell kikérnie. Olyan hivatkozás is elhangzott, hogy a monogám házasság az európai kapitalizmus terméke és szemben áll az afrikai nagy család kölcsönös szolidaritásának, támogatásának fennmaradásával. (Rwezaura, 1983: 8–9.)

A kérdést bonyolítja, hogy esetleg éppen a modernizáció valamelyik eleme vált ki olyan jelenséget, amely „tradicionálisan” sajátosnak tűnik. A polgári igazságszolgáltatást vizsgáló ún. Rankin Bizottság jelentése pl. 1925-ben rámutat arra, hogy a „pereskedő indiai” képe (s ezzel bizonyos fokig a polgári bíraskodás csődje is) nem a brit mintájú bírói rendszer és az indiai kulturális sajátosságok összeütközéséből következett, hanem a földbirtokviszonyokba való jogszabályi beavatkozásból, hiszen a brit kormányzat a földbirtokviszonyokat sokkal szorosabban vonta a saját ellenőrzése alá, mint a társadalmi élet más területeit, s a jogi szabályozással egyúttal a bírói utat is megnyitotta a földdel kapcsolatos viták előtt. Míg más gyarmatokon — pl. Afrika jelentős részén — a bíróságok a házassággal kapcsolatos vitákkal voltak elfoglalva, s ez annak köszönhetően alakult így, hogy a brit uralom ott a családi viszonyokat tekintette civilizálatlannak, s azokat szabályozta, Indiában viszont a brit uralom nem kívánt beavatkozni a hagyományos házasság szokásrendjébe. (Mendelsohn, 1981: 844.)

Az értékek és az élő szokások világa mellett — amelyre egy jelentős összefüggés kapcsán még visszatérek — a modernizációt, s a vele kapcsolatos jogszabályokat fogadó társadalomnak a hatékonyságot kondicionáló jelentős tényezője az *életmód*. Az életmód (s a vele kapcsolatos tényezők: a szükségletektől az értékekig) jelenségeinek kondicionáló ereje a jogszabályok realizálásának folyamatában minden összefüggésben

megmutatkozik. A jogszabályok egy része nem is kerülhet el akár a címzettek egy részéhez sem, éppen a jog által nem is „észlelt” sajátos életmódjelenségek miatt. A modernizálódó társadalmak többségében nincs ugyan szükség a jog „eltitkolására” — amint ez akár a korai római fejlődésben, vagy Kínában az i. e. 6. századig történt (ismeretes, hogy mikor az i. e. 513. évben a Chin állam közzétett egyes büntetőjogi szabályokat, Konfucius a dinasztia romlását jósolta) (Ch'ü, 1965: 171.) — a jogszabályok, főleg a fejlődéssel összefüggőek mégis alig jutnak el az érintettekig. (Chatterjee—Singh—Yadov, 1971: 210.) Ezt igazolták egyébként az Európa keleti periferiáján folytatott vizsgálatok is, amelyek a tradicionális értékekkel összefüggő jogi szabályozás „ismeretét”, vagy még inkább túlértékelését jelezték. (Kulcsár, 1974: 243—246.)

A jog ismeretét megakadályozó tényezők is közrehatottak — sok más jelenség mellett — pl. az Etiópiában bevezetett polgári jogi kódex működésének sikertelenségében. (Allott, 1980. 207—208.) Minél „tradicionálisabb” egy társadalom, az életmód intézményesedett összetevői annál kevesebb teret engednek az ún. kalkuláló, tehát a kívánságokat, lehetőségeket *tudatosan* számbavevő magatartás számára. Márpedig a fejlődéssel kapcsolatos jog éppen a tradicionálisan intézményesedett cselekvésmódokkal áll szemben, s ilyen kalkuláló magatartást kívánna. (Seidman 1978: 100.) A „tradicionális” életmód és a „modern” jog kettősségében a bíróságok sem ítélnének reálisan, mert nem ismerik a felek életmódjában is élő valóságot. Afrikában az indirekt uralom és az elsőfokú bíraskodásnak a közigazgatás kezében tartása mellett érvelők elsősorban éppen arra hivatkoztak, hogy a modern jogot alkalmazó felsőbbbíróságok nem ismerik a mindennapi életet irányító szokásjogot, s főleg nem ismerik az afrikai rurális élet realitását. (Morris—Read, 1972: 79—102.) Raj Kumari Agrawala az indiai Legfelsőbb Bíróság házassági ítélkezési gyakorlatát bírálva is erre utalt a következőkben: „A Legfelsőbb Bíróság túlságosan figyelmen kívül hagyja azokat az elemeket, amelyek a házassági vitákat determinálják. Ebből következően határozathozatala történetiellen, aszociális s apszichológikus. . . A házassági ügyekben való döntés így teljesen anormatív. Nem adott így politikai irányítást sem a jognak, sem a társadalomnak.” (Agrawala, é. n.: 124.)

E tényezőcsoport elemzése azonban még további részletes vizsgálatot igényel. Annál is inkább, mert nem csupán a fejlődő országokban jelentős, hanem hasonló tapasztalatok szerezhetők a szocialista társadalmakban is, különösen fejlődésük első szakaszában. (Gondoljunk csak arra,

hogy pl. a beszolgáltatással kapcsolatos jogszabályok az 50-es évek magyar paraszt társadalmában szinte kikerülhetetlen jelenségeként produkálták a „bűnözést”). E tényezőcsoport egy része azonban a modernizáció szempontjából különösen jelentős, s ez a tradicionális és a modern jog egymáshatása.

3. A MODERN JOG ÉS A TRADICIONÁLIS JOGI SZOKÁS

A jog és a modernizációs folyamat összefüggésében — elsősorban az ún. fejlődő országokban, s ott is különösen a tradicionális törzsi-nemzeti viszonyokat őrző társadalmakban — létrejött egyik legbonyolultabb jelenség a tradicionális jog vagy jogi szokás és a modern (akár koloniális, akár a függetlenséget követően alkotott) jog egymásra hatása, helye és lehetőségei a modernizálódó társadalomban. A kérdés — bizonyos elvi összefüggéseiben — már a jogi rendszer pluralitása kapcsán is felmerült, s ott utaltam arra is, hogy egyes vonatkozásokban nem volt ismeretlen ez a probléma az európai periféria modernizálódási folyamatában sem. Vizsgálták a modern jog és tradicionális jogi szokások viszonyát Magyarországon (de Romániában is) az utóbbiak gyűjtésével együtt, sőt bizonyos ideológiai kiindulással a jogalkotás megalapozásának egyik jelentős tényezőjeként is értékelték az 1930–40-es években, az ún. népi jogkutató mozgalomban. (Megjegyzendő, hogy az európai centrumban a „jogi folklór” gyűjtését és elemzését ilyen szempont nem kísérte.)

Nem teljesen idegen tehát ez a kérdés az európai perifériák modernizálódásának folyamatától sem, napjainkban (s még inkább a közeli múltban) elsősorban mégis a frissen függetlenné vált államokban vált és válik aktuálissá. Oly mértékben, hogy több tudományos konferencián is tárgyalták a tradicionális szokásjog (használjuk a továbbiakban ezt a kifejezést) lehetőségeit, helyét a független országok jogrendszerének kiépítésében.⁴²

A szokásjognak a gyarmatosítás időszakában az indirekt hatalom fokozataitól (és a társadalmi gazdasági-kulturális fejlettségétől, a társadalom szerkezetétől) függő mértékben volt helye a jogrendszerben. Ezt a szokásjogot bizonyos — a társadalom tényleges átalakulásától függő — mértékben a „kívülről” jött jogrendszer is módosította.⁴³ Az angol gyarmatokon pl. az angol jog elveinek hatása — elsősorban a büntetőjog és eljárás átalakulásában — jelentősnek mutatkozott, ha teljes átalakulás ezen a területen nem is következett be. Jelentős volt a kolonizáció hatása a különböző közösségek szokásainak — legalábbis bizonyos fokú —

„egységesülésében” is. Végül a társadalmi-gazdasági változások is módosították a szokásjogot — főleg az individualizmus növekedésével — egyes fontos területeken, mint pl. a családi viszonyok, föld, öröklés stb. (Morris—Read, 1972: 211.)

A volt gyarmati országok függetlenné válása után sajátos helyzet alakult ki. Egyrészt a jogbiztonság követelménye, a helyi jogászok és bírák jogi szaktudása és műveltsége, nemkülönben a már bekövetkezett változások elsősorban az urbanizált területeken, a modernizáció bizonyos követelményei (nem utolsósorban a nemzetközi viszonyokban elfoglalt hely), sőt a megvetett közvetlen múlt „primitív” összetevőitől való megszabadulás sürgető igénye is, a volt gyarmattartó jogának megtartását, illetőleg alapelvei további fejlesztését igényelte. Másrészt viszont a nem urbanizált többség életviszonyai, a tradícióknak az adott nép „lelke” termékeivel való azonosítása, az identitásnak a tradicionális jogrendszerrel való összekötése, a múlttól való elszakadás másfajta igénye (a gyarmati uralomtól való elszakadás), végül a sajátos ideológiai tényezők (a szocializmus helyi felfogása) a tradicionális jogrendszer erősítését követelte. Az ellentmondás feloldását különböző módokon kísérelték meg. Úgy tűnik azonban, hogy a bírói szervezet — igaz többen is panaszkodnak konzervativitására⁴⁴ — igyekszik reális egyensúlyt teremteni és fenntartani.

A tradicionális szokásjog — ebben az esetben a szakrális és a törzsi együttesen — valamint a modern jog „összebékítésének” törvényhozási kísérlete először az indiai alkotmányban jelent meg. Az alkotmány jó néhány paragrafusa — különösen az ún. *directive principles*, azaz a kormány munkáját irányító elvekről szóló fejezetben (40., 43., 44. §) és a törzsekről szóló kiegészítésben — közvetve vagy közvetlenül érinti a szokások jövőjét. Az alkotmány pl. felhívja a kormányt a falusi hagyományok, hagyományos intézmények és hagyományos gazdaság (pancsáját, helyi ipar) előmozdítására. Ám ugyanakkor előírja az egységes polgári törvénykönyv megteremtését is. Óvja a törzseket és az elmaradott kasztokat a társadalmi igazságtalanságoktól, sőt lehetővé teszi akár bizonyos jogszabályok hatályának felfüggesztését is a törzsi területeken. (Basu, 1959: 160. és köv., valamint 588—589.) A jog és a jogászok feladatai ebben a vonatkozásban növekszenek, és jelentős szerep jut a problémával legközelebbről érintkező közigazgatásnak is. „Jóllehet közigazgatási tisztviselő aligha helyezhető a bíró, jogász vagy a tanító kategóriájába, mégis egy fejlődő országban olyan funkciót is teljesítenie kell, amelyben

a jogi technika fontossága növekszik, e jogi technika növekvő fontossága különösen szembetűnő, amidőn a társadalmi reformmozgalmak, a kasztok, a vallási és egyéb csoportok mint a társadalmi változás eszközeinek befolyása növekszik, és egyúttal fontossá válik a jogi foglalkozásúak felelősségének eszméje is társadalmunkban.” Hiszen „a jog használata társadalmi átalakulásra és a társadalmi változások érdekében nemcsak az alkotmány előírása folytán válik világossá, hanem jelentős mértékben a folyamatos jogalkotás révén is”. (Sharma, 1976: 31–32.)

A jognak ez az összetett funkciója, azaz egyrésről a társadalmi-kulturális változások elősegítése, másrésről a tradicionális szokások, a szokás-jog bizonyos mértékű óvása és nyilvánvalóan bizonyos átalakítása is a jogrendszer kényes feladat elé állítja. Indiában ennek a feladatnak két lényeges mozzanata figyelhető meg: egyrészt a szokások szelektálása, és ennek egyik eszközeként a szokások összegyűjtése, rendezése, sőt kodifikálása (Sinha, 1976: 83–87.), másrészt a bírói tevékenység, amelyben a két terület szabályainak összeütközése mint eset kér autentikus választ. Két olyan döntést idézek ezúttal a felsőbírósági gyakorlatból, ahol világos és elvi jelentőségű álláspont adott választ erre a „kihívásra”. Az *Erumagha v. Narayana* ügyben (1958) a bíróság úgy döntött, hogy nem ésszerű a szokás és nem felel meg a modern követelményeknek, *elvetendő*; míg a *Dastratha Rama Rao v. State Andhra Pradesh* ügyben született döntés (1961) már azt is kimondotta, hogy még az olyan szokásnak is, amelyet valaha a törvény elismert, helyet kell adnia az alapvető jogi elveknek.

Az indiai jogtudományban is fellelhető azonban bizonyos fokig az ellenkező elvi alapról kiinduló álláspont is. Idézem a legjellemzőbb megnyilatkozását. „Nem szándékozom a *common law* elméletének és gyakorlatának jogrendszerünkre tett hatását kisebbiteni, mint ahogyan nem hagyható figyelmen kívül az a tény sem, hogy a mai hindu társadalom olyan mértékű változáson ment keresztül, amely lehetetlenné tette a hindu jog fogalmainak a maguk teljességében való alkalmazását. Mégis el kell ismerni, hogy társadalmunknak nem sikerült fenntartások nélkül alkalmazkodnia a jelenlegi, a *common law*-ra támaszkodó jogrendszerhez, mert úgy látja, hogy ez a jogrendszer nincs összhangban kulturális szokásaival, szabályaival... Nem javaslom a hindu jogi eszmék teljes követését, de igenis azokét az alapvető fogalmakét, értékekét és eszmékét, amelyek vitalitását és hosszú életét biztosítják és amelyek jellegükben szekulárisak, elveikben egészségesek.” (Zaveri, 1979: 41.)

A „modern” élet és a modern jog, valamint nemcsak a tradíciót,

hanem sokak szemében a sajátos kultúrát, identitást is képviselő jogi szokások és szokásjog közötti konfliktus gyakorlati feloldása a mindennapi élet viszonyai között az életviszonyok természetének megfelelően történik. A társadalom egyes részeinek jellegétől és életmódjától függő mértékben tudomásul nem vétellel, figyelmen kívül hagyással, illetőleg „átértelmezéssel”. A jogi gyakorlatban a bíróságok állásfoglalása döntő, ha természetesen a közigazgatás — talán kevésbé látványos vagy éppen ismert módon — ugyancsak jelentős szerepet játszik. Éppen ezért a bíróságok szerepe a jognak a modernizáció érdekében való sikeres használata szempontjából igen jelentős.

Indiában az angol jog, a modern indiai jog (gyakran összemosódva, sőt különösen a társadalomalakító programokat előmozdító jogszabályok és a hagyományos liberális angol jogelvek közötti viszonyban nemritkán egymásnak ellentmondva), a hindu és a muzulmán szakrális jog, valamint a falusi és törzsi szokások bonyolult rendszere különösen problematikusá teszi a bíróságok helyzetét. Ugyanez a dilemma azonban talán még élesebben fogalmazódik meg Afrikában. Az afrikai országokban ugyanis a francia jog és a tradicionális jogi szokások, illetőleg az angol jog (és pedig az Indiában bevezetett formában is), esetenként a muzulmán jog, és a tradicionális törzsi szokásjog — éppen a viszonyok elmaradottabb volta miatt — sokszor áthidalhatatlan konfliktusban van egymással. A helyzetet nehezíti, hogy ugyan — mint a fenti idézet jelzi — Indiában is felmerül a hindu jogelvek érvényesülésének igénye *mint ideológiai kérdés*, és valóban sok nehézséggel találkozott és találkozik a jogalkotó főleg a családra és a rokoni viszonyokra vonatkozó új jogszabályok megalkotása során, mégis az angol jogi kultúra általánosabban elterjedt volta, a kiépített bírósági és közigazgatási rendszer, és a jogászok igen nagy száma miatt (a nyolcvanas évek elején történt becslés szerint kb. 228 ezer jogász él Indiában, kb. 336 esik egy millió lakosra, és ezzel India a világon a harmadik helyet foglalja el; lásd Jalanter, 1983: 7.), nemkülönben a politikai kultúra sajátosságai folytán a probléma nem mutatkozik olyan élesen mint az afrikai országokban. Ennek ellenére, a „modernizáló” indiai elit, amelynek egy része kevésbé kötődött és kötődik a tradíciókhoz (pl. Nehru és köre) is igyekezett siettetni a modernizációt a jog területén is, elismerte a szokásjog jelentőségét, sőt felhasználta a modernizáció érdekében is. (Ishwaran, 1977: 112.)

Az indirekt uralom *ebből* a szempontból bizonyos mértékig Indiában is érvényesült, és pedig nem csak az ún. fejedelemségekben, mégsem öltött

olyan jellegű, mint Afrikában. Afrikában az ellentmondások élesebben jelentkeztek a modern és a tradicionális jogszabályok között. Ezt felismerve már a harmincas években működtek bizottságok a jogrendszer és a bíraskodás átalakítására, a negyvenes években, a második világháború után pedig a probléma még aktuálisabb lett. Ennek megfelelően még a gyarmati uralom alatt két konferenciát szerveztek Londonban a különböző jogrendszerek összeegyeztetésére, majd 1959–1960-ban ugyanitt került sor az „Afrika jövődő jogáról” való tanácskozásra. Ennek a konferenciának általános következtetése szerint ugyan kívánatos volna elvben az egységes jog, amely megkönnyíthetné a jogalkalmazás helyzetét, ez mégis legfeljebb a kereskedelemre vonatkozó jogszabályokban érhető el. E jogterülettől eltekintve legfeljebb a különbségek csökkentése lehet reális feladat. Ennek módja az egy-egy földrajzi területen élő jogi szokások összegyűjtése (amelyre vonatkozóan értékes tapasztalatként értékeltek a Pandzsábban élő jogi szokások összefoglalóját) és egységes elvek alapján való szelektálása. Olyan szokások kaphatnak helyet a gyűjteményben, amelyek nemcsak lokális jellegűek, így a bíróságok általában is alkalmazhatják őket. A bíróságok feladata azután a szokásjog szabályainak, általános elveinek a változó feltételekhez való adaptálása.

A „gyűjtemény” azonban — amelynek összeállításában szociológusoknak, jogászoknak és a közigazgatás szakembereinek kell részt venni — *nem tekinthető törvénynek*, sokkal inkább olyan irányításnak, amely megengedi a rugalmas alkalmazást. Ennek megfelelően oly gyakran kell felülvizsgálni, amennyire a változó viszonyok ezt szükségessé teszik. A modern — azaz az angol jog — szerepe az egyes országok fejlesztésében és pedig elsősorban gazdasági fejlesztésében szükségessé váló feladatokkal lépést tartva alakul. Az angol jog éppen ezért nem helyettesítheti a személyre, a házasságra, a családra, a válásra és az öröklésre vonatkozó tradicionális szokásjogot. A nyilvánvalóan meghaladott szokásokat azonban törvényhozásilag kell kiiktatni a joggyakorlatból, s persze, amennyire lehetséges, az életből is. A konferencia az egyes jogterületekre részletesebb ajánlásokat is elfogadott, amelyeket azután az 1963-ban Dar es Salaamban a helyi bíróságokról és az afrikai szokásjogról tartott újabb konferencia tovább konkretizált. Így pl. megállapították, hogy a büntetőjog területén írott, kodifikációs szabályok szükségesek, amelyek mellett azonban élhetnek még — változó erővel — a tradicionális büntető szabályok is. Külön problémát jelentett — Tanganyika (Tanzánia) kivételével, ahol az ujamaa-rendszer ezt a kérdést másként fogalmazta meg —

a földtulajdon. Minden ország hajlandó volt elfogadni, hogy a föld fokozott kihasználása a gazdaság fejlesztése szempontjából elsőrendűen fontos, ezt pedig a hagyományos, afrikai földtulajdonrendszer megakadályozza. Végül a konferencia foglalkozott a jogszabályok konfliktusának problémájával is, javasolva, hogy mindenütt részletes jogalkotással tegyék lehetővé a különböző szabályok közti választást.

Dar es Salaamban azonban nem képviseltették magukat a kontinentális jogrendszert követő országok (a francia jogrendszerhez tartozó országok 1962-ben külön konferenciát tartottak), így 1963-ban Velencébe hívtak össze egy új értekezletet „A tradicionálistól a modern jogig Afrikában” címmel. (Lásd Allott, 1965: 4–17.)

Talán a legérdekesebb anyagot a szokások integrálása témájában mégis az Ibadanban, 1964 augusztusában tartott tudományos konferencia szolgáltatja, amelyen a kérdés legtekintélyesebb szakemberei vettek részt, és pedig mind az angol, mind pedig a francia jogterületről. A konferencia fő témája az afrikai jog újramegállapítása (*restatement*) volt, és pedig az amerikai jog hasonló – bár lényegesen különböző kontextusban végbe ment – újramegállapításának mintájára. A cél is az amerikai felfogást jelző idézetből tűnik ki: „A cél olyan szabályok megállapítása volt, amelyek a legegészségesebb és a leginkább konzisztens jogi gondolkodást reprezentálják, amelyeket egyúttal a bírói tekintély súlya is támogat.” (Lásd Allott–Cotran, 1971: 40.)

E konferenciák sorozatában megfogalmazott célokat azonban még nem sikerült elérni. Létrehoztak ugyan Tanzániában pl., de másutt is, szokásokat összegyűjtő „kódexet”, ám gyakorlattá válása, ha egyáltalán sikerül, hosszabb folyamat. (Tanzániában pl. maga az igazságügyi miniszter mondta el, hogy a kódex valójában nem él; az emberek inkább nem fordulnak bírósághoz, mintsem a lokális szokások helyett a kódex elveit és szabályait alkalmazzák vitájuk eldöntése során.)

Hogy a szokásjog és a modern jog összefüggésének problémáját sem elméletileg, sem pedig gyakorlatilag nem sikerült megoldani a fejlődő országok többségében, annak okai sokrétűek, s itt csak vázlatosan utalhatok rájuk.

Mindenekelőtt a probléma alapvető összefüggései túlvezetnek a jog területén. A jog racionalitásának kérdésére visszaulva csak ismételhetem, hogy a jog belső racionalitásának érvényesülése a jogon túli tényezők „racionalitásának” alakulásától függ. A modern és a tradicionális jog (esetleg önmagában is többértű) pluralitásában akár a komplementer,

akár pedig a hierarchizált együttélést (a kettő egyébként nem zárja ki egymást) a tradicionális és a modern életviszonyok egyensúlyban tartása, azaz a modernizálás átgondolt politikája és társadalmi gyakorlata biztosíthatja. Az ideológiát alkotó politikai eszmerendszerek szerepe ebben az egyensúlyban elvileg ugyan lehet pozitív, az eddigi tapasztalatok azonban inkább zavaró hatására mutatnak.

Az alapkérdés tehát, hogy a társadalom és politikai rendszere megtámasztotta-e a modernizálódásnak az adott társadalom lehetőségeivel, feltételeivel adekvát útját, s a társadalom politikai-hatalmi viszonyai, valamint külső környezete milyen mértékben teszik lehetővé az ennek megfelelő gyakorlat folytatását.

A tradicionális és a modern jogrendszer dinamikus egyensúlya ettől függ, s nem a kívánságoktól, legyenek azok bármilyen ideológiával összefüggésben. A meglevő tradicionális jog éppen úgy nem biztosítéka pl. az adott jog specifikus és időtlen „afrikaiságának”, mint ahogyan a harmincas-negyvenes évek magyarországi vagy romániai népi jogi szokásai nem tükröztek valamiféle specifikus és időtlen magyar vagy román jogi tudatot. „A szokásjogi elveket és eszméket a hagyományos afrikai társadalmi és gazdasági szerkezetek felépítményeként kell felfognunk, és nem oly immanens afrikai normákként, hogy aki egyiket vagy másikat elhagyja, megszűnik afrikainak lenni.” (Ocran, 1978: 38.) Míg azonban a magyar vagy román törekvések a jogrendszereknek e jogi szokásokra való építésére csak ideológiai megalapozottsággal rendelkeztek (e szabályokat kitermelő vagy életben tartó tradicionális viszonyok — Magyarországon valamivel előrehaladottabban, mint Romániában — már jelentős mértékben átalakulóban voltak), addig ugyanez a probléma napi gyakorlati kérdés a legtöbb fejlődő országban.

Az a körülmény, hogy az élet egyes területei oly mértékben tradicionálisak maradtak, hogy a tudatos beavatkozás lehetetlen, sőt diszfunkcionális jellegű, éppen ezért bennük a tradicionális szabályok — az esetleg meglevő és érvényes modern jogszabályokkal szemben is — uralkodnak, még nem bizonyítja e tradicionális szabályok időtálló értékét, hanem visszaüt az életviszonyok bizonyos területeinek fokozott ellenállására a változással szemben, vagy éppen jelzi, hogy a kívánt változásnak nincsenek meg a feltételei. Kétségtelen azonban, hogy éppen messze a kormányzati kontroll lehetőségein túlfekvő szokásjog (Brietzke, 1982: 78.) csábítja leginkább az ideológiailag motivált uralkodó politikát a

változtatásra, és az itt szenvedett kudarcok teremtik a gyakran könyörtelen represszáliákat.

A probléma tehát ma is él. Sőt, bizonyos értelemben még súlyosabbnak mutatkozik. A *reafrikanizálás* (vagy „reiszlámosítás”) mint *ideológiailag megalapozott törekvés napjainkban ugyanis* a jog területén is kifejezettebben jelentkezik. Ehhez járul — egyébként esetenként nem függetlenül a reafrikanizálástól — hogy a legtöbb afrikai ország valamiféle szocialisztikus társadalmi berendezkedésre törekedett (szavakban legalábbis ma is törekszik), amely törekvés a jogalkotásban is kifejezésre jutott, így is növelve a különbséget a valóság és a jogi szabályozás között. Jó példa erre a sokszor említett ujamaa-rendszer Tanzániában. E politika a falusi vagy szövetkezeti szocializmus afrikai változata eszméjének megfelelően és a földtulajdon kollektív formáját felhasználva az ország szétszórtan élő és a viszonyoknak megfelelő, ha természetesen általában tradicionális földművelést folytató lakosait falvakban vonta össze. Az újonnan létesített falvakban ugyan kétségtelenül könnyebb volt megszervezni az orvosi ellátást, az iskolarendszert és a közigazgatást vagy éppen a politikai szervezeteket, de a feltételek nem feleltek meg ennek a telepítési politikának, így a korábbi kötelekek szétszilálódtak (a föld Afrikában jóval többet jelent mint tulajdont), a mezőgazdasági termelés — a termelést közvetlenül szabályozó előírások ellenére vagy adott esetben éppen azért — lehanyaglott, a korábbi közösségek felbomlottak, a mesterségesen létrehozott falvak nem tudták pótolni őket, így a társadalom dezintegrációja növekedett.

Az Ibadanban tartott konferencián részt vett neves jogászok (túlnyomó többségükben Európából, illetőleg Amerikából) tehát indokoltan beszéltek oly sokat az *átmenet* fontosságáról. Abból kiindulva, hogy a jogalkotás nem öncél, s a jog csak akkor hasznos bármilyen célra, ha ismerik, és addig a mértékig, ameddig alkalmazzák, René David pl. hangsúlyozta, hogy a jogalkotónak tiszteletben kell tartania a területén levő lokális autonómiákat, és pedig úgy, hogy egyik oldalról igyekszik a közösségek fejlődését befolyásolni, másik oldalról viszont olyan kontrollt gyakorolni felettük, hogy lenyeshessék a legkirívóbb visszaéléseket. Mindezen túl javítani kell a jogszabályok terjesztésének és alkalmazásának *feltételeit*, főleg a jogi képzés fellendítésével. (David, 1971: 56.) René David már az általa alkotott etióp polgári törvénykönyv „működésének” tapasztalatai alapján írhatta ezeket a józan sorokat, amelyek azután visszhangra leltek a konferencia más résztvevőiben is.

J. Keuning pl. — aki szembeszállt Davidnak a helyi szokások jogi jellegét megkérdőjelező álláspontjával — abból indult ki, hogy még a rurális területeken sem hagyható a „jog és a rend” fenntartása a törzsek, falusi közösségek stb. tradicionális intézményeire, hiszen ezek a közösségek is tágabb politikai egységbe integrálódtak, és a tradicionális élet sem változatlan. „Az állam nem kerülheti el, hogy beavatkozzon és átvegye a felelősséget az igazságszolgáltatásért a rurális területeken és a falusi szinten is, még kevésbé hagyhatja a jogot saját pályáján az urbánus területeken.” (Keuning, 1971: 62.) Az autochton afrikai jogot ugyan el kell ismerni formálisan is, „hiszen az az afrikai társadalmi-kulturális kontextus és szervezetrendszer kifejeződése, de elég bátraknak kell lenni ahhoz, hogy a jogot olyan hajlékony rendszernek tekintsük amely napjaink dinamikáját is képes kifejezni. Olyan bírói szervezetet kell tehát kiépíteni, amelyet a társadalom minden rétege elismer, amely a társadalom minden rétege számára könnyen hozzáférhető, s amely a szokásjog alkalmazása során is állandóan képes a jelen igényeit a múlttal szembesíteni. A bíró saját korának megfelelően értelmezze, ha kell, teremtsen újjá, egészítse ki a szokásjogot, de olyan elővigyázattal, hogy értelmezése alapvető kerete a szokásjog maradjon. A szokásjog az uralkodó írott jogot pedig ott kell teremteni, ahol ez a modern programok számára, legyenek azok gazdasági, fejlesztési vagy általános jóléti jellegűek, feltétlenül szükséges.” (Uo.: 66.) A szokásjog újramegfogalmazása is fontos, valóban kell gyűjteményeket alkotni — folytatja —, ezek hasznosak lehetnek, de minden könyv minden lapján szerepeljen az a figyelmeztetés, amelyet a jávai szokásjogot összegyűjtő „kódex” lapjaira nyomtattak a második világháborút megelőzően: *Ez a könyv leírás és nem kódex!*

David is utalt rá (David, 1971: 56.), Allott azonban már alaposabban kifejti, hogy az afrikai jog „afrikanizálása” nem szükségképpen akadály a modernizációnak, ha az afrikai jogot nem azonosítják a tradicionális szokásjoggal. Ebben a felfogásban az afrikai jog sokkal inkább *jogegységesítést* jelentene, azaz az afrikai államok együttesen kísérelnék meg a saját viszonyaikra megfelelő jogalkotást. (Allott, 1965: 227. és köv.) Miként az angol jog elvei is magukban hordoznak valamit a múltból — folytatja Allott —, ugyanez megtörténhet az új afrikai jog kialakításának menetében is, sőt az afrikai szobrászat és zene a modern művészetet inspiráló hatásának mintájára nem kizárt akár az afrikai jog univerzális inspiráló hatása sem. (Uo.: 240.) Ezzel cseng össze az eljárási sajátosságok hangsúlyozása is. „Miközben nagy figyelmet fordítanak az anyagi jellegű

szokásjog egységesítésére és a nemzeti jogrendszerekbe való beépítésére, jóval kevesebben gondolnak erre a lehetőségre a viták elintézésének tradicionális afrikai jogi technikájával és értékeivel kapcsolatban. Pedig ezekkel kapcsolatban legalább annyira van valódi jelentősége az »afrikai személyiségnek«, mint az anyagi joggal összefüggésben.” (Twining, 1964: 52 – 53.)

Az afrikanizálás ilyen felfogása – a földrész sajátosságainak minden jogrendszerben egységes elvekkel honorált lehetősége – jóval megalapozottabbnak tűnik, bár nem feledhető annak veszélye sem, hogy a jog afrikanizálása – elsősorban természetesen a fekete-afrikai országokban – az afrikanizálásnak a szellemi élet más területein, különösen a filozófiában és az irodalomban kialakult ideologikus mintájára történik. Ebből a szempontból Allott analógiája „kétélű”. A „hagyományos” felhasználása a jogi szabályozásban ugyanis nem analóg ugyanezzel a problémával a művészetben. Az afrikai jog egységesítésének folyamata, mint a reafrikanizálás egyik lehetséges útja, elsősorban a gazdasági, politikai viszonyok azonosságán és fejlődésük hasonlóságán alapulhat, nem kizárva természetesen az afrikai jogfejlődésben létrehozott értékek, megoldások, fogalmak felhasználását sem.

III. TANULSÁGOK: A JOG LEHETŐSÉGEI ÉS KORLÁTAI A MODERNIZÁCIÓ FOLYAMATÁBAN

A jog lehetőségeit és korlátait a modernizáció folyamatában túlnyomórészt a jogon kívüli tényezők és folyamatok határozzák meg. A társadalom egészének fejlettségi foka, gazdasági, politikai, kulturális viszonyai, s a politikai rendszer, amely a modernizáció útjára, fokozataira, a változások módjára stb. vonatkozó döntéseket kimunkálja és végrehajtja, olyan keretet adnak a jognak, amely többféleképpen kitölthető ugyan, végül is azonban mégiscsak olyan *keret*, amelyen a jogi szabályozás alig változtathat.

A modernizáció folyamatában a forradalmi és a reformjellegű átalakulásnak egyaránt van szerepe. Hogy mikor s melyik típusú változás kerül előtérbe, s hogyan váltja egymást, ez ismét nagyon sokféle tényezőtől függ, elsősorban természetesen attól, hogy a társadalom „kész”-e a társadalmi-gazdasági formációváltást jelentő átalakulásra. Az a megállapí-

tás, miszerint a forradalom nem következik be sem a magas fokú fejlettség szintjén levő társadalomban, sem pedig a tradicionalitás magas fokán élő társadalomban, ahol a társadalmi és gazdasági komplexitás foka igen alacsony, s inkább olyan társadalomban várható, amely már elérkezett a társadalmi-gazdasági fejlődés bizonyos fokára, a politikai modernizáció, a politikai fejlődés azonban elmaradt a gazdasági-társadalmi fejlődés mögött (Huntington, 1968: 265.), tetszetős ugyan, de mégsem fedi a valóságot. Éppen a fejlődő világ produkált ugyanis nagyon alacsony fejlettségi fokon forradalmakat.

Huntington tézise tehát legalábbis kiegészítendő a külső tényezők jelentőségével, amelyeknek mind a koloniális szituáció felszámolásában, mind pedig azóta, fokozódó szerepük van a modernizáció folyamatában. Hogy a fejlődés alacsony szintjén a forradalomnak nem sok esélye van a parasztság legalábbis bizonyos fokú közreműködése nélkül, ezt nemcsak az utóbbi évtizedek kínai, vietnami stb. eseményei igazolják, hanem lényegében az októberi forradalom is, kiváltképpen a hatalom megszerzésének időszakában. Így van ez azonban később is, hiszen a felülről lefelé irányuló „forradalom” vagy radikális átalakulással járó, akár fokozatosan is bevezetett reformok sorozatos politikai, gazdasági stb. döntésekben jelentkeznek, amelyek ellenmozgalmat vagy nagymérvű passzív ellenállást válthatnak ki. Ezek a mozgalmak, és az ellenállás — különösen, ha az uralkodó politika figyelmen kívül hagyja az adott viszonyok bizonyos kötőerejét, s hosszabb távon sem találkozik az ország túlnyomó részének, amely az alacsony fejlettségi fokon a parasztság, a konszenzusával (mint pl. a sah modernizációs kísérlete Iránban) — semmivé tehetik a felülről lefelé irányuló „forradalom” vagy reform minden eredményét. Általánosan elmondható az is, hogy a forradalmak utáni társadalomépítés végül is reformok sorozatában megy végbe, s mind a társadalomépítés, mind pedig a modernizáció folyamata veszélybe kerül, ha ezek a fejlődésből szüntelenül következő reformok elmaradnak.

Bizonyos leegyszerűsítéssel elmondható, hogy a modernizáció folyamatában eddig a következő típusú megoldások jöttek létre.

A *kelet-európai és a kelet-közép-európai régióban* a sajátos fejlődés során létrejött viszonyokat őrző merev társadalmi-politikai rendszerek visszafogták a modernizációt, amelynek megrekedése, stagnálása végül is csak új társadalmi rend bevezetésével oldódott fel. A forradalmi változások idején, pontosabban az azt követően kialakított intézményrendszer azonban — őrizvén a múlt tradicionális elemeinek némelyikét — egy

idő múltán akadályozta a további fejlődést, így ezeknek az országoknak legnagyobb problémájává a szükségessé vált reformok kialakítása és végrehajtása vált. A jog szerepe a modernizáció e változatában — a történelmi hagyományokhoz is kötődően — eltűnt lett (a jogba vetett túlzott bizalom az elmaradottság egyik jele), s általánossá vált a jognak mint helyettesítő eszköznek használata a túlzott ambíciók és a hiánygazdaság realitásai közötti konfliktusokkal összefüggésben is.

Az ún. harmadik világban a modernizáció során országoként mutakozó különbségekben is több tényező hatott és hat közre. Bizonyos különbségek alakultak ki a koloniális uralom felszámolása időszakában attól függően, hogy milyen erők működtek közre a felszámolásban, hogyan alakultak a hatalmi viszonyok, milyen volt az ország gazdasági potenciálja, hogyan hatottak közre a későbbi fejlődés során külső hatalmi tényezők. E tényezők összetételének megfelelően a következő típusokat különböztethetjük meg.

— A *marxista típusú forradalmi út*, a létező szocialista társadalmak társadalmi berendezkedésének viszonylag erősen ható — bár sehol sem kizárólagos, többféle eltérést is megengedő — mintájával. (Kína, Vietnam és szomszédai, Kuba, Angola, Mozambik, Etiópia, korábbi szakaszában Szomália.) E társadalmak modernizációs folyamatában a jognak alig volt szerepe, általában határozottan törekedtek a korábbi jogrendszer kiküszöbölésére, az új jogi szabályozás inkább büntető jelleggel, vagy központi igazgatási intézkedések formájában jelent meg, s a jog szerepének felismerése az utóbbi évtizedben érezhető csak. Nagy súllyal vált viszont az uralkodó ideológia részévé a közvetlen részvétel eszméje, s a politikai vezetés igyekezett is ezeket intézményesíteni.

— Az *eleve tőkés fejlődési utat* követő országok jó részében is megjelent valamiféle szocialisztikus ideológia, amely többnyire alkotmányos megfogalmazást is nyert, de amelynek gyakorlati következményei nem mentek túl egyes iparágak vagy a bankrendszer nacionalizálásán. Ezeket a társadalmakat egyébként az jellemzi, hogy a függetlenség első időszakában esetleg meglevő szocialisztikus elképzelések fokozatosan gyengültek, egyes esetekben látványos fordulatra is sor került. (Ázsiában pl. India, Indonézia, Pakisztán, a Fülöp-szigetek, Malaysia stb., Afrikában Kenya, Nigéria, Zaire, Szenegál, Marokkó, Tunézia, bizonyos fokig és periódusban Egyiptom stb.) Itt a jogrendszer — egyes átmenetinek bizonyult változásokkal — lényegében követte a volt gyarmattartó jogát, az esetleges társadalmi változások fokozatosak és az egyensúlyt kevésbé érintők

voltak. Ezekben az országokban a politikai elit — gyakorlatilag a gazdasági hatalommal összefonódva — kevéssé mutatkozott készen a status quo megváltoztatására, így a jogalkotás is hierarchikus, autoritatív és bürokratikus, s a kormányon levők kontrollja végül is megoldatlan maradt. Különösképpen így van ez az afrikai országokban.⁴⁵ A jog viszonylag keveset tett a modernizáció érdekében — az egyes országok között természetesen vannak különbségek —, ám ugyanakkor ezek a társadalmak sem mentesek a jog iránti túlzott bizalomtól és következményeitől.

— A *sajátos szocialisztikus utat* követő országokban (Ázsiában pl. Burma, Irak, Szíria, Afrikában Tanzánia, Zambia, Ghána, Guinea, Mali stb.) a felszabadulással kapcsolatos politikai ideológia bizonyos mértékben túlélte a hatalomváltást, s legalábbis egyes összefüggéseiben társadalomszervező elvvé is vált. Itt a társadalomalakító kísérletek — amelyek többnyire valamilyen sajátos identitást igyekeztek érvényre juttatni (lásd pl. az afrikai szocializmus változatát Tanzániában)⁴⁶ — részben felhasználták a tradicionális jogot, vagy legalábbis hivatkoztak rá, részben új jogalkotással igyekeztek a politikai döntéseket érvényesíteni. A joggal kapcsolatban — a szinte minden fejlődő országban érezhető plurális jogfelfogás mellett — sajátos kettős attitűd alakult ki. Egyrészt a részvétel új formáinak „jognélkülisége”, másrészt a jog társadalomalakító erejébe vetett, s már említett túlzott bizalom, a jog pillanatnyi eszközként való felhasználása, s ennek következményei.

Aligha kell hangsúlyozni, hogy az említett változatok *típusok*, amelyek ráadásul időszakoktól függő intenzitással valósultak és valósulnak meg az egyes társadalmakban. Bizonyos lehetőséget azonban mégis adnak a jog társadalmi szerepének feltárására.

Ahol a jogot reális eszközként használhatják a társadalom átalakításának folyamatában — a politikai szándék és a megvalósítást lehetővé tehető hatalom függvényében —, ott a probléma a jogi szabályozás és a valóság viszonyában jelentkezik. Ez a valóság sokrétű, s a társadalom felkészültségét a változásra irányuló jogi szabályozás fogadására a gazdasági, politikai és adminisztratív feltételek mellett az életmód, a hagyományos kultúra erőssége, a politikai és jogi kultúra jellege stb. mellett mindazon tényezők is alakítják, amelyek a jog hatékonyságát általában is befolyásolják.

A jog hatékonyságát érintő problémák azonban csak sokasodnak, ha a kérdést konkrétan, egy-egy modernizálódó társadalom jogrendszerének összefüggéseiben vizsgáljuk. Ezek a problémák egyelőre csak a meg-

oldásuk jelzése nélkül fogalmazhatók meg példászerűen a következőkben:

— Mennyire nyúlhat be a jog egy jól működő rendszerbe, a rendszer továbbfejlesztése érdekében? Milyen mértékben válik destruktívvá (R. David véleménye szerint csak destruktív lehet⁴⁷), s milyen mértékben képes „funkcionálisan” behelyezni új és előrevivő elemeket egy jól működő rendszerbe? Ebből adódik a következő probléma:

— Mennyiben szabályozható átgondolt tudatossággal egy rendszer vagy akár egyes részjelenségeinek folyamata? A jog többnyire egy vagy legfeljebb egy-két ponton nyúl bele egy működő rendszerbe, így a szabályozás koherenciája megkérdőjelezhető — s ez önmagában is a hatékonyságot korlátozó tényező —, viszont az átfogó, koherens szabályozás alighanem lehetetlen.

Mindezeknek a problémáknak — s hasonlóknak — az elemzése elkerülhetetlen a feltett alapkérdések megválaszolásához. A legkényesebb probléma azonban a modernizáció általunk elfogadott fogalmának legfontosabb tartalmi összetevőjéből következik.

A modernizáció folyamata előrehaladásának általánosan elfogadott ismerve, mennyire képes maga is változásokat generálni, mennyire alkalmas a kialakult intézményrendszer a szükséges mozgás, növekedés fenntartására. Azaz: mennyire képes az intézményrendszer a társadalmi változásokat magába „szívni”, feldolgozni, stabilizálni, éspedig úgy, hogy ne csupán ne akadályozza a rendszer fennmaradása, alkalmazkodása szempontjából fontos további változásokat, hanem el is indítson ilyeneket. A változás önmagában persze nem érték, így az intézményrendszer szelektálásra kényszerül: a szükséges stabilitást és a modernizáció folyamatát előrevivő változást együttesen kell biztosítania.

Az alapkérdés tehát: mennyire tud a jog ebben a mechanizmusban közreműködni. Úgy tűnhet, mintha a jog szerepe a modernizáció folyamatában alig lenne más, mint a jog szerepe *általában*. Ahogyan azt még a század első évtizedeiben Roscoe Pound meghatározta: a stabilitás és a változás együttes szolgálata. Alapvetően valóban így van, ám egy jelentős további momentummal. A modernizáció folyamata a változások folyamatos fenntartása, és ebben a folyamatban, különösen forradalmi jellegű átalakulás korszakában a változás sajátos hangsúlyt kap. Olyan forradalmi átalakulás során, amely úgy formálja az új társadalmi viszonyokat, s hoz létre új osztály-, réteg- és intézményrendszert, új hatalmi struktúrát, hogy egyúttal mindezt a „rég”i” elemeivel szemben stabilizálni

törekszik. A stabilitás érdeke ilyen esetben átmenetileg visszaszorul, illetőleg és pontosabban az újonnan létrehozottra koncentrálódik. A későbbiek során viszont éppen az új védelmében a stabilitás is túlhangsúlyozódhat, elsőrendű szükségletként jelentkezhethet vagy legalábbis ilyenként fogalmazódhat meg. Mindez a jogban kifejeződve olyan helyzetet teremthet, amelyben az első időszakban a változás önmagában is, bizonyos értelemben a jog általánosan elfogadott alapelveivel szemben is értékként mutatkozhat, a későbbiekben pedig az újonnan létrehozott elemek válhatnak szinte tradicionális jellegű értékke.

A jog így nagyon könnyen — a történeti tapasztalatok szerint alig elkerülhetően, ha esetleg átmenetileg is — szembefordulhat több olyan elemmel is, amelyet korábban értéknek tartott. (A múlt jogától való görcsös elszakadási törekvés nemcsak az európai szocialista országokban, vagy az ún. fejlődő társadalmakban volt általános, de ilyen jelenségek mutatkoztak a szovjet jogfejlődésben, a francia forradalom után, sőt az amerikai függetlenségi háborút követő időszakban is. Amint a modernizálódó társadalmakban, úgy ezekben az említett országokban is megmaradt azonban bizonyos kontinuitás nem csupán a jogfejlődésben, de a társadalom más szféráinak alakulásában is.)

A változásra való törekvés azonban a modernizáció szolgálatában sajátosan változékonnyá, pontosabban rövid életűvé teheti a jogszabályokat. A rövid életű szituációk következményei nem korlátozódtak a gazdaságot közvetlenül szabályozó normákra, hanem még egyes általánosabb jogi elvekre épülő kódexekben is szokatlanul gyors változásra kényszerítették a jogalkotót. Magyarországon az 1956—1960 közötti időszak sajátos és sajátosan értékelt viszonyai fejeződtek ki pl. a rövid életű, 1961-ben hatálybaléptetett büntetőtörvényben, amely egyes vonatkozásokban pl. korábban már meghaladottnak tartott megoldásokhoz folyamodott.⁴⁸ Ha most nem is szólhatok a gazdasági életet irányító ún. gazdasági szabályozók éves vagy még sűrűbb változtatásáról — amely Magyarországon pl. állandó gyakorlat — s amelyeknek a gazdasági helyzet változásával való indokoltságát, illetőleg a sűrű változás következményeit a gazdálkodás biztonságára és tervezhetőségére most aligha értékelhetem,⁴⁹ annyi bizonyos, hogy a *változás eleme a jogban a modernizációs folyamatban általában nagyobb hangsúlyt kapott, mint a stabilitásé.* Ez abban is mutatkozott, hogy a stabil elemeket kifejezni törekvő törvényi jogalkotás, sőt a törvényerejű rendeletek száma is jelentős mértékben

lecsökkent, míg a mobil elemet jelentő egyéb jogalkotás mennyisége, bár különböző formákat öltve és újakat is produkálva, növekedett.

Utaltam azonban már arra is, hogy az újonnan teremtett jogelveket kifejező jogi szabályozás eredményezhet és kifejezhet *merev stabilitást* is. Ennek a jelenségnek — amely minden, a modernizáció folyamatában született jogalkotást jellemez, de talán ennél általánosabban is jelen van a „forradalmi átalakulást” követő jogi szabályozásban — kettős forrása van. Ami a modernizációt illeti, S. N. Eisenstadt a poszt-tradicionális társadalmakról írva, a tradicionális társadalmak jellemzőjét a következőkben határozza meg: „A kulturális szférában minden hagyományos társadalom, bármilyen nagy különbségek is vannak köztük, hajlamos a múlt bizonyos eseményei, rendje vagy alakja adottságának (legyenek ezek reálisak vagy szimbolikusak) mint kollektív identitásuk fő fókuszának elfogadására. Ezek az adottságok határozzák meg társadalmi és kulturális rendjük természetét, kiterjedését, s ezzel a változás végső legitimálójává, az innováció határainak megvonójává válnak. Így hivatalos normatív korlátozások fogalmazódnak meg az innovációval és a változással szemben és pedig a múltbeli adottságokhoz kapcsolódó terminusokban. A hatalmi pozíciók megszerzése korlátozott, s a hatalmon levőket éppenúgy elismerik a hagyományok legitim értelmezőiként, mint a társadalmi és kulturális rend legitim tartalmának és szimbólumainak kovácsolóiként.” (Eisenstadt, 1972: 5.) A tradicionális rezsimekben — folytatja Eisenstadt — az uralmon levők legitimációját alapvetően vallási terminusokban fogalmazzák meg.

A szocialista társadalmak forradalom utáni évtizedeiben kialakuló néhány jelenség bizonyos hasonlóságot mutat a tradicionális és poszt-tradicionális társadalmakkal. A legfontosabb ezek közül az ideológia jellegének vagy legalábbis néhány összetevőjének változása, amelyek a társadalmi átalakulás, a modernizáció folyamata elméleti alapjául szolgáltak. Ez az ideológia, vagy néhány eleme, „vallási” jelleget kapott, s ezért olyan funkciót tölt be az innovációval, a társadalmi-politikai változással szemben, mint a „hagyományos vallási terminusok” a tradicionális társadalmakban. A poszt-tradicionális társadalmakban — köztük a szocialista társadalmakban is — „új tradíciók” alakultak ki (néhány a régi tradíciókkal kontinuitásban). Ezeknek az „új tradicionális” elemeknek a funkciója a stabilitás biztosítása és természetesen azoknak az érdekeknek a védelme, amelyek ezekhez a „tradicionális” elemekhez kötődnek, vagy pontosabban, amelyek ezekben az elemekben kifejeződnek. Ilyen „új

tradicionális" elemek a jogi rendszerben is találhatók, ezért a jogi rendszer egyes ideológiai összetevői ugyancsak a változás ellen hatnak, még akkor is, ha ezeket a változásokat a társadalmi-gazdasági folyamatok előkészítették.

Mindez azonban önmagában még „legfeljebb” a jogi szabályozás szintjén jelzi a stabil és a mobil elemek sajátosan alakuló arányát és egymáshoz való viszonyát, s kevéssé — bár nem függetlenül tőlük — a modernizálódó társadalmak viszonyaiban. Ha a magyar társadalom utolsó négy évtizedét vizsgáljuk, megállapítható, hogy — minden jogi változás ellenére vagy azzal együtt — kialakult a stabilitás időszaka, amelyet a mezőgazdaság nagyüzemi átszervezésével, a kiegyensúlyozott politikai viszonyok létrejöttével a hatvanas évek végére tehetünk. Éppen ez a stabilitás adott azután lehetőséget arra, hogy a társadalmi változások mutatkozó szükségességét érzékelve, a politikai és jogi intézményrendszer olyan társadalmi változást indítson el, amely — minthogy a gazdaság területén történt — új lendületet adhatott a modernizáció előrehaladásának, és nyilvánvalóan hatást gyakorolt és gyakorol a társadalom más szféráira is. A jogi szabályozás azonban — általánosságban és szélesebb értelemben — ennek a változásnak a szolgálatával a társadalom perspektivikus stabilizációja érdekében is hat. Világos ugyanis, hogy a társadalom tartós stabilizációját csak a jól működő, saját szükségleteit felismerő és ezekhez adaptálódni képes gazdasági rendszer alapozhatja meg.

Hogy azonban mennyire képes egy társadalom — egész intézményrendszerében — lehetővé tenni és elősegíteni a gazdaságnak azt az önmozgását, amely a változó viszonyokhoz való adaptáció alapfeltétele, ez már a társadalom egészétől, sőt régiókban különösen, ezt az „egészet” politikává transzformáló *politikai rendszertől* függ. Magának a politikai rendszernek a stabilitását azonban jelentős mértékben saját *adaptációs készsége*, azaz belső szerkezetében, elemeiben való változásra való képessége határozza meg. Ennek feltételei természetesen sokrétűek és bonyolult mechanizmusok alakítják, amelyek elemzésére itt nincs lehetőség.

A jog szerepe ebben a folyamatos változással a társadalom stabilitását szolgáló mechanizmusban nyilvánvalóan nem autonóm, de nem is lebecsülendő. A politikai döntés jogszabályokba való „öntésének” folyamatában és a jogalkalmazás menetében a társadalom különböző szféráiban, nagyrendszereiben, sőt szervezeteiben kialakuló adaptációs mechanizmus működését a jogi szabályozás és realizálódása jelentősen befolyásolhatja. Különösképpen jelentős a jognak, sőt a jog technikai fejlettségének

szerpe a „pillanatnyi” és a távlati igény együttes érvényesítésében a jogi szabályozás során. Egy szükségessé vált változás szabályozásának menetében a jogszabály koncentrálhat pl. csak az éppen szükségesnek tekintett, sőt a pillanatnyi szituáció által akár teljesen megalapozott változás szükségleteire, kevés gondot fordítva a jövőbe mutató kontinuitásra, az adott szabályozás egészének rendszerbe illesztésére, a várható következmények differenciált kezelésére, azaz olyan szabályozásra, amely a folyamatos adaptáció szükségleteit is kielégíti. Ebben az esetben a megszületése pillanatában megmerevedett jog éppen a folyamatos adaptáció követelményeinek érvényesítését nehezítheti meg. (S ez még csak „technikai” hiba, ám nemritkán a jogi szabályozás távlatibbnak, ha éppen nem „változhatatlannak” értékel pillanatnyi szükségleteket és feltételeket.)

Korábban említettem már, hogy a jogi rendszer nem csupán jogi normákból, hanem — egyebek között — a jog alkotására és alkalmazására hivatott szervezetekből is áll. A jog és a társadalmi fejlődés problémáit feltáró kutatások már jelezték, hogy a jogi normák és a jog alkalmazására hivatott szervezetek (ideértve a közigazgatási szervezeteket is) inkongruenciája gyakorlatilag akár semmivé is teheti a jogi szabályozás hatékonyságát. Különösen akkor és a szabályozás ama részében amidőn és ahol a jogi szabályozás társadalmi változást kíván előmozdítani. A változásnak és különösen a társadalmi-gazdasági rendszer szükséges adaptációs képessége kibontakoztatásának feltételeit tehát nem csupán a szorosan vett jogi szabályozásban, hanem a szabályozást működtető szervezetek szintjén is biztosítani kell. Ha a szervezet nem hajlandó vagy nem képes a jogi szabályozást végrehajtani, akkor a változást előmozdító normatív jogi szabályozás mit sem ér, még akkor sem, ha egyébként reális célokat valósít meg. Etiópiában pl. a császári uralom utolsó időszakában „alapvetően ésszerű terveket” készítettek „figyelembe véve azt a tényt, hogy a strukturális átalakulás a Hailé Szelasszié rezsim alatt lehetetlen volt. A terv elkészítésével összefüggésben sok problémát lehetett volna hatékonyan kezelni a jog segítségével, de ezt sohasem tették meg. A legnagyobb probléma azonban mégis az volt, hogy a terveket a bürokrácia lényegében elfelejtette abban a pillanatban, amidőn közzétették őket.” (Brietzke, 1982: 78–79.)

A kívánatos változások bekövetkeztének *önmagában* természetesen még nem biztosítéka a jogrendszer normatív részének és szervezeti összetevőinek összhangja, a kongruencia hiánya azonban mindenképpen problematikus. „A legsodálatosabb jog sem működik — mondja vizsgálatai-

nak egyik legfontosabb tanulságaként Allott — ha a végrehajtására hivatott adminisztratív gépezet nincs meg vagy nem operatív.” (Allott, 1980: 212.) (Külön kérdések adódnak abból az esetből, amelyben létrejön a jogi szabályozás megvalósítását célzó szervezet, pl. közigazgatási egység, ám anyagi eszközök hiányában a jogszabályban foglaltakat mégsem válthatja valóra.)

A magyar társadalom fejlődésének utóbbi négy évtizedében ezzel az inkongruenciával összefüggésben is sajátos, mégis általánosabb tanulságokat is kínáló jelenségek mutatkoztak.

Közvetlenül a háborús időszakot követő és az újjáépítés feladataival telített esztendőkhöz részben a háború idején kiépült szervezeteket és született jogszabályokat is felhasználva, egyre erőteljesebbé vált a gazdaság és társadalom központi irányítása úgy a jogszabályok, mint a szervezetek szintjén. Nagyon érdekesen jelentkezett itt két egymással szembe forduló tendencia: egyrészt a közigazgatási létszám csökkentésére irányuló, a B-listázásokkal, az igazolásokkal stb. a személyi állományt számbelileg is korlátozni kívánó — ennek hatását azonban szinte a „zsákmányrendszerre” emlékeztető koalíciós pozícióharcokkal bőven ellensúlyozó — politikai törekvés, és a kibontakozó központosítás következményei. (Ez utóbbiak egyébként annál is hatékonyabbnak mutakozhattak, mivel a létszámcsökkentést a közigazgatásban nem kísérte egyben szervezeti leépítés.) Minthogy az elsőnek említett törekvés az állami szervezet létszámcsökkentésére inkább csak politikai jelszó maradt, amely mögött folyamatosan ment végbe a személyi állomány politikai szempontú kicserélése, sőt feltöltése, míg a második tendencia az adott szituáció terméke volt a politikai és gazdasági rendszer változásának előkészítése, majd kibontása folyamatában, aligha meglepő, hogy a második tendencia erősödött.

Ebben az időszakban azonban — gyakorlatilag az 1960-as évek második feléig — sajátos kongruencia alakult ki a jogi szabályozás és a szervezetek fejlődése között. Sajátos volt ez a kongruencia, mert a jogi szabályozás tartalmi átalakulása és növekedése, valamint a szervezeti „fejlődés” egymást erősítette. A központi irányítás túlhangsúlyozódása természetesen növelte a jogszabályok számát és technikai jellegét, a végrehajtásuk és ellenőrzésük egyre specializáltabb szervezeti növekedést kívánt. A szervezetek pedig — különösen a közigazgatásban a minisztériális szinttől lefelé — egyre újabb jogalkotással „járultak” hozzá a jogszabályok vagy a „kvázi jogszabályok” mennyiségi növekedéséhez. Ez a jogalkotás bizonyos fokig azonban „bürokratikus” jellegűvé vált, ameny-

nyiben inkább a szervezeti tevékenységből fakadt, illetőleg annak hatékonyságát kívánta előmozdítani, mintsem a társadalmi jelenségek, folyamatok szabályozását. (A jog eszközjellege ezekben a jogszabályokban tehát tovább szűkült, szervezeti eszközzé formálódott.)

A szervezeti rendszer kiépülése, a jogi szabályozás egy jelentős részének bürokratikussá válása természetesen fokozta a szervezetek szerepét a további társadalmi változások előkészítésében és lebonyolításában (nyilvánvalóan a szervezeti érdekek „alakító” közbejöttével). Kissé leegyszerűsítve azt is mondhatnánk, hogy az 1960-as évek végétől számítható időszakban *inkongruencia alakult ki a jogi rendszer normaanyaga és szervezeti összetevői között*, és ez az inkongruencia nem kismértékben a szervezeti érdekek hatására, a szervezeteknek a változásokkal szemben megmutatkozó ellenállása folytán jött létre.

Ma már közismert, hogy az 1968. évi gazdasági reformmal elinduló folyamat előrehaladásában jelentős visszafogó tényezővé vált, hogy a gazdaság irányításának változását kifejező jogszabályok (amelyek önmaguk sem voltak mentesek ellentmondásoktól, fékektől, sőt, sajátos módon éppen a „túlzott” szervezeti változásokkal szemben tartalmaztak biztosítékokat) (Sajó, 1982: 348.), megszületését nem követte a szervezeti változás sem a közigazgatásban, sem pedig a gazdálkodó szervezetek rendszerében. A szervezeti keretek változatlansága megkönnyítette annak a politikai vonalnak az érvényesülését, amely időlegesen eléggé megerősödött ahhoz, hogy a reformfolyamatot visszafogja. Jóllehet e jelenség elemzését itt nem végezhetem el, annyit mindenképpen jelezni kell, hogy az új gazdaságirányítást kifejező jogszabályok későbbi deformálódása nem kismértékben az alsóbb jogforrási szinteken alkotott jogszabályok segítségével ment végbe, amidőn az érintett szervezetrendszerek és a jogi szabályozás közötti inkongruencia éppen ilyen visszalépéssel oldódott fel.

A reformfolyamat új fellendülésével a kongruencia teljesebbnek tűnik, illetőleg az inkongruens helyzetek rövidebb idő alatt — és legalábbis bizonyos fokig — a szervezeti rendszerben is bekövetkezett változásokkal oldódnak fel. A legutóbbi években is mutatkoznak azonban inkongruenciák a jogi szabályozás és a szervezeti rendszerek között. Sőt, az eddigiekhez képest újabb vonások is észlelhetők. Talán a legjelentősebb ilyen új vonás az új gazdaságirányítás kibontakozásával egyre inkább a gazdálkodó egységek szervezeti és cselekvési önállóságát biztosító alapvető jogi szabályozás (e szabályozás mögött álló értékek) és részben még a szervezeti átalakulás megképesztéséből eredő, részben rövid lejáratú gaz-

dasági szituációk gazdaságpolitikai értékeléséből fakadó szabályozó-rendszer közötti inkongruencia, amely éppen a közigazgatás számára tart fenn az eredeti koncepcióhoz képest még mindig túlméretezett beavatkozási lehetőséget. Ennek a helyzetnek egyik további összetevője azután a gazdasági irányítás és a politikai irányítás között tapasztalható inkongruencia, amely jogszabályi és szervezeti szinten egyaránt érezhető. Bár az is kétségtelen, hogy a politikai rendszer szükséges adaptációját előmozdító belső változások is megmutatkoznak mind jogszabályi, mind pedig a szervezeti — elsősorban a közigazgatást érintő — változásokban. (Gondoljunk csak a választójogi reformmal kapcsolatos törvényekre, az alkotmányjogi tanács létesítésére, a járási közigazgatási szervezet megszüntetésére stb.)

A modernizáció folyamatában „kívánatos” társadalmi változások tehát kevésbé tartósak, ha csupán a társadalom életszféráinak *valamelyikében* jelentkeznek, vagy bonthatók ki. A társadalomban élő nagyszisztemek — jóllehet relatív önállósággal rendelkeznek és mindegyiknek megvannak a maga törvényszerűségei, mindegyikben kialakulnak a cselekvési racionalitás sajátos összefüggései — mégis egymás számára és egymásra is hatva *környezetet* alkotnak. A társadalom történetileg kialakult *egésze* pedig, minden elemével együtt valamennyiük környezetét jelenti. Ezek a nagyszisztemek (politikai rendszer, gazdasági rendszer stb.) egymásra is hatva, egymást is kondicionálva működnek, így bizonyos korlátozott lehetőségektől és rövidebb időtartamban lefutó változásoktól eltekintve, *egyik nagyszisztem sem alakulhat megfelelően és hatékonyan, ha a többi változatlan marad.* Szabó Ervinnek az a század első évtizedeiben tett megállapítása, miszerint egyetlen társadalom sem modernizálható egy vagy néhány elemében, ilyen általánosabb értelemben is igazolódott.

A jogi szabályozás mint rendszer számára az így létrejövő inkongruencia különösen problematikus, *hiszen szabályanyagával más nagyszisztemek, gyakorlatilag a társadalom minden életszférája területén jelen van.* A jogi rendszer rövidebb ideig elvisel ugyan akár „horizontálisan”, azaz a társadalom egyes életszféráira vonatkozó szabályanyagában, akár „vertikálisan”, tehát a szabályozás idődimenzióját tekintve bizonyos inkonzisztenciát vagy inkongruenciát, ahogyan több-kevesebb elmentmondással működik a jogi rendszer a normaanyag és a szervezeti elem közt mutatkozó inkongruencia esetében is, ám a *rendszer egésze törekszik az inkonzisztencia és az inkongruencia feloldására.* Nem kis veszélye van annak, hogy a stabilitást előmozdító részben a jogi rend-

szerbe beépült belső vagy külső politikai tényezők folytán ez a feloldódás végül is — igaz, történetileg nézve csak időlegesen — a szükséges változással szemben történik meg. Mindezt annak tudatában is meg kell állapítani, hogy mint minden rendszer, a jogi rendszer változása is éppen az inkonzisztenciák, inkongruenciák, mi több ellentmondások közbejöttével és azok feloldásával változik.

A jogi normák és a jogi normák végrehajtására hivatott szervezetek közötti inkongruencia — amelynek egy lényeges aspektusát, nevezetesen a szervezet meglétét vagy hiányát fentebb már említettem — különösen problematikus a szervezeti tevékenységet irányító jogszabályokhoz való viszony jelenségeiben. Ebből a szempontból sajátos különbségek figyelhetők meg a modernizálódási folyamat kelet- vagy kelet-közép-európai és az ún. fejlődő országok jelenségei között.

Ha a bürokratikus szervezet Max Weber által leírt jellemzőit — ahogyan ő is tette — ideáltípusként fogjuk fel, akkor ettől az ideáltípustól (amelyben óhatatlanul felcsillan az „ideális” elem is) két eltérést figyelhetünk meg.

Az egyik eltérés az európai szocialista országok közigazgatási szervezeteiben — most nem szólva a jogalkotásra hivatott helyi hatalmi szervekről — jelent meg. Ezek a szervezetek ugyanis — szemben a Weber által tételezett végrehajtó jelleggel — *jogalkotó szervezetekké váltak*, sőt a hatályban levő jogszabályok túlnyomó részét ők alkotják. Ez részben a hiány jelenségével függ össze, részben pedig — abból is adódóan — azzal a körülménnyel, hogy a magasabb szintű, de a valóságtól távoli szabályokat létrehozó jogalkotást a valóságos feltételekhez, lehetőségekhez kell igazítani. Ez a jogalkotó tevékenység bürokratikus jellegű abban az értelemben, hogy jelentős részben procedurális, mégis érinti az állampolgárok jogait és kötelességeit. Sőt olyan szervezetek, amelyek nem közigazgatási jellegűek — pl. a bankrendszer, a különböző monopolhelyzetben levő szolgáltatási vállalatok — ugyancsak bocsátanak ki saját tevékenységükre vonatkozó szabályokat, amelyek azonban érintik az állampolgárok „jogait” és „kötelességeit”.

A másik eltérés a fejlődő országok, különösképpen a fekete-afrikai országok közigazgatási szervezeteinek tevékenységében mutatkozik meg. Ezekben a szervezetekben nem annyira a bürokratikus jogalkotás felé való elhajlás figyelhető meg (bár ennek is vannak jelei), hanem *a szabályoktól való diszkrecionális függetlenülés*. A koloniális múlt bizonyos tradíciói itt is hatnak. Többen rámutattak pl., hogy az afrikai brit köz-

igazgatás sokkal inkább a megfelelő emberekre épült, mint a jogszabályokra. (Lásd pl. Morris—Read, 1972: 11—14.; Seidman, 1978: 38.) Ez a szempont azonban nem csupán Afrikában volt erős, hanem más brit gyarmatokon, akár Indiában is. Lord Curzon egykori brit alkirály nem véletlenül hangsúlyozta hogy India kulcsa ott fekszik minden fiatal brit közigazgatási tisztviselő íróasztalán, jellemüktől, képességeiktől, kötelességtudatuktól stb. függ, milyen tartós lesz a brit uralom Indiában. (Dilks, 1969: 81.) Az ebből a gyakorlatból kifejlődött diszkrecionális ügyintézés túlélte a függetlenséget (Seidman, 1978: 332—339.; Ocran, 1978: 79.), és arra a sajátos helyzetre vezetett, amelyben a közigazgatás ugyan bürokratikus lett, de nem a szabályozás révén, hanem a jogtól való függetlenülésével, s így vált egyre kevésbé hatékonyrá. S hogy ez nem csupán a brit koloniális múlttal rendelkező országokra áll, elegendő Etiópiára, a tervek félretételével kapcsolatban korábban idézettekre hivatkozni, amely hivatkozást kiegészíthetjük a következőkkel: „Az a tény, hogy a jog nem mondja meg minden etiópiai adminisztrátornak, pontosan mi az amit elvárnak tőle, sajátos bizonytalanságot hoz létre a közigazgatási tisztviselők között, de ezt a bizonytalanságot több mint ellensúlyozza az a tradicionális attitűd, hogy a közigazgatás sokkal inkább kiváltság gyakorlása, mintsem alkalmasság, jártasság és képzés dolga.” (Brietzke, 1982: 210.)

A kétfajta „deviancia” összefüggései különböző kulturális kontextushoz, eltérő hagyományokhoz vezetnek, eredményük azonban azonos: a szervezeti hatékonyság csökkentése, s ezzel a jogrendszer különböző elemei között mutatkozó inkongruencia, amely végső soron magának a jogrendszernek a hatékonyságát veszélyezteti.

A jogi szabályozás és a társadalmi változások összefüggésében végül is a társadalom egészéhez mint kondicionáló tényezőhöz jutunk. A társadalom egészének közege a maga gazdasági-politikai viszonylataival, kulturális sajátosságaival és nem utolsósorban politikai és jogi kultúrájának jellemző vonásaival segítheti vagy éppen nehezítheti a jogi szabályozást a társadalmi változások előmozdításában, ahogyan a jog a társadalom különböző területein hatva maga is közreműködik a változást elősegítő vagy nehezítő (s tegyük hozzá saját működését kondicionáló, ennyiben valóban „teremti” saját realitását) viszonyok kialakulásában.

A jogi szabályozás hatékonyságának ilyen komplex feltételezettségéből ezúttal csak egyetlen problémára kívánok rámutatni, és ez a *jogi kultúra* kérdése. Említettem már, hogy a jogi kultúrától elszakíthatatlan a poli-

tikai kultúra, amely sok tekintetben maga is alakítja a jog funkcióinak, egyébek között és elsősorban a jog integratív funkciójának jelenségeit. A politikai kultúra éppenúgy történeti termék, mint a jogi kultúra, tudatos alakítása csak hosszú távon lehetséges, hiszen olyan évszázadok óta megformálódott elemeket tartalmaz, amelyek csak hosszú gyakorlat folytán változhatnak. Mind a politikai, mind a jogi kultúra befolyásolása tehát elsősorban a társadalmi gyakorlaton keresztül történhet, ide értve természetesen a jogalkotó és a jogalkalmazó szervezetek gyakorlatát is.

Montesquieu annak idején megállapította, hogy a „felesleges törvények gyengítik a szükséges törvények erejét, az olyan törvények pedig, amelyeket ki lehet játszani, gyengítik a jogalkotás tekintélyét” (Montesquieu, 1962: II. 348.), s hogy ezt mindjárt további Montesquieu idézettel folytassam: „Vannak törvények, amelyeket a törvényhozó olyan kevésbé gondolt át, hogy azok ellentétben állanak azzal a céllal, amelyet a törvényhozó maga elé tűzött.” (Uo.: 334.) Illetőleg: „Nem lehetetlen — írja a Lex Voconia⁵⁰-ról — hogy a törvényhozó nagy részben elérte volna célját, ha nem alkotott volna olyan törvényt, amely a tisztességes embereket annak kijátszására kényszerítette.” (Uo. 241.) Aligha értékelhetők ezek a megállapítások idejétmúlnak, sokkal inkább arra figyelmeztetnek, hogy magának a jognak a működésében — keletkezésében és alkalmazásában egyaránt — vannak, illetőleg lehetnek olyan elemek, amelyek kedvezőtlenül befolyásolják a jogi kultúra alakulását. „A törvények szelleméről” írott halhatatlan műből idézett példák három ilyen elemet is jeleznek, amelyek tulajdonképpen összefüggenek. Mert ha olyan jogszabályok születnek, amelyek kijátszhatók — sőt egyenesen arra kényszerítik az embereket, hogy kijátsszák őket —, akkor ezeket aligha tekinthetjük átgondoltaknak. Különösen kedvezőtlenül hat a jogi kultúrára az, ha maga a jogalkotó vagy a bíróság, illetőleg más jogalkalmazó szervezet kényszerül — különböző összefüggések révén — a jogszabály „kijátszására”. Egyik ilyen jelenséget már említettem a túlságosan ambiciózus jogalkotás következményeként, amidőn a törvényi szinten alkotott jogszabály lényegében orientatív, szimbolikus jellegű marad, és az alsóbb szinten alkotott jogszabályok, amelyek többnyire erőteljesen szűkítenek, adják meg az igazi normatív tartalmat.

Ilyen jelenséget figyelt meg Eörsi Gyula is — éspedig a szocialista társadalom építésének korai időszakában — amidőn azt írta, hogy — bizonyos érdekek kompromisszumaként — a végrehajtási utasítás alapján a törvény szövegét tulajdonképpen betűje ellen lehetett értelmezni. (Eörsi,

1955: 328–329.) S lényegében ez történt akkor is, amidőn – kisebb-nagyobb ügyekben működő „koncepciók” szerint – a bíróságok hoztak törvénytelen, a jogszabályokat „kijátszó” ítéleteket, vagy a közigazgatás tette ugyanezt. Ha „a bíróság a hatályban levő törvények kijátszását szolgálta”, ahogyan Prokopios írta Titkos történetében Tustinianus kelet-római császár uralkodásáról, akkor az egyaránt torzította a politikai és jogi kultúrát.

Nagy társadalmi változás idején a jogi kultúra amúgy is problematikus alakul, hiszen – mint már jeleztem – nemegyszer évezredek vagy évszázadok óta élő jogelvekkel fordul szembe a jogalkotás vagy joggyakorlat, olyanokkal, amelyek általános értékekké váltak. Az új jogi szabályozás tehát sok tekintetben hátrányos helyzetben van, ám ha ezt az amúgy is hátrányos helyzetet olyan jogi szabályozással tetézi, amely kijátszandó és kijátszható, sőt ha a jogszabályokat maga a jog működésének gépezete sérti meg szinte gyakorlatként, akkor ez a körülmény egyrészt erősíti a jogi kultúrában élő tradicionális értékeket, másrészt a jogi szabályozás normatív erejét csökkenti, és távlatilag a „legális” jellegű jogi kultúrát „orientatív” jellegűvé változtathatja.

A jogismeretre vonatkozó vizsgálataink valóban egyértelműen jelezték a tradicionális jellegű értékeket megtestesítő jogsszabályok ismeretét és helyeslését (néha még erősebben, mint ahogyan azt a hatályban levő jogszabályok biztosították). A jogi kultúra ellentmondásosságát jelzik azonban az olyan adatok, amelyek pl. a válás esetében a jogi szabályozás alakulásától szinte függetlenül – absztrakt módon – elítélik az adott társadalmi jelenséget (a megkérdezettek 83%-a válaszolta, hogy a válások számának emelkedése „rossz dolog”), ugyanakkor a társadalom tényleges értékítélete mégiscsak a válások magas arányában fejeződik ki. Az absztrakt ítélet és a tényleges magatartás elválása persze nem egyedül a válások esetében mutatkozik, és közel jár ahhoz – az elsősorban a fejlődő országokban megfigyelt – jelenséghez, amely szerint általában elfogadják, sőt igénylik a jogszabályok betartását, mégis könnyen keresik az ún. kiskapukat, még inkább a személyes kapcsolatokat (esetleg korrupció formájában is), akkor, amidőn a saját érdek érvényesítéséről van szó.

A kérdés persze feltehető úgy is, hogy vajon a jogi szabályozás mennyiben járult hozzá az alapjául szolgáló értékek elterjedéséhez. Amennyiben az új jogi szabályozás által is elismert tradicionális értékekről van szó, ezek megerősítése általában megfigyelhető (bár lopás esetében a társadalmi és egyéb tulajdon sérelmére való elkövetés értékelése nem válik el), ha

az absztrakt ítélet és a konkrét magatartás elválása is tény. Ahol a jog ellentmondásos, vagy bizonytalan, a társadalmi megítélés is az (pl. az orvosi hálapénzek ügyében), vagy a gazdasági kockázatvállalás esetében, ahol ugyan a jelenlegi gyakorlatnál szigorúbb megítélésre utalnak a válszok, nyilvánvalóan tükrözve a társadalmi gyakorlat ellentmondásosságát. Különösen a gazdasági élet szabályozására vonatkozó jogszabályok esetében figyelhető meg az, hogy a jogszabály általános vonatkozása ismert, de nem tudta kialakítani a rendelkezés tartalmának helyeslését is. Pregnáns példa erre a hiánycikk hatósági engedély nélküli gyártása, amely a megkérdezettek 81%-a szerint büntetendő ugyan, de a helyeslés már nem ekkora, csupán 25% kívánja is a büntetőeljárást. Talán a családjog esetében mutatkozik leginkább bizonyos értékváltozás. Bár még mindig magas pl. a férfit családfőnek tartók aránya — a vizsgálat során megkérdezettek 57%-a válaszolt így —, de már 27% kifejezetten úgy vélte a jogi szabályozás intencióinak megfelelően, hogy nincs családfő mai jogunkban, vagy több mint 57% tudta, hogy a házastársaknak lehet különvagyonyuk, és ezek zömmel helyesen is ítélték meg a különvagyon tartalmát.⁵¹

Az idézett — és ezúttal nem idézett — adatok azonban csak sejtéseket engednek meg, de nem olyan megalapozott következtetéseket, amelyek alapján a feltett kérdésre egyértelműen válaszolhatnánk. Egyértelmű válasz feltehetően nem is adható, hiszen a jogszabály értéktartalma akkor számíthat társadalmi elfogadásra — és ebben a jogi szabályozás csak egyik eszköz lehet — ha egyrészt kompatibilis az értékrendszer egészével (s mai értékrendszerünk meglehetősen ellentmondásos), másodszor, ha a gyakorlat igazolja érvényesülését. Ez azonban feltételezi a jogi szabályozás, még inkább a jogi gyakorlat ellentmondásoktól való mentességét is.

Ha az újonnan bevezetett jogszabályok és értéktartalmuk, valamint a tradicionális értékekhez kötődő jogszabályok viszonya problematikus a kelet- vagy kelet-közép-európai társadalmakban, még inkább az a fejlődő országokban. A tradicionális szokásjoggal összefüggésben már szó volt ennek összefüggéseiről, s ott említettem, hogy — jóllehet a gyarmattartó hatalmak a büntetőjog szabályait modernizálták elsősorban és leginkább, s ezt a modernizált büntetőjogot kényszerítették ki szinte változtatás nélkül a függetlenné vált volt gyarmati országok is — a helyzet ebből a szempontból sem ellentmondásmentes. Sőt, az újonnan függetlenné vált országokban is érezhető jelenség — amely Európa keleti periferiáján erőteljesen megmutatkozott a szocialista társadalmi rend kiépítésének

időszakában — a politikai döntések közvetlen szolgálata büntetőjogi eszközökkel. (Kulcsár, 1984/a: 19—20.) „A büntetőjog Afrikában messze van attól, hogy a létező társadalmi rend értékeinek írott kifejezése legyen. Olyan eszköz, amelyet éppen ilyen társadalmi rend alkotására használnak. A célja a tradíciók és a szokások megváltoztatása. Ebben az elit akaratának olyan többségre való rákényszerítését mutatja, amelyet nem tartanak társadalmilag eléggé fejlettnek, nemkülönben a szokásjog végtelen változatosságával való szembenállást. Úgyszólván bárhol s bármilyen praktikus céllal kapcsolatban a szokásjog, ha szembekerül a büntetőjoggal »törvényen kívülre« válik. Mindennek az eredménye a modern igazságszolgáltatásnak — amelyet a polgárok gyakran nem értenek meg — a falusi közösségbe régen is szilárdan beintegrálódott, sőt titokban ma is működő hagyományos bírói és adminisztratív struktúra fölé való helyezéséből is következően az anómia jelensége. Ennek a felemás szituációnak tulajdoníthatóan a rurális területeken és kisebb fokban a városközpontokban is, hogy az emberek mind a mai napig ragaszkodnak saját igazságszolgáltatásukhoz saját jogi vitáik elintézésében. Következésképpen a bűnözés jelentős része rejtve marad a modern igazságszolgáltatás szervezetei előtt.” (Brillon, 1985: 9—10.)

Azoknak az empirikus vizsgálatoknak adatai szerint, amelyek ennek a jelenségnek az okait kívánták megközelíteni, a modern bírósági struktúra elvetése mellett (túlságosan drága, lassan működik, a rendőrség korrupt, a börtönt el kell kerülni stb.), a leginkább közreható tényezők a családi és a rokonsági kötelékkel való szolidaritás, a szokásnak való engedelmes-séggel a közösség jó közérzetének fenntartása és a „baráti” megoldás megtalálása (amely a jóval komprehenzívebb szokásjog alapján és közvetítésével könnyebb) a legfontosabb tényezők ennek a helyzetnek a fenntartásában. (Uo: 104—107.)

A jog — a modernizáció eszközeként való felhasználása során — kemény korlátokkal találja magát szemben a meglevő érték- és normavilágban is. E korlátok „keménysége” rövid lejárata talán nem tűnik igazán szilárdnak, hiszen kényszerítő eszközökkel első pillantásra áttörhetőnek mutatkozik. A valóságtól elszakadt normarendszer azonban — működ- jön közre ebben az elszakadásban a jog fokozottan szimbolikussá válása, technicizálódása, ezzel is összefüggésben áttekinthetlensége és ellentmondásossága, nemkülönben ebből és más tényezőkből is következő ismeretlensége a jog címzettjeinek körében, vagy éppen el nem fogadott értékkel való kapcsolata stb. — kettős veszéllyel járhat. Egyrészt a „híva-

talos" jogból eltűnik az emberi magatartást ténylegesen alakító normativitás, s nem lesz több, mint az iheringi fogalommenyország, ezzel azonban jelentős mértékben hozzájárul az emberi magatartást ténylegesen irányító normarendszerek kialakulásához, terjedéséhez, akár a tradicionális társadalmi viszonyok alakulásával is indokolt változással is szemben álló magatartási minták túléléséhez. Másrészt a jog vagy egyes jogszabályok nyilvánvaló hatástalansága azt az illúziót táplálhatja, amelyre Marx és Engels IV. Frigyes Vilmos jogalkotásával kapcsolatban utalt, mondván, hogy a porosz király, aki a törvényeket „az uralkodói akarat pusztá ötleteinek” tartotta, úgy hitte, hogy ezeket csak az emberek érthetlensége, a világ valamilyen otrombasága hiúsította meg. (MEM 1960: 318.) Ha a jog hatástalansága okainak keresése ilyen szintre kerül, akkor már csak egy lépés az abban közreműködő ellenfelek megtalálása, a politikai vagy annak tekintett ellenállás letörésére irányuló akarat jogi formába való öltöztetése, azaz a represszáliák növelése.

A társadalmi változást célzó — gyakran paternalisztikus politikai vezetés türelmetlen akciói mindenképpen felidézik a büntetőjog túlzott igénybevételeének veszélyét. „A hatástalan jogi normákra adott gyakori válasz újabbak kikényszerítése, a régi, ki nem kényszerített szabályok még drasztikusabb jogszabályokkal való erősítése, mintha a még szigorúbb formalisztikus jogalkotással korrigálni lehetne az ugyanazon tárgyra vonatkozó enyhébb szabályok kudarcát.” (Ocran, 1978: 187.)

A büntetőjognak természetesen van szerepe a társadalmi változások bevezetésében, a változással való szembenállás eliminálásában is, de a *könyörtelen büntetőjogi szabályozás „szükségessége” már eleve jelzi a kívánt társadalmi változás irreálitását.* S ha a jogi szabályozásba vetett túlzott bizalmat az elmaradottság biztos jeleként értékelhettük, akkor a büntetőjog túlzott vagy éppen elsődleges használata a „jogalkotó” olyan chiliastikus hitének jele, amely hit a maga elfogultságában képtelen a valóság tendenciáinak és viszonyainak megértésére, így a valóság alakítására is. Márpedig: „a fejlődésnek a realitásokkal kell kezdenie és nem az álmokkal”. (Seidman, 1978: 471.)

JEGYZETEK

¹ Henry Sumner Maine könyve 1861-ben jelent meg, s nem sokkal az angol nyelvű kiadás után Pulszky Ágost fordításában és kitűnő jegyzeteivel magyarul is közreadták: Maine, 1875. Ebben az írásban az 1972. évi angol kiadásra hivatkozom.

- ² A jogi fikció szerepéről az iszlám jogban lásd Eörsi, 1975: 541 és köv., illetve Makdisi, 1985: 63–92., Az iszlám jog értelmezési problémáira lásd Coulson, 1968: 63. és köv., valamint 74–75. Az itdzsihad elvét egyébként nemcsak jognak, hanem kötelességnek is tartják ma már az iszlám jog modernizálásában. (Uo. 74.) A hindu jog értelmezés útján történt változtatására lásd Derrett, 1968: 82–95. Derrett rámutat arra, hogy jóllehet a dharma sásztrát az „igazi” jogként fogadták el, ez nem jelentette, hogy minden eszméjében automatikus és változatlanul kényszerítették ki. „A bírói jogalkalmazás tekintetbe vette a jogtudósok tanítását, de addig nem született ítélet, ameddig nem mérlegelték a politika általános kérdéseit. A királyság stabilitását, az állam biztonságát, a döntés hatásait az érvényes helyi, ... sőt még a családi szokásokra is tekintetbe kellett venni. Ehhez éppen a dharma sásztra ragaszkodott.” (Uo. 93.) „Végso soron elfogadott volt, hogy az igazságosság örökké érvényes, de a mindennapi gyakorlatnak időleges, szekuláris érvénye van, amely független transzcendentális igazságától vagy hamis voltától.” (Derrett, 1973: 13.) Ez azután – az értelmező jogtudósok és a bíróságok közbejöttével a 20. századig biztosította a hindu jog gyakorlati, folyamatos alkalmazkodását a változó viszonyokhoz.
- ³ Indira Pandra írja, hogy a *szmriti* irodalomban a pozitív jogra használt szó a *vjáva-hára*, a bírói eljárás eredménye, és ezt már akkor is megkülönböztették a *dharmától*. A szó szűkebb értelme polgári jog, pozitív jog, jogi eljárás, per. Különösen a későbbi „szmritiánusok”, mint Nárada és Brihaszpati azonban már világosabban differenciálnak, és műveiket a hindu pozitív jog természetének és alkalmazásának szentelik. A vallási elem azonban nem halt el, a jog alkalmazása során világosan megfigyelhető hatása. (Pandra, 1981: 114–115.) A szmriti szó szerinti jelentése: „ami emlékeztet”, így a gyakorlatban a pozitív jogra való hivatkozás a szmritire vagy dharma sásztrákra történik. A két hivatkozott hindu szerző közül Nárada Manu után működött, és rá alapozva az első, a vallási és az erkölcsi elvektől már mentesen különbséget tett a büntető és polgári igazság, valamint a bírói szervezet és az eljárásjog vonatkozásában, sőt felhívja a figyelmet a helyi, törzsi és családi szokásokra is, különösen akkor, ha azok szekuláris állami szabályok által is követettek. Hogy mit jelent a jogi szabályozás vallási jellege, arról viták folytak és folynak. Derrett szerint, hogy egyes régi jogi könyvekben vallási (sőt babonás) parancsok és a jogi rendelkezések egymás mellett találhatóak, az nem azt jelenti, hogy a szerző nem tudta megkülönböztetni a kettőt, hanem azt, hogy „társadalmában a rendelkezések e két osztályának kötelező természete alig volt egymástól elválasztható, így gyakorlati célokra mindkettőt számításba kellett venni. ... Ami a vallás nevében volt előírva, azt rendszerint más célokra is megkövetelték, s alig csodálható, hogy a civilizáció előrehaladása, amely meglazította a társadalmi kötelekeket, és ennek megfelelően megnövelte az egyén (aki a vallás egyedüli fókusz) kezdeményezését és függetlenségét, ugyanakkor csökkentette a kényszer szerepét a vallási kontextusokban.” (Derrett, 1968: VIII–IX.) „A vallás alátámasztotta és megerősítette a jogot azok tudatában, akik alá voltak vetve.” (Derrett 1973: 21.) – Külön probléma a tradicionális jog vallási befolyásoltsága az ún. Fekete-Afrikában. Eltekintve az országok némelyikétől – amelyekben az iszlám jog legalábbis egyes népcsoportokra és egy részében hatályos volt – itt a tradicionális jog (Etiópia kivételével, ahol a császár világi és egyházi uralkodó volt, lásd Brietzke, 1982: 101–104.) törzsi jellegű lévén legfeljebb egyes elemeiben (pl. egyes szankciók) kapcsolódott animista vallási jelen-

ségekhez. Morális aspektusa azonban ennek a jogrendszernek is volt, s éppen ennek a morális aspektusnak az elvesztése következett be a jogon felül álló jogalkotó (legyen az gyarmatosító, vagy a függetlenség utáni uralkodó elit) által létrehozott joggal és érvényesítésével. (Ogwurike, 1979: 194.)

⁴ „Az iszlám több mint vallás, életmód”. Nincs is különbség vallási doktrína és jog vagy éppen – a legutóbbi időkig – egyház és állam között. Ilyen kifejezések eredetileg nem is találhatók az arab nyelvben. (Lippman, 1982: 72–73.) Ugyanerre utal Coulson is. (Coulson, 1968: 54.) Az afrikai jog esetében pedig Conac hívja fel a figyelmet arra, hogy az európai tisztá megközelítés rabjai megkísérelték elvetni azokat a szokásokat, amelyeket saját felfogásuk szerint a jogon túlinak tartottak, de így a jogi szokásokat sem sikerült definiálni. (Conac, 1980: VIII.) Nem sikerült. „Az a kísérlet, hogy elválasszuk a jogi normákat azoktól, amelyek csupán a morális kötelezettségeket feltételezik... a társadalom olyan állapotát, amelyben komoly mértékben hiányzik a megfelelés aközött, amit a közösség átlagos tagjai az egymás iránti helyes viselkedésként éreznek, s amit a társadalom hivatalos szervei előírnak. Az afrikai tradicionális jog nem ilyen volt. A jog az emberek közös morális kódexét fejezte ki; ha ez a kódex változott, a jog is automatikusan átalakult. Ugyanez volt a helyzet a vallási hiedelmekkel és gyakorlattal is. Nem volt konfliktus vagy szembenállás a közösségvallás – a vallás, amely a közösség tagjai által elfogadott hiedelmek rendszere volt –, ha úgy tetszik államvallás és a jogi intézményei között.” (Allott, 1968: 135.)

⁵ Erre a sajátosságra ismét egyöntetűen utalnak az ázsiai és afrikai jogrendszerek tanulmányozói. Lásd pl. Takeyoshi, 1968: 429–448., Derrett, 1980: 526–527., Derrett, 1968: 81., Conac, 1980: VIII–IX. Nagyon valószínű, hogy az emberi jogok fogalmának a hiánya is megkönnyítette annak az alkotmányi jelenségnek elfogadását, amelyet Conac úgy jellemez, hogy számos afrikai ország alkotmánya az emberi és állampolgári jogokat alárendelte „a nemzeti építésnek”, a „gazdasági fejlődés prioritásainak”, az „új társadalom megteremtésének” stb. (Conac, 1980: 390–391.)

⁶ A mitaksara iskolát Bengálon kívül szinte egész Indiában követik. Elsősorban a Vijnanésvara 11. századi kommentárján alapul, amely röviden, átfogóan és „nagy professzionális ügyességgel” foglalja össze a hindu jogot.

⁷ A „szokásjog nem volt statikus, hanem hajlékony, változatai gyakran drámai változásokat tükröztek egy közösség politikai vagy társadalmi életében: hódítás és vereség, vándorlás és beolvadás, éhínség és betegség, diadal és szervezetlenség; változásokat, amelyek gyakran sajátjai voltak a tradicionális életnek, ha általában kevésbé katalizmatikusak is, mint a huszadik században... A ... szokásjog új formában jelent meg azokban a társadalmi helyzetekben, amelyek maguk is új társadalmi vagy politikai fejlődés eredményei voltak. A koloniális adminisztráció, település vagy kereskedelem minden központjában új, kevert közösségek fejlődtek ki, amelyek hivatalosan vagy nem, de bizonyos mértékben kívül állottak a hagyományos szokásjog területén... A városi bennszülött bíróságok (a helyi szabályzatokon, s kisebb jogalkotási aktusokon túl) a domináns városi csoportok vagy éppen a bíróság szokásjogát alkalmazták... A városi viselkedés mintájának általános elvei egyre kevésbé feleltek meg a tradicionális standardoknak, és az élet bizonyos területein egyenesen új, »városi szokásjog« alakult ki, minden etnikai kapcsolat nélkül... A

viták elintézésének nem hivatalos módjai is létrejöttek ott, ahol a modern fejlődés eredményeként az emberek olyan új helyzetekkel kerültek szembe, amelyeket sem a tradicionális, sem a koloniális hatóságok nem kontrolláltak megfelelően. Így, a növekvő urbanizációval, a városba vándorlók gyakran formáltak olyan társaságokat, amelyek – más funkciójukon túlmenően – elintézték a tagjaik között keletkezett vitákat, és pedig a szokásjogi szabályoknak az új szituációkhoz mért legjobb tudásuk szerinti alkalmazásával.” (Morris – Read, 1972: 170, 187, 201.)

⁸ Éppen ezért – ahogyan Derrett megállapítja – az indiai jognak nincs „vezérlő ereje”, sőt nem járul hozzá egyértelműen a nemzet életének alakításához. (Derrett 1980: 530.) Hasonló jelenség a társadalmi változások és a jog összefüggésében bizonyos értelemben Európában is kumutatható volt, különösen a feudális társadalmakban, hiszen a változásokat sokszor éppen a régi állapotok helyreállításával indokolták. (Lásd Sajó, 1981: 312. és köv.)

⁹ A Fetha Negast, „A Királyok Igazsága” eredetileg a 13. században készült Egyiptomban, s a 16–17. században fordították arabból a kopt egyház liturgikus nyelvére. Amhara nyelven – Etiópia hivatalos nyelve – azonban soha nem jelent meg, és Etiópiában soha nem adták ki. Jóllehet erősen kétséges, hogy így valaha is alkalmazhatták az etióp bírósági gyakorlatban rendszeresen, mégis az etiópiaiak a Fetha Negastot a jognak tekintették, amelynek azonban a napi valósághoz – minthogy az tökéletlen – nem sok köze lehet. Németországban a múlt században kétszer is kiadták, 1899-ben és 1936-ban olasz nyelven is megjelent.

¹⁰ Ilyen előírásokat a családjogi vagy a polgári törvénykönyvek, de más jogszabályok is tartalmazznak. Lásd erről Kulcsár, 1961: 141. és köv.

¹¹ Lásd Weber, 1960: 217. és köv., 275. és köv., a problémát magyar nyelven elemzi Peschka, 1975: 110. és köv. David Trubek arra utal, hogy Max Weber az angol jogfejlődésben kevésbé tudja igazolni teóriáját, amely szerint a jog kiszámíthatósága a gazdaság fejlődésének igazi összetevője lenne, és elismeri, hogy az angol jog kialakulása az európaihoz képest kevésbé racionális. Az angol jogi rendszer azzal segítette a kapitalizmus fejlődését, hogy megtagadta az igazságot az alsóbb néposztályoktól. Az angol jog ugyan kevésbé racionális, mégis „eléggé” kiszámítható, mert az angol bírák ragaszkodnak a precedensekhez, és a tőkések támogatják. (Trubek, 1972/a: 747. és köv.) Trubek szerint Weber nem ismerte eléggé az angol fejlődést, ideértve a jogfejlődést is, ám az angol jog kutatói megfelelően igazolják az angol jog racionális jellegét a precedens rendszer ellenére is.

¹² Hogy Weber elutasította a gazdaság alapvető jelentőségét a jog alakulásában, jól ismert, mintahogy az is, hogy a modern ipari kapitalizmus európai létrejöttében fontos tényezőnek tartotta más civilizációk képtelenségét racionális jogrendszer megteremtésére. D. M. Trubek azonban jó érzékkel foglalta össze a weberi jogszociológia azon elemeit, amelyek a jogalkotásban közrehatva aláhúzzák a jog és az állam egyéb politikai tevékenysége közötti különbségeket. (Trubek, 1972/a: 724.)

¹³ A szervezetekben élő szerepfelfogást ugyanis jelentős mértékben a politikai kultúra alakítja ki, a tényleges tevékenységben pedig a jogszabályok és a politikai kultúra vagy a szélesebb értelemben vett társadalmi környezet mellett jelentős összetevő az adott történeti-társadalmi szituáció is. Ez a magyarázata az olyan jelenségeknek, mint pl. bárki, aki kapcsolatba kerül az indiai állami bürokráciával, olyan magatartásformákkal is találkozhat, amelyek nem logikusak egy független állam modern

- kormányzatának kontextusában, hanem annak az időszaknak a maradványai, amidőn Indiát mint gyarmatot idegenek igazgatták. (Hoselitz, 1961: 91.) Ilyen „szereptartóulást” az új szervezeti környezetben egyébként az angol gyarmati uralom is észlelt Indiában a Cornwallis által a 18. század végén bevezetett reformokat követően.
- ¹⁴ Ez a szempont először Roscoe Pound angol jogszociológus műveiben jelent meg, de elsősorban a jogelmélet funkciójára nézve. (Pound, 1923: 2. és köv.)
- ¹⁵ A gazdaság és a társadalom két- vagy többszektörűségét több kutató kétségbevonja ugyan, de a jogi pluralizmust elfogadók a pluralitást többnyire a kétszektörűségből származtatják. A gyarmati uralommal jelent meg ugyanis a tradicionális „szubsztanciális” gazdaság mellett az a „gazdasági enklávén”, amely relatív modern technológiát és egyúttal kizsákmányolást is hozott, olyan ipart teremtett, amely kivonta a profitot az adott gyarmati területről, olyan infrastruktúrát hozott létre, amely ezt a tevékenységet szolgálta, s természetesen új életmódjelenségeket is termelt. A szuburbán gazdaságra a szokásjog szabályai maradtak életben, míg az új „gazdasági enklávén” jogi kiszolgáltatását az átvett angol (angol–indiai) jog végezte el. A szokásjog nem ismerte pl. a szerződés általános fogalmát (kivéve a házassági szerződést), vagy az úr-szolga viszonyt, amelyek pedig az új „gazdasági enklávénban” nélkülözhetetlennek bizonyultak. Az átvett jog elsődlegessége gazdasági szempontból mindenképpen fontos volt, ám ahol ezt nem zavarta a szokásjog, fenntartása politikai-adminisztratív szempontokból bizonyult szükségesnek. (Ogwurike, 1979: 177–181.)
- ¹⁶ A jogi népszokások magyarországi kutatására lásd Kulcsár, 1974: 201–230. E kutatások összefoglaló jellegű terméke Tárkány-Szűcs, 1981. Erdei Ferenc, amidőn a paraszti társadalmat a „társadalom alá szorult társadalomnak” írta le, azt is kifejtette, hogy ezzel együtt jár ennek a helyzetnek az elfogadása és ennek megfelelően sajátos belső szokásrend kialakítása. (Erdei, 1973: 13–14, 36–40, illetőleg Erdei, 1980: 237)
- ¹⁷ Magyarországon ilyen a menyasszonytánc intézménye, amely gyakorlatilag már nemcsak a rurális területen terjedt el, hanem a városokban is él, sőt következményeivel a Legfelsőbb Bíróság is foglalkozott. (Kulcsár, 1978: 7)
- ¹⁸ A vizsgálatot dr. Raj Kumari Agrawala végezte a púnai kerületben. (Agrawala, 1978.)
- ¹⁹ Conac arra utal, hogy az afrikai hagyományok újjáéledése – a koloniális uralom után – éppen az idegen hatással szembeni fellépést jelenti, a „kulturális felszabadulás” teljesítésének része. Így a jogot importáló, modernizáló jogalkotót felváltotta a nacionalista, aki a tradicionális értékek segítségével kívánt újítani. (Conac, 1980: VI.) A tradíció „újjáélesztésének” egyik változata a „szimulált tradicionálisizmus”, amely a valódi kontinuitás hiányát kívánja úgy pótolni, hogy korábbi intézménynek, pontosabban a korábbi intézmény formájának ad új tartalmat. (Nelson, 1980: 144.)
- ²⁰ Lásd erről Seemann, 1959: 208. és köv. De Bonald munkásságával kapcsolatban, illetőleg az egész problémakörnek a szociológia keletkezésével összefüggő elemzésére lásd Kulcsár, 1966: 45. és köv.
- ²¹ Allott éppen a fejlődő, különösen afrikai országok modernizálásával összefüggésben elemezte azokat a korlátokat, amelyek a jog hatékonyságát befolyásolják. (Allott, 1980.)
- ²² Ennek bizonyos összefüggéseire hívja fel a figyelmet Bónis, 1972: 49. Varga Csaba

- pedig utal a polgári városok szerepére is a nyugati jogszemlélet kibontakozásában. (Varga, 1979: 60)
- ²³ Max Weber a jog racionalizálódási folyamatát lényegében a tudatosan megalkotott norma megjelenésétől számítja, utalva azokra az elemekre is, mint pl. a jog materiális racionalis rendezése, a kazuisztika, egyáltalán a „modern” joglogika megjelenése, amely nélkül a polgári jogalkotás termékei nem születhettek volna meg. E fogalmak, és ilyen gondolkodásmód kialakításában a jogi honoráciorok a weberi elmélet szerint is jelentős szerepet játszottak. (Lásd Weber, 1960: 74. és 277. és köv., illetőleg a 6. §)
- ²⁴ Wolfgang Friedmann tett ilyen különbséget a joganyagban (Friedmann, 1964: 61. és köv.), de más formában is vissza-visszatér. Találkozni pl. a jog konfliktusmegoldó jogász és a „társadalmi mérnökösködést szolgáló” szabályainak a megkülönböztetésével is stb.
- ²⁵ A magyar jogfejlődésre nézve lásd erről Bónis, 1972: 61–109, – a lengyel jogról Sondel, 1983: 621–714., általában (Coing, 1980: 755–778).
- ²⁶ Mint ismeretes, a római jogot a maga klasszikus formájában már a keletrómai császárságban foglalták össze. Ám a későbbi „bizánci” birodalomban a bizánci jog érthetően sok szempontból átalakult, nem őrizte meg azt a klasszikus tisztaságot, amely azután a nyugat-európai jogfejlődést befolyásolta. (Lásd erről Hussey, 1967. 55–77) A bizánci jog formális recepciója ugyan már a kelet-európai régióba sorolható (délelet-európai) országokban sem következett be, de jelentős hatása kimutatható a román jogfejlődésre (Georgescu, 1981: 337–356; s különösen: 344.) a korai szerb államban (Mihaljic, 1981: 375–386; lásd különösen 384.) és a közép-kori Bulgáriában is. (Colov, 1981: 339–405.)
- ²⁷ Az ujamaa rendszer (a kifejezés „családíság”-ot – angolul familyhood – jelent) az 1967. február 5-i Arushai Deklaráción alapszik, és hangsúlyozza az önigazgatást a létrehozott falvakban. Ezt az elvet azonban gyakran megsértették. Julius Nyerere elnök több beszédében utalt erre. (Lásd Nyerere, 1973: 8–9.; 67–68) 1971-ben a függetlenség tíz évét értékelő beszédében 2700 ujamaa faluról adott számot az elnök, bár óvatosan kikerülte a mozgalom sikerének vagy hibáinak értékelését, megerősítette, hogy a rurális területek igazi szocializációja az ujamaa falvak gyors elterjedésétől és sikereitől függ. (Uo.: 306–308)
- A tanzán „szocializmus”-ban kísérletet tettek a helyi jogi szokások összegyűjtésére. Bizonyos értelemben hasonló törekvéseket tartalmaz a „malgas szocializmus” (Madagaszkár), amely az ún. fokonolona közösséget fejlesztette tovább. (Gaudusson, 1980: 337–357.) A földtulajdon sajátosságait Afrikán kívül is felhasználták sajátos társadalmi modell kialakítására. (James, 1976: 1–26.)
- ²⁸ Lásd erről Allott, 1965: 240., illetőleg Allott 1968: 139. Az angol jog elveinek afrikánizálódása egyébként igen sajátos formában is megjelent. A Kelet-Afrikában is alkalmazott *Indian Evidence Act* (1872) rendelkezései szerint házastársak semmilyen perben sem kényszeríthetők nyilatkozatra házasságukat érintően vagy házasságuk időtartama alatt. Az East African Protectorate v. R. Amkeyo ügyben azonban ennek a rendelkezésnek alkalmazását Hamilton bíró mégis elutasította 1917-ben, és pedig azzal az indokkal, hogy a szokásjog szerinti házasság semmilyen módon sem közelíti a házasság jogi eszméjét. (Martin 1969: 102.) Ugyanez az elv jelent meg a nigériai *Evidence Act* 161 §-ában, vagy az ugandai *Evidence Act* (módosított, 1955)

- 119 §-ában, amely a *nem* monogám házasságban élőket kötelezi a tanúskodásra. Világos különbségtévést fogadtak el tehát a „törvényi” és a szokásjogi házasság között a felek jogaira és kötelességeire nézve. (Lásd erre Ogwurike, 1979: 185–186.)
- ²⁹ A jogászságnak a volt uralkodó osztályokkal való azonosítása tulajdonképpen seholy sem történt meg olyan élesen és oly negatív következményekkel, mint a második világháború utáni Magyarországon. Lásd erről Kulcsár, 1985: 322–332. Az akkor kialakult helyzet és szemlélet következményei sok tekintetben ma is élnek, jelentős problémát okozva a fejlődéshez szükséges jogrend megfelelő szintű biztosításában, nemkülönben a jog társadalmi, sőt politikai felfogásában.
- ³⁰ A jogi szabályozás ambivalens kezelése különösen világosan mutatkozott meg Mozambik gyarmatosítás utáni korszakában. A maputói egyetem egyik jogtanára ezt a sajátosságot a következőkben fejezte ki: „amíg a dolgok jól mennek Mozambikban, már ami a jogi rendszert illeti, addig népi igazságról beszélünk, ám amidőn problémák keletkeznek, a szocialista törvényességről. . . de leginkább akkor, amikor »erősíteni« kell azt.” (Sachs, 1985: 133) A törvényesség egyrésztől kényelmetlenné vált a forradalmat követő időszakban, és ekkor – egyébként ugyanúgy mint Magyarországon 1945–47-ben az ún. lóperek kapcsán – a jogszabályokhoz ragaszkodó bíróságokat és a jogi oktatást hibáztatták, majd később a törvényesség megerősítésének követelése összefüggött a realitásoktól elszakadt jogi szabályozás kudarcával. A jogi szabályozás gyakorlati kudarca azután sajátos arroganciával párosult: „ha a társadalmunk nem alkalmazkodik a jogszabályainkhoz, jogi eszméinkhez vagy fogalmainkhoz, annál rosszabb a társadalomra nézve: fejletlen és elmaradott marad.” (Uo.: 140–141.)
- ³¹ Az európai szocialista országokban is. Magyarország példájáról lásd Kulcsár, 1985: 293–294. és 349.
- ³² Ezek az eltérések a különböző történeti fejlődésből adódnak, pl. abból, hogy a fél-perifériát jelentő kelet-közép-európai társadalmakban a nyugati struktúrák nem lebecsülendő befolyást gyakoroltak, míg Kelet-Európában a bizánci eszmék és az ázsiai birodalmi uralom hagyott nyomot. A jogban jelentkező különbségre – a római joghoz való viszonyra tekintettel – korábban már utaltam.
- ³³ A sok idézhető példa közül csupán egyet említek. 1973-ban India egyik államában, Keralában törvénytervezet készült, s 1975-ben törvénnyé is vált a hindu nagycsalád eltörléséről. (*Kerala Joint Hindu Family System, Kerala Act 30 of 1976*) A törvény a hindu nagycsaládot lényegében népesedéspolitikai okokból kívánta megszüntetni, mert a nagycsalád gazdasági-financiális szempontból nagyon vonzó (Derrett 1977: 381.), megszüntetése tehát gyöngítené ezt az anyagi „biztonságot”, amely a magas termékenység egyik tényezője lehet. A törvény értékelője azonban rámutat arra, hogy a törvény nem adta meg a megfelelő pszichológiai feltételt a „drámai változás” számára, és nem számolt azzal az inerciával, amely az indiai, különösképpen földművelő társadalom sajátja. Arról nem is szólva, hogy *csak* a hindu nagycsaládot veszi célba, a hasonló muzulmán vagy keresztény alakulatokat, vagy a nagycsaláddal összefüggő tényezőket nem. (Uo.: 392–393.) Itt helyénvaló arra is rámutatni, hogy a népesedéssel összefüggő, a fejlődő országokban a termékenység csökkentésére irányuló jogi szabályozás hatékonyságának egyik fontos tényezője – a szükseges technikai, orvosi stb. feltételek biztosítása mellett – a szocio-kulturális környezet sajátosságaival való számvetés. Ezt jelzik egy Nairobiban, 1974-ben tartott

szeminárium előadásai (lásd Uche, 1976), amelyek jelentős részükben gyakorlati tapasztalatok elemzésére épültek.

- ³⁴ Ezt az elvet – a kormányzati munkát irányító alapelvek tekintetében – már maga az indiai alkotmány világosan ki is mondta (lásd 37. cikk.) A problémáról lásd Basu, 1959: 158–159. A kérdést az indiai kompenzatórikus diszkriminációs politikával összefüggésben (a hátrányos helyzetben levők érdekében kialakított, tehát pozitív jellegű diszkriminációról van szó) érdekesen elemzi Galanter, é.n.: 229–249., illetőleg átfogóan Galanter, 1984. Hasonló brazilai kísérletekre lásd Trubek, 1978.
- ³⁵ „Minél inkább megnő az állam gazdasági szerepe, s ezzel együtt minél inkább előtérbe kerül az állami gazdaságpolitikában a háztartási jövedelmek újraelosztására való törekvés, annál nagyobb súlyt kap az R^{adm} elosztási séma, illetve ennek kombinációja más sémákkal.” (Kornai, 1980: 453) (A R^{adm} jelzés az elosztásban az adminisztratív és kibocsátói kiutalás rövidítése.)
- ³⁶ A „szála” típusú közigazgatás F. Riggs értelmezésében az általa „prizmatikusnak”, lényegében tehát a fejlődő, az agrárból ipari felé átmenetet jelentő, de az urbánus és a rurális szektor között széles szakadékkal jellemezhető társadalom közigazgatása. (A „prizmatikus” társadalom szórt, „megtört” struktúrával rendelkező társadalom, amely átmenetet jelent az „egyszerű” társadalomból sokszínű, sokféle struktúrával rendelkező felé, mint ahogyan a fehér fény is megtörik a prizmán és sokszínűvé bomlik.) A szála modell szerinti közigazgatásban a hivatalos politika tulajdonképpen az elit önkényes véleményét (és érdekeit) jelenti, a jogszabályok nem hatékonyak, a tisztviselők inkább érdekeltek a jogszabályok megkerülésében (pl. megvesztegetés folytán), mint végrehajtásukban, a kinevezésükben a nepotizmus játszik döntő szerepet, bár esetenként formális vizsgákat kell letenniük stb. Mindennek következménye a normák hatástalansága. (Riggs, 1964: 297.)
- ³⁷ Lásd erről Beckstrom, 1974. Ez a helyzet alig változott az etióp forradalom óta: a közigazgatási tisztviselők jogköre, megítélésük kritériumai kevésbé tisztázódtak, sőt „a közigazgatási jogot nem használják transzmissziós eszközként a politikának a társadalom és a gazdaság felé való közelítésében... a bizonytalan és rosszul definiált ideológia nem szolgálhatja a racionális döntéshozatalt...” (Brietzke, 1982: 211–212) Ilyen és hasonló problémák azonban nem csupán Etiópiában mutatkoznak. Különösen az afrikai országok fejlődésével, igazgatásával összefüggő irodalom hangoztatja a megfelelő közigazgatás hiányát.
- ³⁸ A kebele-rendszert az etióp forradalomnak abban a szakaszában szervezték meg, amidőn a radikális baloldali értelmiség ideológiai befolyása érvényesült, amely a helyi öngazgatást támogatta (talán azért is, mert világos volt, hogy nincs elég szakember egy jól működő centralizált állami szervezet kialakításához). A kebele eredetileg tulajdonképpen a szomszédságra épült szövetkezet (1976 évi 47. sz. proklamáció), olyan területet fog át, amelyen még a személyes ismeretség dominál. A kebele szedi az adót, regisztrálja a lakót és begyűjti a laktórt, anyakönyvi munkát végez, személyazonossági igazolványt ad ki stb. Az 1976 évi 104. proklamáció szerint átveszi az egész közigazgatást, hogy kiküszöbölje a bürokráciát, és a népet közvetlenül bevonja „a forradalmi folyamatba”. Üzleteket, kisipart szervez, épít és bérel házakat, rendőri munkát végez stb. A kebellének bírói szervezete is van. 500 etiópiai bíró erejéig polgári ügyekben, büntető ügyekben pedig minden ügyben eljárhat, amit a katonai bíróságok, vagy a speciális hadbíróóságok nem tárgyalnak. Hatályos

ítéletet is hozhat, amelyet az ugyancsak a kebellén belül alakult „közbiztonsági bizottságok” a helyszínen is végrehajthatnak. Jóllehet a kebeli tisztségviselőit választják, a legfontosabbakat a gyakorlatban a Derg nevezi ki. Az öngazgatás annyiban is látszólagos, hogy a rendszer lényegében csak a központi utasítások végrehajtásában hatékony. (Brietzke 1982: 294–297.).

³⁹ Mint ahogyan tulajdonképpen minden nem formalizált konfliktusmegoldás – ha csak nem találkozik szerencsés módon az állami és a közakarat, mint pl. a dániai fogyasztási bíróságok esetében. A probléma egészére lásd Abel, 1982, illetőleg Cain-Kulcsár, 1983.

⁴⁰ Az indiai Legfelsőbb Bíróság néhány tagja ama döntés indoklásában, amelyben megtagadják a jogot a parlamenttől az alkotmány megváltoztatására a következőket írta: „... Alkotmányunk a konszenzus elvén nyugszik és nem a többségi szavazatokon. Ha a többségi véleményt fogadnánk el irányító tényezőként, a kisebbségnek adott védelem értéktelenné válna. Éppen ezért elfogadhatatlan... »az az álláspont« miszerint a Parlament két háza tagjainak kétharmada felhatalmaztatott arra, hogy az ország egész népességének nevében beszéljen.” (idézi Baxi, 1982: 18.) Baxi véleménye szerint egyébként az indiai Legfelsőbb Bíróság – mint politikai csoport – ítélezése a szükségállapotot (1975–1977.) követő időszakban populista tendenciát mutat, a „nép akarata”, „India népe” stb. kifejezések jelennek meg értelmező tevékenységükben. A populista elit politikai támogatásával a Legfelsőbb Bíróság egyedüli biztosíték lehet a pártpolitikai „machinációkkal” szemben, ha azonban a bíróság elmulasztja ezt a politikai lehetőséget, saját legitimitását ássa alá. (Baxi, 1980: 246–248.) A bíróság ilyen megítélésében azonban illuzórikus elemek vannak: aligha képes a politikai rendszer egyik – egyébként is túlterhelt – eleme a rendszer egészének átforgatására.

⁴¹ A „chilot” a császár tradicionális joga volt az egyébként jogerős bírói ítélet diszkrecionális jellegű felülvizsgálatára. Az intézményt a legutóbbi császári alkotmány is fenntartotta. (Paul-Clopman, 1972: I. 395. és köv.)

⁴² Az afrikai gyarmati országokban – elsősorban a brit uralom alatt lévőkben – korábban is törekedtek a szokásjog és a „bennszülött” bíróságok integrálásával kapcsolatos kérdések egységes rendezésére. Az 1930-as években elindult a szokásjog rendszerezett összegyűjtése, jóllehet egyes kísérletek legalábbis bizonyos ismeretszerzésre már a századforduló táján is történtek. Minden rögzítéssel szemben azonban ellenvethető volt – ahogyan ezt az 1945-ben készült jelentés kifejezte, hogy megtörik a szokásjog természetes fejlődése és megkövültté válik. (Morris–Read, 1972: 191–199.) 1953 és 1956 között mindazonáltal a gyarmati jogi tanácsadók részvételével konferenciákat rendeztek a szokásjoggal kapcsolatos kérdések megtárgyalására, és a konferenciák jelentéseit a *Journal of African Administration* mellékleteként publikálták is.

⁴³ A szokásjog alakítása nem direkt bírósági módosítással ment végbe. A domíniumok és gyarmatok számára – a legfelsőbb angol fellebbezési fórum, a *Privy Council* pl. vagy elfogadta a szokást vagy elvetette, de nem módosította. Lásd erről Eshunghayi Eleko v. Officer Administering the Government of Nigeria (1931. AC. 602, p. 673), vagy Denmole v. Dawodu (1, W.L.R. 1953, 1962). Lord Atkins mondotta az Eshunghayi Eleko ügyben, hogy „a bennszülött közösség egyetértése adja meg a szokás érvényességét”. A *Privy Council* véleménye szerint tehát – amelyet ma is elfogadnak

az angolul beszélő afrikai országok bíróságai — a szokásjogi szabályt azért kényszerítik ki a bíróságok, mert kötelező erővel rendelkező autoritatív szabály. Vannak ugyan egyes bíróságok, amelyek törekszenek a szokásjognak a változó viszonyokhoz való adaptációjára — pl. a változó viszonyok általános elveihez —, ez azonban már nem szokásjogi szabály, hanem a bíróság autoritásán nyugvó esetjog. A bíróság nem alkothat *szokásjogi* szabályt. (Ogwurike, 1979: 29–31.) Mindezzel együtt érdekes jelenség, hogy a bíróságok, noha eltérő nézeteik voltak abban a tekintetben, hogy az ún. *repugnancy-klauszult* (a szokásjog akkor alkalmazható, ha nem áll szemben az igazsággal és az erkölccsel) milyen erkölcsre kell alkalmazni — voltak, akik kifejezetten az angol erkölcsre utaltak —, viszonylag ritkán vették igénybe. Ennek igazi oka talán abban volt, hogy „a szokásjog szabályai olyan gyorsan változtak, hogy viszonylag gyorsan váltak eléggé harmonikussá az angol joggal ahhoz, hogy a repugnancy-klauszula alkalmazása feleslegessé váljon.” (Morris—Read, 1972: 180.)

⁴⁴ A legjellemzőbb erre a következő idézet: „A helyi jogalkotás potenciálisan rendelkezik azzal az erővel, hogy forradalmasítsa a jogot, és a gazdasági alap felépítményévé tegye. Félelmetes erő lehet az az afrikai törvényhozók kezében új politikai ideológia bevezetésében és a nép társadalmi-gazdasági életének újrafogalmazásában. De az angolul beszélő Afrikában nem használták ki ezt teljesen és pozitív értelemben. A fő közreműködő tényező ebben a bíróságnak és az ügyvédségnek — az angol jogi képzésre és háttérre visszavezető — konzervativizmusában rejlik. Gazdasági szinten, a gazdaság duális alapja és a jog meglevő pluralizmusa úgy tűnik, támogatják ezt az önelégült nyugalmat. Van ugyanis egy tényező, amely szemben áll az afrikai radikális kormányzatok erőfeszítéseivel a társadalomnak a jog segítségével történő átalakítására. S ez a kötelező precedensek doktrínája. Mint a kormányzat legkevésbé haladó és igen konzervatív eleme, a precedens doktrína megtartotta angol háttérét, történetét, jogi célját és módszereit egyaránt, és pedig a bírósági rendszer miatt. Annak a felfogásnak támogatása, hogy a bírák fedik fel és deklarálják a jogot, akadály az afrikai jogfejlődés keretében. Kevés lehetőséget ad a dinamikusabb és progresszívebb jogfejlődésre, még a legradikálisabb kormányzat esetében is.” (Ogwurike, 1979: 192–193.) Érte ilyen vád annak idején a magyar bírósági rendszert is a második világháborút követő időszakban. Az ún. „jogászkodást” akkor is a haladás fékjének tekintették. Noha ez a bírósági rendszer aligha rendelkezett az angolszász bírói hagyományokkal, mégis úgy tűnik, nem csupán a kiegyensúlyozott jogfejlődés, hanem a társadalmi fejlődés szempontjából sem lett volna s ma sincs funkció nélkül az ilyen típusú „fékező” bírói tevékenység.

⁴⁵ Robert Seidman, aki összefoglalóan elemezte a jog lehetőségeit az afrikai országok fejlődésében, meglehetősen pesszimista végső értékelést ad. Az afrikai függetlenség „aranyba foglalt ígéretei” hamisnak bizonyultak, mondja, s ez elsősorban arra vezethető vissza, hogy jöllehet az afrikai országok létező (tehát a gyarmati korszakból örökölt) jogrendszere a szegénység és az elnyomás feltételeit erősítette, a gazdasági uralkodó osztállyal szövetkezett politikai elit — talán Tanzánia kivételével — semmit sem tett olyan jogrend kialakítására, amely a fejlődést szolgálta volna a függetlenség után, nem pedig a politikai elit és a külföldi cégek érdekeit. Ennek egyik fő okát abban látja, hogy nincs megoldva a kormány ellenőrzése. A nyugati *rule of law*-doktrína az egyes helyeken meg-megjelenő (brit) hagyományok ellenére sem működik,

az afrikai bíróságok nem tudták biztosítani az emberi jogokat, a jogrendszer autoritárius struktúrája pedig behatárolja saját hatékonyságát a változások bevezetésében. Hipotézise szerint: az autoritárius jogrend és a fejlődés parancsoló szükségletei közötti konfliktusból kikerülhetetlenül adódik a „lágymű” fejlődés. A megoldást a részvétel fokozásában látja, a nép bevonásában a döntési folyamatokba, amely előbb-utóbb meghozná az intézményi és a tartalmi változásokat is. (Seidman, 1978: 464–472.)

⁴⁶ Az afrikai hagyományokra való hivatkozás a legkülönbözőbb formákban jelent meg. Nyerere pl. egyebek közt azzal indokolta az „egypártrendszer” bevezetését, hogy a tradicionális afrikai attitűd és közösségi gyakorlat általában a konszenzusra épült. Hozzátéve, hogy a „többpártrendszer” olyan mesterséges luxus, amely az államot áldatlan versenyhelyzetbe viszi, holott az új államoknak éppen kombinált erőfeszítésre van szükségük, hogy felépítsék az új társadalmat és biztosítsák a gazdasági és társadalmi fejlődést. Ugyanakkor elvetette azonban a szocialista államok államszervezetét is, mondván, hogy ott „az egyén csak másodlagos valamihez képest, amit államnak hívnak”, az afrikai szocializmus ideálja ellenben közösségi és egalitárius jellegű. A gyakorlatban azonban továbbra is megmaradt a politikai elit és a „mozdulatlan”, a reformot elviselni hivatott falusi tömegek kettőssége és elszakítottasága. Sok a panasz a TANU és funkcionáriusai magatartására, egyebek között a hagyományos szokásjogi rendszerbe és bírósági szervezetbe bevezetett változásokra, s arra is, hogy a TANU funkcionáriusok gyakran közvetlenül beavatkoznak ezeknek a bíróságoknak az eljárásába. A választások során pedig a nép nem fejezheti ki szabadon az akaratát, a jelölteket a TANU vezetői választják ki. (Maguire, 1969: 361–368.)

⁴⁷ „A jog önkényesség és destruktívvá válik egy megállapodott rend szempontjából, amint az egyének közti viszonyok szabályozását vállalja, akik úgy érzik, hogy meglehetősen sikeres modus vivendit dolgoztak ki a maguk számára.” A jogalkotó máris tévedett, ha pl. a férj és feleség, a szülők és gyermekek, a faluközösség és törzs közti viszonyokat akarja szabályozni, mert ezeket nem individuális érdekek alapozzák meg, hanem a csoportkohézió, a közösség tagjainak szolidaritása a közösség fenntartása érdekében. (David, 1971: 47.)

⁴⁸ Sajó András szerint egyébként ez szinte általános reakció: „egy társadalmi konfliktusra az abban – adott esetben – győzedelmes hatalom a fennálló, de vitatottá tett viszonyok törvénybe iktatásával, szigorú rögzítésével válaszolt, esetleg további súlyos szankciókat rendelt a fennállóhoz megerősítésül”. (Sajó, 1983: 193)

⁴⁹ Lásd erről Harmathy, 1983: 341.

⁵⁰ A Lex Voconia Quintus Voconius néptribun indítványa alapján született i. e. 169-ben. Tiltotta a nőknek örökösnek való megnevezését, bár bizonyos összeget biztosított az örökségtől megfosztott nők számára. A törvény indoka a nők túlságos meggazdagodásának és ezzel fényűzésüknek a megakadályozása volt.

⁵¹ A hivatkozott vizsgálati adatok lelőhelye Boros, 1983 és Sajó, 1983/a.

- Abel, R. L.* (1982): *The Politics of Informal Justice*. Vols. I–II. Ac. Press, New York.
- Agrawala, R. K.* (1978): *Attitude of Social Groups to Uniform Civil Code with Special Reference to Marriage. A Pilot Study*. University of Poona, Department of Law. (Reprint)
- Agrawala, R. K.* (é. n.): *Matrimonial Causes and the Supreme Court of India*.
- Agrawala, S. K.* (1985): Előnyököt biztosító diszkrimináció és elmaradott népcsoportok Indiában. In: Béládi (Szerk.) 1985: 262–280.
- Alliot, M.* (1965): *Les resistances traditionnelles en droit moderne*. In: Poirier, 1965.
- Allott, A.* (1965): *The Future of African Law*. In: Kuper – Kuper (Eds.) 1965.
- Allott, A.* (1968): *African Law*. In: Derrett (Ed.), 1968.
- Allott, A.* (1980): *The Limits of Law*. Butterworths, London
- Allott, A. – Cotran, E.* (1971): *Restatement of Laws in Africa*. In: *Integration of Customary and Modern Legal Systems in Africa*. University of Ife Press, Ile – Ife.
- Anderson, P.* (1974): *Lineages of the Absolutist State*. London.
- Apter, D. E.* (1965): *The Politics of Modernization*. University of Chicago Press, Chicago.
- Basu, D. D.* (1959): *Shorter Constitution of India*. Second Edition, Calcutta.
- Baxi, U.* (1978): *People's Law, Development, Justice*. A IX. Szociológiai Világkongresszuson megtartott előadás sokszorosított szövege. Uppsala.
- Baxi, U.* (1980): *The Indian Supreme Court and Politics*. Lucknow.
- Baxi, U.* (1982): *The Crisis of the Indian Legal System*. Delhi.
- Beckstrom, J.* (1974): *Handicaps of Legal-Social Engineering in a Developing Nation*. *American Journal of Comparative Law*, Vol. 22.
- Berend T. Iván – Ránki György* (1979): *Gazdasági elmaradottság. Kiutak és kudarcok a XIX. századi Európában*. Közgazdasági és Jogi Kiadó.
- Boros László* (1983): *A család és a családi jog megítélése az állampolgárok tudatában*. Az MTA Szociológiai Kutató Intézetének kiadványai. Budapest.
- Bónis György* (1972): *A jogtudó értelmiség a középkori Nyugat- és Közép-Európában*. Budapest.
- Braibanti, R.* (1961): *The Relevance of Political Science to the Study of Underdeveloped Areas*. In: Braibanti – Spengler (1961.)
- Braibanti, R. – Spengler, J.* (Eds.) (1961.): *Tradition, Values and Socio-Economic Development*. Durham, London.
- Brietzke, P. H.* (1982): *Law, Development and Ethiopian Revolution*. Lewisburg, Brucknell University Press, London, Toronto.
- Brillon, Y.* (1985): *Crime, Justice and Culture in Black Africa*. *Les Cahiers de Recherches Criminologiques*. Centre International de Criminologie Comparé. Université de Montréal, Montréal.
- Bryde, B. O.* (1976): *The Politics of African Legal Development*. Frankfurt a. M.
- Cain, M. – Kulcsár K.* (Eds.) (1983): *Disputes and the Law*. Akadémiai Kiadó.
- Carbonnier, J.* (1972): *Sociologie Juridique*. Paris.
- Cassinelli, C. W. – Ekval, R. B.* (1969): *The Tibetan Principality. The Political System of Sa Skya*. Cornell University Press, Ithaka.

- Channock, M.* (1985): Law, Custom and Social Order. Cambridge. University Press, Cambridge, London stb.
- Chatterjee, B. B. – Singh, S. S. – Yadov, D. R.* (1971): Impact of Social Legislation on Social Change. The Minerva Associates. Calcutta.
- Chiba, M.* (1984): Law and Culture in Sri Lanka. Tokai University, Tokyo.
- Ch'ü-T'ung-Tsu* (1965): Law and Society in Traditional China. Paris-The Hague.
- Civil Justice* (Rankin) *Committee* (1925): Report. Calcutta.
- Coing, H.* (1980): Die Bedeutung des Rechts in der neuen Geschichte Europas. In: Fikentscher, Franke, Köhler (Herausg.) 1980.
- Colov, R.* (1981): Le Droit Romain en Bulgarie Medieval: Diffusion, Penetration, Confusion on Interaction. In: Roma, Costantinopoli, Mosca.
- Conac, G.* (1980): Dynamiques et finalités des droits africains. Economica, Paris.
- Coulson, N. J.* (1968): Islamic Law. In: Derrett (Ed.) 1968.
- David, R.* (1967): Sources of the Ethiopian Civil Code. Journal of Ethiopian Law. Vol. IV. No. 2.
- David, R.* (1971): Critical Observations Regarding the Potentialities and the Limitations of Legislation in the Independent African States. In: Integration of Customary and Modern Legal Systems in Africa. Ile-Ife.
- David, R.* (1977): A jelenkor nagy jogrendszeri. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Davidson, B.* (1969): Les africains. Introduction a la histoire d'une culture. Paris.
- Derrett, J. D. M.* (1968): Hindu Law. In: Derrett (Ed.) 1968.
- Derrett, J. D. M.* (Ed.) (1968): An Introduction to Legal Systems. New York – Washington.
- Derrett, J. D. M.* (1973): Dharmasastra and Juridical Literature, Wiesbaden.
- Derrett, J. D. M.* (Ed.) (1977): Essays in Classical and Modern Hindu Law. Vol. III. Leiden.
- Derrett, J. D. M.* (1980): Das Dilemma des Rechts in der traditionellen indischen Kultur. In: Fikentscher stb. (Herausg.) 1980.
- Desai, A. R.* (Ed.) (1972): Essays on Modernization in Underdeveloped Societies. Vol. One. Humanities Press, New York.
- Dhavan, R. – Kalpakam, P.* (1978): The Supreme Court under Strain. Bombay.
- Dilks, D.* (1969): Curzon in India. Vol. I. London.
- Eisenstadt, S. N.* (1964): Breakdowns of Modernization. Economic Development and Cultural Change. Vol. 12.
- Eisenstadt, S. N.* (1966): Modernization, Protest and Change. Prentice Hall Inc., Englewood Cliffs, N. Y.
- Eisenstadt, S. N.* (1966/a): Readings in Social Evolution and Development. Pergamon Press. Oxford stb.
- Eisenstadt, S. N.* (1972): Post-Traditional Societies and the Continuity and Reconstruction of Tradition. In: Eisenstadt, S. N. (Ed.): Post-Traditional Societies. New York.
- Eisenstadt, S. N. – Azman, Y.* (Eds.) (1975): Socialism and Tradition. Atlantic Highlands. N. J.
- Eörsi Gyula* (1955): A magyar jog fejlődésének elvi kérdései népi demokráciánk első tíz évében. Jogtudományi Közlöny, 6. sz.
- Eörsi Gyula* (1975): Összehasonlító polgári jog. Akadémiai Kiadó.

- Erdei Ferenc* (1973): *Parasztkok. (Összegejtött műveiben.)* Eredeti megjelenés éve 1938. Akadémiai Kiadó.
- Erdei Ferenc* (1980): *A magyar társadalomról (Összegejtött műveiben)*, Akadémiai Kiadó.
- Evan, W. M.* (1962): *Public and Private Legal System*. In: *Law and Sociology* (Ed. by W. M. Evan) Glencoe.
- Fikentscher, W. – Franke, H. – Köhler, O.* (Herausg.) (1980): *Entstehung und Wandel rechtlicher Tradition*. Freiburg München.
- Friedmann, W.* (1964): *Law in a Changing Society* (Abr. ed.) Baltimore.
- Fukutake, T.* (1980): *Japanese Society Today*. Tokyo.
- Galanter, M.* (é. n): *Symbolic Activism: A Judicial Encounter with the Contours of India's Compensatory Discrimination Policy*. In: *Dhavan – Sundarsan – Khurshid* (é. n). *Judges and the Judicial Power*. London – Bombay.
- Galanter, M.* (1983): *Making Law Work for the Oppressed. The Other Side*, Vol. III. No. 2.
- Galanter, M.* (1984): *Competing Equalities. Law and Backward Classes in India*. Delhi, Bombay, Calcutta, Madras.
- Gaudisson, J. de* (1980): *Le Socialisme et le droit en Afrique (a partir des expériences de Madagascar et de la Tanzanie)*. In: *Conac* (1980).
- Georgescu, V. A.* (1981): *Modèles juridiques de la Reception Romano-Byzantine et Synthèse Modernisatrice en Droit Romain*. 14: Roma, Constantinopoli, Mosca.
- Harmathy Attila* (1983): *Szerződés – tervezés – gazdasági szerkezet. Állam- és Jogtudomány, XXVI. köt. 3. sz.*
- Heesterman, J. C.* (1985): *The Inner Conflict of Tradition: Essays in Indian Ritual, Kinship, and Society*. Chicago University Press, Chicago.
- Hooker, M. B.* (1975): *Legal Pluralism*. Oxford.
- Hoselitz, B. F.* (1952): *The Progress of Underdeveloped Areas*. Chicago.
- Hoselitz, B. F.* (1961): *Tradition and Economic Growth*. In: *Braibanti-Spengler* (Eds.) 1961.
- Huntington, S. P.* (1968): *Political Order in Changing Societies*. New Haven – London.
- Hussey, I. M.* (1967): *The Cambridge Medieval History*. Vol. IV. Cambridge Univ. Press, Cambridge.
- Ihering, R.* (1923): *Geist des römischen Rechts. Zweiter Teil. Zweite Abteilung*. Leipzig.
- Imam, M.* (Ed.) (1972): *Minorities and the Law*. Bombay.
- Inkeles, A.* (1966): *Modernization of Man*. In: *Weiner* 1966.
- Isaacman, B. – Isaacman, A.* (1982): *A Socialist Legal System in the Making: Mozambique before and after Independence*. In: *Abel*, 1982.
- Ishwaran, K.* (1964): *Customary Law in Village India*. In: *International Journal of Comparative Sociology*. Vol. v.
- Ishwaran, K.* (1977): *A Populistic Community and Modernization in India*. Leiden.
- James, R. W.* (1976): *Land Tenure Reform in Developing countries: From Westernization to Indigenisation*. *Eastern Africa Law Review*, Vol. 9. No. 2.
- James, R. W. – Fimbo, G. H.* (1973): *Customary Land Law of Tanzania. A Source Book*. Nairobi, Kampala, Dar es Salaam.

- Jha, A.* (1978): *Modernization and the Hindu Socio-Culture*. BR Publishing Corporation, Delhi.
- Kaiser, D. H.* (1980): *The Growth of the Law in Medieval Russia*. Princeton.
- Kampis György* (1981): A jogalkotás mennyiségi történeti alakulásának tendenciái. Jogtudományi Közlöny, 4. sz.
- Kauning, J.* (1971): Some Remarks on Law and Courts in Africa. In: *Integration of Customary and Modern Legal Systems in Africa*. University of Ife Press, Ile-Ife.
- Kazancigil, A.* (1985): *Paradigms of Modern State Formation in the Periphery*. IPSA XIII. World Congress, Paris.
- Kissinger, A. N.* (é. n.): *A World Restored*. Houghton Mifflin Co. Boston.
- Kornai János* (1980): A hiány. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Kulcsár Kálmán* (1961): A jog nevelő szerepe a szocialista társadalomban. Közgazdasági és Jogi Kiadó.
- Kulcsár Kálmán* (1966): A szociológiai gondolkodás fejlődése. Akadémiai Kiadó.
- Kulcsár Kálmán* (1974): Társadalom, politika, jog. Gondolat Kiadó.
- Kulcsár Kálmán* (1978): A jog etnológiai kutatásának problémája – ma. Valóság, XXI. évf. 9. sz.
- Kulcsár Kálmán* (1982): Gazdaság, társadalom, jog. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Kulcsár Kálmán* (1984): A magyar szociológia történetiszemlélete. Valóság, XXVII. évf. 5. sz.
- Kulcsár Kálmán* (1984/a): A jogfejlődés sajátosságai: a jog mint eszköz. Akadémiai Kiadó.
- Kulcsár Kálmán* (1985): A jog szerepe a társadalmi változásokban – a jog változása. In: Petrik (Szerk.) (1985)
- Kulcsár Kálmán* (1985/a): A modernizáció problémája a magyar társadalomfejlődésben. Társadalomkutatás, 1. sz.
- Kulcsár Kálmán* (1986): A modernizáció és a magyar társadalom. Magvető Könyvkiadó.
- Kulcsár Kálmán* (1987): A modernizáció és a reform. Valóság, XXX. évf. 9. sz.
- Le Roy, E.* (1971): *Droit et développement en Afrique noire francophone après dix années d'indépendance politique*. Revue sénégalaise de droit, No. 9.
- Lippman, T. W.* (1982): *Understanding Islam*. New York.
- Macaulay, S.* (1979): Nem szerződéses kapcsolatok az üzleti életben. In: Sajó András (Szerk.) *Jog és szociológia*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Maguire, G. A.* (1969): *Toward 'Uhuru' in Tanzania. The Politics of Participation*. Cambridge.
- Maine, H. S.* (1972): *Ancient Law* (első kiadás 1861) London.
- Maine, H. S.* (1875): A jog őskora. Fordította, bevezette és jegyzetekkel ellátta Pulszky Ágost. Budapest.
- Maine, H. S.* (1891): *Early Law and Custom*. London.
- Makdisi, J.* (1985): *Legal Logic and Equity in Islamic Law*. The American Journal of Comparative Law, Vol. 33. No. 1.
- Martin, R.* (1969): *Sociology and Legal Change*. East Africa Law Review, Vol. 2. No. 1.
- Marx–Engels* (1960): Művei. 3. kötet. Budapest.
- Marx–Engels* (1962): Művei. 8. kötet. Budapest.

- Mehren, A. T.* (1968): Some Reflexions on Japanese Law. *Harvard Law Review*, Vol. 71.
- Mehra, A.* (1978): Committee Report on Panchayati Raj Institutions. *Indian Journal of Public Administration*, No. 4.
- Mendelsohn, O.* (1981): The Pathology of the Indian Legal System. *Modern Asian Studies*, Vol. 15. No. 4.
- Meschievitz, C. S. – Galanter, M.* (1982): In Search of Nyaya Panchayats: The Politics of a Moribund Institution. In: Abel 1982.
- Mihaljcic, R.* (1981): L'État Serbe et Universalisme de la Seconde Roma. In: Roma, Constantinopoli, Mosca.
- Montesquieu, C. L.* (1962): A törvények szelleméről. I – II. köt. Akadémiai Kiadó.
- Morris, H. F. – Read, J. S.* (1972): Indirect Rule and the Search for Justice. Clarendon – Press, Oxford.
- Myrdal, G.* (1988): Asian Drama. Vols. 3. Pantheon, New York.
- Myrdal, G.* (1974): Korunk kihívása: a világszegénység. Gondolat Kiadó.
- Nagai, M.* (Ed.): (1984): Development in the Non-Western World. Tokyo.
- Nelson, D.* (1980): Tradition und Innovation in Recht und Gesellschaft: Vergleichende historische und Kulturwissenschaftliche Perspektiven eine Arbeit im Entstehen. In: Fikentscher stb. (Herausg.) 1980.
- Newbold, Ch.* (1969): The Role of a Judge as a Policy Maker. *East Africa Law Review*, Vol. 2. No. 2.
- Norbu, D.* (1974): Red Star over Tibet. London.
- Nyerere, J.* (1973): Freedom and Development. Dar es Salaam, Nairobi, London stb.
- Nwabueze, B. O.* (1977): Judicialism in Commonwealth Africa. London – Enugu – Lagos.
- Obolensky, Dimitri* (1982): The Byzantine Inheritance of Eastern Europe. London.
- Ocran, T. M.* (1978): Law in Aid of Development. Ghana Publishing Corp. Tema.
- Ogwurike, C.* (1979): Concept of Law in English-Speaking Africa. NOK Publishers International, New York, London, Lagos.
- Pai-Panadiker, V. A. – Kshiragar, S. S.* (1971): Bureaucracy in India: An empirical study. *Indian Journal of Public Administration*, No. 2.
- Pandra, I.* (1981): Hindu Jurisprudence. – A Bird's Eye View. *Indian Socio-Legal Journal*, Vol. VII. No. 1 – 2.
- Paul, J. C. N. – Clapman, C.* (1972): Ethiopian Constitutional Development. Vols. I – II. Addis Abeba.
- Peschka Vilmos* (1975): Max Weber jogszociológiája. Akadémiai Kiadó.
- Petrik Ferenc* (1985): Jogalkotás, jogszabály-előkészítés. In: Petrik (Szerk.) 1985.
- Petrik Ferenc* (Szerk.) (1985): Jog és törvényesség. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Pieler, R. E.* (1980): Entstehung und Wandel rechtlicher Traditionen in Byzanz. In: Fikentscher, Franke, Köhler (Herausg.) 1980.
- Poirier, J.* (1965): Etudes de droit africain et de droit malgache. Paris.
- Pound, R.* (1923): Interpretations of Legal History. Cambridge.
- Pospisil, L.* (1971): The Anthropology of Law. New York.
- Pölöskei Ferenc* (1985): Tisza István. Gondolat, Budapest.
- Rácz Attila* (1981): A hatályos jog és a jogszabályalkotás mennyiségi jellemzői Magyarországon. Jogtudományi Közlöny, 4. sz.

- Riggs, F. W.* (1964): *Administration in Developing Countries: The Theory of Prismatic Society*. Houghton Mifflin Company, Boston.
- Rostow, W. W.* (1960): *The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Rwezaura, B. A.* (1983): *Traditionalism and Law Reform in Africa*. Universität des Saarlandes, Saarbrücken.
- Sachs, A.* (1985): *The Two Dimensions of Socialist Legality: Recent Experience in Mozambique*. *International Journal of the Sociology of Law*, Vol. 13. No. 2.
- Sajó András* (1981): A társadalmi-jogi változás elméletörténetének vázlata a XX. századig. *Gazdaság- és Jogtudomány*, XV. köt. 3–4. sz.
- Sajó András* (1982): Társadalmi-jogi változás. *Állam- és Jogtudomány*, XXV. évf. 4. sz.
- Sajó András* (1983): A társadalmi-jogi változás folyamata. *Állam- és Jogtudomány*, XXVI. évf. 2. sz.
- Sajó András* (1983/a): Lakossági nézetek a büntetőjogról. *Állam- és Jogtudomány*, XXVI. évf. 4. sz.
- Seemann, R.* (1959): *Der Ursprung der Soziologie aus dem Geist der Restauration*. München.
- Seidman, R. B.* (1978): *The State, Law and Development*. New York.
- Seton-Watson, H.* (1967): *The Russian Empire 1801–1917*. Clarendon Press, Oxford.
- Sharma, G. S.* (1976): *Law and Social Change in India*. *Indian Socio-Legal Journal*, Vol. II.
- Sharma, S. D.* (1978): *The Hindu Joint Family and Socio-Legal Implications*. *Indian Socio-Legal Journal*, Vol. IV. No. 1.
- Shils, E.* (1972): *Tradition*. In: Desai 1972.
- Singh, Y.* (1973): *Modernization of Indian Tradition*. Thomson Press (India) Limited, Faridabad.
- Singh, Y.* (1985): Az indiai tradíció modernizációja. In: Béládi (Szerk.) 1985.
- Sinha, B. S.* (1976): *Law and Social Engineering in India*. *Indian Socio-Legal Journal*, Vol. II.
- Snyder, F.* (1980): *Law and Development in the Light of Dependence Theory*. *Law and Society Review*, Vol. 14. No. 3.
- Snyder, F.* (1980): *Droit non-étatique et législation nationale au Sénégal*. In: Conac 1980.
- Soloviev, A. V.* (1959): *Der Einfluss des byzantinischen Rechts auf die Völker Osteuropas*. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Romanist. Abt.* 76.
- Sondel, J.* (1983): *Zur Bedeutung des Römischen Rechts in Polen in der Regierungszeit Kasimirs des grossen (1333–1370)*. In: *Studi in Onore di Arnaldo Biscandi*, IV. Milano. 1983.
- Stein, P.* (1980): *Legal Evolution*. Cambridge.
- Subrahmanian, N.* (1976): *Law and Social Change*. *Indian Socio-Legal Journal*, Vol. II.
- Tárkányi Szűcs Ernő* (1981): *Magyar jogi népszokások*. Gondolat Könyvkiadó.
- Takeyoshi, K.* (1968): *The Status of the Individual in the Notion of Law, Right and Social Order in Japan*. In: Moore, C. A. (Szerk.): *The Status of the Individual in East and West*. University of Hawaii Press, Honolulu.

- Taniguchi, Y.* (1984): The Post-War Court System as an Instrument for Social Change. In: De Vos, G. (Ed.): Institutions for Change in Japanese Society. University of California, Berkeley.
- Treitschke, F.* (1927): Die Gesellschaftswissenschaft, Leipzig. (Az eredeti kiadás: 1859.)
- Trubek, D. M.* (1972): Toward a Social Theory of Law: An Essay on the Study of Law and Development. In: The Yale Law Journal, Vol. 82, No. 1.
- Trubek, D. M.* (1972/a): Max Weber on Law and Rise of Capitalism. Wisconsin Law Journal, No. 3.
- Trubek, D. M.* (1978): Unequal Protection: Thoughts on Legal Services, Social Welfare, and Income Distribution in Latin America. Texas International Law Journal, Vol. 13, No. 2.
- Twining, W. W.* (1964): The Place of Customary Law in the National Legal Systems of East Africa. Chicago.
- Uche, V. V.* (Ed.) (1976): Law and Population Change in Africa. Nairobi, Dar es Salaam, Kampala.
- Udal'cova, Z. V.* (1981): La Russie de Kiev entre Roma et Constantinople. Les Échanges Culturelles avec Constantinople. In: Roma, Constantinopoli, Mosca.
- Varga Csaba* (1979): A kodifikáció mint társadalmi-történeti jelenség. Akadémiai Kiadó.
- Varma, B. N.* (1980): The Sociology and Politics of Development. Routledge and Kegan Paul London, Boston and Heley.
- Verdier, R.* (1984): Ordres juridiques, loi et société politique en Afrique noire. Droit et Cultures, Vol. 7.
- Völkl, E.* (1980): Die Rechtsentwicklung in Russland und der Sowjetunion. In: Fikentscher, Franke, Köhler (Herausg.) 1980.
- Wallerstein, J.* (1984): The Capitalist World-Economy. Cambridge. University Press, Cambridge, London stb.
- Weber, M.* (1960): Rechtssoziologie. Neuwied.
- Weber, M.* (1981): Jogszociológia. In: Jog és filozófia. (Szerk.): Varga Csaba. Akadémiai Kiadó.
- Weber, M.* (1967): Gazdaság és társadalom. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Weiner, M.* (Ed.) (1966): Modernization, the Dynamics of Growth. New York.
- Zaveri, H. T.* (1979): Hindu Concept of Law in its Bearing on Reforms Indian Legal Education. Indian Socio-Legal Journal, Vol. V, No. 1-2.

A „politikai osztály” genezise Thaiföld példáján

I. BÜROKRÁCIA ÉS „POLITIKAI OSZTÁLY”

Ismeretes, hogy a fejlődő országok társadalmi szerkezetének jellegzetes vonása az osztályok kialakulatlansága, széttöredezettsége, sőt gyakran egyes osztályok csaknem teljes hiánya. Így aztán néha igen nehéz megállapítani, hogy valójában kinek a kezében is van a hatalom. A thaiföldi bürokráciáról írott tanulmányunk bevezetőjében természetesen nem kívánunk az uralkodó osztályok problémakörének általános elemzésébe bocsátkozni, csak azt szeretnénk vázolni, hogy miként válhat az állami („hivatali”) bürokrácia „politikai osztállyá”, s hogy milyen viszonyban áll egymással a bürokrácia¹ két fő komponense, a hivatalnoki kar és a hadsereg tisztikara.

Kiindulópontként elég arra emlékeztetnünk, hogy az afro-ázsiai országok politikai rendszereinek többségét a hatalom „többszektorisága” jellemzi, vagyis az a sajátosság, hogy az államhatalmon több osztály, illetve réteg osztozik — ereje arányában, a közös érdekek alapján. A nyugat-európai történelemből ismert, politikailag és gazdaságilag egyaránt domináns uralkodó osztályról ugyanis nem lehet olyan körülmények között beszélni, amikor elválik egymástól — néha meglehetősen élesen — a politikai és a gazdasági hatalom. A helyzet specifikumát röviden megfogalmazva: a volt gyarmati országok jelentékeny részében a politikai hatalom birtoklása teszi lehetővé a gazdasági uralom létrehozását, nem pedig megfordítva, mint ahogy ez a kapitalizmus fejlődésének klasszikus formája szerint történt. A hatalom két szférájának elválása, a magántulajdon-alapú uralkodó osztály(ok) hiánya különböző elit-elméletek kidolgozásához vezetett a harmadik világgal foglalkozó polgári kutatók körében. A hazai szakirodalomban Ágh Attila vizsgálta meg, hogy az afro-ázsiai országok esetében milyen értelemben használható az

ún. „politikai osztály” még Mosca és Pareto által bevezetett fogalma: „egy olyan létrejövő osztályról van szó, amely politikai pozícióit akarja gazdaságiakra konvertálni” s amely élesen elhatárolódik a többi társadalmi osztálytól a politikai életben való részvétel mértéke és formája révén. (Ágh, 1983: 16–17.) Az uralkodó „politikai osztály” genezisének előfeltétele tehát egy erős földbirtokosi vagy burzsoá réteg hiánya. A kapitalista úton fejlődő harmadik világbeli országokat — némi leegyszerűsítéssel — a következő főbb csoportokba sorolhatjuk a hatalom osztályjellegét illetően (Csirkin, 1980: 50–51):

1. ahol egy érett nemzeti burzsoázia gyakorolja a hatalmat (pl. India);
2. ahol lényegében továbbra is a feudális eredetű arisztokrácia irányítja az országot (Szaúd-Arábia, Nepál). (Az első két csoportba tartozó országok inkább a kivételeket jelentik!);
3. ahol a burzsoá és földbirtokos osztályok osztoznak a hatalmon (Latin-Amerika, Fülöp-szigetek stb.). A polgári és katonai bürokrácia pozíciói ezekben az országokban is igen jelentősek;
4. ahol — s számunkra most ezek a legérdekesebbek — gazdaságilag politikailag domináns osztályok hiányában az állami bürokrácia vált vezető politikai erővé. Az esetek többségében e réteg nagymértékben támaszkodik az állami szektorra, de ez nem törvényszerű. A tipikus példák Fekete-Afrikából hozhatók, de véleményünk szerint jó néhány ázsiai ország — köztük Thaiföld — is ide sorolható.

Az állami bürokrácia politikai osztállyá válása a lehető legszorosabban összefügg azzal az általánosan megfigyelhető jelenséggel, hogy a garmati-kapitalista fejlődés következtében a függetlenségüket elnyerő országok zömében az állam vált a politikai rendszer legfontosabb intézményévé, olyan széles autonómiára téve szert, amely ismeretlen Nyugaton. A posztkoloniális állam keletkezése megelőzte az uralkodó osztály(ok)ét! A nemzeti államiség megteremtése mindenütt maga után vonta a közhivatalokban dolgozók létszámának jelentős bővülését; Indonéziában például az apparátus létszáma megnégyszereződött a függetlenség első öt évében. A hivatalnoki kar felső rétegei hatalmas fizetéseket követeltek maguknak: Indiában a negyvenes évek végén a vezető tisztviselők jövedelme „csak” 70–80-szor haladta meg a bombay-i textilmunkásokét, az ötvenes évek végére azonban ez a különbség már több, mint 200-szoros lett. (Li, 1974a: 24) Nigériában, ahol az egy főre jutó évi átlagjövedelem a hatvanas évek végén 29 font volt, az egyetemi diplomával rendelkező tisztviselők minimális jövedelme 700 font körül mozgott. (Mirszkij, 1976:

18) Sok államban a tisztviselők többet keresnek, mint a hasonló állást betöltő kollégáik a jóval gazdagabb egykori anyaországban. De nemcsak a törvényes, hanem az illegális vagyonszerzés módjait is kifejlesztették — joggal hangsúlyozták a kutatók, hogy a korrupció és a nepotizmus a fejlődő országok politikai gépezetének szerves, strukturális vonása.

A problémát azonban nem szabad kizárólag az egyéni meggazdagodás vonatkozásában szemlélni. „A burzsoá hivatalnokréteg magatartását felfoghatjuk úgy is, hogy a politikai hajtóműveket ez a réteg nem csupán anyagi javak szerzésére használja fel, hanem arra is, hogy szilárd gazdasági alapot biztosítson magának. Növekedését tágabb értelemben jogosan értelmezhetjük úgy, mint *a helyi burzsoázia kialakulásának egyik útját*, élettevékenységét pedig méltán tekinthetjük az eredeti felhalmozás sajátos formájának és csatornájának (jóllehet ez a burzsoázia sokszor inkább a gyűjtött anyagiak élősd felhasználására hajlamos).” (Brutyenc, 1975: 236)

Az új politikai osztállyal kapcsolatban valóban joggal merül fel a kérdés: képes-e vajon betölteni a polgárság történelmi szerepét a nemzeti iparosítás és tőkefelhalmozás irányításában, a gazdasági modernizáció kibontakoztatásában? A bürokratikus elitekre jellemző korrupció és alacsony hatékonyság nyilvánvalóan kedvezőtlen hatású, s e réteg parazita életformája kifejezetten akadályozza is a fejlődést hatalmas összegek improduktív célokra való eltérő elköltésével. Történelmi távlatban nézve mégis azt kell mondanunk, hogy az állami burzsoázia — bármilyen is szociális eredete — (középosztálybeli, kispolgári, esetleg feudális) — a tőkés irányú fejlődés hordozójává válhat. E meggyőződést tükrözi egyébként a számos szerző által használt „előburzsoázia” megnevezés. *A bürokrácia az államapparátus birtokában, azt önző módon hasznosítva, az állami erőforrásokat maximálisan igénybe véve, egy sajátos „önfinanszírozási” folyamat keretében szervezi magát uralkodó „politikai osztállyá”.* „A hetvenes évek végén — állapította meg Ágh Attila — még a fejlődésben leginkább elmaradt Fekete-Afrikában is lezárult a politikai osztály keletkezésének folyamata, befejeződött elsődleges megszerveződésének, »eredeti tőkefelhalmozásának« feladata . . .” (Ágh, 1983: 33) E fejlődés paradoxona, hogy a hatalmat monopolizáló bürokratikus burzsoázia igyekszik alárendelt helyzetben tartani a kialakuló nemzeti vagy magánburzsoáziát, közben azonban saját gazdasági alapjának kibővítésére és megerősítésére törekszik, s így valójában maga is magánburzsoáziává kíván válni. (E kettősséget jól tükrözi Thaiföld példája is.) Az állami bur-

zsoázia legfőbb gazdasági fegyvere (amelyet persze politikai pozíciójának köszönhet) a korrupció; ezzel a társadalom valamennyi rétegét, mindenekelőtt azonban a magánburzsoáziát rendszeresen „adóztatja”.

Mivel a politikai osztály gazdasági helyzetének további erősödését elsősorban a hatalom monopolizálása révén remélheti, uralmát többnyire erőszakos, autokratikus módszerek jellemzik, ami a hatalom „tülcentralizáltságához” vezet. És mert az állami burzsoázia jelentős mértékben függ a nemzetközi tőkétől, politikailag könnyen megvesztegethető, befolyásolható. (Ezzel kapcsolatban érdemes kiemelni: bebizonyosodott, hogy a tőkés centrum nemcsak a klasszikus magánburzsoáziával, hanem a fejlődő országok állami burzsoáziájával is hatékonyan együtt tud működni; végső soron nyilván nem is tekinti nélkülözhetetlennek az erős, versenyképes nemzeti burzsoázia megteremtését.) E negatív sajátosságok miatt jellemezték az afrikai radikálisok így ezt a réteget: „A bürokratikus burzsoázia egyesítette magában az összes öt szülő osztály rossz vonásait: a klasszikus burzsoázia mohóságát és lelkiismeretlenségét, a feudálisokra jellemző pompakedvelést, vonzódást az intrikákhoz és udvari államcsínyekhez, valamint a bürokratikus kasztokra jellemző megvesztegethetőséget, atyafiságot, munkaundort és munkaképtelenséget.”² (Idézi Mírszkij, 1976: 21–22)

Az állam kiemelkedő jelentőségével függ össze az a szerep is, amelyet a bürokrácia másik fő alkotóeleme, a hadsereg (tisztikara) betölt a legtöbb fejlődő országban. A hadsereg helyzetének speciális vonása, hogy egyfelől szerves része az államapparátusnak, másfelől viszont a politikai szervezeteknek egyik különleges, a pártoktól teljesen eltérő fajtáját alkotja. A hatvanas évek nyugati szakirodalmában széles körben elterjedt az a nézet, amely szerint a harmadik világ országaiban a hadsereg a modernizáció motorja, fő letéteményese. Ezek a vélemények általában olyan tényezőkre hivatkoznak, mint a hadsereg jó szervezőkészsége, fogékonysága az újítások iránt, műszaki-technikai képzettsége, magas fokú szervezettsége stb. (A „bürokrácia ideáltípusa”.) A fegyveres erők szerepét azonban nem lehet pusztán formális-technikai jegyek alapján értékelni, hanem meg kell vizsgálni tevékenységének politikai tartalmát is. A hadsereg ugyanis csak látszólag maradhat kívül a politikai szférán: „saját természete szerint a hadsereg nem tud nem politikai erő lenni, bár ez nem jelenti azt, hogy maga »csinálja a politikát« és vezeti az államot”. (Uo.: 12) Perlmutter így ír erről: „Az a koncepció, hogy a katonai professzionalizmus kizárja a hadsereget a politikából, legalábbis részben az

adminisztráció elméletének klasszikus tradíciójából származik... Ez a tradíció arra épül, hogy az adminisztráció és a politika el van választva egymástól, ami... manapság már nem áll fenn. Az adminisztráció újabb elmélete fuzionista, felismeri, hogy a bürokrácia és a politika, valamint a kormányzás és az adminisztratív szakértelem... lényegében összekapcsolódnak... A bürokrata és a szakértő fúziója bevonja a hadsereget a politikába a nem-praetoriánus államokban is, s egyenesen belekényszeríti a hadsereget a politikába a praetoriánus államokban.” (Perlmutter, 1977) A katonák osztály- vagy rétegérdekeket képviselnek — adott esetben éppen a fentebb tárgyalt politikai osztályét. Igaza van persze Mirszkijnek abban, hogy ha a hatalom közvetlenül a fegyveres erők kezébe kerül, az azt mutatja, hogy a politikai rendszer működésében valami meghibásodott. (Mirszkij, 1976: 12) Más dolog ugyanis, ha a hadsereg az uralkodó osztály akaratát egyszerű eszközként végrehajtja, s megint más, ha saját maga lép a „parancsnoki posztra”, még akkor is, ha tevékenysége nem a társadalmi-gazdasági viszonyok megváltoztatására irányul, hanem az eltávolított elit érdekeit is védi.

Hogy mik a katonai hatalomátvételek előfeltételei? Számos kutató megkísérelte azoknak a kritériumoknak a meghatározását, amelyek egyes országokban lehetővé teszik, másokban viszont megakadályozzák a katonai államcsínyt. A valóság azonban azt bizonyította, hogy a legkülönbözőbb jellegű országokban — a legelmaradottabbakban éppúgy, mint a viszonylag iparosodottakban — végbemennek katonai fordulatok, vagyis lehetőségük szinte az egész harmadik világban fennáll a politikai rendszerekben rejlő súlyos feszültségek, ellentétek miatt. (Nem igazolódott tehát az a tézis, hogy a katonai diktatúrák a legnagyobb valószínűséggel a legelmaradottabb agrárállamokban jönnek létre.)

A fejlődő országok hadseregeiről szóló, ma már klasszikusnak számító monográfia szerzője, Janowitz ötféleképpen tudja elképzelni a katonai és a polgári elit potenciális kapcsolatait:

1. Autokrata-személyi hatalom (a hadsereg csekély szerepet játszik egy „erős ember” diktatúrájában);
2. Autokrata-tömegpárti hatalom (a hadsereg itt még mindig csak a nemzeti függetlenség szimbóluma);
3. Demokratikus-kompetitív (a politikai hatalom az egymással versengő pártok, illetve szervezetek kezében van, amelyek ellenőrzés alatt tartják a fegyveres erőket);
4. Katonai-polgári koalíció (ebben az esetben a hadsereg már egyen-

rangú társa a polgári politikai csoportoknak, amelyek csak a fegyveres erők segítségével képesek az országot irányítani);

5. Katonai oligarchia (vagyis katonai diktatúra). (Janowitz, 1964: 6–7)

Az amerikai politológus hozzáteszi: a hadsereg „önmagában nem elegendő” a változások végrehajtására a politikai tevékenység egyetlen szintjén sem. „A hatalomátvétel után a katonai rezsimnek szembe kell néznie azzal a feladattal, hogy biztosítson egy nemzeti politikai vezetést. És ha a hadsereg el akarja érni ezt a politikai célkitűzést, akkor egy életképes tömegjellegű politikai apparátust kell teremtenie, olyat, amely kívül áll saját szervezeti keretein, de azért hajlandó engedelmeskedni domináns befolyásának.” (Uo.: 84) A hatalmat könnyebb megszerezni, mint megtartani — azok a szervezeti sajátosságok, amelyek megkönnyítik a hatalom meghódítását, egyúttal korlátozzák is a hadseregnek azt a képességét, hogy huzamosabb időn át sikeresen kormányozzon. E szempontból igen fontos az a kérdés, hogy a hadsereg milyen saját gazdasági erőforrásokkal rendelkezik. Joggal állapítja meg Janowitz, hogy egyenes összefüggés van a fegyveres erők gazdasági alapja és azon képessége között, hogy aktív politikai szerepet töltsön be. „Minél nagyobb gazdasági erővel rendelkezik, annál szélesebb a belpolitikába való beavatkozási képessége. Gazdasági vállalkozásai viszont nyilvánvalóan bővülnek politikai kapcsolatainak elmélyülésével.” (Uo.: 77) A fejlődő országok kapcsolatai valóban azt mutatják, hogy a hadsereg gazdasági tevékenysége (saját vállalatok fenntartása, földbirtokok, részvény-érdekeltségek stb.) nagymértékben hozzájárul az *állami burzsoázia katonai válfajának kifejlődéséhez*, ami többnyire párhuzamosan megy végbe a bürokrácia politikai osztállyá szerveződésével. Hogy ez a folyamat milyen eredménnyel járhat, annak kristálytisztá — bár épp ezért nem igazán tipikus — példáját nyújtja Thaiföld, ahol a hadsereg már szinte elvesztette közvetlen katonai jellegét, s hatalmas politikai-gazdasági apparátussá változott.

Végül meg kell vizsgálnunk azt a lényeges kérdést is, hogy milyen a bürokrácia két fő komponensének, a polgári hivatalnoki karnak és a hadsereg tisztjeinek az egymáshoz való viszonya. Egyértelműen állítható, hogy a két „elit” jól együtt tud működni a közös érdekek alapján. A fegyveres erőknek ugyanis még egy katonai diktatúrában is szükségük van döntéseik megvalósításához a civil szakembergárdára. „A katonai elit csak polgári adminisztrációval együttműködve irányíthatja az országot... a hadsereg így kénytelen szövetséget kötni a hivatalnoki karral. Ezt ugyanis

nem helyettesítheti, csak befolyása alatt tarthatja, ellenőrizheti, beavatkozhat az ügyeibe...” — írja Shils. (Idézi: Johnson, 1962: 57) Egy holland kutató véleménye szerint: „A bürokratikus kötelezettségek tömege nem engedi meg a katonának, hogy teljesen mellőzzék a polgári közigazgatást. A legtöbb, amit megtehetnek, az az, hogy katonai személyeket ültetnek a polgári intézményekbe és így ellenőrzik azok tevékenységét, ami az irányítás mechanizmusának újabb láncszemét teremti meg. Ez pedig megnehezíti a kapcsolattartás csatornáinak működését, sőt minden szinten béníthatja a döntéshozatalt, a legfelső szint kivételével. Az eredmény pedig zűrzavar lehet.” (Daadler, 1962: 22–23)

Az érem másik oldala azonban éppolyan fontos: a polgári bürokrácia szívesen együttműködik a hadsereggel, ha az biztosítja kiváltságos helyzetét és a tevékenységéhez szükséges belső stabilitást. Segíti az összehangot, hogy mindkét intézmény hasonló felépítésű, erősen hierarchizált, vertikális struktúrájú. Rokonsági kapcsolatok ugyancsak szorosan összefűzik a hivatalnokokat és a tiszteket. Nem mond ennek alapvetően ellent, hogy az együttműködés nem valósul meg mindenütt gördülékenyen, sőt néha egyfajta rivalizálás is kibontakozik. Indonéziában például a hadsereg gyakorlatilag az összes fontos közigazgatási pozíciót közvetlenül ellenőrzése alá helyezte, Thaiföldön viszont a fegyveres erők sosem látták szükségesnek, hogy beavatkozzanak a polgári adminisztráció munkájába. (A hivatalnokok pedig távol tartották magukat a katonai kérdésektől.) Egy pakisztáni szerző szerint a hazájában 1958 és 1962 között fennállt katonai diktatúrát elsősorban az jellemezte, hogy „a hadsereg és a polgári szolgálatok partneri viszonyát testesítette meg”. (Sayeed, 1963: 402–403) (A katonai vezetés nemcsak megőrizte, hanem bizonyos fokig még bővítette is a hivatalnoki kar jogkörét, s büszkén hangoztatta, hogy az továbbra is *civil* jellegű maradt.)

Nem osztjuk ugyan e témakör szovjet kutatójának, Szevortjannak azt a véleményét, hogy a polgári bürokrácia „mélyen lomha, passzív erő”, amely „nem képes gazda nélkül meglenni”, abban azonban egyetértünk vele, hogy e kapcsolatban a dinamikusabb, irányító szerep a hadseregé, amely — a katonai diktatúrában — valóban a „gazdájává” válhat az elsődlegesen végrehajtható feladatokra létesített adminisztratív apparátusnak. (Szevortjan, 1973: 97–98) A lényeg azonban az, hogy — a jelzett történelmi feltételek mellett — az állami bürokrácia mindkét komponense részévé válik a politikai osztálynak.

II. A BÜROKRÁCIA MEGTEREMTÉSE ÉS „FUNKCIONALIZÁLÁSA”

Sziámban² a modern értelemben vett bürokrácia kialakulása a 19. század második felében, Mongkut (1851 – 1873) és Chulalongkorn (1873 – 1910) uralkodása alatt vette kezdetét. E két jelentős uralkodó nevéhez fűződik az ország „modernizálásának” kibontakoztatása, az előző évszázadokból örökölt archaikus politikai struktúra átalakítása. A reformok két alapvető célt szolgáltak: egyrészt az „államépítést” nyugati mintájú szakminisztériumok és képzett, fizetett hivatalnoki kar létrehozásával, másrészt pedig a „nemzetépítést”, vagyis a központi akarat országos szintű érvényesítését a tartományi közigazgatás átszervezésével.

A modern bürokrácia megteremtésének és – Riggs találó kifejezésével – „funkcionalizálásának” folyamatát négy szakaszra oszthatjuk. Az elsőnek Mongkut uralkodását tekinthetjük: a brit korona képviselőjével, Bowringgal 1855-ben kötött szerződés megnyitotta Sziámot a Nyugat előtt, de az államhatalom struktúrája változatlan maradt. A második szakaszt Chulalongkorn trónra lépésétől, 1873-tól 1891-ig számíthatjuk: e szakaszban több új, specializált államigazgatási szerv született (köztük 1875-ben az egységes adóügyi hivatal, 1885-ben a Külügy-, 1887-ben az Oktatásügyi Minisztérium), ezek azonban még mindig nem érintették a kormányzati rendszer alapjait. A „frontáttörést” a harmadik szakasz hozta meg: 1892-ben Chulalongkorn – nyugati tanácsadók segítségével – létrehozta az ország egyesítését végrehajtó Belügyminisztériumot és a Minisztertanácsot. A negyedik szakasz során – ez körülbelül a századfordulótól 1932-ig tartott – a reformok révén megteremtett bürokrácia megizmosodott, aminek következtében kezdte szűknek érezni a számára biztosított politikai mozgásteret. 1932-vel, az abszolút monarchia megdöntésével minőségileg új szakasz kezdődött a thaiföldi bürokrácia történetében.

Mielőtt az államigazgatás központi szerveinek létrejöttét részletesebben is megvizsgálánk, ki kell emelnünk a nemzetközi tényezők szerepét. Mongkut és Chulalongkorn aligha kezdett volna ugyanis a gyors modernizációba, ha a század utolsó harmadában Anglia és Franciaország gyarmatosító törekvései nem jelentenek egyre fokozódó veszélyt az ország függetlenségére. (Nem értünk egyet tehát azzal a véleménnyel, amely szerint a hirtelen felgyorsult belső gazdasági-társadalmi fejlődés lett volna az elsődleges oka a reformoknak.³) Bizonyításképpen érdemes idézni

magát Chulalongkornt, aki így írt erről: „Hazánkat olyan nemzetek szorongatják, melyek jóval fejlettebb adminisztrációval rendelkeznek, mint mi... Ha nem rakjuk rendbe kormányzati rendszerünket, akkor nem lesz elég pénzünk, ami viszont az állam megvédéséhez szükséges erő alapja...” (Idézi London, 1980: 72–73) A kritikus helyzetben tehát a sziámi uralkodó felismerte, hogy hatékony államigazgatással meg lehet növelni országa ellenállóképességét és így attól a lehetőségtől is megfosztja az imperialista hatalmakat, hogy a „zűrzavaros belviszonyokra” hivatkozva vállalják a „fehér ember terhét”.

1892. április elsején az uralkodó nagy horderejű lépést tett: kinevezett 12 minisztert, s valamennyiüknek pontosan körülhatárolta a jogkörét. A jogi, pénzügyi és katonai feladatok, amelyekkel addig egész sor hivatal és részleg foglalkozott, 12 minisztérium (belügy, külügy, pénzügy, igazságügy, hadügy, flottaügy, oktatásügy, vallásügy, udvari, mezőgazdasági, közmunkaügy és fővárosi) hatáskörébe került. A központi szervek kiépítése a továbbiakban is folytatódott: 1897-ben létrehozták a vasútügyi, az egészségügyi, az erdészeti és a rendőri minisztériumot, két évvel később pedig az öntözésügyi tárcát is.

A legnagyobb jelentőségűvé a Belügyminisztérium vált, melynek vezetésével Chulalongkorn saját féltestvérét, az oktatásügy addigi irányítóját, Damrongot bízta meg. A herceg eleinte tiltakozott a kinevezése ellen, de a király nem fogadta el érveit, s rámutatott: „Ha nem vagyunk óvatosak, s nem rendezzük az ország dolgait, nagy bajok történhetnek. Még a függetlenségünket is elveszíthetjük. S ha erre sor kerülne, hogy működhetne tovább az Oktatásügyi Minisztérium? Jelenleg az ország igazgatása sokkal fontosabb feladat, s a Belügyminisztériumot ezért jóval nagyobb felelősség terheli, mint bármely másikat...” (Uo.: 71–72) A Belügyminisztérium létrehozása véget vetett annak a középkori gyakorlatnak, hogy Sziám északi részeit a polgári, a délieket a katonai adminisztráció vezetői irányították, Bangkok és környéke pedig a gazdasági hivatal igazgatása alatt állt. A roppant széles jogkörrel felruházott Belügyminisztérium további minisztériumok „inkubátorává” vált: egyes részlegei (mint pl. a rendőrség vagy az igen fontos erdészet) megerősödtek, önállósultak vagy egy másik minisztériumhoz kerültek át. Apparátusa gyorsan duzzadt és feladatainak ellátására évről évre többet kapott az állami költségvetésből. Sokatmondó adat: míg 1894–1895-ben 200 ezer baht körül mozgott a költségvetése, addig 1903–1904-ben már elérte a 10 és fél

millió bahtot. (Melnycsenko, 1976: 56) Nem egészen 10 év alatt tehát mintegy 50-szeresére nőtt a Belügyminisztérium költségvetése.

A Minisztertanács szerepe 1932-ig igen csekély maradt, s így nem tudta korlátozni az uralkodó hatalmát. A minisztereket maga a király nevezte ki, s ők kizárólag neki tartoztak felelősséggel. A miniszterelnöki tisztség hiányzott, a testület meglehetősen ritka ülésein általában maga a király elnökölt. Súrlódásokra nemigen került sor, hiszen a miniszterek túlnyomó többsége — 1892-ben 12-ből 10-en — a Chakri-dinasztia tagjaiból került ki. A Minisztertanács mellett 1895-ben életre hívtak egy ún. Törvényhozó Tanácsot is, ez azonban kizárólag tanácsadó jogkörrel rendelkezett.

Az új központi szervek legnehezebb feladata az ország egységének a megteremtése volt, addig ugyanis a királyi udvar valóságos hatalma csak a fővárosra és közvetlen környezetére terjedt ki. A tartományok autonómiájának felszámolását különösen sürgetővé tette a britek burmai és a franciák indokínai terjeszkedése. A nyilvánvaló veszély fényében Chulalongkorn már 1877-ben teljhatalmú királyi biztost nevezett ki a legjelentősebb északi tartományba, Chiengmaiba. Az intézkedés kettős célt szolgált: biztosította a terület központi katonai irányítását és csökkentette a helyi feudális vezetők befolyását. Valamivel később Ubon és Nongkhai tartományokban bevezették azt a gyakorlatot, amely aztán másutt is hasznosnak bizonyult: a helyi arisztokrácia együttműködésre hajlamos elemeit beépítették a tartomány kormányzatába. (London, 1980: 70) E lépések azonban csak korlátozott eredményekkel jártak. 1893-ban kis híján bekövetkezett a legrosszabb: az ún. „paknami incidens” során francia hadihajók nyomultak fel a Menam folyón egészen Bangkokig, és Chulalongkornnak csak azon az áron sikerült megszabadulnia tőlük, hogy átadta Franciaországnak az összes szíami tartományt a Mekongtól keletre. (Hall, 1980: 694–701)

Ilyen előzmények után látott hozzá a Belügyminisztérium az országépítés kényes feladatához, a távoli tartományok és vazallus laoszi, illetve maláj fejedelemségek integrálásához. Damrong herceg, akit kortársai a legszélesebb látókörű bangkoki vezetőként jellemeztek, szakított a hagyományokkal és személyesen is beutazta az országot, hogy kellő tapasztalatokat szerezzen. Ezek alapján dolgozta ki a tartományi közigazgatás új rendszerét, az ún. „thesaphiban”-t, melynek lényege az volt, hogy fél-tucat tartományt egy „monthon”-ba fogtak össze királyi kormányzó irányítása alatt. Indoklásképpen Damrong kifejtette: a nagy távolságok és

a rossz közlekedési viszonyok miatt a miniszter nem ellenőrizheti személyesen, hogy megtartják-e a központi utasításokat. „Láttam, hogy milyen hátrányokkal jár az a gyakorlat, hogy a központból küldözgetik az utasításokat az egyes tartományokba... így egyetlen lehetőségként az maradt, hogy a tartományokat összefogjuk monthonokba. Ezek mérete nem lesz akkora, hogy a főkormányzó ne tudná ellenőrizni őket... A senabodinak (miniszter) csak az alapelveket kell kidolgoznia, s a főkormányzók végrehajtják azokat” — írta. (Idézi: Riggs, 1967: 139) A monthon-rendszer bevezetésével sikerült tehát megszilárdítani a központ befolyását, méghozzá anélkül, hogy a kormányzók menesztésével kockázatos feszültségeket váltottak volna ki. Damrong működésének végéig 17 monthont szerveztek, s ezek az ország egész területét felölelték. A következmények már a kortársak előtt is egyértelműek voltak: „Az elmúlt néhány év során a Bangkokból kiküldött teljhatalmú megbízottak megfosztották hagyományos jogaik jelentős részétől a feudális urakat a Mekong mentén és a Maláj-félszigeten fekvő tartományokban” — jegyezte fel Smyth. (Smyth, 1898: 22)

A helyi kormányzók hatalmát azonban „alulról” is aláásták: a 71 szíami tartományt (changwad) körzetekre (amphur) osztották, s élükre a Belügyminisztérium állított tisztviselőket. A körzetek alacsonyabb rangú hivatalnokait, köztük az adószedőket aztán már ők nevezték ki a kormányzó és a monthont irányító főkormányzó hozzájárulásával. Tovább szűkítette a kormányzók hatalmát, hogy a monthonokban és tartományokban fokozatosan kiépített gazdasági, bírói és katonai hivatalok közvetlenül a fővárosból kapták az utasításokat, amelyeket helyi szinten nem lehetett megvetozni. A tisztviselők rendszeres fizetésben részesültek, megszűnt tehát az a sok szenvedést okozó régi gyakorlat, hogy az előljárók maguk préselték ki a lakosságból a jövedelmüket. Az új közigazgatási rendszer jellemző vonása volt, hogy szinte teljesen hiányzott a tisztviselők választhatóságának lehetősége: valamennyiüket fölülről nevezték ki. Később aztán már szükségtelenné (s túlságosan költségessé) vált a monthon-rendszer fenntartása, de ekkorra már az országos méretekben kiépített, egységesen kiképzett hivatalnoki kar lehetetlenné tette az egyes tartományok kormányzóinak, hogy feudális kiskirályokként, s ne a központi adminisztráció képviselőiként tevékenykedjenek.

Chulalongkorn uralkodásának idejére esik az ország későbbi történetében oly nagy szerepet játszó hadsereg újjászervezése is. 1897-ben egyesítették a szárazföldi hadsereg és a flotta irányítását a Had- és Flottaügyi

Minisztériumban, 1898-ban megalakították a sziámi fegyveres erők vezérkarát, 1905-ben pedig elrendelték a férfi lakosság általános hadkötelezettségét 19 és 40 év között. (Fontos kivételt jelentettek azonban az állami hivatalnokok: őket egyáltalán nem lehetett behívni!) A hadsereg létszáma állandóan nőtt: a múlt század végén állítólag 15 ezer főből állt, a húszas évek elejére pedig megduplázódott, s a parancsnoki állomány 1500 főre duzzadt. (Melnycsenko, 1976: 69) Érdekes, hogy a hadsereg megszervezésében a sziámiak — külpolitikai okokból — nem vettek igénybe sem brit, sem francia tanácsadókat, csak dánokat, belgákat és japánokat. Ám rájuk is csak rövid ideig volt szükség: 1906-ban a belga konzul már azt jelentette haza, hogy „a hadsereget kizárólagosan sziámiak vezetik, egyetlen külföldi sincs a tisztikarban”. (Dossogne, 1906: 156) A tisztek többsége az 1895-ben alapított bangkoki katonai főiskolán tanult, de elég sokan végeztek külföldi, főleg angol és német intézetekben is. E pályát csak az arisztokrata vagy bürokrata családok sarjai választhatták, a főtiszti pozíciókat pedig — egészen 1932-ig — kizárólag a Chakri-dinasztia tagjai tölthették be. A tisztikar összetétele így eleve biztosította a fegyveres erők megbízhatóságát és hűségét a monarchia iránt.

Az új hadsereg természetesen képtelen lett volna visszaverni az imperialista nagyhatalmak támadását, Sziám nemzetközi tekintélyét azonban kétségtelenül emelte, belső funkcióját pedig maradéktalanul betöltötte. „A hadsereg jelenleg már teljes mértékben képes szokásos feladatainak ellátására, vagyis elsősorban a rend és a biztonság fenntartására, és meg tud birkózni az elégedetlen elemek bármely felkelésével úgy a fővárosban, mint vidéken” — állapította meg 1904-ben az Oktatásügyi Minisztérium egyik amerikai tanácsadója. (Carter, 1904: 73) Ebben az évben az állami költségvetésnek már 67%-át fordították a Hadügyminisztérium, a Belügyminisztérium (tehát a formálódó katonai-polgári bürokrácia) és a királyi udvartartás céljaira.

Ha meg akarjuk vonni a bürokrácia 1932-ig végbement „funkcionalizálódásának” mérlegét, megállapíthatjuk: azok a reformok, amelyek megteremtették a modern bürokráciát, nem a sziámi politikai rendszer gyökeres átalakítását és demokratizálását, hanem az ország védelmi képességének növelését és a feudális uralkodó osztály hatalmának korszerűbb eszközökkel történő biztosítását szolgálták. (S ennyiben egyet lehet érteni Jacobs amerikai politológussal, aki szerint „fejlődés nélküli modernizáció” zajlott le.⁴) E modernizáció nem a harmonikus belső fejlődés következménye, hanem kényszerű válasz volt a kolonialista hatal-

mak kihívására, s nélküle Sziámnak reménye sem lett volna arra, hogy elkerülje a legtöbb ázsiai országot sújtó gyarmatosítást.

Chulalongkorn szociális és adminisztratív reformjai a feudális rendszer számos intézményét felszámolták, két pillérét azonban épen hagyták: az abszolút monarchiát és az arisztokrácia kiváltságos helyzetét. A 20. század harmincas éveire mindkettő anakronizmussá vált s felszámolásukra — kialakult burzsoázia hiányában — a kötöttségektől leginkább szenvedő polgári és katonai bürokrácia vállalkozott.

A feszültség kirobbanását a nagy gazdasági világválság Sziámot is elérő hulláma segítette elő. 1931-ben a kormány rekordnagyságú pénzügyi deficitet jelentett be, s erre hivatkozva drasztikusan csökkentette a hivatalnokok és katonatisztek fizetését. Az intézkedés heves felháborodást váltott ki az érintettek között, akik amúgy is egyre sérelmesebbnek találták, hogy a vezető posztokat a közigazgatásban és a hadseregben egyaránt a népes királyi család tagjai töltik be. 37 tiszt és 24 hivatalnok megszervezte az ún. Nemzeti Pártot, amely két csoportra, az „idősebbekre” és a „fiatalabbakra” oszlott. Az előbbieket mind Németországban tanult katonai akadémiákon és a vilmosi császárság berendezkedését tekintették követendő példaképnek. Szélesebb látókörű és demokratikusabb felfogású volt a „fiatalok” csoportja, amely Párizsban tanult tisztekből és humán értelmiségiekből állt. A legnagyobb népszerűséggel közöttük egy tehetséges liberális jogász, Pridi rendelkezett, de e körben kezdte pályafutását a későbbi diktátor, Pibun is. (Berzin, 1973: 220–221)

1932. június 24-én a Nemzeti Párt irányítása alatt álló katonai egységek körülvették a királyi palotát és a kormány épületeit, majd ultimátumot intéztek az uralkodóhoz: vagy önként hozzájárul az alkotmány bevezetéséhez vagy eltávolítják a trónról. Prajadhipok király kapitulált: aláírta az előre kidolgozott ideiglenes alkotmányt és június 28-án összeült az ország első parlamentje, amelynek 70 tagját a Nemzeti Párt katonai tanácsa nevezte ki.

A történeti szakirodalomban máig folyik a vita arról, hogy miként kell értelmezni az 1932-es eseményeket. Több szovjet és amerikai szerző véleményével ellentétben szerintünk nem lehet igazi forradalomról beszélni: az uralkodó osztályon belüli erőviszonyok módosultak úgy, hogy a feudális arisztokrácia kárára az „előburzsoáziaként” fellépő polgári és katonai elit terjesztette ki hatalmát. (A változás jellege számos vonatkozásban a japán Meidzsi-„forradalomhoz” hasonlítható.) A fordulatot végrehajtó Nemzeti Párt nem élvezett semmilyen tömegtámogatást, kizárólag

az általa képviselt réteg sérelmeit igyekezett orvosolni. Világosan kitűnt ez a „forradalmárok” programnyilatkozatából is, amely a következő bűnöket vetette az abszolút monarchia szemére: „A kormányzat rengeteg hivatalnokot elbocsátott. Az iskolákat befejező diákok nem találnak állást, a nyugalmazott katonáknak nincs munkájuk, s ezért éhezniük kell. A fiatal tisztviselőket elnyomják. . .” stb. (Idézi Riggs, 1967: 311)

1932 eseményeinek megfelelő értelmezése kulcsot ad Thaiföld további politikai történetének megértéséhez is. A bürokrácia természetesen érdekelt volt bizonyos polgári vívmányok bevezetésében, s ezzel az ország modernizálásában, a polgári demokráciához vezető fejlődés elősegítése azonban egyáltalán nem állt érdekében. Ezért aztán gyorsan saját ellenőrzése alá vonta — s így gyakorlatilag meg is bénította — a parlamentarizmus jegyében született intézményeket és testületeket. Világosan tükrözi mindezt a „forradalom” további sorsa. A júniusban kihirdetett ideiglenes alkotmány már eleve azzal számolt, hogy a teljes demokráciát csak tízéves politikai gyámkodás után lehet megteremteni, a decemberben elfogadott végleges alkotmány pedig még szűkmarkúbban mérte a szabadságjogokat, s annál előzékenyebb volt a királlyal szemben. (Fenntartotta viszont — jellemző módon — azt a tilalmat, hogy arisztokraták nem tölthetnek be miniszteri vagy más fontos állami tisztséget.) A következő évben, 1933-ban a Nemzeti Párt többségben levő konzervatív bürokratái feloszlatták az új nemzetgyűlést, a demokrata szárny vezetőjét, Pridit pedig száműzetésbe kényszerítették. Egy évnek kellett tehát csak elteltnie ahhoz, hogy félreérthetetlenül kiderüljön, mit értek a forradalmi jelszavak, s milyen irányban halad az ország politikai fejlődése.

III. A POLGÁRI BÜROKRÁCIA

A thai bürokrácia működési sajátosságainak megértéséhez röviden érinteni kell az ún. patrónus-kliens viszony problémakörét, aminek a jelentőségére a legtöbb szaktudományos munka felhívja a figyelmet. Arról a gyakorlatról van szó, hogy a társadalmi-gazdasági téren magasabb pozíciót elfoglaló egyének hatalmi vagy anyagi vonatkozásban előnyöket juttatnak egyeseknek, akik cserében klienseik, támogatóik lesznek. Bizonyos haszna ebből mindkét félnek van, de természetesen nem azonos mértékben, hiszen nem egyenrangúak kapcsolatáról van szó. (A kölcsönösség elemei ugyanakkor élesen megkülönböztetik e viszonyt a pusztán erő-

szakra épülő kapcsolatokról.) A kérdéskör egyik kutatója, Scott szerint három feltétel meglelte magyarázza a patrónus-kliens kapcsolatok vitalitását a délkelet-ázsiai országokban: (Scott, 1972: 91–113) 1. a markáns szociális egyenlőtlenségeket az emberek többé-kevésbé természetesnek, legitimnek tekintik; 2. az egzisztenciális biztonságot garantáló személytelen intézmények hiánya (ami összefügg a központi kormányzat gyengeségével és a „hatalom lokalizációjával”); 3. a rokonsági kötelékek alkalmatlansága az egyéni karrier előmozdítására. A patrónus-kliens kapcsolatok a társadalmi mobilitás fontos csatornáját jelentik Thaiföldön.

A kliensek kézben tartásának, ellenőrzésének kulcsfontosságú eleme kizárásuk a döntéshozatalból, e jogkörnek a lehető legszűkebb körben való összpontosítása. Ezzel párhuzamosan a patrónusok arra törekednek, hogy klienseiket elzárják vetélytársaiktól, aminek az a jól megfigyelhető következménye, hogy a horizontális együttműködés helyett a vertikális hűségnek nagyobb jelentőséget tulajdonít a thai bürokrácia értékrendszere. (Jacobs, 1971: 81–82) Ennek jegyében a tartományokban működő hivatalok egymáshoz, illetve a helyi vezetőkhez lényegesen gyengébb szálakkal kötődnek, mint a bangkoki központhoz. S így — egy szélsőséges példával — olyan eset is előfordulhat, hogy egy hivatalnoknak a fővárosból kell engedélyt kérnie ahhoz, hogy ceruzákat vásárolhasson irodája számlájára.

A patrónus-kliens jellegű kapcsolatoknak azonban két további fontos következménye is van. Az egyik az, hogy — mivel a patrónus által nyújtott támogatás többnyire egy hivatali státus biztosítását jelenti — a bürokrácia aránytalanul felduzzad, anélkül, hogy társadalmi hatékonysága ennek megfelelően növekedne. De érthető is, hogy ilyen körülmények között a kliensek sokkal fontosabbnak látják a patrónusukhoz fűződő kapcsolataik ápolását és javítását, mint munkájuk minőségi színvonalának emelését. Helyzetük további alakulásában ugyanis az előbbi tényező jóval nagyobb szerepet játszik, mint az utóbbi. (Jacobs ezért beszél a „tökéletességre törekvés” — *perfectionist orientation* — hiányáról.)

A nyugati típusú parlamentarizmus néhány intézményének, így a politikai pártoknak és a választásoknak a meghonosodásával ugyanakkor a kliensek is felértékelődtek patrónusaik szemében, hiszen szavazataikra és lojalitásukra fokozott szükség lett. A politikai pártok és szervezetek országos vezetői a patrónus-kliens kapcsolatok figyelembevétele és hasznosítása nélkül nem építhetik ki eredményesen helyi bázisaikat. A patrón-

nus-kliens „piramisok” így összefüggő vertikális rendszert képeznek a falvak szintjétől a központi intézményekig. (Scott, 1972: 109)

Riggs, a fejlődő országok bürokratikus szervezeteinek nemzetközi tekintélyű kutatója, a fentiekkel kapcsolatban megjegyzi: a thaiföldi adminisztrációt ért bírálatok (alacsony hatékonysági fok, kezdeményező-készség hiánya, lassúság stb.) tulajdonképpen tárgytalanok, mivel ennek a bürokráciának nincs is más célja, mint önmaga fenntartásának és javadalmazásának biztosítása. Riggs szerint a thai hivatalnoki kar a következő négy szabály alapján tevékenykedik: 1. Mindenáron el kell kerülni a nehézségek, különösen azokat, amelyek kapcsán összeütközésbe kerülhetnének az előjárókkal. 2. Lehetőleg csökkenteni kell a feszültségeket a hivatalnokok és a lakosság között, mert a közharag csak megnehezíti az adminisztrátorok életét. (Ezért tanácsos minél kevesebb kötelezettséget róni az emberekre.) 3. Ugyanakkor mégiscsak a lakosságtól kell megszerezni a hivatalnokok fizetéséhez szükséges összegeket adók kivetésével: itt az a szempont az irányadó, hogy „azokat kell a legerősebben préselni, akik a legkevésbé képesek a visszavágásra,” tehát a befolyásos patrónus nélküli szegényeket. 4. A hivatali karrier érdekében maximálisan tiszteletben kell tartani a ranglétrát és mindig engedelmeskedni kell a főnöknek. Ezért a bürokrácián belüli rivalizálásnak olyan íratlan szabályok szerint kell végbemennie, amelyek biztosítják, hogy a „nagyobb súrlódási felületeket kiiktassák a rendszerből”. (Riggs, 1967: 327)

A fenti szempontok érvényesítésére különösen alkalmasak a különböző bizottságok, amelyek a thaiföldi államigazgatás olajozott működésében fontos, sőt nélkülözhetetlen szerepet töltenek be. Szellemesen fogalmazta meg Siffin: „Ha nem lennének bizottságok, akkor a thaioknak ki kellett volna találniuk őket, mert a bizottsági forma tökéletesen megfelel adminisztrációs rendszerüknek... A bizottságok használata elhomályosítja a beosztott felelősségét, s ezáltal eleget tesz a központi hatalom és előjogok iránti alázat követelményének, de megvédi az egyént is tettének esetleges következményeitől...” (Siffin, 1960: 263)⁵ Nehéz döntések meghozatala helyett — összhangban a bürokratikus ügyintézés első számú elvével — kényelmesebb tehát egy bizottságot összehívni, amelyben aztán optimális esetben kompromisszumos megoldásra jutnak az ellenkező érdekű csoportok képviselői. S ha mégsem, azért már egyetlen tisztviselő sem tehető felelőssé! Ugyanez a jelenség figyelhető meg egyébként a legmagasabb szintű bizottságban, a kabinetben is: sorozatosan kell je-

lentéktelen részletkérdések tucatjaival foglalkoznia, mert az illetékes főhatóságok nem mernek — vagy tudnak — dönteni.

A kép teljességéhez hozzátartozik, hogy a hatalom formális centralizáltsága mellett — vagy inkább ellenére — a végrehajtásban az alsóbb szintek meglehetősen önállóak. A centralizáció és az autonómia sajátos kombinációja (amely Siffin szerint éppannyira valóságos, mint amennyire nehéz leírni) azzal a következménnyel jár, hogy a beosztottak elvárják a főnököktől, hogy ne ellenőrizze őket szigorúan és ne parancsolgasson feleslegesen, amíg jó viszonyban állnak egymással. A főnöknek sem érdeke a többnyire klienseinek számító alárendeltek zaklatása: a fő szempont nem a munka hatékonyságának biztosítása, hanem az intrabürokratikus kapcsolatok szilárdságának megőrzése.

A thaiföldi bürokrácia arculatának érzékeltetése után nézzük meg, hogy milyen számszerű adatokkal rendelkezünk róla. (Riggs, 1967: 328—329) 1958-ban a polgári és a katonai bürokráciának összesen mintegy 350 ezer tagja volt, ami az akkor 25 millió körüli lakosságnak 1,4%-át tette ki. Ebből 150 ezren a Hadügyminisztérium alá tartoztak (csak hivatásos tisztekről van szó), a polgári bürokráciát tehát 200 ezer fő alkotta. A létszám növekedését tükrözi: 1944-ben még csak 75 ezren tartoztak ide. A 200 ezerből 174 ezren a legalacsonyabb kategóriába, a negyedik osztályba tartoztak és közülük 40%, 85 ezer fő tanító volt, 40 ezer pedig rendőr. (A thaiföldi statisztikák e kategóriákat is ide sorolják.) Komolyabb társadalmi-politikai súllyal tehát csak mintegy 26 ezer harmad- és magasabb osztályú hivatalnok rendelkezett: közülük is elsősorban az 1750 elsőosztályú és a körülbelül 700 „különleges osztályú” (special class) hivatalnok. Mindebből világosan kitűnik: a bürokrácia a lakosságnak csak egy kis hányadát alkotta, s a hivatalnokok közül is nagyon kevésnek volt esélye arra, hogy a „legbelső körbe” kerüljön. (A „különleges osztályba” kerülők kinevezését maga a kormány hagyta jóvá.)

Az 1. sz. táblázat azt szemlélteti, hogy a különböző osztályú hivatalnokok milyen egyenlőtlenül oszlottak meg „Nagy-Bangkok” és a vidék között (Boesch, 1970: 42—43) (1959-es felmérés, rendőrök nélkül).

A bürokrácia uralkodó osztállyá alakulása szempontjából különösen fontosak azok az adatok, amelyek bizonyítják: a többi társadalmi rétegből egyre nehezebb bekerülni soraiba, vagyis a kezdeti nyitottsága után meglehetősen zárttá vált. Fordulópontnak az alkotmányos monarchia bevezetése látszik: egy felmérés szerint, amely két minisztériumra terjedt ki, 1932 előtt a bürokráciába kerülők több mint 40%-a paraszti családból

A HIVATALNOKOK MEGOSZTLÁSA

Megnevezés	Nagy-Bangkok	Vidék
Különleges osztályú	1,83%	0,05%
Elsőosztályú	3,89%	0,26%
Másodosztályú	12,47%	2,06%
Harmadosztályú	24,94%	6,21%
Negyedosztályú	56,87%	91,42%

származott, míg 1932 után arányuk 10%-ra csökkent. Az állami alkalmazottak családjából származók aránya viszont 19%-ról 51%-ra emelkedett. Egy thaiföldi szerző 1973–1975 között készített tanulmánya már azt is jelzi, hogy megnőtt az üzleti életben fontos szerepet játszó családok súlya is. (Likhit, 1978: 8–9, 52, 61) A kb. 2000 különleges osztályú hivatalnok felmenőinek több mint 40 %-a szintén a bürokráciában dolgozott, 31%-a pedig valamilyen üzleti-ipari tevékenységet folytatott. Paraszti családból kevesebb, mint 6% származott, a munkásszülők gyermekei pedig a 0,2%-ot sem érték el. Kismértékben eltér ettől a 12 ezer elsőosztályú hivatalnok társadalmi háttere: 1975-ben a paraszti eredetűek aránya valamivel meghaladta a 10%-ot, de a szerző joggal fűzi hozzá: arra nincs adat, hogy közülük hányan származnak a jómódú falusi elitből. (A különleges és elsőosztályú hivatalnokok zöme változatlanul Bangkok körzetéből származik.)

Hasonló társadalmi szelekció történik a külföldi ösztöndíjak juttatásánál, hiszen ma már csak a Nyugaton szerzett diplomával lehet gyors karrierre számítani. A külföldön végzett hivatalnokok arányának emelkedéséről tanúskodik a 2. sz. táblázat (Evers, 1966: 484):

2. sz. táblázat

A HIVATALNOKOK ÖSSZETÉTELE A VÉGZETTSÉG HELYE SZERINT

Megnevezés	Az adminisztratív apparátusba lépés éve		
	1920–1932	1933–1945	1946–1963
Külföldön tanult	26%	63%	93%
Nem tanult külföldön	74%	37%	7%

Az adatokat közlő Evers hozzáfűzi: „A külföldön tanulás lehetőségének monopolizálása hatékonyan lezárta a bürokratikus elitet.” Megállapítható tehát, hogy a thai bürokrácia politikai osztállyá szerveződése a társadalmi mobilitás markáns csökkenésével járt együtt.

IV. A POLITIKAI ÉS A GAZDASÁGI ELIT SZIMBIÓZISA: AZ URALKODÓ OSZTÁLY KIALAKULÁSA

A délkelet-ázsiai országok többségéhez hasonlóan a gazdasági kulcspozíciók java részét Thaiföldön is a kínai kisebbség szerezte meg. A második világháború előestéjén a kínai tőkebefektetések összege elérte a külföldi magántőke befektetéseinek a nagyságát és a kínai burzsoázia gyakorlatilag az ország egész iparát és kereskedelmét ellenőrizte. (Szimonyija, 1970/a) A bangkoki politikai elit így igen súlyos dilemmával került szembe: a magántulajdon szentségének elve és a harmonikus gazdasági növekedés érdekei nyíltan ütköztek azzal a törekvésével, hogy hatalmát gazdasági téren is érvényesítse, illetve megalapozza. Századunk második feléig ugyanis a thai uralkodó körök nem mutattak túl sok érdeklődést a különböző gazdasági tevékenységek iránt: e szférát teljesen átengedték a bevándorolt kínaiaknak, akiktől aztán — hatalmi pozíciókra támaszkodva — erőszakkal kisajátították jövedelmük egy részét. Ennek határaitól azonban sohasem feledkezhetek meg: a kisajátítás nem érhetett el olyan mértéket, hogy az veszélyeztesse a pénzforrások létét.

A thai bürokrácia és a kínai gazdasági elit kapcsolatainak történetében három szakaszt különböztethetünk meg. (Girling, 1981: 73–74) Az elsőben, amely körülbelül századunk első harmadáig tartott („patrónuskliens szakasz”), a bangkoki monarchiák igényelték a kínai kisebbség gazdasági szolgáltatásait, s ennek fejében határozott védelemben részesítették a kínai vállalkozókat és támogatták a bevándorlást. A kínai üzletemberek ugyanis komoly hasznot hajtottak a kincstárnak: az ópiumkereskedelem és a szerencsejátékok monopolizálása ellenében fizetett adóik képezték az állami jövedelmek 40–50%-át. Az első világháború és a nagy gazdasági világválság között évente átlagosan 95 ezer kínai érkezett az anarchiától és nyomortól sújtott dél-kínai tartományokból. A bevándorlók többsége a városokban telepedett le: Bangkokban 1954-ben már a lakosság negyede helyben született kínai volt.

A második szakaszra a thai nacionalizmus kibontakozása nyomta rá a bélyegét: a korábbi jó kapcsolatok határozottan megromlottak a kínai tőkések és a thai bürokrácia között, mivel ez utóbbi az alkotmányos monarchia bevezetése, 1932 után alaposan kiszélesítette hatalmi pozícióit a feudális arisztokrácia kárára. Az ellentétek különösen kiéleződtek a kínai forradalom 1949-es győzelmét követően, mert a thai uralkodó körök attól féltek, hogy a kínaiak körében gyökeret ereszthetnek a marxista nézetek. Az esetek többségében persze ez csak ürügyként szolgált ahhoz, hogy alaposan megcsapolják a kínai tőkések vagyonát. Pibun diktatúrájában a kínaiak rendszeres zaklatásoknak voltak kitéve, aminek jogi alapját az 1952-ben elfogadott „kommunistaellenes törvény” biztosította. Csak 1952 novembere és 1953 januárja között 250 kínai üzletembert tartóztattak le és 150 kínai céget oszlattak fel erőszakosan. „Senki sem tudhatta, hogy az általa üzött iparágat mikor nyilvánítják a thaik számára fenntartottnak, mikor vetik szigorú ellenőrzés alá, mikor kérdőjelezi meg a boltjához vagy üzleti tevékenységéhez való jogát, mikor szállnak ki az adóellenőrök vagy éppen mikor teszi lehetetlenné tevékenységét a rendőrség” – írja erről a korszakról Skinner, a Thaiföldön élő kínai kisebbséggel foglalkozó monográfiák szerzője. (Skinner, 1958: 191) A hatóságok arról is intézkedtek, hogy újabb kínaiak ne érkezhessenek az országba: 1949-ben évi 200-ban állapították meg a bevándorlási kvótát. Ezzel párhuzamosan rendeleti úton maximálták a Kínában élő rokonoknak Thaiföldről küldhető segélyek összegét, ami korábban igen tekintélyes volt: 1947–1948-ban havonta 25–30 millió baht körül mozgott. Az 1949-et követő évtizedben viszont az átutalások évi értéke nem haladta meg átlagosan a 100 millió bahtot (5 millió dollár), s ez kevesebb, mint amennyit a kínai közösség adóban befizetett a bangkoki kormánynak. (Girling, 1981: 76–77)

A harmadik szakaszt Girling a „pragmatikus partnerség” szakaszának nevezi: ennek során alakultak ki a thai bürokrácia és a kínai tőke együttműködésének máig bevált formái. Tekintettel arra, hogy e gazdasági alap nélkül a polgári és a katonai elit hatalmi helyzete sem lenne hosszabb távon fenntartható, szükséges e folyamat közelebbi elemzése is.

Az ötvenes évek közepére világossá vált, hogy az elmergesedett kapcsolatok mindkét félnek jelentékeny károkat okoznak. Ahogy Skinner megállapítja: a thai politikusok tapasztalatlanok voltak a gazdasági életben és nem vehették volna át a vállalatokat anélkül, hogy tönkre ne tegyék azokat. Mivel versenyezni nem tudtak a kínaiakkal, elpusztítani pedig

nem merték őket, úgy döntöttek, hogy csatlakoznak hozzájuk. Skinner kutatásai feltárták: a bürokratikus elit és a kínai tőke összefonódása három konkrét formában valósult meg (Skinner, 1957: 360–364)

1. A kínaiak átszervezték vállalataikat és az igazgató tanácsokba bevontak „jó kapcsolatokkal” rendelkező, magas rangú állami funkcionáriusokat és főtiszteteket.

2. Közös kínai–thai vállalatokat alapítottak: az előbbiek a tőkét és a szakértelmet, az utóbbiak pedig védelmet és kedvezményeket, előnyös szerződéseket biztosítottak.

3. Félhivatalos állami vállalatok thai állampolgársággal rendelkező kínai üzletembereket alkalmaztak igazgató tanácsukban.

A kölcsönös érdekek alapján így megeremlődtek a feltételei a thai-földi uralkodó osztály kialakulásának. Az 1950-ig vezető szerepet játszó Ayutthaya bankhálózat igazgatói közé bekerült például Pao rendőrtábornok, a felesége, a fivére, Pin tábornok és fia, Siri tábornok. A rivális Bangkoki Bankot ugyancsak átszervezték: az eredetileg kizárólag kínaiakból álló igazgató tanácsba már 1953-ban bevetették a gazdaságügyi minisztert elnökként, majd tag lett a másik katonai klikk egyik vezetője, Praphat tábornok. Pao összesen 26, Sarit 22, Praphat 19, Thanom 17 vállalat igazgató tanácsának lett a tagja.

A fentebb kifejtettek illusztrálására tanulságos megvizsgálni, hogy a thai politikai elit milyen mértékben épült be az ország legjelentősebb – és zömmel kínai ellenőrzés alatt álló – tőkés vállalatainak vezető testületeibe. 1932 és 1958 között 237 miniszter szolgált az egymást követő kormányokban s közülük hatvanegyen voltak a különböző cégek igazgató tanácsának tagjai 1952 és 1957 között. A Riggs által összegyűjtött adatok szerint 42 olyan társaság működött a vizsgált időszakban, amelynek vezetésében a kormánynak három vagy több minisztere vett részt, 25 cég vezetésében két, másik negyvenében pedig egy miniszter volt. (Riggs, 1967: 254–255, 264–265)

A hatalomból való részesedés egyik fontos kritériumának azt tekintve, hogy „bürokrata” részt vett-e valamelyik államcsínyben, a következő korrelációt állapíthatjuk meg: a „résztvevő” vezetők rendelkeztek a szilárdabb gazdasági pozíciókkal. A 3. sz. táblázatból kiderül: az egy vagy két igazgató tanácsi tagsággal rendelkező minisztereknek csupán 35%-a volt résztvevő, míg az öt-hét tagsággal rendelkezőknek 88%-a, a nyolc, vagy több igazgató tanácsban helyet foglalóknak pedig 100%-a.

A POLITIKUSOK RÉSZVÉTELE A GAZDASÁGBAN

Igazgató tanácsi tagságok száma	Résztevők		Rész nem vevők		Összesen
	Száma	Százaléka	Száma	Százaléka	
8 –	9	100	0	0	9
5 – 7	7	88	2	22	9
3 – 4	1	17	5	83	6
1 – 2	13	35	24	65	37
Összesen:	30	49	31	51	61
5 –	16	89	2	11	18
1 – 4	14	33	29	67	43

Ha az igazgató tanácsokat aszerint különböztetjük meg, hogy öt vagy több, vagy ennél kevesebb minisztert foglaltak magukba, akkor azt találjuk, hogy az előző kategóriába esők 89%-a résztvevő volt, az utóbbi kategóriába esők 67%-a pedig nem volt résztvevő.

Tévedés lenne természetesen azt gondolni, hogy az említett módokon, a felismert érzékenységen talaján harmonikusan zajlott le a thai bürokrácia és a kínai tőke összekapcsolódása, hiszen máig sem sikerült kiküszöbölni valamennyi ellentétet. E folyamat legfőbb sajátossága ugyanis az volt, hogy individuális alapon, a thai társadalomra jellemző patrónus-kliens kapcsolatok révén ment végbe a kínai üzletemberek és a Bel- vagy Hadügyminisztérium vezető funkcionáriusai között. Együttműködésük sokáig nem nyert hivatalosan is intézményesített formákat, a kulisszák mögött zajlott, miközben a nyilvánosság előtt továbbra is folytatódott a kínaiak elleni propaganda. Ez viszont azzal a logikus következménnyel járt, hogy a kínai tőke nem érezhette magát igazán biztonságban alkotmányos garanciák nélkül. A kormányzat politikájának megváltozásáról e vonatkozásban csak a Sarit-kliktől 1958-ban bekövetkezett hatalomra jutásától lehet beszélni: ekkor „ratifikálták” a felszín alatt már kiteljesedett közeledést. (A kínai magántőke békében hagyására ösztönözte a bangkoki kormányt a Világbank is a hitelnyújtás nyomós érveivel.) A békülést

tükrözte az ipar fejlesztéséről 1962-ben hozott törvény, amely kedvezményeket és adómentességet garantált a magántőkéseknek. (Szocsenko, 1978)

Tekintve azonban, hogy magát a thai politikai elitet is alaposan megosztották a különböző frakciók, nem csoda, hogy a kínai vállalkozók arra törekedtek, hogy lehetőleg minden fontos hatalmi csoportból szerezzenek befolyásos támogatókat. Így például a már említett Bangkoki Bank vezetőségében részt vett Pao klikkjéből Adireksan, Sarit klikkjéből Praphat, egy ezredes pedig Pibun marsallt képviselte. Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy a kínai burzsoázián belül nem alakultak ki az egyes bürokratikus frakciókhoz kapcsolódó csoportok. (A Bangkoki Bank például elsősorban a Sarit-klikk befolyása alatt állt, s ennek segítségével tudta háttérbe szorítani az Ayutthaya Bankot 1959 után.)

Érdemes megemlíteni néhány olyan nem gazdasági jellegű tényezőt is, ami szintén elősegítette a thai és a kínai elit közeledését. Ezek sorába tartoznak a vegyes házasságok (gyakoriságuk jelentős mértékben megnőtt a kínai bevándorlás leállítása után), valamint az a körülmény, hogy a harmadik generációs kínaiak többsége, a gyors asszimilációra törekvő burzsoázia gyermekei pedig még nagyobb arányban thai iskolákban nevelkedtek. Evers a következő (4. sz.) táblázatot közli arról az összefüggésről, ami a Thaiföldön töltött idő (generációk száma) és a thai elithez fűződő kapcsolatok intenzitása között fennáll (Evers, 1966: 487–488):

4. sz. táblázat

A KÍNIAIAK KAPCSOLATA A THAI ELITTEL

A thai elithez fűződő viszony jellege	Generációk		
	Első	Második	Harmadik
Intenzív	18%	27%	45%
Mérsékelt	18%	16%	22%
Gyenge vagy semmilyen	64%	57%	33%

(A felmérés 1955-ben – interjúk alapján – 171 vezető kínai üzletemberre terjedt ki.)

A thai bürokrácia meggazdagodásának fontos forrását jelentették a félhivatalos állami vállalatok is. 1957-ben 141 ilyen cég működött, köztük hat a Hadügyminisztérium, harminc pedig a Belügyminisztérium fennhatósága alatt. Többségük még szakemberek bevonása ellenére sem volt nyereséges, gyakran csak az államkincstár nagyszabású segélyei mentették meg őket a teljes csődtől. Az okokról a Világbank egyik jelentése megállapítja: „E vállalkozásokat többnyire politikailag befolyásos személyiségek kezdeményezték, akik azonban egyáltalán nem rendelkeztek szakismeretekkel a szóban forgó iparágról és a végső siker nem túlságosan érdekelte őket.” (Riggs, 1967: 309)⁶ Amit a tekintélyes bizottság szemérmesen elhallgatott, az talán kitűnik az eddigiekből: a vállalkozásoktól nem is vártak mást alapítóik, mint saját meggazdagodásukat, e szerepet pedig be is töltötték.

A kép teljességéhez tartozik, hogy a thai polgári és katonai elit – hatalmi pozícióira támaszkodva – törvénytelen módon, megvesztegetéssel, zsarolással is tekintélyes jövedelmekre tett szert. Érthető okokból pontos adatok erről nem állanak rendelkezésünkre, de bizonyos következtetések levonhatók például abból, hogy Sarit tábornok hatalomra kerülésekor 500 ezer dollárt mondhatott magáénak, halála után pedig, 1963-ban kiderült, hogy vagyona 140 millió dollárra (!) nőtt. Thanom Kittikachorn és Praphat együttesen mintegy 3 milliárd dollárral rendelkezett 1973-ban, ami majdnem kétszerese volt az ország költségvetésének (Fedorov, 1982: 65). A nagyszabású és általánosan elterjedt korrupció így elősegítette, hogy az állami burzsoázia lépéseket tegyen a „magánburzsoáziává” válás irányában.

Az 1960-as évek közepére tehát konszolidálódott a bürokratikus elit és a gazdasági hatalmat kezében tartó kínai tőke összefonódása. A fegyveres erők főtisztjei és a hivatalnoki kar magas beosztású funkcionáriusai szilárd pozíciókat szereztek maguknak a magántőkés szektorban, a kínai burzsoáziának pedig többé nem kellett tartania az állam ellenséges lépéseitől. Thaiföld gazdasági növekedésének üteme ennek következtében felgyorsult: 1957 és 1971 között a nemzeti össztermék évi átlagban 7,1%-kal nőtt, az iparé 10,9%-kal. A nemzeti tőke beruházásai a hetvenes években hozzávetőleg háromszorosan meghaladták a külföldi magántőke befektetéseinek értékét. E fejlődés eredményeképpen megjelentek a monopolizáció csírái. „A nemzeti jellegű monopolvállalatok feltűnése természetesen nem jelenti azt, hogy Thaiföldön a kapitalizmus fejlődése a monopolizációs stádiumba jutott a rá jellemző törvényszerűségekkel együtt,

hiszen a helyi tőke még meglehetősen gyenge. Éppen a nemzeti kapitalizmus alacsony fejlettségi szintje könnyíti meg a monopolhelyzet kivívását egyes termelési ágazatokban” — állapítja meg e folyamat értékeléseként Iszkoldszkij szovjet kutató. (Iszkoldszkij, 1974: 307)

A kapitalizálódás előrehaladása nem maradt hatás nélkül az össznépesség mintegy háromnegyedét kitevő parasztságra sem: míg a második világháború befejeződésekor a parasztcsaládok zöme saját földdel rendelkezett, 1972-re 68%-uk bérlővé változott. A bérleti díj nagysága gyakran a termés értékének háromnegyed részét is kitette. 1973-ban egy parasztcsaládra átlagosan 4 ezer baht adósság esett, ez az összeg az északkeleti országrész parasztjainak egyévi jövedelmét jelentette. (Fedorov, 1982: 67 – 68)⁷ 1960-tól 1970-ig 1,5 millióról 2,5–3 millióra emelkedett az agrárproletárok száma. A katonai-bürokratikus rendszer többek között ezért is rendelkezett meglehetősen szűk tömegbázissal.

V. HADSEREG ÉS POLITIKA

Thaiföld második világháború utáni politikai története tanulságos példáját nyújtja annak, hogy a fejlődő országok sajátos, éretlen osztályszerkezetének talaján a bürokratikus apparátus, főleg pedig a tisztikar milyen mértékben képes ellenőrzése alá vonni az állam irányítását. A thaiföldi politikai élet egyik ismert szakértőjének szavaival: „A politika a bürokratikus klikkek vetélkedésének a tárgyává vált a kormányzás előnyeinek megszerzéséért. Ebben a versenyben a hadsereg — a legjobban szervezett, a legkoncentráltabb és legerősebb része a bürokráciának — győztesként maradt a porondon.” (Wilson, 1962: 277)⁸

A thaiföldi hadsereg közvetlen politikai szerepe az 1932-es államcsínyel kezdődött, aminek eredményeképp megdőlt az abszolút monarchia rendszere. A fordulatot végrehajtó tisztek csak néhány alapvető alkotmányos intézmény bevezetésére törekedtek a társadalmi viszonyok lényegi megváltoztatása nélkül. Miután Thaiföld belépett a második világháborúba a tengelyhatalmak oldalán, a hadsereg is japán ellenőrzés alá került, s funkciója lényegében arra korlátozódott, hogy fenntartsa a belső rendet. A lakosság antifasiszta hangulatának és az ellenállási mozgalomnak a megerősödése azonban mindjobban aláásta az 1938 óta kormányzó Pibun tábornok hatalmát és súlyos japán vereségek után 1944-ben a diktatornak nem maradt más választása, mint a lemondás. Polgári kabinet

került az ország élére (a főszerepet Pibun riválisa, a baloldali értelmiségi Pridi játszotta), s az 1946-ban elfogadott alkotmány 66. cikkelye kifejezetten megtiltotta az állami alkalmazottaknak — köztük a fegyveres erők tagjainak —, hogy aktívan részt vegyenek a politikai életben. A hadsereg létszáma felére, 60 ezerről 30 ezerre csökkent.

A demokratikus erők azonban nem tudták megszilárdítani pozíciójukat; a gazdasági nehézségeket kihasználva, az Egyesült Államok hatékony támogatásával a radikális fejlődés perspektívájától megrettenő tábornoki karnak sikerült ismét magához ragadnia a hatalmat. 1947 novemberében újabb államcsíny zajlott le a kis híján háborús bűnösként elítélt Pibun marsall közreműködésével. A nemzetközi felháborodás elkerülésére először civil kormány alakult, amely aztán néhány hónap múlva átadta helyét a tábornokoknak. „A közvélemény akarta ezt a változást, s mivel az előző adminisztrációnak többsége volt a parlamentben, alkotmányos úton ezt nem lehetett elérni” — hangoztatta Pibun. (Idézi Vella, 1955: 390)

Az 1947-es puccs a nyílt katonai diktatúra rendszerének kezdetét jelentette. (Mint láttuk, erre az időszakra esik a katonai-adminisztratív elit és a kínai tőke együttműködési formáinak kikristályosodása is.) A hadsereg azonban távolról sem volt egységes, Pibun marsall befolyása pedig ekkor már sokkal kevésbé érvényesült, mint korábban. Az egyik rivális frakciót Pao tábornok, a rendőrség főparancsnoka, a másikat Sarit tábornok, a stratégiai fontosságú bangkoki helyőrség parancsnoka vezette, s vetélkedésük lényegében a fegyveres erők két részének, a rendőrségnek és a (szárazföldi) hadseregnek a szembenállását jelezte. De a hadsereg sorain belül sem volt egység: a haditengerészeti egységek tisztjei (akik hagyományosan viszonylag demokratikus gondolkodásúak voltak és a tisztikar „balszárnyát” alkották) két ízben is, 1949 februárjában és 1951 júniusában államcsínyt kíséreltek meg. (Fedorov, 1982: 28–29)

A megmozdulások elfojtása után Paónak sikerült vezető szerepre szert tennie; 1951-ben egy „csendes puccs” keretében a rendőrpáncsnok betiltotta a pártokat, feloszlatta a parlamentet, s az új kormányban a rivális frakcióból csak Sarit kapott helyet. Pao pozícióját erősítette az 1952-ben elfogadott kommunistaellenes törvény is, amely széles jogkört adott a belbiztonsági szerveknek arra, hogy gyakorlatilag akárkit letartóztassanak felforgató tevékenység vádjával. E politikai irányvonallal függött össze, hogy a demokratikus mozgalmak kordában tartására — és a riválisok erejének ellensúlyozására — a rendőrség személyi állományát

is megnövelték. Míg 1932-ben a rendőrségnél 8894 személy szolgált és 1400 lakosra jutott egy rendőr, addig 1950-ben már 48 200 rendőr teljesített szolgálatot, ez a szám 1957-re 58 600-ra emelkedett, s már 400 lakosra jutott egy rendőr. (Vibhatakarasa, 1966: 126) Mintegy 10 ezer rendőr állandóan Bangkok térségében állomásozott, hogy bármikor felléphessen a Pao-csoport érdekében. A rendőrség műszaki-katonai felszereltsége is vetélkedett a reguláris hadseregével, s ezt elsősorban a nagyszabású amerikai segélyeknek köszönhette. Az ötvenes évek elején ugyanis Washington mindenekelőtt a rendőrségben látta a belső rend támaszát és Thaiföld hűségének zálogát. Joggal állapította meg a korábban már idézett Wilson: „Pao a saját klikkjét olyan kiterjedt szervezetté alakította, amely a rendőrségtől a kormányig és parlamentig minden hatalmi intézményt ellenőrzött.” (Wilson, 1969)

1954-ben Saritnak mégis sikerült kiszorítania a fegyveres erők főparancsnokának posztjáról Pao hívét, Csunhavan tábornokot, s közben megjavította a Washingtonhoz fűződő kapcsolatait is a SEATO tető alá hozásához nyújtott támogatásával. Pibun marsall ekkor kísérletet tett arra, hogy helyreállítsa alaposan megcsorbult hatalmát és — egy nyugat-európai, illetve amerikai körút után — a thaiföldi politikai rendszer óvatossá liberalizálásába kezdett. Ismét engedélyezték a politikai pártokat, enyhítették a sajtócenzúrát és 1957 februárjában választásokat tartottak. A győztes a Pao által szervezett kormánypárt, a Seri Manangkasila lett, de a rendőri felügyelet mellett lebonyolított választások eredményét az ellenzék nem volt hajlandó elfogadni. A sorozatos tüntetések olyan politikai zűrzavart idéztek elő, ami lehetővé tette Sarit számára a roppant népszerűtlen Pao félreállítását. A kínai burzsoázia és a bürokrácia ekkor már Saritban látta azt az erős kezű politikust, aki képes lesz a „rend és a törvényesség” megőrzésére, s ezért az ő oldalára állt. 1957 szeptemberében Sarit csoportja a bangkoki hadosztályra támaszkodva vértelen államcsínyt hajtott végre. Pibunnak (paradox módon az öreg diktátor a demokratizálási kísérletbe bukott bele) és Paónak emigrálnia kellett.

Már az eddigiekből is kitűnt, hogy az alkotmányos monarchia bevezetése egyáltalán nem járt együtt a polgári demokrácia intézményeinek fokozatos megszilárdulásával; a legfontosabb hatalmi tényező továbbra is a tábornoki kar maradt. Az 5. sz. táblázat magyarázatot ad arra, hogy a parlament miért volt képtelen aktívabb szerepet játszani az ország irányításában.

A katonai- és rendőrtisztek aránya a kinevezett képviselők között (%-ban) (Vibhatakarasa, 1966: 111)

5. sz. táblázat

A KATONÁK ÉS RENDŐRTISZTEK ARÁNYA A KINEVEZETT KÉPVISELŐK KÖZÖTT (%-ban)

A parlamenti ülések ideje	Száraz- földi	Légierő- höz tartozó	Tengeri	Rendőrk	Össz.	Polgári személyek
	Tisztek					
1947. XI. 9.	28	0	6	1	35	65
1951. XI. 30.	51	12	11	9	83	17
1957. IX. 18.	67	12	11	2	87	12

A thaiföldi politikai élet „intézményesített hatalmi fókusz” (Wilson, 1969) a kormány lett, amelynek mindenkor tagjai az uralkodó bürokratikus elit magját alkották. Érdemes tehát – ismét a Riggs által összegyűjtött adatokra támaszkodva – közelebbről is megvizsgálni az egyes kormányok összetételét, hiszen ebből értékes következtetések vonhatók le. (Riggs, 1967: 313 – 315, 317)

1932 és 1958 között összesen 237 minisztere volt a 32 bangkoki kormánynak; közülük 184-et lehet a bürokrácia tagjának tekinteni (15 személy hovatartozása eldönthetetlen); ezen belül 100-an hivatalnokok, 84-en pedig katonatisztek voltak. (A rendőrök az előbbi kategóriába tartoznak.) További szempontok alapján azonban még jobban feltárhatók a thai hatalmi centrum sajátosságai. Jól megfigyelhető jelenség, hogy az államszervek résztvevői általában befolyásosabb személyiségek, mint a kívülállók. (Lásd 6. sz. táblázatot.) Ez persze nem érvényes mindenre egyformán, ezért érdemes még egy kritériumot bevezetni, nevezetesen azt, hogy az illető hány kormánynak volt a tagja. Akik legalább három kabinetben részt vettek, azokat az alábbiakban „ismétlőknek” fogjuk nevezni. Ezek szerint vizsgálódva kiderül, hogy a 237 főből 56-an részt vettek államszervekben, 181-en pedig nem. Az 56 résztvevő közül azonban 53 bürokrata volt, s egyet nem lehetett besorolni. A számok tehát azt mutatják, hogy amíg az összes miniszternek a vizsgált időszakban „csak”

AZ ÁLLAMCSÍNYEKBEN RÉSZT VEVŐ MINISZTEREK

	Összes személy	Részt- vevő	Részt nem vevő	Ismétlő	Nem ismétlő
Hivatalnokok	100	14	86	51	49
Katonatisztek	84	39	45	43	41
Bürokraták összesen	184 (77%)	53 (95%)	131	94 (88%)	90
Nem bürokraták	38	2	36	11	27
Besorolhatatlanok	15	1	14	2	13
Összesen:	237	56	181	107	130

77%-a minősíthető hivatalnoknak vagy katonatisztnak, ez az arány már 95%(!) a legbefolyásosabb személyiségek körében. A bürokrácián kívüli miniszterek viszont zömmel résztvevők sem voltak; mindössze ketten vettek részt valamelyik államcsínyben. A következtetés nyilvánvaló: a hatalom a bürokrácia kezében volt, s ez néha kívülálló szakembereket is bevont a kormányzatba.

Hasonló, bár kevésbé markáns kép bontakozik ki, ha az „ismétlők” hovatartozását vizsgáljuk. A 237 főből 107-en vettek részt három vagy több kabinetben, s közülük 94-en, vagyis 88% tartozott az államapparátushoz, vagy a fegyveres erőkhöz. Ez az arány tehát valamivel — de nem sokkal — kisebb, mint a „résztvevők” vonatkozásában, viszont még mindig magasabb, mint az összes miniszterre vonatkoztatva — 88% a 77%-kal szemben. A bürokrácián kívül álló „ismétlők” nem lebecsülendő száma — 11 — valószínűleg azt mutatja, hogy néhány „technokrata” szakemberre szüksége volt az uralkodó köröknek is.

Ha azokat vizsgáljuk meg közelebbről, akik egyszerre minősíthetők „résztvevőknek” és „ismétlőknek”, akkor kitűnik: az e kategóriába eső 41 emberből 40 a bürokrácia tagja volt, egyet nem lehetett azonosítani.

Érdeemes azt is megfigyelni, hogy miként alakultak a vizsgált arányok a tárgyalt időszak egyes kormányaiban. 1932 és 1944 között, az „első ha-

talmi körben” (Riggs) majdnem az összes tárcát a bürokrácia tagjai töltötték be. A Pibun bukását követő demokratikusabb korszakban — bár kormányonként eltérő mértékben — jelentékeny volt a nem-bürokraták aránya, hogy aztán ismét alaposan lecsökkenjen, miután a hadsereg újból magához ragadta a hatalmat. Mindez világosan bizonyítja, hogy a thaiföldi politikai elitet az uralkodó osztállyá fejlődő bürokrácia alkotta, az egyéb hatalmi tényezők — pártok, szakszervezetek (amelyeknek a működését többnyire nem is engedélyezték) csak nagyon alárendelt szerepet játszottak. (Lissak, 1976: 80)

1958 októberében Sarit tábornok a második államcsínyt is végrehajtotta és a demokratikus kormányzás látszatának is véget vetett: a „Forradalmi Tanács” érvénytelenítette az 1952-es alkotmányt, feloszlatta az összes pártot és ismét betiltotta a szakszervezetek működését. Az országon terrorhullám söpört végig, baloldaliak százait vetették börtönbe. A demokratikus erők megbénításával párhuzamosan Sarit megtörte a fő vetélytárs, a rendőrség erejét is: létszámát alaposan lecsökkentette és irányítását a legfelső szinten a katonai parancsnokság alá rendelte. A diktatúrának azonban külső támaszra is szüksége volt: az Egyesült Államok... „lépései, amelyek arra irányultak, hogy Thaiföldet erős antikommunista bástyává tegyék Délkelet-Ázsiában, lehetővé tették a thai katonai vezetőknek pozícióik megszilárdítását a politikai és a gazdasági szférában egyaránt”. (Darling, 1965: 80)

1963-ban meghalt Sarit, s a hatalmon két hűséges híve osztozott: Thanom lett a miniszterelnök, a főparancsnok és a hadügyminiszter, Praphat pedig a miniszterelnök-helyettes és a belügyminiszter. A „liberalizálás” jegyében az ország újabb alkotmányt kapott 1968-ban, s egy évvel később választásokat is rendeztek, amelyeken ezúttal az Egyesült Thai Néppárt töltötte be a választásokra létrehozott kormánypárt szerepét. A kinevezett tagságú felsőház 164 szenátorából 128-an viseltek tiszti egyenruhát.

Az Egyesült Államok vietnami intervenciója és az ehhez nyújtott thaiföldi segítség tovább erősítette a hadsereg belpolitikai pozícióját. A tisztek kiváltságos helyzete a thaiföldi társadalomban sok fiatal számára vonzóvá tette ezt a pályát, s a főiskoláknak módjuk volt válogatni — első-sorban osztályszempontok alapján (Vibhatakarasa, 1966: 164) (Lásd 7. sz. táblázatot.)

A KATONAI FŐISKOLÁK HALLGATÓINAK MEGOSZLÁSA
(1965)

Az apa társadalmi helyzete	Szárazföldi	Hadi-tengerészeti	Légierő	Egyetemek
Burzsoázia	22	20	11	39
Hivatalnokok	26	16	16	30
Katona és rendőr	31	33	42	9
Értelmiségi	2	1	4	7
Falusi burzsoá	11	18	13	2
Egyéb	3	6	6	10
Besorolatlan	5	6	8	3

A hatvanas évek közepén tehát a leendő tiszteknek 69–79%-a a burzsoázia, az állami hivatalnokok és a tisztikar soraiból származott. Nem véletlen, hogy a legmagasabb az arány a katona- és rendőrcsaládok esetében, az értelmiség pedig csak minimális mértékben képviselteti magát. Thaiföldön is megmutatkozott az a tendencia – amely a legtöbb fejlődő országban megfigyelhető –, hogy a tiszti állományban megnőtt a jó módú paraszti rétegekből származók aránya – összefüggésben a korszerű haditechnika által támasztott magas műszaki-szakmai követelményekkel. Fontos fejlemény az is, hogy sok fiatal tiszt tanult az Egyesült Államok katonai főiskoláin, ahol a szakmai kiképzéssel együtt magukévá tették a nyugati polgári demokrácia ideológiájának bizonyos elemeit is. (A vietnami háború éveit kb. 15 ezren tanultak amerikai katonai főiskolákon; a hadsereg és a rendőrség együttes létszáma a hatvanas évek végén 260 ezer körül mozgott.) Az évtized második felében már világosan kirajzolódtak a jelei annak az ellentétnek, ami a fegyveres erők legfelső szintű vezetése, a „politizálódott” tábornoki kar és a hadsereg modernizálására (s valójában az egész államapparátus korszerűsítésére) törekvő, jelentős részben nyugati képzettségű fiatal tisztek között éleződött ki.

A hetvenes évek elejére – a felhalmozódó gazdasági nehézségek talán – kiszélesedett az ország korrump vezetőivel szemben állók tábora. Az ellenzék hangadójává az országos szervezetet alakító diákság vált, amely határozott támogatást kapott nemcsak a rizsellátás zavaraitól

szenvedő városi szegényektől, hanem a Demokrata Pártba tömörült liberális burzsoáziától is. 1973 októberében a Thanom – Praphat csoport durva választ adott a változást sürgetőknek: a rendőrség tüzet nyitott a tüntetőkre Bangkokban. Praphat a hadsereg néhány egységét is utasította, hogy lépjen fel a diákok ellen, a társadalmi erjedés azonban a fegyveres erőket sem kerülte ki: Krit tábornok, a szárazföldi csapatok parancsnoka nem tett eleget a felszólításnak. A robbanással fenyegető helyzetben a király nyíltan elhatárolta magát az uralkodó klikktől, rávette Thanomot és Praphatot az országból való távozásra és a Thammasat egyetem rektorát bízta meg a kormányalakítással. Hosszú idő óta először így ismét polgári kabinet született, s a hadsereg ideiglenesen háttérbe szorult.

Az októberi események eredményeit Girling úgy értékeli — és véleményével nagyjából egyet is lehet érteni —, hogy „többet jelentettek egy szokásos államcsínynél, de kevesebbet egy forradalomnál”. (Girling, 1981: 193) A társadalom tulajdonviszonyai természetesen érintetlenül maradtak, de a politikai hatalom jellegében mégis figyelemre méltó változás következett be: a bürokrácián kívül álló csoportok a korábbinál jóval nagyobb mértékben kapcsolódhattak be az ország irányításába.

1973 októbere és 1976 októbere között e csoportok így elsősorban arra törekedtek, hogy előnyös helyzetüket kihasználva lehetetlenné tegyék a hadsereg elvesztett pozícióinak visszaszerzését. Az 1974 elején indirekt úton választott törvényhozó gyűlés 299 tagja közül csak 25-en voltak katonatisztek, míg az 1971-es, kinevezett tagságú parlamentben 185-en, vagyis a „képviselők” 62%-a. (Morell – Samudavanija, 1982: 102–105) Az ősszel életbe lépő új alkotmány kategorikusan megtiltotta, hogy a tisztek parlamenti képviselők vagy miniszterek legyenek. A belpolitikai élet új vonásaihoz tartozott, hogy a királyi udvar is szokatlan aktivitást tanúsított és a liberális körök azon igyekeztek, hogy az uralkodót a katonai-bürokratikus oligarchia ellensúlyává tegyék.

Az ötvenes és hatvanas években a politikai pártok — a bürokrácia hatalmi monopóliuma következtében — viszonylag kis szerepet játszottak. (Ahogy Girling megfogalmazta: Thaiföldön a választásokat „nem azért rendezik, hogy kikérjék a lakosság véleményét, hanem hogy a fennálló hatalmat megerősítsék”. [Girling, 1973]) Egy sikeres államcsíny után a győztes tábornok csoportja többnyire megszervezte a „kormánypártot” a választásokra — ha egyáltalán fontosnak tartotta az alkotmányosság alapelemeinek látszatát. A thai bürokraták ugyanis állandóan gúnyolták és támadták a politikai pártokat, s azzal vádolták vezetőiket, hogy kizá-

rólág saját karrierjük és meggazdagodásuk érdekli őket. Szavaik alátámasztására szívesen hivatkoztak azokra a választási botrányokra, amelyekbe az ellenzéki pártok képviselői keveredtek. Joggal mutat azonban rá Morell: ezek a csalások (amelyek összecszerűen ritkán haladták meg a 10–20 ezer bahtot, vagyis az 500–1000 dollárt) eltörpülnek a bürokrácia felsőbb köreinek korrupt üzelmei mellett. Az 1974-ben alakított korrupcióellenes bizottság elnöke például kijelentette: az ország mintegy 100 millió bahtot (vagyis 5 millió dollárt) veszít el évente a kormánytisztviselők korruptsága miatt. A legtöbb törvénysértést pedig éppen a Belügyminisztérium alkalmazottai követik el. (Morell, 1974: 633–634)

Az engedélyezett pártok közül a legrégebbi a Demokrata Párt volt, amely – a kínai burzsoázia és az értelmiség érdekeinek védelmében – szembe szállt ugyan a katonai diktatúrával, de a mélyebb társadalmi változások mellett sohasem emelt szót. 1973 és 1976 között, a demokratizálódás adta lehetőségeket kihasználva, több, mint 40 új párt jelent meg a thaiföldi politika színterén. Túlnyomó többségük azonban kiváltságos rétegek különböző csoportjait képviselte.

Az önálló pártok alapjaivá gyakran azok a frakciók váltak, amelyek a katonai diktatúra éve alatt kristályosodtak ki az adminisztratív apparátuson és a fegyveres erőkhöz belül. Így megalakult – az 1969-ben szervezett „kormánypárt”, az Egyesült Thai Néppárt romjaiból – a „tábornokok pártjaként” emlegetett Thai Nemzeti Párt, az „újgazdagok” Társadalmi Igazságpártja, a Szociális Agrárpárt, amely a falusi burzsoázia érdekeit védelmezte, valamint a zömmel kínai üzletembereket tömörítő Szociális Nemzeti Párt. A négy nagy jobboldali párttal szemben a formálódó thai középosztályra igyekezett támaszkodni a Szociális Akciópárt, amelynek szervezője, Kukrit Pramot e hároméves időszak politikai főszereplőjévé vált (az 1975 januári választásokat követő több koalíciós kormánynak is ő volt a vezetője). A választásokon induló két baloldali párt (az Egyesült Szocialista Front és a Thaiföldi Szocialista Párt) egyike sem rendelkezett komolyabb tömegbázissal. A politikai csoportok szétforgácsoltságára jellemző, hogy egyetlen párt sem volt képes megszerezni a mandátumoknak akárcsak egyharmadát. (Morell–Samudavanija, 1982: 112–114)

A felemás és részleges demokratizálással azonban a bangkoki kormányok nem tudták pozíciójukat tartósan megszilárdítani, a hadsereg pedig egyáltalán nem tudták kiterjeszteni befolyásukat. Igaz, a fegyveres erők vezetőit felkészületlenül érte és megrázta az 1973 októberi fordulat.

Ismét kiéleződött az egyes frakciók közötti vetélkedés. Az egyik csoport élén Krit tábornok állt, aki bizonyos népszerűsége miatt a közvélemény előtt azzal, hogy nem volt hajlandó a tüntetőkre lövetni. A másik frakciót a nagyiparos Adireksan és Csunhavan tábornok vezette; ez első sorban a Bangkoki Bank köré tömörülő tőkés körök érdekeit képviselte. A harmadik fő csoportot a fiatal, a hatalmi eliten egyelőre kívül álló tisztok alkották, akik Kriangsak tábornokot tekintették vezetőjüknek. (E csoport csak a népszerű Krit 1976 közepén bekövetkezett halála után kristályosodott ki.) Az említett klikkek mindegyike kapcsolatban állt különböző pénzügyi-ipari körökkel, ami arról tanúskodott, hogy az utóbbiak maguk sem bíztak a parlamentáris rendszer intézményeiben, s céljaik elérése érdekében szívesebben támaszkodtak a fegyveres erőkre. (Fedorov, 1982: 91)

A belső ellentétek természetesen nem tették lehetetlenné, hogy a hadsereg vezetői összefogjanak a demokratikus erőkkel szemben. 1975 végére a tisztikar kiheverte két éve elszenvedett kudarcát és aktív támadásba lendült régi pozícióinak visszaszerzésére. Stratégiája egyértelmű volt: összeütközéseket provokálni a baloldali csoportokkal és a kormányt egyre kényelmetlenebb helyzetbe hozni, majd pedig széles körű propagandával tudatosítani a lakosságban, hogy a kommunisták szította anarchiától csak a hadsereg mentheti meg az országot. Ahogy Adireksan megfogalmazta: „Nemzeti létünket eddig azért tudtuk megőrizni, mert a nemzet oszlopa, a hadsereg szilárd maradt. A fegyveres erők jelentik ma is a túlélés utolsó biztosítékát.”⁹

Terveik megvalósításában a katonai vezetők fontos szerepet szántak azoknak a bandáknak és tömegszervezeteknek, amelyeket ők hívtak életre. Már 1973 végén megalakították a Vörös Bikák hírhedtté vált szervezetét jobboldali (zömmel az egyetemre fel nem vett és ezért a diákokra irigykedő) fiatalokból, akiket rendszeresen felhasználtak a tüntetések megzavarására, illetve ellentüntetésekre.¹⁰ Katonatisztek irányítása alatt működött a „Nawaphon” (Új Erő) nevű tömegszervezet; feladata a „kommunista veszély” elleni küzdelem, s annak propagálása volt, hogy a thaiföldi társadalom két leghatalmasabb intézménye a pagoda és a királyi udvar. A demokráciaellenes harcban a buddhista szerzetesrend szélsőséges tagjai is bekapcsolódtak. A Nawaphon egyik fő ideológusa, a hírhedt Kittiwutto azt hirdette, hogy a „kommunisták megölése nem bűn”, sőt, „minden thai kötelessége az ördögöt elpusztítani”.

Az uralkodó köröket különösen nyugtalanította az addig általában

passzív osztályok aktivizálódása: a radikális parasztszövetségek nyíltan követelni kezdték a földreformot, a városi munkások pedig növekvő számban csatlakoztak a tüntetésekhez. Gyakoribbá váltak a sztrájkok. A felforrósodott légkörben Thanom és Praphat 1976 nyarának végén kísérletet tett arra, hogy hazatérjen Bangkokba. A demokratikus erők nagy csalódására a király rokonszenvéről biztosította őket, a diákok viszont tiltakozó akciókat kezdtek országszerte. Október 6-án a rendőrök és a Vörös Bikák osztagai brutálisan rátámadtak a Thammasat egyetem előtt ülősztrájkot folytató diákokra. A káosz veszélyére hivatkozva újabb államcsínyre került sor: a hadsereg közleményben tudatta, hogy a kormány már nem ura a helyzetnek, ezért tábornokokból megalakult az „Adminisztratív reformok nemzeti bizottsága”, s a király feloszlatta a parlamentet.¹¹

Az új kormány, amelynek élére az uralkodó az antikommunista nézetéről ismert Thanin főbíró-t nevezte ki, természetesen nem tudott megbirkózni a feszültségek háttérben meghúzódó gazdasági-társadalmi problémákkal. Kudarcba fulladt a korrupció ellen beharangozott kampány is. A tisztikar egy részét, főleg pedig a Kriangsakot bálványozó „ifjú törököket” egyre jobban bosszantotta a jórészt polgári személyekből álló kormányzat tehetetlensége. Miután több ízben is követelték Thanintól néhány miniszter menesztését, a főparancsnoksághoz fordultak azzal a kéréssel, hogy a fegyveres erők teljesítsék „szent kötelességüket a nemzet megmentésére”. 1977. október 20-án ismét arról értesült a lakosság, hogy a hadsereg közvetlenül kezébe vette az ország irányítását. Az új miniszterelnök Kriangsak tábornok lett, aki azonban tanult elődei tapasztalataiból; Fedorov szavaival „1932 óta a hadsereg első ízben avatkozott bele a politikába nem a kormányzati módszerek szigorítása, hanem — ellenkezőleg — a rendszer bizonyos fokú enyhítése céljából, hogy ezáltal kibővítsé tömegbázisát”. (Fedorov, 1982: 122)

Kriangsaknak természetesen meg kellett küzdenie a rivális frakciókkal, Thanom és Praphat híveivel és Szangad admirálissal, aki a kormány mellett működő (tanácsadó és ellenőrző jogkörű) Nemzeti Politikai Tanács élén állt. Kriangsak azonban megkapta az adminisztratív apparátus és az üzleti körök támogatását és így sikerült akarátát érvényesítenie. A 60%-ban tisztekből álló nemzetgyűlés 1978-ban jóváhagyta az új alkotmányt (igaza van Lissaknak: Thaiföldön a puccs és az alkotmány ikertestvérek [Lissak, 1976: 96])¹², amely egyebek között lehetővé tette, hogy a kabinet tagjainak nem kell parlamenti mandátummal rendelkez-

niük és a katonatisztek is jogot kaptak bármilyen poszt betöltésére.¹³ A kilátásba helyezett „thai demokráciához” tehát a fegyveres erőkön keresztül vezetett az út.

Kriangsak tett néhány lépést a parasztság helyzetének javítására a rizs felvásárlási árának emelésével és állami hitelek nyújtásával. A gazdasági életbe való beavatkozási kísérletei azonban gyorsan kiváltották a bangkoki bankárok és tőkések rosszallását, mert a reformokban saját pozícióik veszélyeztetését látták. Eredménytelenek maradtak a kormányzat erőfeszítései a szakszervezetek megnyerésére is, hiszen a nagytőke támogatása nélkül nem lehetett szó a munkások életkörülményeinek javításáról. Annyit mindenesetre elért Kriangsak, hogy 1980 februárjában nyugdíjazták és utódjává a szárazföldi csapatok parancsnokát, a hadsereg „depolitizálásának” szükségességét hangoztató Prem tábornokot nevezték ki, egy újabb fejezetet nyitva az ország politikai történetében.

VI. ÖSSZEGEZÉS

1892 és 1980 között, tehát a tanulmány által vizsgált időszakban Thaiföld gazdasági-társadalmi szerkezetében kétségtől jelentős változások következtek be. Témánk szempontjából a legfontosabb: a hatvanas évek második felére kialakult az uralkodó „politikai osztály”, ez azonban csak korlátozott mértékben, torz és felemás módon tudta betölteni a fejlődés érdekében objektíve rá háruló funkciókat. Gazdasági téren ugyan képes volt növekedést felmutatni, politikai téren azonban kevesebbet ért el: demokratizálódás helyett fokozódott az államhatalom bürokratikus jellege. Egészében véve tovább mélyült a szakadék a politikai osztály és a társadalom többi rétege között. Az okok közül most csak egyet emelünk ki: nem alakult ki erős thai magánburzsoázia, amely hatékony ellensúlya lehetett volna a katonai-hivatalnoki elitnek. Ez utóbbi uralmának gazdasági alátámasztását elsősorban a kínai eredetű burzsoázia révén biztosította (a Fekete-Afrikában döntő állami vállalkozások itt csak másodrendű szerepet kaptak), amely viszont a thaiföldi politikai rendszerben meglehetősen kiszolgáltatott és alárendelt helyzetben volt (Riggs ezért beszélt „pária-vállalkozókról”), s így készséggel beérte a neki juttatott szereppel. A bürokrácia hatalmát egyetlen politikai csoport sem kérdőjelezhette meg – akik megtették, azok sem rendelkeztek elegendő erővel a hatékony ellenálláshoz.

A bürokrácia legerősebb és legdinamikusabb komponense, a hadsereg valójában nem volt több „pseudo-modernizátornál”. Mint a bevezetőben említettük, Thaiföldön a hadsereg messze túlnőtt saját természetes határain; katonai egyenruhát viselő, tőkésedő bürokraták parazita rétegévé vált, amelynek számára a nemzetvédelem sokadrangú szempont volt: a kezében levő fegyverek saját hatalmának a védelmét szolgálták. „Senkinek sem volt alávetve az országon belül, ellenkezőleg, minden és mindenki felett uralkodott” – fogalmazta meg Mirszkij s hozzátette: „Itt a hadsereg már nem döntőbíró, amely »osztályok feletti« pozícióból lép fel a nemzeti válság óráiban, hanem a saját monopolhelyzetének törvényesítésére és megörökítésére törekvő szervezet, az ország kollektív ura”. (Mirszkij, 1976: 269) Kissé másként fogalmazva: a fegyveres erők annak az osztálynak az érdekeit védték, amelynek bázisává a tisztikar vált, az államigazgatási apparátus felső rétegeivel és a megfélemlített kínai burzsoáziával együtt.

JEGYZETEK

¹ Tanulmányunkban bürokrácia alatt az államigazgatási apparátust (a hivatalnokkart) és a fegyveres erők hivatásos tiszti karát értjük. Li szovjet kutató tágabban értelmezi a bürokráciát és öt csoportot különböztet meg benne: 1. hivatalnokok, 2. katonatisztek, 3. a pártok, szakszervezetek hivatásos káderei, 4. technokrata szakemberek, menedzserek, 5. vallási kultuszok szolgálói, „lelki bürokrácia”. Véleményünk szerint azonban az utóbbi három kategória nem sorolható a szűkebb értelemben felfogott valódi állami bürokráciához. (Li, 1974/a In: Li, 1974: I. 18–19).

² Az 1932 előtti helyzet elemzésénél a Sziám elnevezést használjuk.

³ Így vélekedik például Melnyicsenko, 1976: 52–53, 103.

⁴ Az ismert amerikai kutató, aki a thaiföldi társadalom „patrimonális” jellegével magyarázza a valódi fejlődés hiányát, könyvének címében is ezt emelte ki. Jacobs, 1971.

⁵ A „célhelyettesítés” hasonló jelenségei más fejlődő országok bürokráciájánál is megtalálhatók. Lásd pl. Gáthy, 1984: 265–268.

⁶ A deficités vállalkozások jó példája az 1954-ben alapított NEDCOL. (National Economic Development Corporation Limited). Erről lásd: Elliott, 1978: 116–117.

⁷ A thaiföldi parasztság problémáiról, amelyek tárgyalása nem célja e tanulmánynak, lásd Turton, 1978/a. In: Turton–Fast–Caldwell (Eds.) 1978.

⁸ A fejezetben csak a hadsereg politikai tevékenységének bemutatására s nem Thaiföld általános történetének vázolására törekedtünk.

⁹ Bangkok Post, 1976. X. 23. Idézi: Fedorov, 1982: 93.

¹⁰ Úgy tűnik tehát, hogy Thaiföld példája is megerősíti Janowitz megállapítását, miszerint a hetvenes években a fejlődő országokban mindenütt nőtt az ún. félkatonai szervezetek szerepe és jelentősége. Janowitz, 1977: 5–6.

- ¹¹ Az 1976 októberében lezajlott puccsról lásd Mallett, 1978.
- ¹² A thai Legfelső Bíróság már jóval korábban kinyilvánította elvi síkon: az államcsíny révén hatalomra került kormányok is törvényesnek tekintendők, ha „az emberek elfogadták azt”. Wilson 1962: 269. Érdekes módon segíti a buddhista vallás a hatalom legitimációját a karma-tannal, amely szerint mindenki megérdemli saját – jó vagy rossz – sorsát. Erről részletesebben lásd Egedy, 1982.
- ¹³ Far Eastern Economic Review, 1978. XII. 15. 26.

IRODALOM

- Ágh Attila (1983): Uralkodó osztályok Fekete-Afrikában. In: Elmaradottság és modernizáció. Műhelytanulmányok. MTA Szociológiai Kutató Intézet, Budapest.
- Berzin, E. O. (1973): Isztorija Tailanda. Nauka, Moszkva.
- Boesch, E. (1970): Zweispältige Eliten. Huber Verlag, Bern.
- Brutyenc, K. (1975): Korunk nemzeti felszabadító forradalmai. Néhány elméleti kérdés. Kossuth Könyvkiadó.
- Carter, A. C. (1904): The Kingdom of Siam. New York.
- Csirkin V. E. (1980): Burzsuaznaja politologia i gyejsztvityelnoszty razvivajuscsihszja sztran. Mezsdunarodnije otnosenijja. Moszkva.
- Daadler, H. (1962): The Role of the Military in the Emerging Countries. Nijhoff. The Hague.
- Darling, F. (1965): Thailand and the United States. Washington.
- Dossogne, L. (1906): Siam et Straits Settlements. Rapport de M. . . , consul de Belgique ministre resident au Siam. Bruxelles.
- Egedy Gergely (1982): Buddhizmus és társadalom Délkelet-Ázsiában. Világosság, 3. sz.
- Ekonomicseszkije problemi Jugo-Vasztočnoj Azii. (1978) Nauka, Moszkva.
- Elliott, D. (1978): Thailand: Origins of Military Rule. Zed Press, London.
- Evers, H. D. (1966): The Formation of a Social Class Structure: Urbanization, Bureaucratization and Social Mobility in Thailand. American Sociological Review, Vol. 31. No. 4.
- Fedorov, V. A. (1982): Armija i polityicseszkij rezsim v Tailangye. Nauka, Moszkva.
- Gáthy Vera (1984): A közigazgatás társadalmi problémái a mai Indiában. Akadémiai Kiadó.
- Girling, J. (1973): Strength and Weaknesses of the Thai Bureaucratic Polity. Public Administrative System, April. Canberra.
- Girling, J. (1981): Thailand. Society and Politics. Cornell University Press, New York.
- Hall, D. G. E. (1980): A History of Southeast Asia. St. Martin's Press, New York.
- Izskoldszkij, V. I. (1974): Tailand. Ekonomicseszkije ocserki. Nauka, Moszkva.
- Jacobs, N. (1971): Modernization Without Development. Thailand as an Asian Case Study. Praeger, New York.
- Janowitz, M. (1964): The Military in the Political Development of New Nations. University of Chicago.
- Janowitz, M. (1977): Military Institutions and Coercion in the Developing Nations. Chicago.

- Johnson, J.* (1962): *The Role of the Military in Underdeveloped Countries*. Princeton University Press, Princeton.
- Li, F. V.* (1974): Obszecsztvo, elita i bjurokratija v razvivajuscsihszja sztranaš vosztoka. Nauka, Moszkva.
- Li, V. F.* (1974/a): K voproszu o genyezisze, tipologii i evoljucii bjurokratyii v perehodnih szociálnih szstrukturah vosztoka. In: Li 1974.
- Likhit, D.* (1978): *The Bureaucratic Elite of Thailand*. Thammasat University, Bangkok.
- Lissak, M.* (1976): *Military Roles in Modernization. Civil-Military Relations in Thailand and Burma*, SAGE, London.
- London, B.* (1980): *Metropolis and Nation in Thailand: The Political Economy of Uneven Development*. Westview Press, Colorado.
- Mallett, M.* (1978): Causes and Consequences of the October 1976 Coup. In: Turton – Fast – Caldwell 1978.
- Man State and Society in Contemporary Southeast Asia. 1969. New York.
- Melnycsenko, B. N.* (1976): Szocialnyje reformi v Tailangye. Nauka, Moszkva.
- Mirszkij, G. I.* (1976): „Tretij mir”. Obszecsztvo, vlaszty, armija. Nauka, Moszkva.
- Morell, D.* (1974): *Power and Parliament in Thailand*. Ph. D. Diss. Princeton University. Idézi *Girling* 1981: 159.
- Morell, D – Samudavanija Ch.* (1982): *Political Conflict in Thailand. Reform, Reaction, Revolution*. Oelgeschlager, Gunn and Hain, Cambridge, Mass.
- Perlmutter A.* (1977): *The Military and Politics in Modern Times*. Harvard University Press. Idézi Ágh 1983: 45 – 46.
- Riggs F.* (1967): *The Modernization of a Bureaucratic Polity*. East-West Center Press, Honolulu.
- Sayeed, K.* (1963): *Pakistan. The Formative Phase*. Karachi.
- Scott, J. C.* (1972): Patron-client Politics and Political Change in Southeast Asia. *The American Political Science Review*, Vol. 66. No. 1.
- Siffin, W.* (1960): The Civil Service System of the Kingdom of Thailand. *International Review of Administrative Sciences*, 3.
- Skinner, W.* (1957): *Chinese Society of Thailand: An Analytical History*. Cornell University Press.
- Skinner, W.* (1958): *Leadership and Power in the Chinese Community of Thailand*. Cornell University Press, New York.
- Smyth, H. W.* (1898): *Five Years in Siam, from 1891 to 1896*. Vol. I. London.
- Szevortjan, R. E.* (1973): Armija v polityicseszkom rezsime sztran szovremennovo vosztoka. Nauka, Moszkva.
- Szimonyija, N. A.* (1970): (Szerk.): Problemi ekonomicseszkoj szamosztojatyelnosztyi sztran Jugo-Vosztocsnoj Azii. Nauka, Moszkva.
- Szimonyija, N. A.* (1970/a): Oszobennosztyi szocialno-ekonomicseszkoj razvityija sztran Jugo-Vosztocsnoj Azii i problemi ekonomicseszkoj szamosztojatyelnosztyi. In: Szimonyija (Szerk.) 1970: 22 – 23.
- Szocsenko, G. G.* (1978): Nyekotorije oszobennosztyi formirovanyija nacionalnovo kapitala v Jugo-Vosztocsnoj Azii v 50 – 60-ih godah. In: *Ekonomicseszkiye...* 1978: 94.
- Turton, A.* (1978/a): The Current Situation in the Thai Countryside. In: Turton – Fast – Caldwell 1978.

Turton A. – Fast – Caldwell (Eds.) (1978): Thailand: Roots of Conflict. Spokesman, Nottingham.

Vella W. (1955): The Impact of the West on the Government in Thailand. University of California Press, Berkeley.

Vibhatakarasa, J. (1966): Military in Politics: A. Study of Military Leadership in Thailand. PH. D. Diss. (Unpubl.) University of Oregon. In: Fedorov 1982: 29.

Wilson, D. (1962): Politics in Thailand. Cornell University Press, New York.

Wilson, D. (1969): The Military in Thai Politics. In: Man... 1969: 264.

Az urbanizáció, az informális szektor és a marginalizálódás a harmadik világban

A tőke nemzetközi expanziójának velejárója úgy a technika, a termelési viszonyok, a politikai berendezkedés, a fogyasztás és az életmód homogenizálódása, mint a heterogenitás és az egyenlőtlenségek fokozott érvényesülése az egyes régiók között, illetve egy-egy nemzeti társadalmon belül is. E kettős tendenciának az összefonódása sajátos módon történik a különböző történelmi korszakokban, a világgazdasági rendszerben végbemenő módosulásoktól függően. A modernizáció áthatja az elmaradottságot, az elmaradottsági viszonyok, mechanizmusok pedig eltorzítják a modernizációt. A modernizáció és az elmaradottság saját-szerű dialektikája nyilvánul meg a fejlődő világban a századunk második felében végbemenő gyorsuló urbanizáció folyamatában.

Marx szerint „a város már a népesség koncentrációjának ténye, a termelőeszközök, a tőke, az élvezetek, a szükségletek koncentrációjának ténye, míg a falu éppen az ellenkező tény, az elszigeteltséget, a magányosságot mutatja”. (MEM 1960: 60) A modernizáció és a társadalmi haladás egyik mutatója a városi lakosság aránya az összlakosságon belül. Másfél évtized múlva az emberiség átlép egy jelentős történelmi küszöböt: a világ lakosságának több mint fele városlakó lesz. ENSZ számítások szerint 1980 és 2025 között a fejlett világban a városi lakosság száma 806 millióról 1190 millióra, a fejlődő világban pedig 1016 millióról 4154 millióra emelkedik. (Bairoch, 1983: 336)

Felvetődik a kérdés, hogy milyen jellegű modernizációt, társadalmi haladást jelent az urbanizációs robbanás a harmadik világban, ha tekintetbe vesszük a növekedés ütemét, annak kiváltó okait és hatásait az össztársadalmi folyamatok újratermelésére, a munkaerő keresletére és kínálatára, a gazdasági tevékenységek típusaira, a fogyasztásra, az életmódra, a társadalmi tagozódásra, az ideológiai és politikai mozgásokra, s az elmaradottság felszámolásának feltételeire. Tény, hogy ezen átalá-

kulások közepette a harmadik világ városaiban erősödik a tőkehiány, a frusztráció. A szegregáció új típusai jelennek meg, fokozódik a munkaerő kihasználatlansága, kiváltképpen a fiatalok széles rétegeinek kiközösítése a termelési rendszerből, továbbá a viskótelepek sokasodása és terebélyesedése: az urbanizáció kitermeli a marginalizációt. Állíthatjuk-e vajon, hogy Európában az urbanizáció a modernizáció és a humanizáltabb társadalmi életforma kifejezője volt, míg a harmadik világban a modernizáció torzszülöttje, a társadalmi haladás dinosaurusza?

A fejlődő országok társadalmi-gazdasági folyamatait, annak ellentmondásait, problémáit kutató szakemberek és tudósok figyelme az elmúlt két évtized során szükségszerűen fordult olyan irányba, amely a városi lét, foglalkoztatás kérdéseit helyezi előtérbe. Óriási embertömegek árasztották el a városi településeket, beláthatatlanná duzzasztották a városok határait, soha nem tapasztalt kiterjedésű nyomornegyedek alakultak ki. Az itt jelentkező megdöbbenő létfeltételek, újszerű gazdasági és társadalmi képződmények egyrészt az urbanizáció fogalmához ragadt klasszikus, fejlődést feltételező képek, képzetek megdőlését eredményezték, másrészt elvezettek a harmadik világ városaiban kialakult duális fejlődés feltérképezéséhez a perifériás kapitalizmus viszonyai között végbemenő modernizációs folyamat alaposabb megismeréséhez, a problémákkal való szembenézés mélyebb igényű megalapozásához.

A fejlődő országok társadalmi-gazdasági fejlődési tendenciáinak felrajzolásában sokak számára elfogadhatónak tűnt a Rostow-féle stádium-elmélettel is összhangban álló azon nézet, miszerint a modernizáció egyértelműen a fejlett országok által már bejárt utat veszi mintául, azaz a gazdaságban a modern szektor folyamatosan és gyors ütemben bővül és túlsúlyba kerül a tradicionális szektor rovására. Az iparfejlesztés ma már klasszikusnak tekinthető akár tőkés, akár szocialista típusa — a fejlődő országok azoktól eltérő sajátosságainak mégoly nyomatékos figyelembevételével is — követendő és követhető példának látszott a fejlődő országok számára, és így is került kitűzésre számos ország állami fejlesztési politikájában. A két alapvető — modern és tradicionális — szektor mellett létező nem domináns szektorok, termelési viszonyok, mint a nem mezőgazdasági kisárutermelés, a városi kézműipar, a kiskereskedelem, szolgáltatások stb. megtételeiben pedig ezek szerepének és számának csökkenését jósolták.

A politikai függetlenség megszerzése óta eltelt időszakban azonban a szektorális struktúra átalakulása nem ezt a sémát követte: miközben a

tradicionális szektor az erőteljes zsugorodás tendenciáját mutatta, a modern szektor a vártnál lassabban tágult, nem is annyira a termelésnövekedés dinamikája, mint inkább a foglalkoztatás növekedése tekintetében. Ugyanakkor a városokban olyan tevékenységek szaporodtak el gyors ütemben, amelyek nem sorolhatók sem a tradicionális, sem a modern szektorba az adott szektorok definíciója alapján. A klasszikusnak tekinthető tőkés fejlődésből jól ismert kiskereskedői, kézműves és kisárutermelő-szolgáltató szféra szerepe igen nagymértékben megnőtt és kiderült, hogy a lakosság igen jelentős hányada él a hagyományos mellett újfajta kisárutermelői, szolgáltatói tevékenységekből (olyan munkákból, mint pl. a cipőtisztítás, alkalmi hordármunka, gépkocsimosás, megőrzés, guberálás, koldulás, kuruzslás, alkalmi hivatali ügyintézés, utcai kiscímletű árusítás stb.), vagy prostitúcióból, szervezett tolvajlásból, üzérkedésből stb. Az egyéb megélhetési forrással nem rendelkező nagytömegű városlakók — nagyrészt a nyomornegyedek lakói — lesben állnak bármiféle tevékenységre, amiért a legcsekélyebb honoráriumot meg lehet szerezni, s az ilyen jellegű szolgáltatásokra az adott gazdaságban viszonylag jelentős szükséglet mutatkozik.

Ezzel indokolható a kutatók azon igyekezete, hogy a modern és tradicionális szektortól leválasztva, a tevékenységfajtákat mint sajátos, külső hatások alatt alakuló, de részben öntörvényű szférát — informális szektort — körülhatárolják, hogy a tevékenységek közös jegyeit felkutatva önálló szektorként vizsgálják és feltárják szerepét, jövőjét.

A harmadik világbeli modernizációs folyamat mai folyamatainak megismerésében az informális szektor vizsgálata lehetővé teszi a modernizációs elméletek azon tézisének igazolását is, hogy bár a nyugat-európai (centrumbeli) fejlődési mintát követik a fejlődésben azoktól elmaradott, később induló országok, ebben a folyamatban nem lehet szó a teljes társadalmi-gazdasági-politikai rendszerek egyértelmű leképezéséről. Az egész ún. felzárkózási folyamat mellett, hogy hosszú időszakot vesz igénybe, igen sokszínű társadalmakat és gazdaságokat produkál. Olyan sajátos gazdasági és társadalmi képződmények jelenhetnek meg, amelyek részben azonosak, de inkább csak hasonlóak a szerves fejlődési utat bejárt országokéval, részben viszont újszerű s főleg új minőségű alakulatok.

Ezen képződmények vizsgálata azért is fontos, mivel a centrum országainak fejlődését kísérő egyes „negatív” jelenségek, mint az urbanizációs folyamatban jelentkező átmeneti túlnépesedés és pauperizáció a

fejlődő országokban ma egyáltalán nem tűnik átmenetinek. Kiterjedt és növekvő mértéke megkérdőjelezheti magát a modernizációs folyamatot, azt, hogy képesek-e ezek az országok eljutni a modern gazdaság és társadalom azon szintjére, amelyet a modernizáció fogalmának definíciója feltételez. (Kulcsár, 1981) Miközben az informális szektor szerepét kutatjuk, azokra a kérdésekre is kereshetjük a választ, hogy milyen mértékű az adott országok elmozdulása a tradicionálistól a modern irányába. Annak a szektornak (informális szektornak), amelyet a modernizációs folyamat produkál, mi a szerepe ebben az elmozdulásban? A perifériás kapitalizmus viszonyai között végbemenő modernizáció katasztrofálisnak tűnő negatív mellékterméke, a marginalizálódás, vajon funkcionális-e vagy diszfunkcionális, hogyan és milyen mértékben jelentkezik, milyen szerepet játszik a társadalmak rétegződésében, az ideológiai szférában?

A falvakból történő nagymértékű elvándorlás, a város térbeli struktúráltága, a társadalmi mobilitás, a munkaerőpiacok rendszere, a jövedelem szerzésének változatos formái, a városon belüli szegregáció, a munkaerő nemzetközi áramlása, a társadalmi érvényesülés és a hátrányos szociális helyzetek halmozódásának kényszerpályái, zsákutcái, tehát a politikai és ideológiai mozgások új gazdasági és szociológiai feltételei nem magyarázhatók meg egy-egy nemzet vagy régió belső fejlődéséből, szorosan összefüggenek azokkal a feltételekkel és törvényszerűségekkel is, amelyek a nemzetközi munkamegosztás rendjét, a hatalmi struktúrákat, a világpiaci cserearányokat, az információ, a technológia, a tőke és a profit áramlását világméreteken szabályozzák.

A demográfiai és a társadalmi-gazdasági változások kölcsönhatásának alapján szerves egységként kell kezelni a fejlődő világban a gyorsuló urbanizáció, a bővülő informális szektor és a marginalizálódási-proletarizálódási folyamat közötti korrelációt. Tanulmányunkban az urbanizáció történeti tendenciájának felvázolását követően a harmadik világban kibontakozó urbanizációs forradalmat tápláló, társadalmi-gazdasági folyamatokat, a városiasodással összekapcsolódó térbeli, gazdasági, társadalmi marginalizálódás kérdéseit elemezzük. A gazdasági szempontból értelmezett marginalizálódás megnyilvánulása az informális szektor kialakulásának okait, munkaerőfelszívó szerepét, a munkaerőpiacok típusait, a társadalmi mobilitásban játszott szerepét, a modern szektorral történő összefonódását, a tőkés irányú fejlődés jegyeit mutatjuk be. Kitérünk a marginalizáció-proletarizáció folyamatának

értelmezésével kapcsolatos kérdésekre, a harmadik világ ideológiai és politikai mozgásaira gyakorolt hatásaira. Kitekintünk a világgazdaság egészében jelentkező olyan folyamatokra mint a gazdaságok formális és informális szférák szerinti dualizmusának erősödése, a munkaerő nemzetközi áramlásának egyes sajátosságai.

Tanulmányunkba szervesen beépültek Lévai Imre Indiáról, Kiss M. Judit, Andrassy Zsuzsa, Borbély Szilvia Latin-Amerikáról, Csáky György, Farkas Péter, Katona Emil, Kiss Judit, Kruppa Éva, Rostoványi Zsolt afrikai országokról készített esettanulmányainak elemzései.

I. AZ URBANIZÁCIÓ TÖRTÉNETI TENDENCIÁJA

Az ipari forradalomig azokon a területeken, amelyek ma a harmadik világhoz tartoznak, az urbanizáció foka megközelítette, sőt sok helyen meghaladta Európáét. A gyarmatosítás a 20. század elejéig jelentősebb mértékben nem hatott ki a városiasodásra. 1910 körül, amikor Európában (Oroszország nélkül) a lakosság 41%-a az 5000 lelket meghaladó városokban élt, ez a százalékarány a harmadik világban 9 és 10% körül mozgott. 1910-től a második világháborúig felgyorsult a harmadik világban a lakosság és a városi lakosság növekedése. 1910-től 1950-ig a lakosság szaporodása elérte az évi 0,9%-os, a városi lakosságé a 2,2%-os növekedést, és az urbanizációs rátáé az 1,2%-ot. 1950-től 1980-ig e százalékarányok megkétszereződtek. A leggyorsabb ütemű urbanizációval ott találkozunk, ahol az urbanizáció színvonala a legalacsonyabb volt. (Lásd az 1. sz. táblázatot.)

A következő évtizedekben az előrejelzések és számítások szerint a városi lakosság száma és az urbanizációs ráta tovább emelkedik. (Lásd a 2. sz. táblázatot.)

A harmadik világ városlakói 1913-ban a világ városi lakosságának egyharmadát tették ki, 2025-ben pedig várhatóan a háromnegyed részét teszik ki. Az 1700-ban kialakult arányok visszaállnak; akkor azonban a világban csak 70 millió városi lakos volt, míg 2025-ben becslések szerint a városi lakosság eléri az 5300 millió főt.

Az urbanizáció jellegzetessége nemcsak a városi lakosság gyors szám-szerű emelkedése, százalékaránya növekedésének magas üteme, hanem a városi lakosság koncentrálódása is a nagyvárosokban. A 18. század-

**A VÁROSI LAKOSSÁG ALAKULÁSA
a HARMADIK VILÁGBAN RÉGIÓK SZERINT**

	1900	1920	1930	1950	1960	1970	1980
Városi lakosság (millió)							
Afrika	7	10	12	22	38	64	116
Latin-Amerika	13	23	30	66	104	159	232
Ázsia (piacgazdaságú)	43	49	59	101	152	234	357
Harmadik világ (piacgazdaságú)	64	82	101	189	294	457	706
Kína és egyéb ázsiai tervgazdálkodású ország	35	47	56	70	121	169	227
Egész harmadik világ	99	129	157	259	414	626	993
Urbanizációs ráta							
Afrika	5,5	7,1	8,0	10,5	15,0	19,5	26,5
Latin-Amerika	20,3	25,5	27,6	40,0	48,0	56,0	63,1
Ázsia (piacgazdaságú)	9,9	10,3	11,0	14,5	17,5	21,0	25,4
Harmadik világ (piacgazdaságú)	10,0	11,6	12,6	17,6	21,9	26,3	31,8
Kína és egyéb ázsiai tervgazdálkodású ország	7,9	9,5	10,6	12,0	17,0	19,6	21,3
Egész harmadik világ	9,1	10,8	11,8	15,7	20,3	24,2	28,4

Forrás: Bairoch, 1983: 330.

ban a 200 000 főt meghaladó 22 város közül csak hármat találunk Európában. 1900-ban az ilyen méretű városok száma 140, ebből 95 a fejlett országokban található. A harmadik világban jelenleg az 500 000 főt meghaladó városokban összpontosul a városi lakosság 43%-a. Hasonló urbanizációs ráta mellett (1910 körül) a fejlett országok városi lakosságának csak 29%-a koncentrált ilyen méretű városokban.

1980-ban a milliós lélekszámot meghaladó városokban élt a városi lakosság 33%-a, az összlakosság 10%-a 2000 felé 46 és 21 lesz ez a százalékarány, tehát az ilyen méretű városokban 720 millió fő fog élni. Tanúi lehetünk tízmilliós városok születésének is. 1950-ben még csak két ilyen város volt (London és New York), 1970-ben már négy (felzárkózott Tokió és Sanghai), 1985-ben pedig egy tucatnyi. Ami a világ

**A HARMADIK VILÁG ÉS AZ EGÉSZ VILÁG
VÁROSI LAKOSSÁGÁNAK ALAKULÁSA
2000-ben és 2025-BEN (BECSLÉS)**

	1980	2000	2025	Évi növekedés (százalékban)	
				1980 – 2000	2000 – 2025
Városi lakosság (millió)					
Harmadik világ					
Afrika	121	331	837	5,2	3,8
Latin-Amerika	238	428	724	3,0	2,1
Ázsia (piacgazdaságú)	373	804	1601	3,9	2,8
Harmadik világ (piacgazdaságú)	733	1568	3170	3,9	2,9
Kína (kontinentális)	242	470	824	3,4	2,3
Fejlett országok	806	1011	1191	1,1	0,7
Világ egésze	1822	3132	5345	2,7	2,2
Urbanizációs ráta (%)					
Harmadik világ					
Afrika	27,5	41,3	57,6	2,1	1,3
Latin-Amerika	65,4	75,7	83,6	0,7	0,4
Ázsia (piacgazdálkodású)	26,4	38,8	65,9	1,9	1,5
Harmadik világ (piacgazdálko- dású)	33,0	45,4	61,6	1,6	1,2
Kína (kontinentális)	24,8	38,1	57,3	2,2	1,6
Fejlett országok	71,3	79,4	86,5	0,5	0,3

Forrás: Uo.

millió városait illeti, 1900-ban 11 ilyen volt, 1920-ban 20, 1940-ben 51, 1950-ben 75, 1975-ben 191 és a becslések szerint 2000-ben 309 lesz a számuk. Ez nemcsak azt jelenti, hogy az ezredfordulóra Földünk lakosságának fele urbanizált lesz, hanem azt is, hogy e lakosság fele ezekben az óriási agglomerációkban fog tömörülni. (Lásd a 3. sz. táblázatot.) Ezekben a milliós városokban termelődnek ki a nyomornegyedek és a bádogg-városok. A század végéig újabb egy milliárd fővel gyarapszik a harmadik világ városlakóinak a száma.

**A PIACGAZDÁLKODÁSÚ HARMADIK VILÁG VÁROSAI
A LÉLEKSZÁM MEGOSZTLÁSA SZERINT**

Városok mérete (1000 fő)	1900	1930	1950	1980
Városok száma				
100–200	40	44	134	449
200–500	22	39	79	279
500–1000	7	8	23	99
1000–5000	1	6	18	63
5000 felett			2	14
Összesen	70	97	256	899
A városi lakosság száma (millió)				
100–200	5,4	6,2	17,3	64,9
200–500	5,4	12,1	22,3	86,6
500–1000	5,4	6,3	16,2	68,5
1000–5000	1,2	9,6	30,9	129,0
5000 felett			10,4	100,0
Összesen	17,5	34,2	97,2	449,0
Városi lakosság	64,0	101,0	189,0	706,0

Forrás: Uo.

Ezt a tendenciát tanúsítja, hogy a második világháború óta Bogota és Santiago de Chile megduplázta lakosságát; Lima, Mexikóváros és São Paulo megtriplázta, Caracas megötszörözte. Calcuttában a 70-es évek végén 9 millió személy élt, Kairóban ugyanennyi. Buenos Airesben él az argentin lakosság 30%-a, országa területének 0,15%-án. Brazzaville, Conakry koncentrálja országa lakosságának jelentős részét. A városiasodás szüli a városi makrokefáliát, azaz egy város demográfiai és gazdasági túlsúlyát, a többi városhoz és az egész országhoz képest.

A városi lakosság növekedésének van egy optimális küszöbe, amelyen túl az általános életfeltételek, a gazdasági növekedés, a foglalkoztatottsági lehetőségek jelentős mértékben rosszabbodnak, a városi infrastruktúra költségei aránytalanul megnövekednek.

Fel kell figyelniünk arra a tényre, hogy a fejlett országok városai a gazdasági növekedés késői stádiumában haladták meg a 10 millió főt. London a tízmilliós nagyságot 1949 és 1950 között érte el, amikor az egy

főre jutó nemzeti jövedelem 1400 dollár volt; New York 1922–1929 körül 1700 dolláros egy főre jutó jövedelemmel; Tokió pedig 1966–1968 között 1600 dolláros egy főre jutó jövedelemmel. A harmadik világ városai viszont a tízmilliós küszöböt akkor érik el, amikor az egy főre jutó nemzeti jövedelem 250 és 550 dollár körül mozog. (Bairoch, 1983.)

A fejlődő világban végbemenő urbanizáció nemzetközi típusértéket kölcsönöz a kelet-európai, elsősorban a magyarországi városiasodási változatnak. Zoltán Zoltán *A dinamikus nagyváros* című könyvében Budapest fejlődését így elemzi a kiegyezés után: „A felszabadulás előtt Budapest egymagában az ország ipari termelésének kétharmadát adta, ... az Alföld pedig, ahol az ország népességének több, mint 40%-a él, az ipari termelés alig 5%-át. A magyar városlakók fele Budapesten élt.” (Zoltán, 1982: 121) Zoltán egy túlpolarizált fejlődésről ír. A városi lakosság, a gazdaság, a kultúra egy-egy nagyvárosban való túlzott koncentrációja azonban nem pusztán magyar jelenség. Ehhez hasonló fejlődési tendenciával találkozhatunk a világ számos országában, különösen a fejlődő országokban. Ennek jellemzője, hogy egyes országok évszázados társadalmi-gazdasági egy helyben topogása után hirtelen, robbanásszerűen bekövetkező fejlődés csak egy kis területre – a leggyakrabban a fővárosra – összpontosul és az ország többi része még évtizedekig változatlan elmaradottságban marad. A nemzetközi tőkének elegendő, ha létezik egy olyan fejlődési pólus, amelyben az adott terület a nemzetközi munkamegosztásba bekapcsolódhat, az ország nyersanyagkincseinek többsége kiszállítható és az olcsó munkaerő megfelelő profittal hasznosítható. Budapest a kapitalista fejlődés nyolc évtizede alatt ezt a szerepet be tudta tölteni a nemzetközi tőke számára. A harmadik világ esetében napjainkban is hasonló funkciók érvényesülnek.

II. AZ URBANIZÁCIÓT KIVÁLTÓ OKOK

Az urbanizációs folyamat felgyorsulását kiváltó okok közül ki kell emelnünk a demográfiai robbanást és következményeit, a falusi lakosság nagy részének fokozódó elnyomorodását, a városi és falusi jövedelmek közötti eltolódást, a politikai függetlenség elnyerésének hatását a gazdaság fejlesztésére, az iskoláztatásra, a fogyasztási struktúrára, a társadalmi mobilitásra; a városi népesség természetes szaporodásának gyors növekedését, a városi életmód vonzását, a hagyományos családi

és társadalmi kötöttség alól való felszabadulásra irányuló törekvéseket (különösen az iskolázott fiatalok részéről) stb.

A belső és nemzetközi migrációs áramlatok igazi táptalaja, alapvető forrása azonban a tőke, a technika, a szükségletek fokozódó nemzetköziesedése, a gazdasági és politikai világrendszer átstrukturálódása, az áru- és pénzviszonyok hálózatának sűrűsödése és kitágulása, vagyis a modernizációs folyamat, amelyet világméretekben alapvetően a kapitalizmus indukál és formál.

1. A DEMOGRÁFIAI ROBBANÁS

Az elemzés során az összlakosság és a városi lakosság felduzzadása közötti korrelációból indulunk ki, mivel sok vonatkozásban ezek alapjai közösek. Feltételezik egymást és kölcsönösen hatással vannak egymásra. A modernizáció egyenlőtlen terjedése a társadalmi élet különböző szféráiban torzító módon hat a lakosság térbeli eloszlására.

Az emberiség a földön két nagy demográfiai sorsfordulatot élt át. A népesség az i. e. 5. évezred táján kb. 15 millióról a 4. évezred végére mintegy 150 millióra nőtt, azaz egy évezred alatt megtízszereződött, a földművelés kialakulása és a javuló életfeltételek nyomán.

Ma az emberiség második nagy demográfiai kalandját éli, amely a 18. század végén kezdődött. 250 év alatt (1800-tól 2050-ig) az emberiség várhatóan ismét megtízszereződik. A 19. század elején egymilliárd ember élt a földön, megkétszereződéséhez több, mint 100 év kellett. A hárommilliárdos határt az emberiség 30 évvel később, 1960-ban érte el. 16 év elteltével újabb egymilliárddal növekedett. Jelenleg pedig ugyanennyivel nő minden évtizedben. Míg a 19. században a demográfiai növekedés súlypontja Európa volt, a 20. század közepétől áttolódott a fejlődő világra.

1950-ben a fejlett és a fejlődő országokban élő népesség aránya 1 : 2 volt. 1985-re az arány 1 : 3, az évszázad végére csaknem 1 : 4 lesz. Ha a világ népessége a 21. század vége felé kb. 10 milliárdos szinten stabilizálódik, a megoszlás várhatóan a következő képet mutatja : 1,4 milliárd fő él a jelenleg iparilag fejlett országokban és 8,6 milliárd fő a mai fejlődő világban. Az arány tehát 1 : 6-ra módosul. (Lásd a 4. sz. táblázatot.)

A demográfiai robbanás erősebb a városokban, amelyeknek nemcsak saját természetes szaporulatukat kell befogadniuk, hanem a falvakból elvándorlókat is. A demográfiai nyomás azért is aggasztó, mivel a

A VILÁG NÉPSZAPORULATA (MILLIÓ FŐ)

	1800	1850	1900	1950	1975	2000
Az egész világ	978	1262	1650	2513	4033	6199
Fejlett országok	246	342	561	832	1093	1272
Fejlődő országok	732	920	1089	1681	2940	4926
A fejlett országok részaránya (%)	25,2	27,1	34,0	33,1	27,1	20,5

Forrás: The World Population Situation in 1979. UN, New York, 1980. 8. old.

5. sz. táblázat

VILÁG LAKOSSÁGA (BECSLÉS, MILLIÓ)

	Év	Mezőgazdasági lakosság	Nem mezőgazd. lakosság	Összesen
Ipari országok	1970	192	880	1072
	1980	143	1029	1172
	1990	106	1166	1272
	2000	80	1284	1364
Fejlődő országok	1970	1653	885	2538
	1980	1862	1341	3203
	1990	2026	1982	4008
	2000	2098	2800	4894
Egész világ	1970	1845	1765	3610
	1980	2005	2370	4375
	1990	2133	3148	5281
	2000	2173	4084	6257

Forrás: Granotier, 1980: 17.

gyorsuló urbanizáció ellenére a falusi lakosság abszolút száma is emelkedik. (Lásd az 5. sz. táblázatot.)

Azokban az országokban, ahol végbement az áttérés a tőkés termelési viszonyokra és kibontakozott az ipari kapitalizmus a 19. század folyamán, a lakosság növekedése, fokozódó koncentrációja a városokban összhangban volt a gazdasági növekedéssel, a modernizálással. A társadalmi-gazdasági átalakulások meghatározták a demográfiai tendenciákat. A demográfiai, gazdasági, társadalmi, kulturális tényezők kölcsönhatása azonban nem egyirányú, állandósuló növekedést kiváltó, hiszen az utóbbi évtizedekben az iparilag fejlett országokban a népszaporulat csökkenését tapasztaljuk elsősorban a születésszabályozás, az alacsony halálozási ráta, a gyermeknevelés, a szakmai érvényesülés és a személyiség kibontakozása közötti konfliktus következtében. Tény ugyanakkor, hogy a városiasodás előrehaladása itt egyértelműen jelzi a modernizáció magasabb fokát.

A fejlődő világban úgy tűnik, hogy a népszaporulat, az urbanizáció elszakad a gazdasági-társadalmi feltételektől, hogy maga az elmaradottság, a nyomor, a szegénység váltja ki a magas születési és urbanizációs rátát. A felszínen az a látszat, mintha az urbanizáció nem lenne a modernizáció velejárója és a város a fölös népesség túltermelésének zónája. A tudományos publikációkban és a publicisztikában olyan felfogással is találkozhatunk, amely a demográfiai robbanást a harmadik világ népeinek kulturálatlanságával magyarázza. A neomalthusianista koncepciók eltekintenek az elmaradottsági viszonyok elemzésétől és a figyelmet csak a szegény országok magas szaporodási rátájára összpontosítják. Azt hangoztatják, hogy a világ abszolút mértékben túlnépesedett és az emberiség katasztrófának néz elébe, ha a népesség szaporodását nem korlátozzák. E nézetek szerint a fejlődő országokban a gyors népességnövekedés törvényszerű velejárója a nyomor, az éhezés, az éhhalál. A neomalthusianizmus egyik elterjedt változata, az ún. mentőcsónak-elmélet szerint az egész világ egy mentőcsónakban utazik, amelybe — a gyors népszaporulat következtében — egyre többen kéredeznek fel: ha mindenkit felvesz a csónak, akkor menthetetlenül elsüllyed, mivel nem bírja a túlterhelést, hiszen a fennmaradáshoz szükséges erőforrások a világban korlátozottak. Ha pedig hagyja odaveszni azokat, akik még szeretnének a csónakba jutni, akkor legalább azoknak az életét sikerülne megmenteni, akik már a csónakban vannak.

Eduardo Galeano *Latin-Amerika, a felnyitott erek földrésze* című könyvében keserű iróniával tiltakozik e koncepciók ellen. „A nyomor végezte pusztítás Latin-Amerikában titokban megy végbe; csendben,

minden feltűnés nélkül három hiroszimai bomba robban fel évente ezekben az országokban, ahol szokássá vált az összeszorított fogakkal túrt szenvedés. Ez a szisztematikus erőszak amely egyáltalán nem látszat, hanem nagyon is valóság, egyre nagyobb méreteket ölt: bűneit nem a vörös krónikák, hanem a FAO statisztikái jegyzik: ... »Harcolsz a szegénység ellen? Ölj meg egy koldust!« pingálta a sátáni humor valamelyik tanítómestere egy La Paz-i ház falára. Mert mi egyebet propagálnak Malthus örökösei, mint hogy meg kell ölni minden leendő koldust mielőtt még megszületik... Latin-Amerikában higiénikusabbnak és hatékonyabbnak ígérkezik az anyaméhben végezni a gerillákkal, mint a hegyekben, vagy az utcákon. Különféle missziók nők ezreit sterilizálták Amazóniában, annak ellenére, hogy nincs ennél ritkábban lakott vidéke a világnak... Brazíliában 38-szor kevesebb ember él egy négyzetkilométeren, mint Belgiumban; Paraguayban 49-szer kevesebb, mint Angliában. Híressé vált Lyndon Johnson egyik mondása: »Többet ér öt dollárt befektetni a népszaporulat ellen, mint százat kidobni a gazdaság fejlesztésére.«" (Galeano 1976: 69 – 71)

Felmerül a kérdés, hogy az elmaradottságból fakadó nagyméretű népszaporulat miért csak a 20. század közepétől öltött ilyen arányokat. Ha behatóbban vizsgáljuk a problémát, kitűnik, hogy a centrum, a fejlett világ számos vonatkozásban felelős a fejlődő világban tapasztalható demográfiai robbanásért. A második világháború után az elmaradottsági viszonyok fennmaradása és fenntartása körülményei között a fejlett világ jelentősen hozzájárult az egészségügyi viszonyok javulásához, a nagy járványok visszaszorításához. Ennek következtében visszaesett a csecsemő és gyermekhalandóság, csökkent a halálozási ráta, meghosszabbodott az életkor. Ugyanakkor a fejlődő világban a születések száma lényegében változatlan maradt. A születések számát ugyanis döntően befolyásolja a gazdaság, a kultúra és a szociális ellátottság fejlettségi színvonala, azaz a gazdasági tevékenység jellege, a szakképzettség, a tudásszint, az életmód, a nők helyzete, a nemzeti és vallási tradíciók, az uralkodó erkölcs stb. A fejlődő világ nem volt felkészülve sem gazdaságilag, sem az életmód vonatkozásában a lakosság újratermelésének modern formájára.

A fejlődő országok túlnyomó többségében nagy eltérés mutatkozik a társadalmi tevékenység különböző szférái között. Az emberek egy időben különböző történelmi korszakok viszonyai között élnek: Történelmi szakadék húzódik a hagyományos társadalmi formációkra jellemző magas születési szám és a jelenlegi, viszonylag alacsony halálozási szám

között. A gazdaságilag legfejlettebb országokban a 70–75 éves átlagos élettartam, a 20–25 ezrelékes csecsemőhalandóság mellett az átlagos 2,2–2,3 gyermek családonként elégséges a lakosság egyszerű újratermeléséhez, míg a múltban ehhez 4,5–6,5 gyermek kellett. A fejlődő világban 30 év alatt, 1920-tól 1950-ig a gyermekhalandóság a felére csökkent. 1000 élve született csecsemő közül az elhalálozás 200–220-ról százra csökkent. Európában egy évszázadra volt szükség – 1820-tól 1920-ig – ilyen csökkenés eléréséhez. Európában egy évszázad telt el, míg a halálozási ráta kezdődő csökkenését követte a születések számának esése. A harmadik világban remélhetőleg rövidebb idő alatt megy végbe a születések számának visszaszorulása: az előrejelzések szerint már a 21. században lelassul a lakosság növekedése. (Simai, 1985)

2. A FALUSI NYOMOR ELMÉLYÜLÉSE

A mezőgazdasági népesség jelentős részének több oknál fogva is rosszabbodott a helyzete a függetlenség után. A birtokrendszer, a technológiai ellátás, a hitelfeltételek kedveztek a nagy földtulajdonosoknak, a kapitalizálódó birtokosoknak, még ott is, ahol földreformot hajtottak végre. Az áru- és pénzviszonyok kiszélesedésével felgyorsult a parasztság differenciálódása. A gazdaságfejlesztési koncepciók, az iparosítási programok finanszírozása a legtöbb helyen a mezőgazdaság rovására történt. A mezőgazdaság költségvetési támogatása alacsony szinten maradt, a mezőgazdasági termékek felvásárlási árait lenyomták. A mezőgazdasági termékek értékesítésének haszonélvezői a közvetítők és a nagykereskedők maradtak. A termelők csak magas árakon juthattak szerszámokhoz, felszerelésekhez. A parasztság jelentős része önellátásra rendezkedett be, ami végső soron a városi lakosság élelmiszerellátását is károsan befolyásolta. A kormányzatok arra kényszerültek a városi lakosság gyors növekedése következtében, hogy évről évre több élelmiszert importáljanak. Az alapvető élelmiszerek árának állami leszorítása az alacsony bér-színvonal miatt ösztönözte a falusi szegényeket a városban való letelepedésre.

Elterjedt az a megoldás, hogy a kvalifikáltabb munkásoknak, az államapparátus tisztségviselőinek, a városi középrétegeknek és tőkéseknek egy része spekulációs célból földet vásárol, ami felhajtja a földárakat. A földárak emelkedése tovább nehezíti a falusi szegények helyzetét.

A faluról való elvándorlás elsősorban a fiatalokat, a férfiakat érinti. A város elszívja a falu eleven erőit. Az idősebbek, a falun maradt család-

tagok sokszor képtelenek a földek megművelésére, s emellett támasz nélkül maradnak.

A gyorsuló urbanizáció ellenére csökken az egy főre jutó művelhető terület. Fél évszázad alatt — 1920 és 1970 között — a harmadik világban a mezőgazdasági tevékenységet folytató keresők száma megduplázódott. Ez az emelkedés az egy mezőgazdasági keresőre jutó mezőgazdasági terület csökkenését vonta maga után. Becslések szerint 1900 és 1970 között a fejlődő országok mezőgazdasági területének nagysága 25%-kal emelkedett, mialatt a mezőgazdasági keresők száma 50%-kal növekedett. Az egy keresőre jutó megművelt terület nagysága 20%-kal csökkent. (Az európai országok esetében az aktív lakosságon belül folyamatosan csökken a 20. század folyamán a mezőgazdasági keresők száma.)

Az elvándorlás felgyorsulásában szerepet játszik a családok méretének növekedése is, a halandóság és főképpen a gyermekek halálozási rátája csökkenése következtében.

3. JÖVEDELMI KÜLÖNBSÉGEK A VÁROS ÉS A FALU KÖZÖTT

A Nemzetközi Munkaügyi Hivatal által közölt statisztikák az átlagbérekre vonatkozóan azt mutatják, hogy az átlagos különbség a városi és a falusi bérek között 100 és 300% között mozog a fejlődő országokban. Más számítások szerint a mezőgazdasági munkások és az ipari segédmunkások bére közötti átlagos különbség 80–150% körül ingadozik. A nyugati országokban a 19. század folyamán rendkívül kicsi volt a mezőgazdasági munkás és a képzetlen ipari munkás átlagbére közötti különbség. A fejlődő országok esetében olyan újszerű helyzettel találjuk szembe magunkat, amelyben a városi és a falusi bérek és jövedelmek közötti növekvő rés a modernizációs folyamat egyenlőtlen elterjedésére vezethető vissza, arra, hogy a gyarmatosítás és a függetlenség elnyerése utáni uralkodó állapotok leginkább a parasztságot sújtják.

4. AZ OKTATÁSI RENDSZER KISZÉLESEDÉSE

A tőkés modernizáció folyamatában alakult ki az a helyzet, amelyben rövidebb-hosszabb átmeneti időszak iktatódik a gyermek- és felnőttkor közé. Az ifjúkor ilyen értelmezésű időtartama és tartalma a világrendszer és az adott társadalom által kitermelt egyenlőtlenségek függvényévé vált. A fejlett országokban a kötelező iskoláztatás, a szakmai képzés bevezetésének, a közép- és felsőfokú oktatás kiszélesítésének az a szerepe, hogy felkészítse a fiatalokat a társadalmi termelési rendszerbe való

integrálódásukra. Nem szükségszerűen zavarmentes azonban az iskolai rendszer és a beilleszkedés közötti mechanizmus.

Már a gyarmati rendszer időszakában az iskoláztatás jelentette a társadalmi felemelkedés, az asszimiláció fő útját a fejlődő országokban, de csupán egy szűk kisebbség számára. A függetlenség elnyerése után a volt gyarmati országokban a kormányzatok nagy erőfeszítéseket tettek a fiatalok beiskolázása érdekében. Ugrásszerűen nőtt az iskolába járók száma. Ugyanakkor éles ellentmondás bontakozott ki a képzési rendszer által kitermelt műveltebb fiatalok elvárásai és társadalmi integrálódásuk lehetőségei között. Ez részben abban nyilvánul meg, hogy falun az iskolázott (elemi tanulmányokat végzett) fiatalok nem hajlandók földművelő munkát végezni és elviselni a hagyományos család kötöttségeit. A városi iskolázott fiatalok jelentős része is kerüli a fizikai munkát. A társadalom azért nem tudja integrálni az iskolázott fiatalok jelentős hányadát, mert nem képes számukra megfelelő munkahelyet biztosítani. Az állam nem tudja kiaknázni azokat az értékeket, amelyeknek elsajátítására és ki-termelésére annyi pénzt áldozott. Végül is az iskolázott és az analfabéta fiatalok egy része azonos társadalmi tömbbe, a marginalizáltak közé kerül.

A fiatal népesség problémáinak fontosságát fokozza az a tény, hogy az emberiség történetében most fordul elő először, hogy a 20 éven aluliak alkotják a világ lakosságának nagyobbik felét. 1970-ben a 15–24 éves korcsoport összlétszáma 665 millió fő volt. Háromnegyed részük a harmadik világban élt. 1950 óta a fejlődő országokban a tanulók számának a növekedése rendkívül gyors volt. (Az alapfokú oktatásban 1939-ben minden hatodik gyermeket iskoláztak be, 1960 körül már minden másodikat. 1980-ban a beiskolázási ráta meghaladta a 85%-ot. A közép- és felsőfokú oktatásban a nyolcvanas évek elején a beiskolázási ráta már elérte a Nyugat-Európában az 1950-es évek elején jellemző szintet.) Az alapfokú oktatás kiszélesedése jelentős mértékben érintette a falusi gyermekeket is. A harmadik világ összességét tekintve a falusi körzetek beiskolázottjainak százalékaránya megközelíti a 60%-ot. A fejlődő országokban a hetvenes években kialakult iskoláztatási szintet, amely megközelítette a 60%-ot, Európa 1860–1870 körül érte el, amikor is a mezőgazdasági aktív népesség arányszáma 50–60% volt, szemben a fejlődő országok 70%-os arányszámával. A gyáripari aktív népesség aránya ekkor 18–20% volt, a fejlődő országokban a jelzett időszakban kialakult 10%-os arányával szemben.

Az iskoláztatottság lassúbb növekedési üteme következtében Európában az egymást követő generációk közötti távolság kisebb volt, mint jelenleg a fejlődő országokban. Ez valószínűleg megkönnyítette a fiatalok integrációját a hagyományos mezőgazdasági környezetbe. Az oktatás abban az időben nagyobb értékeket, jelentőséget tulajdonított a mezőgazdasági munkának és az ahhoz kapcsolódó életformának.

A középfokú oktatás fejlesztése a harmadik világban Európához képest még gyorsabb ütemű volt, mint az alapfokúé. A hetvenes években a fiatalok 30%-a részesedett középfokú oktatásban. Az európai országok ezt az iskoláztatottsági arányt általában csak a második világháború után érték el.

Az előretörés az iskoláztatottság terén és a fokozódó lemaradás gazdasági és technikai téren falun ölti a legélesebb formát, s a leginkább az iskolázott falusi fiatalokat érinti. Ebből a szemszögből maga az iskola a faluból való elvándorlás fő állomása lesz.

5. A NÉPESSÉG KORÖSSZETÉTELÉNEK VÁLTOZÁSA

Említettük, hogy a belső vándorlási mozgalmak főképpen a népesség fiatal rétegeit érintik. Bár a szaporodási arányszám a városi területeken kisebb, mint a mezőgazdasági területeken, a népesség korösszetétele miatt a bruttó születési arányszámok a városokban magasabbak.

Ellentétben a 19. század folyamán kialakult európai helyzettel — amely bizonyos esetekben a 20. század első évtizedeiben is jellemző, ahol a városba vándorlás a várható élettartam jelentős csökkenését jelentette — a fejlődő világban a városi területeken a halálozási arányszám jóval kisebb, mint a mezőgazdasági területeken. Jelenleg a városi lakosság gyarapodásának kb. 50%-a a természetes szaporodásból ered. Így *a természetes szaporodás és a halálozási arányszámok közötti különbség a városi lakosság növekedésének egyik forrása.*

6. A POLITIKAI FÜGGETLENSÉG KIVÍVÁSÁNAK HATÁSA

Az utóbbi évtizedekben a tőkés- és a szocialista világban az állam és általában a politika mind jelentősebb szerepet tölt be a gazdasági folyamatok szabályozásában, a gazdasági növekedésben, a társadalmi viszonyok újratermelésében. Ezt az új jelenséget sokféle tényező váltotta ki. Többek között az a tény, hogy a világgazdasági és politikai rendszer kihívásaira a hatékony nemzeti válaszadás nem nélkülözheti az állam beavatkozását a nemzeti jövedelem újraelosztásába, hasonlóan a gazdasági,

politikai, katonai integrációs szervezetekben való szerepléshez. Minél erőteljesebb az internacionalizálódási tendencia, annál inkább előtérbe kerül a nemzeti érdekek védelmében, érvényesítésében is az állami tevékenység. A termelőerők, a technika, a gazdasági struktúra átalakulása gyors és széles körű módosulásokat von maga után a társadalmi tagozódásban, a foglalkoztatási és képzési rendszerben. A szükségletek nem jelentéktelen részének kielégítéséről az állam gondoskodik. A bonyolultabbá váló érdekviszonyok közepette a társadalmi, politikai rendszer stabilizálódásában is megnő az állam közvetítő szerepe, ideológiai funkciója.

Az új nemzeti államokban a függetlenség megszilárdításában, az elmaradottsági viszonyok visszaszorításában, a gazdaságfejlesztési feladatok megvalósításában, a nemzetközi munkamegosztási rendszerbe való integrálódásban előtérbe kerül az állam szerepe. A nemzeti politikát a nemzetközi politikai viszonyok, a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jelentősen befolyásolják; sok tekintetben kényszerpályán mozog a fennálló belső viszonyok átalakításában és ennek nyomán keletkező új ellentmondások szabályozásában. Az átalakulások első stádiumában a felépítmenyrendszer lesz az új gazdasági alap létrehozója. A politika feladata lesz azon gazdasági alap kiszélesítése és megszilárdítása, amelynek ő maga a függvénye.

A politikai függetlenség kívívását követő intézkedések és kezdeti átalakulási folyamatok sok vonatkozásban hatottak az urbanizációra. Megszüntették azokat a gyarmati időkben hozott közigazgatási intézkedéseket, amelyek korlátozták a városokban való letelepedést. Az új közigazgatási apparátus kiépülése a fővárosban, a megyei és járási székhelyeken, a kulturális, egészségügyi és oktatási hálózat megteremtése vonzóbbá tették a városokat, új kereseti lehetőségeket biztosítottak. A közlekedési infrastruktúra modernizálása megkönnyítette és meggyorsította a város és a vidék összekapcsolódását. A gazdaságfejlesztési tervek előnyben részesítették az iparosítást, ezáltal új munkalehetőségek és jövedelmi források keletkeztek a városokban. Új szükségleteket hívott életre a függetlenség és a modernizálás a szolgáltatási hálózat bővítése által is. A fejlett tőkés országokban érvényesülő és a városokban megjelenő fogyasztási modell vonzóvá vált. Úgy tűnt, hogy a politikai függetlenség elnyerésével hozzáférhetővé válik a széles tömegek számára a gyarmatosítók világa. Az állam presztizskiadásai tovább erősítették ezt az illúziót. Mindemellett a vallási és etnikai szolidaritások érvényesülése

is az állami, politikai, gazdasági és kulturális életben az elvándorlás fontos motívumává vált.

Az elmaradottsági viszonyok továbbélése ellenére a függetlenség elérése után egyre erőteljesebben érvényesül az a tendencia, amelyre Marx utalt és amelyet a bevezetőben említettünk. Kiszélesedett a szakadék a városi és a falusi elmaradottság között, a városi alulfejlettségi modernizáció és a hagyományos falusi élet között.

III. TÉRBELI ÉS GAZDASÁGI MARGINALIZÁLÓDÁS: NYOMORNEGYEDEK ÉS INFORMÁLIS SZEKTOR

A történelemben a városiasodás fogalma nem egyszerűen csak azt a jelenséget takarja, melynek során növekszik a városlakók száma egy országon belül a falu, a vidék rovására. Városi értékek, intézmények megteremtését, és ezzel együtt egyre több ember számára való hozzáférést is jelent, miáltal civilizációs fejlődés testesül meg benne. Ezeknek a városi értékeknek megvannak a gazdasági, társadalmi, politikai alapjai, amelyek a városi funkciókkal összefüggésben alakulnak ki. (Bernát – Bora – Fodor, 1973: 40–44) A városi funkciók közül elsődlegeseek a gazdasági jellegű funkciók: a nagyvárosok az országokban a legjelentősebb potenciált képviselik az ipar, a kereskedelem és más szolgáltatások koncentrációjával. Társadalmi funkciójuk és hatásuk a közigazgatási rendszer koncentrációján, a politikai pártokon, szakszervezeteken és egyéb társadalmi intézményeken keresztül valósul meg. További funkciójuk, hogy a kulturális, az oktatási, a tudományos és az egészségügyi tevékenység itt összpontosul s itt a legmagasabb a színvonala is. A funkciók együtt járnak azzal, hogy a városi lakosság korszerűbb, kedvezőbb munka- és létfeltételeket talál, mint a vidéki.

A harmadik világban a duális fejlődés eredményeképpen az urbanizáció túldimenzionált folyamattá terebélyesedett mind demográfiai, mind gazdasági értelemben. A modernizáció húzó gazdasági övezete, a város a határain belül megszorodott népesség csupán egy részének képes új, modern feltételeket biztosítani. A városi lakosság másik része növekvő mértékben kirekesztődik a kapitalizálódás keretében szervezett munkahelyekből, s ezzel együtt a többé-kevésbé stabilnak mutakozó, folyamatosan megszerezhető jövedelmek biztosította lakás- és életkörülmények

lehetőségből. A duális nemzetgazdasági rendszereken belül további dualizmusok alakulnak ki mint alrendszerek, a város is egy centrum és egy periféria egységévé válik. A kirekesztett lakosság a periférián nyomornegyedekbe szerveződik, amelyek részben különálló, részben a városi centrumot átszövő társadalom és gazdasági szféra kereteiként működnek.

A harmadik világban a városi növekedés modelljévé a „viskóvárosiasodás” vált, a városlakók tetemes hányada pszeudo-városlakó: városban él, de nem városlakó módon. Túlszűfolt városszéli településeken, ahol a legkritikább esetben van folyóvíz, elektromos áram, csatornázás, nem tartós építőanyagokból felépített viskókban élnek, iskolák, kulturális intézmények, üzlethálózat, közlekedési hálózat nélkül. ENSZ statisztikák szerint már a hetvenes években évente 10–20%-kal szaporodott és 4–6 évente megduplázódott a nyomornegyedek lakóinak száma.

A lakók kezdetben átmenetinek hiszik e lakásfeltételeket, de végül kénytelenek véglegesnek elfogadni. Nem vezettek eredményre a kormányzatok gyakori bulldózeres beavatkozásai; a lerombolt lakhelyek helyére újakat építettek. A korszerűbb lakónegyedekbe átköltöztetettek helyére mindig akadtak új lakók. Egyre általánosabb, hogy javuló jövedelmi viszonyok mellett is a nyomornegyedben maradnak az emberek, mert kénytelenek a magas lakbérekért fizetni. Lakásaikat tartósabb anyagokból építik fel, komfortosítják, kevésbé zsúfoltan élnek. A negyedek belsejében is hierarchikus szintek alakulnak ki, belső rétegződés jön létre. A düledező viskók között vannak stabil épületek is, a szemétlepte, sáros, kövezetlen utcákban tranzisztoros rádióval sétálnak, meztelenül szaladgáló gyerekek között farmernadrágos, motorkerékpáros fiatalok közlekednek, a leromlott tetejű házak között vannak olyanok is, ahol tv-antenna mered az ég felé.

Az ún. „népi negyedek” lakóinak nagy része reggelente elhagyja lakóhelyét, dolgozni megy, munkát keres. Nagy többségük két fő csoportba sorolható: egyik az alkalmi munkára váró, kialakult várakozási helyeken megtelepedő, minden munkaképes korosztályt (gyermekektől az idősekig) képviselő emberek csoportja. Gyárak, üzemek előtt, tereken, pályaudvarok, piacok közelében található. A másik csoportot a mozgó árusok, vagy az utcán, tereken naponta megtelepedő, különféle szolgáltatásokkal foglalkozók alkotják. Nyakba akasztott tálcán vagy kisebb-nagyobb mozgatható járműre épített berendezésekkel kínálják áruikat, szolgáltatásaikat. Az ételárusok leggyakrabban a nagyobb létszámú dol-

gozót foglalkoztató munkahelyek bejáratánál telepszene meg. Vevőikhez helybe viszik az ételt, ami általában egyfogásos, olcsó, kiskalóriájú helyi „specialitás”. Ital- és kávéárusok állnak a sarkokon, árkádok alatt, falak tövében, cigaretta- és bizsuárusok köröznek, a tereken állandó és rögtönzött piacokon kofák egymást érő kosarakból kínálják a zöldséggyümölcs és más élelmiszerárakat. Utcán dolgozó borbélyok, „fogászok” körül kliensek és bámészkodók csoportosulnak. (A Niger fővárosából, Niamey-ből vett városkép általánosítható több fekete-afrikai nagyvárosra, fővárosra. Lásd Laval, 1981: 211 – 220.) A pedikűrösnek Afrikában több vendége akad, mint a cipőtisztítónak a mezítlábasok városaiban. *A periféria tehát nemcsak kifelé a városszél felé terjed, hanem befelé is*, az üzemek, gyárak, építkezések negyedei felé, a pályaudvarok, közhivatalok felé, a centrum felé, legalábbis nappal, amikor meg kell keresni a létfenntartáshoz szükséges pénzt. Egyre kisebb lesz az a város-mag, ahol érintetlen marad a gazdagság, a jólét, a tisztaság látványa, s egyre nagyobb a kontrasztja a városlakók többségének *bidonville*-izációs városiasodásával.

Teljes egészében újszerű jelenségeknek, folyamatoknak lennénk tanúi a harmadik világ városait szemlélve? Vagy netán mindez nem más, mint késői utánzata, feltámadása egy más földrajzi régióban már tapasztalt fejlődési momentumnak? Idézzünk egy alig több mint egy évszázados leírást: „... az angol iparnak minden időben, a legnagyobb virágzás rövid periódusainak kivételével, munkások nem foglalkoztatott tartalékával kell rendelkeznie, hogy a legélénkebb hónapokban a piacon keresett árutömegeket termelni tudja. Ez a tartalék nagyobb vagy kisebb, aszerint, hogy a piac helyzete a munkástartalék nagyobb vagy kisebb részének foglalkoztatását kívánja-e meg. És bár a teljes virágzás idején a mezőgazdasági vidékek, Írország és a fellendüléstől kevésbé érintett munkaágak adhatnak, legalább átmenetileg, bizonyos számú munkást, ezek egyrészt csak töredékét teszik a szükséges munkáslétszámnak, és másrészt szintén a tartalékhoz tartoznak, azzal a különbséggel, hogy csak a mindenkori fellendülés idején tűnik ki, hogy idetartoznak. Amikor ezek átmennek a virágzóbb munkaágakba, korábbi helyükön korlátozásokra van szükség, hogy a munkások hiányát kevésbé érezzék, hosszabb ideig dolgoznak, nőket és fiatalabbakat foglalkoztatnak; amikor pedig a válság beálltával elbocsátják őket és visszatérnek, azt látják, hogy helyükön mások vannak, hogy ők maguk feleslegessé váltak — legalábbis nagy részük. Ez a tartalék, amely a válság idején óriási és

még a virágzás és a válság közötti, átlagosnak tekinthető időszakban is jókora — ez Anglia »számfeletti népessége«, amely koldulásból és lopásból, utcaseprésből, lótrágya eltakarításából, talicskázásból, számárfuvarból, utcai árusításból vagy kisebb alkalmi munkákból tengeti nyomorúságos életét. Minden nagyvárosban sok ilyen embert láthatunk, aki csekély alkalmi keresetből »tartja együtt testét és lelkét« — ahogy az angolok mondják. Bámulatos, hogy mi mindennel nem foglalkozik ez a »felesleges népesség...«

A legtöbb „felesleges” utcai árusításra veti magát. Különösen szombat este, mikor az egész munkásság az utcákon van, akkor látni, milyen sokan élnek ebből. Férfiak, asszonyok és gyerekek cipőfűzőt, nadrágtartót, zsinórokat, narancsot, lepényt, egyszóval minden elképzelhető árucikket kínálnak, de máskor is lépten-nyomon árusokba ütközik az ember, akik az utcákon állnak vagy ide-oda járnak narancssal és lepénnyel, gingerbeerrel vagy nettle-beerrel kereskedve. Gyufát és hasonló cikkeket, pecsétviaszt, patentgyújtót stb. is árulnak. Mások — az úgynevezett jobberék — az utcákon ödöngenek apróbb alkalmi munkát keresve; egyiknek-másiknak sikerül is egy-egy napi munkát kapni, sok azonban nem olyan szerencsés. ...Mi mást tehetnének ezek az emberek, ha nem találnak munkát és nem akarnak fellázadni a társadalom ellen, mint hogy kolduljanak? Ezért nem csodálkozhatunk a koldusok tömegén, akik többnyire munkaképes férfiak, s akikkel a rendőrség állandó harcban áll. Sajátságos koldulás ez. A családfő családjával együtt bejárja az utcákat, énekelve kéreget, vagy rövid beszédben a szomszédok jószívűségére apellál. És feltűnő, hogy ezek a koldusok majdnem kizárólag csak munkáskerületekben láthatók, s majdnem kizárólag csak munkások nyomoradományaiból tartják fenn magukat. ...Ha pedig a „feleslegesek” közül valaki eléggé bátor és elkeseredett, hogy nyíltan szembeszegüljön a társadalommal, és a *burkolt* háborúra, melyet a burzsoázia folytat ellene, a burzsoázia elleni *nyílt* háborúval feleljen, az lopásra, rablásra és gyilkolásra adja a fejét.”

A kissé hosszúra sikerült idézet nem más, mint Engels 1844–1845-ben papírra vetett szavai *A munkásosztály helyzete Angliában* című tanulmányából. (MEM, 1971: 293–295) Önkéntelenül adódik az a kérdés is: vajon a közel másfél évszázaddal ezelőtti hasonlóság, a korabeli Anglia, az akkori világ „műhelye” és a 20. századi fejlődő országok, a tőkés periféria kizsákmányolt osztályainak helyzete között csupán fel-

színi, látszólagos-e, vagy lényegileg közös, netalán azonos társadalmi-gazdasági okokra vezethető vissza?

„Az iparilag fejlettebb ország a kevésbé fejlettnak csak saját jövője képét mutatja.” (Marx, 1967: 6) Úgy tűnik azonban, mintha a marx-i tétel fordítottja is igaz lenne: az iparilag kevésbé fejlett ország a fejlettebbnek csak saját múltja képét mutatja.

Ez a múlt az eredeti felhalmozás kora, amikor a tőke „fejétől a talpáig minden porúsából vért és szennyet izzadva” világra jön. Az eredeti tőkefelhalmozás azonban a kapitalista termelési viszonyok uralkodóvá válásával nem zárult le, a tőke a felhalmozás eredeti forrását képező kapitalizmus előtti termelési viszonyokat a tőkeviszony világméretű kiterjesztésével „megszüntette megőrizi”, maga alá rendeli, sőt újratermeli. A „tisztá”, zárt, tőkés gazdaság bár elvileg önfenntartó növekedésre képes, rátelepszik a túlélő prekapitalista termelési viszonyokra, élőszkodik rajtuk, s ily módon pótlólagos forrásokat biztosít a bővített újratermelés, tőkefelhalmozás számára.

A tőkés világgazdaság korunkbeli mélyreható strukturális válsága egyértelműen tanúskodik arról is, hogy Afrika, Ázsia és Latin-Amerika elmaradott országainak határain kívül az iparilag fejlett országokban is „számfelettinek” bizonyul egy nagyszámú népesség, amely a korábban oly szilárdnak és magas fokon szervezettnek tűnt szektorokban kívül igyekszik munkát, de legalábbis valamiféle megélhetést, vagy ahhoz kiegészítő forrásokat találni, a „feketegazdaságnak” nevezett szférában. Az ún. piszkos munkákra alkalmazott vendégmunkások kiszolgáltatott és többszörösen kizsákmányolt helyzete pedig azt mutatja, hogy a fejlődő országok „létszámfeletti” népessége a fejlett centrumokban is megjelenik, ott is ők alkotják a pauperek és marginalizáltak nagyobb hányadát. Az iparosodás és a fogyasztás magas szintjét elért centrum országoknak mind a határaikon belül, mind kívül, a függelékeikben élő periféria marginalizált tömegeivel, s szaporodásukban fellépő felelősségükkel szembe kell nézniük. A tőkés viszonyok nemzetköziesedésének szélesedő és mélyülő folyamata tovább erősíti az egyenlőtlen fejlődést, a harmadik világ felzárkózási igyekezetében fokozza a kilátástalanságot, s a legszélseğesebb polarizációt bontakoztatja ki.

A harmadik világban az ezer dollár alatti egy főre jutó jövedelemmel rendelkező országok népessége az utóbbi három évtizedben évente közel 2,4%-kal, a városi lakosság pedig több mint 6%-kal növekedett. Az adott időszakban kimutatható gazdasági növekedés olyan technológiák alkalmazásával és termelékenységemelkedéssel járt, ami nem eredményezte a bér munka kiterjesztését abban a mértékben, amely képes lett volna a városi lakosság növekedésének ellensúlyozására. A városi közegben lezajló, az iparosítás mellett a szolgáltatói szféra kibővítésére alapozott gazdasági növekedés szívó, s a vidéki létfeltételek kitaszító hatása jobban növelte a munkaerő-kínálatot, mint a foglalkoztatást, s végeredményében az aktív lakosságon belül a bér munkások arányának csökkenéséhez vezetett. Annak ellenére, hogy a munkaerő-kínálat és -kereslet között ilyen eltérés mutatható ki, a látható és nyilvántartott munkanélküliség nem növekedett oly mértékben, ahogy azt a demográfiai adatok s a faluról városba költözés üteme alapján feltételezni lehet. Miből élnek hát a foglalkoztatási statisztikákban nem szereplő „munkanélküliek” a városokban?

Általában nem igazolódtak be azok a feltételezések, amelyek kizárólag a parazitizmus jelenségére koncentráltak (egy-egy bér munkás több munkanélküli megélhetését biztosítja, vagy a vidéken maradottak küldenek a városba a megélhetéshez segítséget), bár sok esetben ezzel a ténnyel is találkoztak. A kérdésre választ kereső felmérések azt bizonyították, hogy létezik egy olyan városi gazdasági szektor, amely meghatározó szerepet játszik az intézményes foglalkoztatásból kirekesztett és állami gondoskodásban nem részesülő népesség számára, s ez az informális szektor.

Az informális szektor fogalma — a vele szinonimákként használatos nem szervezett, nem strukturált, nem védett, átmeneti, közbülső szektor fogalmakkal együtt — a hetvenes évek elején jelent meg a harmadik világról szóló közgazdasági irodalomban. A Nemzetközi Munkaügyi Szervezet pártfogásával tanulmányok, felmérések egész sora készült a Foglalkoztatási világprogram keretében. Kiderült, hogy a harmadik világ városi munkahelyeinek 20–30%-a a „hivatalos” vagy „formális” foglalkoztatási szférán kívül található. A nyolcvanas évek elejére pedig 30–50%-ra emelkedett ez az arány.

Magával a fogalommal elsőként egy Ghánáról szóló tanulmányban találkozhattunk (Keith 1973), a szektor általánosan elfogadott definícióját azonban az ún. Kenya-jelentés tartalmazza. (Emploi... 1976) Eszerint az informális szektort olyan tevékenységek alkotják, amelyek gyakorlásához könnyű hozzájutni (a szektorba könnyű bejutni); szereplői hazai, helyi forrásokat vesznek igénybe; a vállalkozások keretében végzett műveletek korlátozott mértékűek („kistevékenységek”); a vállalkozások családi tulajdonban vannak; erősen munkaigényes, helyi feltelekre adaptált technikát alkalmaznak; a szükséges szakképzettséget a hivatalos iskolarendszeren kívül szervezik meg; piacuk mentes minden szabályozástól, de tárva-nyitva áll a konkurencia előtt.

Ezzel szemben az ún. formális szektorba nehéz bejutni; gyakran vesznek igénybe külföldi forrásokat; a tulajdon általában társasági formát ölt; az ott végzett műveletek széles skálán foglalnak helyet; tőkeigényes és gyakran külföldről importált technológiát alkalmaznak; a képzettséget a hivatalos iskolarendszerben lehet megszerezni, gyakran csak a külföldiek rendelkeznek vele; piacuk vámok, kontingensek, licencek stb. által védett.

A definíció szembetűnően leszűkített közgazdasági szempontú megközelítést tükröz, csakúgy, mint az ágazati nomenklatúrával történő definiálás, amely az informális szektort a modern árugazdaság szempontjai alapján rendszerezi, s a társadalmi munkamegosztás szerinti tagozódását mutatja. Az informális szektor jelensége ennél jóval sokrétűbb gazdasági és társadalmi mozgások, viszonyok gyűjtőtere. Kialakulása, bővülése, szerepe, jövője szorosan összekapcsolódik mindazokkal a modernizációs folyamatokkal, amelyek a fejlődő világban a perifériás kapitalizmus viszonyai között, a történelmi, a nemzetközi munkamegosztásbeli, gazdaságfejlesztési gyökerekből bontakoznak ki, s amelyek teljességükben az *urbanizáció — informális szektor — marginalizálódás* jelenségegyüttesben nyilvánulnak meg.

Az informális szektorral kapcsolatos elemzések a nézetek rendkívüli sokszínűségét tárják eléink. Nem egységesek a vélemények a szektor elnevezését illetően. Eltérő módon húzzák meg a szektor határait, rajzolják meg belső struktúráját. Sokféleképpen értékelik a perifériás gazdaságban és a társadalmi átalakulásokban játszott szerepét. Az elemzések egy része a statisztikai számbavétel hiányosságainak szempontjai szerint közelíti meg, mások a kapitalizálódás hazai szektorát látják benne, további értelmezések pedig kiemelten kezelik a kizsákmányolás nemzetgazdasági

és nemzetközi rendszerében játszott szerepét, a szektorban rekedt népesség rétegeződését, marginalizálódását — és még folytathatnánk a felsorolást.

A legtöbb esetben a vizsgálati szempont sugallja az elnevezést. Az „informális”, „nem szervezett”, „nem strukturált” jelzők gazdasági, statisztikai szempontok alapján alakultak ki, s a tevékenységek azon sajátosságára utalnak, miszerint az intézményes állami irányítás, ellenőrzés, számbavétel szféráján kívüleső szektor magára hagyatva, spontán módon alakul, bővül. Szereplői nem számíthatnak a modern állam gazdasági és szociális indíttatású, támogató, felkaroló beavatkozására. A „közbülső szektor”, „átmeneti szektor” elnevezések a tradicionális és a modern szektor közé helyezik a szférát, s a két szektor közötti „harc” mezőnyének tekintik, amelyben a modern szektor irányába történő átalakulások győzelmét jósolják. A „nem-védett” szektor fogalmának bevezetésével a fejlődő országokban intézményesen nem szabályozott foglalkoztatásból élő, marginális vagy marginalizálódó tömegek gazdasági, társadalmi és kulturális kirekesztődésének kérdései köré csoportosítják az elemzéseket.

A modern árugazdaság szempontjai alapján rendszerező ágazati nomenklatúra a társadalmi munkamegosztás szerinti tagozódás bemutatásával a tevékenységek heterogén struktúráját mutatja.

A Kenya-jelentés általánosan elfogadott definíciója a közgazdasági megközelítésen belül is olyan szempontokat emel ki, amelyek a szektornak csupán a vállalkozói és kisárutermelői rétegére, az önállókra alkalmazhatók. A szféra ennél jóval heterogénebb, legalább három fő csoportra bontható, s maguk az önállók is két csoportba sorolhatók: egyrészt a modern szektor irányába átmenetinek tekinthető, tőkés vállalkozási típusjegyeket is mutató kis- és közepes vállalkozói rétegbe, másrészt a számszerűen a szektor gerincét alkotó kézműves, a szolgáltató tevékenységeket végző kisárutermelői, kereskedői rétegbe. Amellett, hogy ezekben a keretekben bér munkások és alkalmazottak is dolgoznak, akikre a definíció nem terjed ki, élesen elkülöníthető egy egyre terebélyesedő harmadik résztartománya az informális szektornak: a rendszertelen és rendkívül alacsony jövedelmet, bizonytalan létfenntartást biztosító, legkülönfélébb tevékenységekre irányuló alkalmi munkák szférája.

A hármas tagolódás eleve felveti azt a problémát, hogy lehetséges-e közös ismérveket találni a szektor egységes jellemzésére, hiszen eltérő szervezeti formák, illetve a szervezeti keret hiánya a jellemző, különbözőek

a tevékenységek folytatásának motívumai, a jövedelmek nagysága. A külföldi elemzések a kisvállalkozások esetében általában a tőkés gazdálkodás jegyeinek jelenlétét, az alkalmazott technika színvonalát, a képződő jövedelmek nagyságát és felhasználását, a tőkefelhalmozás lehetőségeit, a modern szektorral fennálló kapcsolat intenzitását és tartalmát, a piaci versenyben játszott szerepét, a tőke-bérmunkaviszony sajátosságait vizsgálják. A kisárutermelői és szolgáltatói réteg szerepét az ún. önfoglalkoztatásban, az alacsony jövedelmű lakosság szükségleteinek kielégítésében, az inasrendszeren keresztül megvalósuló szakképzési funkcióban jelölik meg. A jövedelmek szemontjából nagy fontosságot tulajdonítanak a sajátos szükségletek kielégítése céljából kialakuló újszerű tevékenységeknek (utcai mozgóárusok, kiscímletű árusítás stb.), a hulladékanyagok maximális hasznosításának, a hagyományos és újfajta tevékenységek kombinációjának. Az alkalmi munkából élők csoportja esetében a munkához való jutás körülményeit, a bizonytalan megélhetést, a tradicionális és újszerű szolidaritások kialakulását, a marginalizálódás kérdéseit elemzik.

A modern és a hagyományos naturálgazdálkodástól megkülönböztető sajátosságok, a foglalkozási státusok és jövedelmi viszonyok adottságai, a funkcionális elemzés lehet alkalmas azon közös ismérvek megjelölésére, amelyek valóban mint egységes alrendszert jellemzik, s a nagyfokú heterogenitás és a földrajzi régiónkénti különbségek ellenére megengedik, hogy önálló szektorként definiáljuk az informális szektort.

Foglalkoztatási és jövedelembiztosítási funkcióját kell első helyen kiemelni. A fejlődő országokban az 1980-as évek elején a városi foglalkoztatottaknak már 30–50%-a található az informális szektorban: önálló vállalkozó, kisárutermelő „önfoglalkoztató”, bérmunkás, alkalmi munka, háziszolga, inas, családi kisegítő stb. státusokban. Ez a szféra a természetes szaporodásból és a még mindig tartó bevándorlásból eredő népességnövekményt nagyobb mértékben képes integrálni, mint a modern szektor.

Nemcsak számszerűen, de a foglalkoztatottak arányát tekintve is növekszik a szektor jövedelembiztosító szerepe. A lakosság egyre nagyobb hányadának létfenntartását biztosítja nemcsak az itt tevékenykedők esetében, hanem azáltal is, hogy olcsó termékeit és szolgáltatásait a modern szektor alacsony jövedelmű dolgozói is vásárolják, vagy a modern szektorbeli munkahellyel rendelkezők kiegészítő jövedelemszerzés céljából informális tevékenységeket is vállálnak. A jövedelmek átlagos színvonala

messze alatta marad a modern szektorban szerezhetőnek, rendszertelensége pedig törekenyebb létbiztonságot jelent még a legalacsonyabb modern szektorbeli bérekhez képest is.

A gazdaságokban kialakuló konjunkturális ingadozások ebből a szektorból vonnak el a modern szektorba, majd ide taszítanak vissza nagyszámú, zömében képzetlen bér munkást, így az ipari tartaléksereg az informális szektor kereteibe szorul. A tőkés szektor ezáltal képes áthárítani a munkaerő újratermelési költségeinek egy részét. A tradicionális (etnikai, vallási, családi) és az újonnan kialakuló (lakóhelyi) szolidaritások töltik be azt a társadalombiztosítási funkciót, amit nem vállal a modern szektor vagy az állam, az átmenetileg vagy hosszabb távon munkahellyel, jövedelemmel nem rendelkezők esetében.

A statisztikai nyilvántartások hiányos, megbízhatatlan adatai az informális szektor termelő és szolgáltató szerepét, a nemzeti jövedelem termelésében való részvételét a valóságshoz képest alulértékelik. A vállalkozások, tevékenységek engedélyeztetése, bejegyzése általában nemcsak az adózás, hanem sokszor az adminisztratív előírások, procedurák elkerülése miatt is elmarad. Az intézményesített modern árugazdaság szabályozó rendelkezései akadályt emelnének igen sok létező tevékenység folytatása, fennmaradása elé. A szektorban maguknak munkahelyet teremtők egyébként is nagy gyakorisággal váltogatják tevékenységi területüket, hiszen csak nagyfokú mobilitással képesek a mindennapi megélhetés forrásait előteremteni. Az informális szektornak a nyilvántartásokban megjelenő termelési értékéhez képest a valóságban jóval nagyobb a jelentősége, termelő, szolgáltató funkciója; a szektoron belül tevékenykedők szükségleteinek kielégítésében meghatározó, a modern szektorban dolgozók számára nem elhanyagolható kiegészítő szerepet játszik.

Az informális szektor kisvállalkozói, kisárutermelői, magánzói az üzlethez szükséges induló tőkét teljes egészében személyi, családi megtakarításokból, baráti kölcsönökből teremtik elő. Intézményes hitelekhez jutni – szinte lehetetlen. Csekély, elaprózott megtakarításokat koncentrálnak, gyakran csupán családtagokat, rokonokat foglalkoztatnak, az alapanyagot az olcsón megszerezhető hulladékanyagok képezik, a modern szektorból kiselejtezt gépeket, berendezéseket, eszközöket újítanak fel és állítanak termelésbe. A tőkehiány hihetetlen leleményességre kényszeríti őket, s a modern szektorral ellentétben e szféra maximálisan *koncentrálja a hozzáférhető belső, hazai erőforrásokat*. A vállalkozások jövedelmezősége ennek ellenére általában alacsony szinten marad, hiszen a

kezdetleges technika, a minőségi problémák, a tőkés „célracionalitás” hiánya, a piac bizonytalansága szűk keretek között tartja a jövedelmeiket. A képződő alacsony jövedelmek nagy részét fogyasztásra (nagylétszámú családok eltartására) kénytelenek fordítani. A *tőkefelhalmozás* vagy eleve lehetetlen, vagy csekély mértékű lesz. A szektorban működő dolgozók, kisárutermelők, vállalkozók csoportjai között végbemennek átrendeződések, nem tapasztalható azonban az az egyértelmű tendencia, hogy a szereplők a szektoron belül, a tőke-bérmunka pólusain koncentrálnának.

A harmadik világ egyes régióiban (különösen Afrikában) és egyes szakmák területén jelentős szerep jut az informális szektornak a *szakmai képzésben*. A formális iskolarendszerbe bejutni képtelen, már a tanulás időszakában jövedelemszerzésre kényszerülő fiatalok az informális inasrendszer kereteiben szereznek szakképzettséget. Ez a képzettségi szint az elemi iskolai végzettség, a műhelyek felszereltségének hiányosságai következtében természetesen nem felelhet meg a legkorszerűbb technikai igényeknek, ennek ellenére a modern szektor is hasznosítja az itt felnevelkedő munkaerőt.

A tőkefelhalmozás szűk lehetőségei, a „tegnapelőtti technika”, a képzettség alacsony színvonala eleve determinálja, hogy az a „magárahagyott” hazai szektor, amely a modern árugazdaság árnyékában modernizálódik, nem nyújthat elegendő biztosítékot és igazolását azoknak az elméleteknek, amelyek az autochton tőkés fejlődés terepének, a *nemzeti vállalkozás* „*csemetekertjének*” minősítik. Beláthatatlan az az időtáv, amely során tőkés típusú modern viszonyok kialakulása feltételezhető. Nagyobb bizonyossággal valószínűsíthető, hogy hosszabb távon heterogén, hibrid gazdasági és társadalmi rétegződési viszonyok maradnak fenn, növekvő mértékű kisárutermeléssel, önfoglalkoztató magánzással, alkalmi munkával.

A világgazdasági dimenzióban és a perifériás gazdaságokon belül is egyenlőtlen fejlődést kialakító és fenntartó tőkeviszony a *kizsákmányolás fokozására alkalmas területet* nyert az informális szektor létrejöttével. A fejlődő országok gazdaságainak modern szektorában elérhető érték-többletből nem kell az ellátatlan tömegek létfenntartására fordítani, a modern szektorban dolgozók bérei alacsony szinten tarthatók, az informális szektor átvállalja a megélhetés, a képzés, a társadalombiztosítás terheinek jó részét, piacot jelent a modern szektor áruinak, nem lép fel számottevő versenytársként a konkurenciaharcban, tartaléksereget biz-

tosít mind a nemzetgazdaságok, mind a fejlett ipari országok munkaerő-igényének megfelelően.

Az informális szektor nyújtotta feltételek le ugyan nem vezetnek, de mindenképpen lassítják a *proletarizálódás és marginalizálódás* folyamatát. Az intézményes foglalkoztatásból kiszorult, megfelelő tőke vagy szak-képzettség hiányában klasszikus kisárutermelést vállalni is képtelen egyre nagyobb számú rétegek a farkastörvények és szolidaritások kettős szorítása közepette időben elhúzódóan, lassabban csúsznak le az ellátatlanok, csavargók, bűnözők soraiba. Az informális szektor inkább tekinthető a marginalizálódó rétegek átmeneti menedékének, mint a nemzeti tőkés fejlődést serkentő eredeti tőkefelhalmozás szférájának.

Az a sokszínűség, amely az informális szektor területén a harmadik világ egyes régióiban tapasztalható, feltétlenül indokolja, hogy az általános ismérvek kiemelését összekapcsoljuk egyes regionális sajátosságok bemutatásával. Módszertani szempontból azt is meg kell jegyeznünk, hogy abban, hogy egy-egy régióban, illetve országban mely kérdésekre terjed ki az elemzés, korlátul kellett elfogadnunk a hozzáférhető felmérések, tanulmányok elemzési szempontjait.

2. AZ INFORMÁLIS SZEKTOR SZEREPE ÉS MŰKÖDÉSE: INDIA, LATIN-AMERIKA, EGYIPTOM, FEKETE-AFRIKA ÉS ALGÉRIA PÉLDÁJA

A fejlődő országok informális szektorainak társadalmi-gazdasági jelentőségét meglehetősen gazdagon dokumentáló szakirodalomból érdemes figyelni az egyik legkorábbi leírásra — amely Myrdal *Asian Drama* című művében található —, főleg Myrdal és Engels korábban idézett szavainak összecsengése miatt. (Myrdal 1968: 1112–1114., MEM, 1971.)

„Dél-Ázsia városi területein olyan egyéb gazdasági tevékenységekkel találkozhatunk, amelyeket gyakorta »informálisan szervezettként« jelölnek, bár ezek valójában szervezetlenek vagy nagyon lazán szervezettek. Ez a kategória a legkülönbébb tevékenységek széles körét öleli fel, amelyeknek csak egy közös jellemzőjük van: az intézményi tulajdonságok olyan halmaza, amely a formálisabban strukturált nyugati termelő egységektől és a hagyományos falusi kézművességétől is eltér. Ezeket az »informálisan szervezett« tevékenységeket a legkülönbébb módon alakította ki a nyugati beavatkozás és a monetizált gazdasági tevékenységek ezt kísérő fokozódása. Némelyikük modern igények teljesítésébe kapcsolódott be — legalábbis olyan áru- és szolgáltatásfajták terén, amelyek

íránt a monetizált gazdasági tevékenységek bővülése és az importkorlátozások eredményeképpen egyre növekszik a kereslet. Többségük azonban inkább a hagyományos mintát teszi állandóvá, amely a családra mint a termelő szervezet központi egységére helyezi a hangsúlyt.

A szolgáltató szektor foglalja magában a gazdasági tevékenységek lazán szervezett — ha éppen nem teljesen szervezetlen — típusának talán legnyilvánvalóbb és legpregnansabb példáját. Dél-Ázsiában a szolgáltató foglalkozások a városi munkaerőnek tipikusan jóval nagyobb hányadát teszik ki, mint az összes városi ipari tevékenység. A gazdaságnövekedési folyamat újabkori vizsgálatának egy korábbi szakaszában a termelés tercier formái felé hajló foglalkozási megoszlást általában úgy tekintették, mint a gazdasági fejlettség magas fokának mutatóját. Ez kétség kívül így van a gazdag országokban, de szegény országokban ez sokkal inkább a szegénység és a stagnálás szimptomája. Az elmaradott országok fejlődéséről szóló általános irodalom erre ritkán tesz utalást. . .

A kiskereskedelem túlsúlyos területe a tercier szektor munkaerőigényének jelentős részét teszi ki. A kiskereskedelem jó részét kistulajdonosi alapon utazó árusok és házalók bonyolítják. Néhány esetben azonban — különösen a délkelet-ázsiai országokban, ahol a kereskedő és a pénztulajdonos osztályok nagy százalékát, ha nem a többségét még mindig ázsiai idegenek alkotják — a kereskedelem sokkal szervezettebb. Bármennyire is így van, a kereskedelmi egység magja változatlanul a család, s ez az indiai szubkontinensen is így van. Hasonló túlsúlyoság jelentkezik a személyi szolgáltatások alacsony termelékenységű területein. Ez nem csak a nagyobb városok központi helyein tolongó hordárok, riksások és taxisok nagy számából vagy a felsőbb rétegek által eltartott háztartási alkalmazottak nagy állományából tűnik ki; mindez jól megfigyelhető a nagyobb és nyugatiasabb vállalatok (köztük kormányhivatalok) kiszolgáló személyzetének feltöltésében is, amelyek közül sokan társadalmi kötelezettséget éreznek, hogy nagyszámú cselédet tartsanak fizetési listájukon.

Az ipari tevékenységbe bekapcsolódó városi munkaerő nagy hányadát azonban szintén e lazán szervezett szektorba kell sorolni. Mindamellet különbséget kell tenni a hagyományos városi kézművesség maradványa és a modern javakat modern technikával termelő kisvállalatok között. Az ipar előbbi típusában uralkodó körülmények a piacorientált falusi kézművesség maradványaiban fellelhető körülményekkel sok közös vonást mutatnak. Noha bizonyos esetekben a hagyományos kézművesek

sikeresen alkalmazkodtak a mai világhoz, inkább kivételt képeznek az általános szabály alól. A modernizált típusú kisvállalatok mennyiségi jelentősége még mindig csekély, annak ellenére, hogy a kormányok energikus erőfeszítéseket tesznek ilyen egységek szorgalmazására a tervezés időszaka során. A kis cégek legtöbbször egy családiasabb jellegű vezetésű mintát követ. Még olyan tevékenységeket, amelyekről egy nyugati általában elvárna, hogy magasabban szervezettek legyenek, sem úgy végeznek. Az építőipari szakmák hasonló esetet képeznek. Indiában e szakmák jellegzetességeit emelték ki az 1951-es népszámlálás eredményei, amelyek szerint az építőiparban gazdaságilag aktív férfiak 66%-a önalkalmazott volt.”

Az *indiai eset* leírása időben megelőzi az egész fejlődő világ informális vagy nem-szervezett szektorainak elemzését, s a szektor létokainak kutatását inspirálja más szerzőknél is. Minthogy nincs közgondoskodás a munkanélküliekről, az előtt az ember előtt, aki nem talál megfelelő állást, „két fő út marad nyitva — véli Reddaway —, vagy a rokonaihoz fordul segítségért, ami gyakran azt jelenti, hogy a családi gazdaságban vagy a családi üzletben végez valamilyen munkát, még ha az kellő létszámmal el is van látva; vagy pedig megpróbálhat valamilyen megélhetést keresni magának oly módon, hogy üzletet nyit saját számlájára. Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy szerez egy kis árukészletet hitelbe, amellyel kiskereskedőként tevékenykedhet egy már amúgy is túltelített piacon, vagy a »szolgáltató iparba« megy — például beáll azok sorába, akik cipőpucolásra ajánlkoznak, vagy talál egy útmenti aszfaltdarabot, ahol biciklikerekek pumpálására ajánlikozik. Az esetek mindegyikében jellemző vonás, hogy a tevékenységek már túltelítettek, de a munkanélkülinek reménye van arra, hogy az üzlet egy részét maga felé terelheti és így valamit kereshet.” (Reddaway, 1962: 22.)

Biplap Dasgupta a „tisztán” gazdasági tényező mellett az „informális szektor” szociális, kulturális funkcióira is felhívja a figyelmet: „Egy nagy, rugalmas informális szektor jelenléte a nagyobb városi központokban az indiai városi élet fontos vonása. Különböző becslések szerint az informális szektor a keresők kétötödét-felét teszi ki az ország főbb ipari központjaiban. Méreteihez képest a szektor hozzájárulása a nemzeti termékhez marginális; kulik, háziszolgák, utcai árusok és kereskedők, varázslók, autójavítók stb. óriási többsége nem azért vállalkozik ezekre a tevékenységekre, mert jövedelmezőek, hanem azért, mert ezeknek a munkanélküliség és a jövedelemnélküliség az alternatívái. Az informális szektorban

általában a bevándorlók dominálnak, elsősorban a legújabbak, akik rendszeres foglalkozásra semmiféle közelebbi kilátást nem találnak, s akik különböző okoknál fogva nem szándékoznak visszatérni a falujukba. A bekerülés könnyűsége, a kis tőke- és szakértelemigény, valamint a működés rugalmassága az informális szektor széles körű tevékenységeibe vonzza őket.

Felvethető a kérdés, hogy ha az iparosodás foka alacsony és a városi gazdaság foglalkoztatást biztosító kapacitása korlátozott, akkor mi az, ami a bevándorlók újabb áramait a városokba viszi? A választás részben abban a tényben rejlik, hogy egy informális szektorbeli foglalkozást a bevándorló gyakran egy gyári vagy hivatali állás felé tett első lépésként értékeli, mint egy szükséges szakaszt a városi munkáséletben. Egy másik ok, amit nem mindig ismernek el nyíltan, az a tény, hogy az informális szektorban a keresetek — bármennyire is alacsonyak más, elsősorban a középosztály és a szervezett munkásosztály által a városokban végzett tevékenységekből származó jövedelmekhez viszonyítva — kellőképpen meghaladják a falusi szektorban várható keresetüket a migráció költségét is levonva... Ezen kívül a kis- és nagyvárosokba irányuló migrációt nem csupán gazdasági megfontolások motiválják — a városi szolgáltatásokat és egy jobb, változatosabb, kevésbé ortodox élet távlatát jelentő óriási különbség sok embert szintén arra csábít, hogy a várost tegye otthonává.” (Dasgupta, é. n.: 23—24)

Foglalkoztatási szempontból tekintve az informális gazdaság egy kiterjedt „munkaerő-felszívó szféra” azok számára, akik a formális gazdaságban nem találnak munkát, és az informális gazdaság nyújtotta lehetőségek révén menekülnek meg attól, hogy teljes mértékben munkanélküliek maradjanak. A *latin-amerikai esetet* elemezve Mazumdar arra a következtetésre jut, hogy az informális szektor a foglalkoztatottság és a munkanélküliség közti „ütköző zóna”. (Mazumdar, 1976: 657)

Az informális gazdaság igen sokféle munkavállalási lehetőséget kínál. A szervezett gazdaságtól leginkább függő tevékenységek a különféle típusú *bedolgozó, leszerződő* vállalatok. Ilyenek a formális gazdaságban végzett alkalmi munkához hasonló egyéni vállalkozások, de annál kedvezőtlenebb feltételekkel. Lomnitz egy, a három mexikói nagyvárosi övezetben, Mexikóvárosban, Guadalajarában és Monterrey körzetében 1976-ban végzett felmérést idéz, amely szerint az informális szektorban található a munkaerő 36,2%-a, a kereskedelmi forgalom 23%-a és a

kézműves termelés 30,2%-a. Lomnitz úgy véli, a tanulmány nem veszi figyelembe az informális gazdaság részesedését olyan kulcs-iparágakban, mint a kőolajipar, építőipar és az ipari termelés más ágai. (Lomnitz, 1982: 67)

Több leírásban találkozhatunk a tőkés termelés korai szakaszára jellemző *felvásárlási és kiadási rendszer* sajátos újraéledésével a perifériás kapitalizmus viszonyai között. A formális gazdaság cégeinek ügynökei termelési eszközökkel és nyersanyaggal látják el a marginális telepeken dolgozó munkavállalókat, majd az elkészült munkadarabokat rendkívül alacsony áron megvásárolják tőlük. Ez a forma elsősorban a ruházati és egyéb kézműves jellegű tevékenységekben található meg. (Uo., Tokman, 1976.)

A munkavállalásnak szervezettebb formája a marginális közösségeken belül, rendszerint *rokonsági* vagy *szimbolikus rokonsági viszonyok* alapján felépülő csoportok, *munkacsapatok* termelési tevékenysége. A 20–30, de néha több száz tagot is számláló munkacsoportokat a munkatoborzó szervezi meg, aki maga is a marginális társadalom tagja, de a két rendszer közti közvetítői szerepével különleges státust élvez. A munkacsoportok *alkalmi feladatokat* látnak el nagyobb volumenű építkezéseken, útépitéseknél vagy gyárakban. Rendkívül jól mozgósítható és hasznosítható közösségeket alkotnak, ennek ellenére jövedelmük jóval alatta marad a formális gazdaságban dolgozókének, ugyanakkor mind a csoport, mind a munkaközvetítő státusa rendkívül bizonytalan. (Mazumdar, 1976)

Az informális szektorban találhatóak a marginális pozíciókban levő, viszonylag önálló kisvállalatok is, amelyek részben saját állótőkével és munkásokkal rendelkeznek, de fennmaradásukat csak a szervezett szektor ágazataihoz történő informális kapcsolódás biztosítja: „A maquila egy lehetséges túlélési forma a tradicionális szektorban működő kis- és nagyvállalatok számára. Mivel nem képes modernizálni a technológiát. ..., hogy versenyképesse váljon..., a vállalat arra törekszik, hogy minél több munkaerőt szívjon fel, minél alacsonyabb bérért, hogy ilyen rejtett formában csökkentse a termelési költségeket ... Sokszor pusztán szóbeli megállapodás van a termelő és a munkaerővásárlók között ... A maquila léte a sok felesleges munkaerőnek és a munkaügyi törvények lazaságának köszönhető.” (Lomnitz 1978: 145)

Az informális szektor kisvállalatai egyaránt kapcsolódnak a tradicionális és korszerű iparágak vállalataihoz. A nagy, korszerű cégek számára egyrészt az a kedvező, hogy így módon a termelés aránytalanul olcsóbbá

tehető, másrészt az, hogy a vállalati expanzió nem mutatkozik meg szemmel láthatóan, így nem kell többletadót, többlet társadalombiztosítási hozzájárulást fizetniük. Ezeknek a sajátos együttélési formáknak a legtöbbször nincsenek írott dokumentumai, közvetlen vertikális függőségi viszonyokon alapulnak. (Tokman, 1976)

Az informális szektor viszonylag önálló vállalatainak másik csoportja nem csupán munkaerőt, hanem késztermékeket ad el, vagy szolgáltatásokat nyújt részben a formális, részben a saját gazdaságának. Az informális szektor gazdasági tevékenységének megoszlása sokrétű képet mutat. Souza-Tokman (1976: 361–362) szerint informális gazdasági tevékenység minden gazdasági ágban megtalálható – kivéve a hivatalos pénzügyeket –, bár elsősorban az élelmiszer, ruházati, lábbeli és bútoripari feldolgozó ipart jellemzi és jelentős a részesedése a kereskedelemben és a személyes szolgáltatásokban. Tokman szerint igen jelentős a szerepük az olcsó használati cikkek előállításában és javításában is. Roberts (1978: 116) informális gazdasági vállalkozásokat főleg az autó- és teherautójavításban, építkezésben, szállításban, tv- és rádiójavításban, ruha-készítésben talált.

Ezekre a termelési tevékenységekre általában a munkaintenzív termelés, a másodlagos technológia alkalmazása a jellemző. Sokszor a nyersanyagok a városi szeméttelpekekről kerülnek ki. Ezek a források rendkívül olcsóvá teszik az informális szektor termelését. A formális gazdaságtól való függés szálai itt közvetett formákban fedezhetők fel, például a piaci részesedésért folyó harcban, a szerszámok, gépek, anyagok beszerzése területén, vagy az elektromos energia megszerzésében, ami azért jelent problémát, mivel nagyon sok telepen nincs áramszolgáltatás. Leeds (1972) egy esetet ír le, amely bemutatja, hogy egy riói telep lakói a szomszédos elektromos társaság alkalmazottaival és a különböző szintű politikai vezetőkkel kiépített személyes függés sokrétű hálózatán keresztül érik el az elektromos áram bevezetését.

A marginális telepek gazdasági életének másik jelentős területe a telepek szinte kizárólagosan befelé irányuló, önálló erőforrásokból táplálkozó gazdasága. A marginális telepeken élő családoknak, illetve a rokonokból álló nagyobb csoportoknak lehetőség szerint minden tagja munkát vállal a formális, vagy az informális gazdaságban. Azok a tagok, akik semmilyen módon nem jutnak ilyen jövedelemszerzési forráshoz, tartják fenn a *legsajátosabban marginális gazdaságot*. A modern városi gazdaság „vadászai és gyűjtögetői” ahogy Lomnitz nevezi őket, a társadalmi

termelési folyamat hulladékából élnek. A családok „ráérő” tagjai — főleg az asszonyok és gyerekek — közösen gyűjtik össze az utcákon található, nagy mennyiségben hasznosítható hulladékokat. A kidobott élelmet a telepeken táplált állatok takarmányozására használják, az összegyűjtött papírt a begyűjtő helyeken adják el, a rongyot, a bőrt, fa- és fémhulladékot, műszaki hulladékokat a telepeken lakó kézművesek és javító mesterek számára szedik össze, akik új használati cikkeket varázsolnak belőlük. A csikkekből cigarettát sodornak, a városkörnyéki megművelt földekről összeszedett kukoricahulladékokból az asszonyok lepényt sütnek, amit a gyerekek pénzért árusítanak. Külön feldolgozóipari ágga vált az eldobott konzervdobozokból nyert anyag megmunkálása, átalakítása.

A marginális gazdasági tevékenységek között Latin-Amerikában különleges jelentőségre tett szert a telepeken folyó állattartás. Egy készpénz-ínséges hiánygazdaságban az állattartás nem annyira a tradicionális falusi szokások továbbélése, ahogy ezt eredetileg sokan értelmezték, hanem inkább egy olcsó, jól jövedelmező beruházás, ami egyben a takarékoság sajátos formája is. „A baromfitartás a megtakarítás egy formája egy olyan rendszerben, ahol nehéz spórolni, de a magas munkanélküliség pénzügyi hátteret tesz kívánatosá.” (Peatty, 1974: 107) „Számos favelában, különösen azokban, amelyek a dombokon és a hegyoldalakon terülnek el, lehet gyümölcsöt termesztetni, és disznót, baromfit tartani, egyfajta *sajátos városi farmgazdálkodásban*, ami lehetővé teszi gazdasági értékek képzését, s ami közvetlenül fogyasztható, elcserélhető, eladható, vagy disznók formájában mint raktárkészlet hasznosítható, hiszen amíg növekszik, helyi forrásokból táplálkozik, a szemetes dombokról, füvek-ből, gyökerekből, emberi hulladékokból.” (Leeds—Leeds, 1970: 245)

A hetvenes évekre az informális szektor szerepe meghatározóvá vált *Egyiptom* gazdasági és társadalmi viszonyaiban is. A teljes liberalizmus, az állam irányító-ellenőrző szerepének gyors csökkenése, a tervezési rendszer eróziója, a jellemzően terciarizálódó gazdasági fejlődés — mind elősegítették ezt a folyamatot. Feltételezhető, hogy a szektor sajátosságai egyenesen következnek az arab fejlődés specifikumaiból, egyebek mellett a bazar, a városi kézművesség, kiskereskedelem és az ehhez kapcsolódó szolgáltatások évszázadokon át egész napjainkig játszott nagy szerepéből. A szektor a brit uralom idején kiegészült és teret nyert, az 1952-es forradalom győzelme után kissé visszaszorult, majd a „nyitás” éveiben ismét előretört.

Az informális szektort a modern, illetve a tradicionális szektortól pontosan elhatárolni nem lehet, egy sor tevékenység a határtartományokba sorolható. Társadalmi bázisát alapvetően a „közbülső rétegek” illetve a marginalizálódók nagy tömegei képezik. Bizonyos szempontból, *maga az informális szektor is két részre bontható*. Egyik részét azok a többé-kevésbé állandó tevékenységi formák képezik, amelyek tényleges szükségleteket elégítenek ki. Ide sorolható a városi kézművesség, kis-árutermelés és kiskereskedelem.

Ezekről az „elsődleges” tevékenységi formáktól megkülönböztethetők a „másodlagos” formák. Ennek „felső szintje” az „új elit”-hez, a parazitizmushoz kötődik. Fő jellemzője a munka nélküli jövedelemszerzés (üzérkedés, csempészs és korrupció, vesztegetés stb. útján). A pontos elhatárolás nem könnyű, hiszen ez a fajta jövedelemszerzés sokszor „legális” tevékenységekhez kapcsolódik, illetve éppenséggel azok teszik ezt lehetővé. A „nyitás” éveiben azonban a parazitizmus egyre inkább önállósodott, elvált a tényleges munkavégzéstől és kiegészítő helyett fő tevékenységi formává, százezrek elsődleges jövedelemszerzési módjává vált. Ez a folyamat tekinthető úgy is, hogy a modern szektor és az informális szektor közötti átmeneti tartomány fölé az informális szektor fokozatosan kiterjeszti az uralmát. Az „alsó szint” többnyire a nyomorral áll kapcsolatban. A koldulás, alkalmi árusítás, cipőtisztítás, hulladékgyűjtés tartozik ide. Nem jelent állandó jövedelemszerzést, éppencsak a létfenntartási szintet biztosítja. Egy sor egyéb tevékenységi forma is létezik még magán az informális szektoron belül is, illetve annak határtartományaiban, mint például a bürokráciát kiegészítő utcai fotósok és írkok munkája.

Az informális szektor *teljes egészében kicsúszott az állami ellenőrzés alól*. Állandó mobilitás, nagyfokú bizonytalanság jellemzi, bekerülni sokkal könnyebb, mint kijutni belőle. Szükségyszerűsége nem vitatható, de úgy tűnik felduzzadása meghaladja már a kívánt méreteket. Részint kényszerből, részint nyereségvágyból mind többen csatlakoznak a szektorhoz, amelynek mértéktelen túlburjánzása már-már az egész gazdaság működését fenyegeti. Mubarak elnök nem sokkal hatalomra jutása után több ízben is szólt a „nyitás” negatívumairól, az életszínvonal gyors javításának a szükségességéről, a korrupció elleni harcról — a helyzet azonban nem változott alapvetően. A meghirdetett új, „termelés-orientált” gazdaságpolitika a termelő ágazatok kiemelt fejlesztését jelölte meg fő célul, különös tekintettel a tömegek alapvető szükségleteit kielégítő,

illetve az importot helyettesítő ágazatok fejlesztésére. Előirányozza emellett az állami szektor szerepének erősítését és hatékonyságának fokozását. Az utóbbi egy-két évben is tovább folytatódott azonban a nem termelő ágazatok virágzása, a tömegek életszínvonalának rosszabbodása, a társadalmi különbségek fokozódása.

A virágzó idegenforgalom ugyancsak hozzájárul az informális szektor terjeszkedéséhez. 1982-ben több mint 2 millió turista érkezett az országba (1977-ben még alig 1 millió, a hetvenes évek elején mindössze 100–150 ezer). Míg eleinte a turisták döntő része más arab országbeli volt, addig a hetvenes évtized második felétől meghatározó tendencia az arab turisták arányának a csökkenése és a nyugati turisták számának a gyors növekedése. Az idegenforgalomhoz egy sor tevékenység kapcsolódik: szállodaépítések, éttermek, idegenvezetők, dísztárgyárusok stb. Az idegenforgalmi szektor évről évre rohamos mértékben duzzad, ma már az indokoltnál lényegesen nagyobb méretű. Az idegenforgalmi nevezetességek környékén dísztárgyárusok, alkalmi idegenvezetők, dragománok és kéregető gyerekek (tenyerüket nyújtva csak annyit mondanak „baksis, baksis”) tömege rohanja meg a turistákat. A gizai piramisok mellett a turista már nem tehet meg úgy tíz lépést, hogy valaki meg ne szólítaná, de hasonló a helyzet Felső-Egyiptom műemlékeinél is. Mindez még tíz évvel ezelőtt sem volt így, legalábbis nem ilyen mértékben. Kairó leghíresebb bazárnegyedében a hatalmas kiterjedésű, jellegzetesen keleties Khan el-Khaliliban a díszműárusoktól a szokásos — hosszabb-rövidebb ideig tartó — alku után még a hetvenes évtized második felében is meglehetősen olcsón lehetett szebbnél szebb dolgokat beszerezni. A nyolcvanas évek elejére azonban a nyugati, elsősorban amerikai turisták elárasztották a bazárt is. Egyrészt mivel nincs sok „ráérő” idejük, másrészt pedig bőven rendelkeznek pénzzel, általában szó (és a korábban szinte kötelező alku) nélkül kifizetik a kért, gyakorta irreálisan magas összeget. Mindez hallatlanul fölverte az árakat és az árusok egyre nagyobb része — látva, hogy előbb-utóbb úgyis megveszik az áruját — már nem is hajlandó alkudni. Ez az „amerikai típusú” turizmus nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy ilyen helyzet alakult ki. Egyre nagyobb azoknak a száma, akik a turistákból élnek, illetve a turistákon élősködnek. Nemcsak a díszműárusok, de a dísztárgyakat gyártó kis műhelyek is a nevezetességek közelébe húzódtak, a legtöbbnek külön alkalmazottai vannak, akik a turistákat elhívják a műhelyt megnézni („nem kötelező a vásárlás”). A városokban szinte minden utcában található olyan kis

panzió, ahol a külföldiek (általában más országbeli arabok) minimális pénzért juthatnak szállodához. Ugyancsak nem lehet hosszabb utat megtenni anélkül, hogy egy olcsó, a jellegzetes helyi ételeket árusító éttermet ne találna az ember.

Az egyiptomi informális szektor természetes része az ország gazdaságának, szervesen illeszkedik abba. Az elmúlt évtizedekben terjeszkedése és nem kiszorulása volt a meghatározó. Bővülése ugyanakkor azzal járt, hogy egyrészt szaporodtak a parazita tevékenységek, nőtt az élősködők száma és aránya, másrészt pedig részint az előző tényezőkhöz kapcsolódóan is, egyre inkább a rejtett munkanélküliség bázisául szolgál.

Fekete-Afrikában a szektorban tevékenykedőket a foglalkoztatási struktúra és a társadalmi mobilitás szempontjából vizsgáljuk. Ezen belül megkülönböztethetjük az önállók és az alkalmazottak csoportját. Az önállók több alcsoportba sorolhatók:

1. bér munkást rendszeresen foglalkoztató viszonylag tőkeerős üzemet fenntartó kvázi-tőkés kisvállalkozók;
2. bér munkást kis számban és rendszertelenül foglalkoztató inkább kisegítőkkal és inasokkal dolgoztató kisműhelyt fenntartók, árutermelők, szolgáltatók és
3. önállóan dolgozó egyszemélyes „üzletet” fenntartók.

Az alkalmazottak csoportjában is különféle státusú dolgozók találhatók:

1. rendszeresen foglalkoztatott bér munkások és alkalmazottak;
2. rendszeresen foglalkoztatott inasok;
3. rendszeresen alkalmazott családi kisegítők és
4. rendszertelenül, sokszor csak alkalmi jelleggel foglalkoztatott bér munkások és alkalmazottak (akkord munkások, napszámosok stb.).

Az önállók első csoportját alkotó „kvázi-tőkések” vállalkozói magatartása alapvetően nélkülözi a Weber-féle vállalkozáselmélet alapján definiált „igazi” tőkés jegyeket. Weber a racionalitást tekinti az egyik legfőbb ismérvnek: „... racionális tőkés üzembről pedig a tőkeelszámolást alkalmazó üzemek esetén beszélünk, vagyis akkor, ha az üzem működésének célja a nyereség, rentabilitását pedig modern könyvvitel segítségével és mérleg föllállításával ellenőrzik.” (Weber 1979: 223) Az informális szektor ezen vállalkozásai profitelven működnek ugyan, rendszeresen alkalmaznak 5–30 bér munkást vagy alkalmazottat, az ügyvitel és a kalkuláció azonban kezdetleges. A vállalkozóknak nem lehet pontos képük

a vállalkozás jövedelmezőségéről és új technika vagy újabb termelési eljárások bevezetéséről nem ennek ismeretében döntenek. Profitjukat ezen túlmenően behatárolja a szektoron belüli és a szektoron kívüli versenytársak konkurenciája, a tőkehiány vagy a beruházási hajlam hiánya. A szektor önálló státuszú részvevőinek kis hányadát teszik ki, a szektor ösztökeje össztermelése vagy összforgalma tekintetében azonban csakúgy mint az össz-profit tekintetében, jelentős szerepet játszanak. Számukra nyílik lehetőség a modern szektorba való átkerülésre, nemzeti tőkés vállalkozó rétegbe való belépésre.

A már idézett gazdasági tisztánlátás hiánya mellett a felhalmozás azon sajátossága is szűk keretek közé szorítja azonban lehetőségeiket, hogy a képződő felhalmozási források felhasználása nem irányul feltétlenül a tőkekoncentrációra. A vállalkozás méreteinek növekedése egy ponton korlátokba, plafonokba ütközik, a plafon attól függően áll be, hogy a technikai és gazdasági, irányítási ismeretekkel kevésbé rendelkező vállalkozó mennyire tudja „átlátni”, ellenőrzése alatt tartani a vállalkozást. Egy üzem méreteinek növelése helyett sokszor előnyben részesítik további új kisvállalkozás létesítését. A tőkék felaprózása és diverzifikálása amellett, hogy korlátozza a modern szektorba való átkerülés lehetőségeit, biztonsági szerepet játszik. Ha a vállalkozó egyik üzemével nem bírja a versenyt a piacon, vagy más nehézségei támadnak, akkor a másik vagy a harmadik vállalkozás garanciát jelenthet a fennmaradásra.

A munkatermelékenység szintje azokban az üzemekben is lemarad a modern szektoré mögött, amelyek tulajdonosai meg tudják vásárolni a modern gépeket, berendezéseket. A beruházásokat sokszor nem a technikai-gazdasági racionalitás indokolja, hanem a demonstrációs szempont, a vállalkozó a gazdagságát, jómódját kívánja érzékeltetni. A legmodernebb berendezések ritkán fordulnak elő, a legtöbb műhely a modern szektorból kiselejtezett berendezésekkel, a vállalkozó által fabrikált felszereléssel és sok-sok élőmunkával üzemel, vagyis a profitképződésnek még mindig az olcsó munkaerő képezi az alapvető feltételét. (Nihan et al. 1976, 1978, 1982)

A tőkés átnövés korlátozott folyamatnak tekinthető. Az eredeti tőkefelhalmozás előrehaladása rendkívül lassú, s hogy maga az informális szektor a „valódi” tőkés vállalkozásnak az iskolája-e Afrikában, csak a jövő döntheti el.

A bér munkást kis számban és rendszertelenül foglalkoztató, elsősorban családi kisegítőkkal és inasokkal dolgoztató kézművesek, javító

szolgáltatást végzők, kiskereskedők legtöbbje számára e tevékenységük hosszú távon csak a megélhetés biztosítására elegendő jövedelmet nyújt, ezt is igen váltakozó színvonalon. Miután a szektorban sokkal többen tevékenykednek, mint ahányuk termelésére, szolgáltatására fizetőképes kereslet mutatkozik, tartós túlkínálat alakul ki. Többségük rapszodikusán jut megrendeléshez, tartósan vannak olyan időszakok, amikor nemcsak korlátozott, de tartós kapacitáskihasználatlanságra kényszerülnek. Ilyenkor felemésztik a jobb üzletmenet idején elért jövedelemmegtakarítást, akár veszteséggel is értékesítenek a raktárkészletből. Sokan átmenetileg másfajta tevékenységgel próbálkoznak, bér munkát vállalnak mások műhelyében, a modern szektorban vagy külföldön. Természetes velejárója a helyzetnek, hogy igen erőtlen a felfelé való mobilitás, az átlagos kisárutermelői státusból nehéz „kvázi-tőkés” státusba felemelkedni. A szektoron kívüli jövedelemforrásnak vagy a családi megtakarítások koncentrálásának köszönhetően nyílik nagyobb esély az üzemméretek növelésére, a felemelkedésre.

Az informális szektornak ez a rétege már a rejtett munkanélküliség bázisának is tekinthető. A réteghez tartozók kis hányada tud felfelé mobilizálódni, további kis hányada tud azonos szinten fennmaradni, a zömük vagy állandó megélhetési problémával küszködik, melléktevékenységeket vállal, vagy „lesüllyed”, bér munkássá válik, rosszabb esetben alkalmi munkákból él. Időnként újból felküzdi magát, de helyzete mindenképpen bizonytalan.

Az önállóan dolgozó egyszemélyes „üzletet” fenntartó „önfoglalkoztatók” legtöbbször képzettséget nem igénylő utcai tevékenységeket folytatnak: utcai árusok, cipőtisztítók, utcai írások, borbélyok stb. Rendkívül alacsony és rendszertelen jövedelmük az egyik napról a másikra való megélhetést is alig biztosítja. Gyakran váltogatják tevékenységüket, működési területüket, minden jövedelemszerzési lehetőséget megragadnak, mégis sokszor vannak munka nélkül.

A rendszeresen foglalkoztatott bér munkások sűrűn cserélődnek a szektorban. Általában az inasévek után a mester műhelyében maradnak, de kevesen tekintik véglegesnek az ottmaradást. Az önállósodás vagy a modern szektorbeli bér munka vonzása mozgatja őket. Stabil munkaerőt azok képeznek, akik mögött sikertelen próbálkozások állnak, vagy akik tartósan olyan bért kapnak, amelynél magasabbhoz a modern szektorban sem jutnának. Az a mester vagy műhelytulajdonos, aki a minimumbért sem tudja fizetni munkásának, számol azzal, hogy előnyösebb lehetőség

vagy annak reménye esetén bér munkása továbbáll. A kisműhelyekben a jövedelmek a minimumbérek körül mozognak, olyan időszakok is előfordulnak, amikor a bér munkás a főnökkel együtt kénytelen átvészelní a megrendelés nélküli időszakokat, olykor bér nélkül is. E munkásréteg nem szervezett, érdekképviselőti szervei nincsenek.

Az inasok az informális szektor népes rétegét alkotják, az inastartás általános jelenség. Olcsó munkaerőt jelentenek, viszonylag nagy számban foglalkoztatják őket. Dakarban (Szenegál) pl. egy kisvállalkozásra átlagosan 2,9 inas, 0,7 egyéb alkalmazott (családi kisegítő, bér munkás) és 1,2 főnök jut (egy vállalkozásnak több tulajdonosa is lehet). (Mettelin, 1982) A többnyire családi vagy baráti körből kikerülő inasok szakmától függően 3—5 évig inaskodnak. Viszonylag rövid idő alatt betaníthatók egyes rész műveletekre, így szakképzett munkaerőt is helyettesíthetnek. A természetbeni javadalmazáson (étkezés, közlekedési költség) kívül igen csekély pénzjövödelemben részesülnek, amit gyakran ajándéknak is tekintenek, oly ritka. Azokban a divatos szakmákban, ahol bőséges az inasutánpótlás, maguk az inasok (családjuk) fizetnek azért, hogy a szakmát elsajátíthassák. Az olcsó inasmunka igénybevételeének lehetősége ugyan egyik feltétele annak, hogy az informális szektor kisárutermelői vagy kisvállalkozói az erős konkurenciával szemben többé-kevésbé helyt tudnak állni, ugyanakkor azonban azt is jelenti, hogy fölöslegessé teszi bér munkások, betanított munkások alkalmazását, s így e szektor munkahelyteremtő képessége is korlátozott marad a bér munka tekintetében.

A család és rokoni kisegítők is a tradicionális nagycsaládból kerülnek ki, de míg a szűkebb családhoz tartozókra az a jellemző, hogy általában az adott tevékenység szempontjából szükséges munkát látnak el, a szélesebb rokonság tagjait gyakran már szívésségből foglalkoztatják, s ezzel túlfoglalkoztatás alakul ki. Egy-egy üzletben egy-két eladó helyett sokszor öten-hatan is dolgoznak. Többségük átmenetinek tekinti a kisegítést, reméli, hogy hamarosan bér munkához vagy önálló munkához jut. Jövedelmük gyakran eltartást jelent csupán, pénzjuttatásban ritkán részesülnek. E három utóbbi csoport esetében a munkaadóhoz, a főnökhöz való viszony sokszor még őrzi a feudális vagy prefeudális jellegű függőségi viszony sajátosságait, a klientelizmus maradványait, aminek helyenként (pl. Szenegálban) vallási színezete is van. (Salem, 1981)

A rendszertelen alkalmi munkából élők gyakrabban vannak munka nélkül, mint ahányszor munkájuk adódik. Sokszor napokon át nem sikerül semmiféle jövedelemhez jutniuk, s ilyenkor, ha már kimerítették

barátaik, társaik kölcsöneit, kénytelenek rokonaikhoz bekopogni, vagy koldulni, lopni. A városi társadalom e legalsó rétege a szubproletariátus a lumpenproletariátus egyre kiterjedtebb csoportját képezi, egy részük időnként, más részük véglegesen a pangó munkanélküliek sorait tölti fel. Ők azok, „akik dokkokban, buszparkolóknak, piacokon, a bevásárlóközpontokban csellengenek, akik lecsapnak az autótulajdonosokra, hogy lemossák vagy őrizték a kocsijukat” — írja Gutkind. (Gutkind, 1969)

A klasszikus kapitalizálódás példájával összevetve az afrikai fejlődő országoknál azt tapasztaljuk, hogy itt nem rajzolódik ki egyértelműen fejlődés egy olyan társadalmi struktúra irányába, amelynek két pólusán a tőkés- és a munkásosztály áll. Korlátozottnak tűnik az értéktörvény differenciáló funkciójának az eredeti tőkefelhalmozást előmozdító azon folyamata is, amelynek során egyes kisárutermelők meggazdagodnak, mások tönkremennek, míg végül a termelés tárgyi (termelési eszközök) és személyi (munkaerő) feltételeinek egyesítése a bér munka rendszerén keresztül valósul meg. A szektorban túl sokan vannak a kisárutermelők, számuk nem csökken, hanem növekszik, túl kevesen a tőkések — akik ráadásul nem is „igazi” tőkések —, valamint a bér munkások és alkalmazottak. E munkások és alkalmazottak viszonya nem „igazi” bér munkás viszony a tőkéhez, átszövi a feudális, prefeudális klientelizmus, a szektor kizsákmányolási viszonyaiban túl nagy szerepet játszik az inasok munkáerejének alulfizetése és a munkaadó és a dolgozó között nem egyenértékű a csere.

A szektor és viszonyai valamint rétegződése joggal nevezhetők tehát „parakapitalistának” (Penouil, 1978) vagy neotradicionálisnak (Ágh, 1984), illetve akár „hibridnek” (Marton, 1982), hiszen a külföldről importált, a világkapitalizmus által létrehozott modern társadalom leszármazottai, a tradicionális függési formák és struktúrák kapitalista tartalommal való megtöltését, a tradicionális és a modern sajátos ötvöződését reprezentálják.

A fejlődő országok e legheterogénebb társadalmi közegében megtalálható a társadalom szinte valamennyi rétege: a tőkés, bár kvázi-tőkés, aki lehet eleve vállalkozó, de lehet tradicionális jövedelmet élvező vagy államapparátusban dolgozó is; a munkás, bár kliensi hajlamokkal és viszonyokkal; a kisárutermelő, aki rétegét globálisan tekintve nemigen gazdagszik és nem is megy teljesen tönkre; s valamennyien egyben lehetnek kvázi-parasztok is: vagy a faluközösség még mindig valóságos társadalmi kötődést jelent számukra, vagy átmentik paraszti mivoltuk nyo-

maít a városi közegbe, akár azáltal, hogy a városszéleken földműveléssel foglalkoznak, akár azáltal, hogy a szülőföldön földtulajdonosi vagy földhasználói minőségben továbbra is jövedelmeket élveznek.

Algéria esetében a tradicionális önellátó és a szervezett piaci árutermelést folytató szektorok között elhelyezkedő társadalmi csoportok, az ezeknek menedéket nyújtó városi perifériák újratermelődésének, bővülésének és növekvő társadalmi szerepének problematikája azért is izgalmas lehet, mivel ebben az országban meghirdetett állami politikává vált a kapitalizációs tendenciák fékezése, illetve visszaszorítása, a külföldi tőke szerepének csökkentése, általában — a gazdaság széles spektrumú fejlesztése útján — a tőkés világ gazdaság kedvezőtlen hatásainak radikális visszaszorítása, tudatos gazdaság- és társadalompolitika, melynek a belső integrációt, a mezőgazdaság és ipar egymást erősítő fejlődését, a város és a falu közötti különbségek csökkentését, a társadalmi különbségek, a társadalmi osztályok megszüntetését kellene szolgálnia. E célok ellenére Algériában az egyes rétegek, osztályok létfeltételeiben ma is jelentősek az eltérések, távolról sem megoldott a foglalkoztatás, társadalmilag nehezen tolerálható méreteket ölt az urbanizáció, a városi és társadalmi periféria felduzzadása, a „közbülső” gazdasági szféra, az informális szektor. Algériában ezt a szektort ideológiai jelentőségű dokumentumokban „nem kizsákmányoló kistevékenységnek” nevezik, fontosságát az Algiri Chartában is aláhúzták: „A szocialista társadalom fejlettebb szakaszán is szükség van az olyan társadalmilag hasznos, nem kizsákmányoló tulajdonon alapuló tevékenységekre, mint:

- a kézművességre és a szolgáltatásokra,
- a kiskereskedelemre,
- a parasztok és állattenyésztők kisárutermelésére,
- a kisiparosok és kisvállalkozók munkájára stb.” (Bernard, 1980)

Az algériai „második gazdaság” határai azonban a „nem kizsákmányoló kistevékenységeknél” jóval szélesebb körűek: legalább három szintje nevezhető meg: a házi kisárutermelés és kistevékenység, maga a nem kizsákmányoló kisárutermelés és az illegális kisárutermelés.

A házi kisárutermelés és kistevékenység rendkívül elterjedt, a szélesebb rokonság, ismerősök igényeit kielégítő tevékenységek tartoznak ide. Az áru (szolgáltatás) árát inkább a termelő és a vevő személyes kapcsolata, mintsem a piac alakítja. Ilyen főbb tevékenységek: ruhavarrás, szövés, kötés, olyan kézművesáruk termelése, melyeket szűk körben forgal-

maznak, a kisebb háztájiban termelt termények eladása, továbbá autómosás és megörzés, kirakatmosás, nyilvános írnokoskodás stb.

Nem kizsákmányoló kisárutermelésről valójában csak akkor beszélhetünk, ha nem alkalmaznak bérmunkát. További jellemzője az igen alacsony tőkeszükséglet, a piac által meghatározott ár. Alapvetően két fajtája alakult ki:

1. az állami szektortól független tevékenységek: kézműipar, bizsu-, kerámiakészítés, elsősorban a turistáknak, cukrászdák, bazár, tisztasági fürdő a külvárosokban stb.

2. Az állam által indukált tevékenységek: ide tartozik egyrészt a modern kézműipar, háziipar, gépkocsi és háztartási gép javítás, fodrászat, étterem, stb. Ezek állami vállalatok deklarált vagy nem deklarált függelékeiként működnek. Másrészt ide lehet sorolni az általában 4–5 munkással (mindenképpen 20 munkásnál kevesebbel) dolgozó független kisipart (textil, cipő, konzerv, műanyag).

A nem integrált, rejtett kisárutermelés köre hasonló, mint az előző csoportban, de más a társadalmi funkciója. Ez a fusi- és feketegazdaság területe. Létét az egyes árukban és szolgáltatásokban mutatkozó, az állami szektor elégtelen működéséből adódó hiánynak köszönheti. Mindenfelé megtalálható a városi periférián, gyakran legális tevékenységekkel kombinálva működik (pl. a nagykereskedő anyagából a nagykereskedő részére). Ide lehet sorolni többek között az engedély nélküli kereskedelmet, mely a járdákon, utak mentén, piacokon folyik. Gyakori, hogy tartós illegális ellátási körök alakulnak ki, amelyekben nehezen beszerezhető importárt is forgalmaznak három-négyszeres áron. Állami funkcionáriusok, gazdasági vezetők is erről a piacról elégtit ki szükségleteik egy részét. Speciális terület az említett európai fogyasztási cikkek forgalma, melyet főleg az emigránsok családja forgalmaz részben az előbbi „informális” piac felé. (Az utóbbi években több nyilvános büntetőper is volt ilyen ügyekből Algírban és más nagyvárosokban.) Ide tartozik továbbá a fekete tőkepiac egészen a csoportos hitelnyújtástól (kistevékenységre) a közös tőkebefektetésig (pl. emigránsok közös textilüzemeket létesítettek), az uzsoratókéig. Ez az a szféra, ahol a tőkés legális szektorba való belépéshez a felhalmozás végbemegy.

Algériában a kisárutermelés mindhárom formája sejtburjánzásszerűen terjed, s a hatóságok nem is akarnak, nem is tudnak ellene tenni: javítja a piaci ellátást még importáruból is, a dolgozóknak jövedelemkiegészítést, a munkanélkülieknek jövedelmet eredményez, az emigránsok visszatéré-

sét anyagi hátterük biztosításával egyengeti s nem utolsósorban kielégíti azt a tradicionalitásban gyökerező igényt, hogy családi körben dolgozzanak. „A forradalom még nem épít a teljes (kulturális és politikai) mobilizációra — így tolerálja, de nem ismeri el ezt a gazdasági tevékenységet”. (Bernard, 1980)

Fenntartásunk lehet természetesen a „nem kizsákmányoló kisáruter-melés” értelmezésével kapcsolatban, ugyanis a 20 főnél kevesebb munkást foglalkoztató kisüzemekben végzett termelés már többletmunka-elsajátítást jelent. Kiderült az is, hogy az átlagos 3,6 állandó foglalkoztatottra (főleg élelmiszeripari, textil- és cipőüzemekről volt szó) 23 szezonális, bedolgozó munkás jutott. A vállalkozások ezzel egyrészt a kisüzemekre vonatkozó kedvezőbb szabályozás hatálya alá tudták helyezni magukat, másrészt a bedolgozók a hivatalos minimális bér felét kapták, ami a megélhetési minimumot sem biztosítja, így további kiegészítő tevékenységet tesz szükségessé.

A szektorban általános a női munkaalkalmazása és kizsákmányolása. Egy Bad-el-Ouedben végzett felmérés szerint az 1–3 munkást alkalmazó kisüzemekben a foglalkoztatottak nagyobbik fele nő, az 5–10 főt alkalmazókban 31 %, 10–19 munkás esetén 51% volt a lányok-asszonyok aránya. A férfiak átlagos havibére 427, a férjezetlen nőké 262, a férjezetteké 313 dinár volt. Ugyanezen felmérés során 6 olyan kisvállalatot találtak, ahol 5–10 alkalmazottra több mint 200 otthoni munkát végző bedolgozó jutott. Nyilvánvaló, hogy ez a forma igényli a legkevesebb tőkét és biztosítja a legnagyobb bérmegtakarítást. (Gaidon, B. idézi Bernard, 1980) Általános továbbá az ipari tanulók alkalmazása, illetve a hatóságok felé az ezen a címen történő nyilvántartás. A felmérések szerint a kisüzemekben a hivatalos minimálbérnél kevesebbet kap a textilmunkások 46,8, a cipészek 19,5, az elektromos kisüzemek dolgozóinak 19,5%-a. Ennek valószínű oka a félelem a munkanélküliségtől, a szervezatlenség (az 5–19 fős vállalatok 91%-ában nincs szakszervezet), s hogy a munkaerőt nem az állami közvetítőkön keresztül szerzik be.

A második gazdaság mélyen áthatja az algériai társadalmat. Van aki a családok közötti kölcsönös szívességek, szolgáltatások révén, van aki piaci mezőgazdasági vagy ipari, saját munkán alapuló, kisüzemi munkával, van aki informális munkavégzéssel kapcsolódik hozzá és van aki csak vásárol, igénybe veszi szolgáltatásait, áruit. Az informális és a formális kistevékenységek „sűrű” pontjai a városi perifériák. Szó sincs azonban valamiféle térben és időben teljesen autonóm szféráról. Az említ

tett felmérések azt is bizonyítják, hogy nem valami elkülönült, az első gazdaságon kívül létező tevékenységi körről van szó, hanem azzal szoros kapcsolatban lévő, gyakran közvetlenül hozzá kötődő munkavégzésről (szerződéses rendszer állami vállalatokkal, bedolgozó rendszer stb.).

3. A DUÁLIS FEJLŐDÉS ÚJ MEGKÖZELÍTÉSE: FORMÁLIS ÉS INFORMÁLIS GAZDASÁG

A fejlődő országok informális szektorára kiterjesztett kutatások és elméleti munkák a gazdasági elmaradottság ismérveként a modern és a tradicionális szektor dichotómiájában megnyilvánuló dualizmus korábbi koncepciójának megkérdőjelezését is felszínre hozták. A kérdés kétféle megközelítésben vetődik fel. Egyes nézetek szerint a dualizmus a formális-informális gazdaság viszonyában, ellentmondásaiban jelentkezik, mások szerint nem dualizmus, hanem trializmus, háromszektorú fejlődés jellemzi a fejlődő országok gazdaságát: a modern tőkés árutermelő szektor és a természetes, önálló gazdaság közé beékelődött az informális szektor.

Az egyetemes gazdaságelmélet szempontjából is napirendre került a formális-informális gazdasági dualizmus kérdése.

A domináns termelési viszonyok gazdasági szféráján kívül eső területeken jelentkező jövedelemszerzési és vállalkozási módok szerepének megnövekedése az utóbbi másfél évtizedben a világgazdaság minden régiójában nyomon követhető. A társadalomtudományi — elsősorban a közgazdaságtani és a szociológiai — kutatásokban, elemzésekben e jelenségek a gazdaság újszerű dualizmusának, formális és informális szektorok szerinti tagolódásának felvetésére, megfogalmazására vezettek. Az országoként és szerzőnként eltérő elnevezésekkel — földalatti, rejtett, fekete, párhuzamos, árnyék-, nem szervezett, második gazdaság — illetett jelenségek általánosak, egyetemesek, ugyanakkor funkciói az adott társadalmi-gazdasági közegtől függően konkretizálódnak.

A fejlett tőkés országokban korábban csak a kifejezetten „feketen”, engedélyeztetés, ellenőrzés, adózás elkerülésével folytatott tevékenységek szaporodására figyeltek fel, magyarázatát pedig a munkanélküliség növekedésében vélték megtalálni. (Juhász Vágási, 1983). Felmerült a kérdés, hogyan lehetséges, hogy a hetvenes évek magas munkanélküliségi rátája és a vele együtt jelentkező óriási mértékű infláció nem robbantott ki jelentős nyílt szociális konfliktusokat. A választ a „fekete” munkavállalás szolgáltatta. Nem hivatalos számítások, becslések szerint a hivatalosan nyilvántartott munkanélküliek közül igen sokan kisebb-nagyobb enge-

dély nélkül működő vállalkozásoknál vagy legálisan működő vállalatoknál bejelentés nélkül átmenetileg vagy tartósan munkát vállalnak, a munkanélküli segélyhez kiegészítő jövedelmet szereznek. A bejelentés nélküli foglalkoztatás a munkanélküliek mellett más, országonként változó rétegekre is kiterjed, így az Egyesült Államokban elsősorban az illegálisan bevándoroltakra, Olaszországban a háztartásbeliként nyilvántartott nőkre és a kiskorú gyermekekre.

A fekete foglalkoztatás azon túl, hogy törvénytelennek, jogtalannak minősített jövedelmeket tesz lehetővé, egyéb problémákat is felvetett, amelyek között a kormányzatok adóbevételi érdekeinek sérelme kapta a legnagyobb hangsúlyt, s motiválta az állami beavatkozás alapvetően korlátozó és büntető lépéseit.

A legális vállalkozók is megfogalmazták fenntartásaikat: az engedély nélkül működők azáltal, hogy nem fizetnek jövedelemadót, alkalmazottaik után társadalombiztosítási terheket, alacsonyabb áراikkal előnyösebb piaci pozícióba kerülnek.

Az intézményesített gazdaság érdecsorbulása mellett a fekete foglalkoztatás szociális gondjai nem kevésbé jelentősek: a feketén dolgozók alacsony bérekhez jutnak, nem részesülnek társadalombiztosításban, az illegális vendégmunkások kizsákmányoltsága és nyomora, a gyermekek munkára kényszerítése, a szférával összekapcsolódó bűnözés különböző módozatainak felerősödése növeli a marginális helyzeteket.

A jelenség a magas fokon szervezett jóléti államokban kitermelődött gazdasági és társadalmi okokra is felhívja a figyelmet. A modern technika és a tőkés profitérdek együttes élőmunka-kiküszöbölő hatása olyan mértékű létbizonytalanságba taszítja a lakosság egyre nagyobb rétegeit, amelynek megoldását a hivatalos gazdasági és társadalmi szervezeten kívül kénytelenek keresni. Nemcsak a bérből, fizetésből élők védekeznek ily módon, a monopolizáció konkurenciája által létükben fenyegetett kisvállalkozók, kisárutermelők is illegális magatartási formák közé kényszerülnek. A modern tőkés gazdaság és állama képtelennek bizonyul a népesség széles rétegeinek létfeltételeit biztosítani, s bárhogy is bünteti az illegális tevékenységeket, míg létokait önmaga termeli ki, megszűnését nem érheti el. Akár arra is kényszerülhet, hogy hallgatólagosan egyezséget kössön, szemet hunyjon — végül is egyfajta lehetőséget találhat a fekete gazdaságban arra, hogy a súlyosbodó szociális helyzetben éles konfliktusok kirobbanását elkerülje.

A fekete gazdaság mellett ugyanebben az időszakban felfigyeltek egyéb,

nem monetarizálódó tevékenységi fajták és viszonyok feléledésére, erősödésére is. Megnövekszik a családok életében a hagyományos háztartási munka jelentősége, feléled a rokonság, baráti kör, szomszédság kereteiben gyakorolt munkacsere, a korábban megfizetett szolgáltatásokat minden lehetséges területen igyekeznek saját munkával helyettesíteni. A szociológiában kommunikatív és asszociatív tevékenységeknek, viszonyoknak nevezett szférák kiterjedésének a hivatalos gazdaságot és a fekete gazdaságot is átszövi. Megrendült a bizalom a modern társadalomban hegemóniára jutott hivatalos, intézményesített, formális gazdasági, társadalmi és szociális struktúrák, tevékenységi szférák erejében, az egyén létfenntartását garantáló szerepében. A nemzetközi monopolista érdekekre és a nagyhatalmi célokat szolgáló törekvésekre koncentrált figyelem a tőkés államok kormányzatainak tevékenységében az utóbbi másfél évtizedben oly mértékben háttérbe szorította a meghirdetett jóléti társadalom szükségleteivel való törődést, hogy az informális gazdasággal most mint egy kifejtett szférával szembesülnek, kiteljesedésének folyamatát jószerivel nem érzékelték a maga valóságában.

Az intézményesített uralkodó termelési viszonyok, az arra épülő gazdasági-társadalmi struktúrák mellett a szocialista országok többségében is kialakultak olyan változások, amelyek felvetik az informális gazdaság kérdését, szerepének vizsgálatát.

A magyar közgazdasági és szociológiai irodalomban a hetvenes évek elején az ún. láthatatlan jövedelmek kutatása (Nyilas—Szamosvölgyi, 1971) irányított fokozottabb figyelmet a ma már általánosan második gazdaságnak nevezett, s az eltelt időszakban jóval nagyobb jelentőségre szert tett szférára, jelenségegyüttesre.

A jövedelem-újraelosztás ellenőrizhetetlen, sok esetben törvényellenes csatornáinak feltérképezése, a jövedelmek valóságos nagyságának, nemkívánatos mértékének vizsgálata mellett a kutatások kiterjedtek a teljes szocialista szektoron kívüli, illetve az ahhoz kapcsolódó, azt átszövő szférára, viszonyaira. Gazdaságpolitikai és jogi intézkedések születtek részben a szféra korlátozására, részben olyan irányban, amely révén a második gazdaság szabályozottan kiterjedtebbé és ugyanakkor bonyolultabbá is vált. A jövedelemhez vagy jövedelemkiegészítéshez való jutás tekintetében a második gazdaság ma már igen tekintélyes szerepet játszik, miközben növekedett szerepe a termelésben, a foglalkoztatásban, sőt esetenként az exportban is.

Mi indokolja a látszólagos szabályozottság, legalitás ellenére, hogy té-

mánk keretébe bevonjuk a második gazdaságot? A második gazdaság területén a szocialista szektorhoz képest korlátozottabb szabályozás, ellenőrzés érvényesül (Gábor, 1985), sőt egyes részterületein (magánkisipar, magánkereskedelem, háztáji gazdaság) nem mérhető fel a termelés, a foglalkoztatás, a jövedelmek valóságos nagysága. Természetes korlátai vannak az adózási szabályok érvényesülésének.

A szocialista szektoron kívüli gazdasági szféra jóval szélesebb mint a „hivatalos” második gazdaság. A gazdaságpolitika és szociálpolitika számol ezekkel a jövedelmekkel, de nem tud hatásosan gátat vetni a nemkívánatos jövedelem- és életszínvonal differenciák kialakulásának. Ugyanakkor a jelenlegi helyzetben a szocialista szektor keretében nem tudja helyettesíteni sem azokat a nélkülözhetetlen funkciókat, amelyeket a második gazdaság, az informális szféra betölt. Egyre több családban újraértékelődik nálunk is a háztartási munka, a szolgáltatások saját munkával, munkacserével történő kiváltása, a saját szükségletre termelés, a piac szerepének lehetséges szűkítése a szükségletek kielégítésében. Az asszociatív és kommunatív viszonyok materializálódó előnyök megszerzését teszik lehetővé a szocialista szektor területén is.

A formális gazdaság mellett az informális gazdaság megerősödésében szerepet játszó okok összefüggenek a világgazdaság hatásaival csakúgy, mint a gazdaságfejlődés megtorpanásának belső mechanizmusaival. A nemzeti jövedelem növekedésének lassulása majd leállása, a romló cserearányok mellett fellépő adósságtörlesztési kötelezettség a reálbérek csökkenéséhez vezetett. A lakosság csak úgy képes életszínvonalát megőrizni, vagy annak csökkenését mérsékelni, ha kiegészítő jövedelemforrásokat vesz igénybe.

A korábban nem, vagy kismértékben hasznosított (családi) vagy újonnan felszabaduló munkaerőt, felhalmozott pénzeszközöket, termelési eszközöket, kezdeményezőkedvet mobilizáló gazdaságpolitika amellet, hogy kiegészítő, korrekciós szerepet tesz lehetővé a szocialista szektoron kívüli szférák részére, kell hogy számoljon azokkal a negatív hatásokkal is, amelyek napjainkra már ugyancsak felmérhetők. A vállalati gazdasági munkaközösségek sajátos nélkülözhetetlen funkciókat töltenek be csakúgy, mint a vállalaton kívüli második műszak — de teljesítmény-visszatartást alakíthatnak ki a főmunkaidőben. A kiegészítő tevékenységek-ből történő jövedelemszerzés nem mindenki számára hozzáférhető, erősödnek a jövedelemdifferenciák. Miközben a tervezett szintet meghaladó jövedelemkiáramlások a második gazdaságban működőknél csa-

pódnak le, az ellensúlyozásukra foganatosított áremelések a második gazdaságon kívüli jövedelmet élvezők életszínvonalát sújtják. (Héthy, 1983.) Kialakulhat az a nézet, hogy a szocialista szektorban végzett munka eleve rossz hatékonyságú (uo.), nem alkalmas az életszínvonal megőrzésére, garantálására. (Falusné Szikra, 1984) A magánszektorban kialakult új vállalkozások nem enyhítik az elvárt mértékben a hiányokat, szűk keresztmetszeteket, továbbra is maradnak ellátatlan területek, hiányzó szakmák, miközben a kereskedelem és egyes szolgáltatások terén kialakuló monopolizációs tendencia a kívánatos versenyfeltételeket nem hozza létre (Galasi – Szirácski, 1985), nem javul a minőség, emelkednek az árak. A túlfűtött jövedelemszerzési igyekezet, a napi, heti munkaidő megnövekedése torzulásokhoz vezet a családok, egyének életmódjában, értékrendjében.

Az intézményesített gazdasági struktúrákon és viszonyokon kívüli, világ gazdasági méretekben erősödő gazdasági viszonyok, s ezek természetének azonosítása elegendő alapot szolgáltatnak ahhoz, hogy a közgazdasági elmélet elismerje a gazdaság formális és informális jegyei szerinti dualizmusát, s definiálja az informális gazdaságot.

Az informális gazdaság intézményesen nem szabályozható, nem ellenőrizhető, nem adóztatható a modern gazdaságokban kialakult szokásos mértékben. A nyilvántartás, illetve engedélyeztetés hiányosságai, nehézségei következtében a nemzeti statisztikák nem mutatnak reális képet a termelés, a foglalkoztatás, a jövedelmek mértékéről, a jövedelemelosztás valóságos viszonyairól. Az informális gazdaság növekvő mértékben vesz át a formális gazdaságtól termelő, szolgáltató, foglalkoztatási funkciókat és játszik szerepet a munkaerő nemzetgazdaságokon belüli újratermelésében. Levezeti, enyhíti, korrigálja a formális gazdaság ellentmondásait, hiányait (erőforrások, munkahely, javak, jövedelmek biztosítása), ugyanakkor mintegy kontrasztként kiélezve mutatja, koncentrálja ezeket az ellentmondásokat (munkanélküliség, létbizonytalanság erősödése, illetve túlszabályozottság, az állami beavatkozás korlátai, differenciálódás fokozódása). A domináns gazdasági viszonyok által direkt vagy indirekt módon determinált funkciókat lát el, tevékenységi formákat ölel fel, kevésbé szabályozható módon, vagy teljes egészében kikerülve a szabályozást, egészen a törvénytelen működésig.

A jelenségek egyetemessége, azonosítható közös jegyei ellenére sem vonható le az a következtetés, hogy a fejlődő országok informális szektora, a fejlett tőkés országok földalatti gazdasága, a szocialista országok

második gazdasága a nemzetgazdaságok azonos szeleteit foglalják magukba, vagy hogy ezáltal a világban egyfajta konvergens fejlődés menne végbe. Azt sem állíthatjuk, hogy korábban nem tapasztalt, teljesen újszerű gazdasági képződményekről, viszonyokról van szó, hiszen mindig is léteztek olyan tevékenységi formák, jövedelemszerzési és elosztási módozatok, csatornák, amelyeket ma az informális gazdaság szférájába sorolunk. Az informális gazdaság azonosítása, jelenségeinek elemzése korunk társadalmi-gazdasági viszonyainak új elemeit domborítja ki, új vizsgálati szempontját szolgáltatja a társadalomtudományok számára. E viszonyok alaposabb megismerésén, a tudományos leírás pontosításán, a gazdaságfogalom tágabb értelmezésének szükségességén túl a gyakorlat, az intézményes állami szabályozás, az állami beavatkozás, illetve hiánya kérdését, problémáit is új aspektusokból veti fel.

IV. A MARGINALIZÁCIÓ – PROLETARIZÁCIÓ FOLYAMATÁNAK ÉRTELMEZÉSÉRŐL

Az informális szektor két vonzási pólus között terebélyesedik, strukturálódik és működik, a hagyományos prekapitalista és a modern kapitalista szektor között, miközben mindinkább alárendelődik a tőkés szektornak, illetve a tőkés szektor logikája mindinkább áthatja az informális szektort, és egységes rendszerré alakul. Vajon a faluból elűzötteket és a város által nem integrált új letelepedőket, valamint a régebben városiasodottak egy részét az urbanizáció hajótörötteinek kell-e tekintenünk; vagy egy feltartóztathatatlan, kiszélesedő kapitalizálódási folyamat által lassan és keservesen integrálódó tömegről van szó, amely szakaszosan proletarizálódik, magánvaló osztállyá növi ki magát?

A fejlődő országok városi lakossága társadalmi tagozódásának alakulása hasonló és eltérő vonásokat is mutat a fejlett tőkés országok történeti fejlődésével összevetve, az eredeti tőkefelhalmozástól az ipari kapitalizmus kibontakozásáig tartó időszakban. Általános jelenség, hogy a tőke expanziója migrációs folyamatokat vált ki a harmadik világban is. Szabad munkaerő koncentrálódik a városokban, kettős értelemben. A faluról érkezők megszabadulnak a hagyományos társadalom kötöttségeitől és ugyanakkor megszabadulnak a termelési eszközöktől is.

A proletarizálódási folyamat általánossá válását az európaiótól eltérő

vonások sokasága jellemzi. Súlyosabb demográfiai nyomás nehezedik a városra és a falura egyaránt. A tömeges elvándorlás ellenére a mezőgazdasági lakosság abszolút száma tovább emelkedik, ami által az elvándorlók tartaléka állandóan bővül. Eközben a város mind kevésbé tudja felszívni az új érkezőket. Az elmaradottsági viszonyok újratermelésének és a modernizációs tendenciák erősödésének összefonódása azt eredményezi, hogy a munkaerő jelentős részét a terciér, az informális szektorok tudják csak foglalkoztatni a legtöbb fejlődő országban. Míg a termelőtevékenység lassan bővül, a szolgáltatás parazita módon terjeszkedik. A tőke-munka közvetlen viszonya mellett változatos formában termelődnek ki a tőke-munka közvetett viszonyai. A proletarizálódás átcsap marginalizálódásba és a marginalizálódás proletarizálódásba.

A nemzetközi és a nemzeti tőke felhalmozási szükségleteit egy állandóan bővülő, sohasem apadó tartaléksereg szolgálja. Kérdéses, mennyire funkcionális egy olyan tartaléksereg, amelyet az újratermelési folyamat permanensen kirekeszt. Hosszú történelmi időszakra válik abszolúttá a viszonylagos túlnépesedés. Kérdés, hogy a kitaszítottság és az integrálódás széles skálájú módzatainak dialektikája hozzájárul-e a kizsákmányolás fokozásához, az értéktöbblet új forrásainak kialakulásához, a profitráta növeléséhez.

A proletárrá nem válásnak, a marginalizáció jelenségének különböző magyarázatai ismeretesek. A neomalthusiánus koncepciók — ahogyan már említettük — a nyomorban élők túl gyors szaporodására hivatkoznak. Amerikai szociológusok, politológusok (Park, Wirth) a harmincas évek viszonyait vizsgálva az új városlakók rendszeren kívülsége, valamint a marginalitás formái között szoros kapcsolatot feltételezve a tradicionális szolidaritások és kisebbségi szubkultúrák átmeneti fenntartásaként értelmezték. Szerintük a marginalitás két szinten nyilvánul meg: kulturális szinten — mint gyökértelenség a tradicionális közösségi hovatartozás viszonylataihoz képest és mint elégtelen integrálódás a modern városi társadalomba —, illetve a térbeliség szintjén — a marginális népesség nyomornegyedekben, esetleg etnikai, vagy faji alapon szerveződő gettóknak él. A marginalitást átmeneti jelenségnek tekintik a városlakók integrációjának folyamatában. Az integrálódás véleményük szerint idővel a későbbi nemzedékek számára valósággá válik. Így a marginalitás egy pozitív folyamat negatív szakasza.

A baloldali és újbaloldali iskola képviselői új értelmezést adnak a marginalitásnak. Hosszabb ideig idegenkedtek a fogalomtól, mert azt su-

gallja, hogy deviáns magatartású, beállítottágú rétegekről van szó, illetve azt, hogy a tőke által kirekesztett tömegeknek semmiféle funkciójuk nincs a tőkés viszonyok újratermelésében, felesleges tartaléksereget alkotnak, semmiféle módon nem járulnak hozzá az értéktöbblet termeléséhez. Ugyanakkor a kirekesztetteket, az állandó tartaléksereg tagjait nem lehet előproletárokká minősíteni, mert az a látszat keletkezne, hogy idővel majd végbemegy integrálódásuk, a tőkés rendszer képes fokozatosan felszívni a még felesleges munkaerőt. A dél-amerikai közgazdászok és szociológusok (Cardoso, Furtado, Stavenhagen, Gunder Frank) a hatvanas évektől kezdődően felújították a marginalitás problematikáját. Számukra a marginalitás nem átmeneti, ideiglenes, hanem tartós jelenség, amely strukturálisan a tőkés rendszerhez kapcsolódik és a néptömegek többségét érinti. Előtérbe kerül a nemzeti és nemzetközi termelési viszonyok elemzése és koncepciójuk meghatározó elemévé válik. A marxista és a marxizmushoz közel álló szerzők egy része arra a felismerésre jutott, hogy nem lehet egymástól elszakítva, elkülönítve értelmezni a marginalizációt és a proletarizációt. Egységes folyamatról van szó, amelyen belül változatos tendenciák érvényesülnek. A kirekesztés és az integrálódás sajátos dialektikája érvényesül a perifériás kapitalizmus talaján. A proletarizálódás, a félproletarizálódás és a proletarizálódás nélküli elszegényedés összetett egységeként kell a folyamatot értelmezni, amelynek összetétele attól függően változik, hogy milyen módon uralja a tőke a gazdaságot, hogyan kombinálja a közvetlen és a közvetett tőke-munka viszonyt. Egy hierarchizáltan strukturált társadalmi tömbbel állunk szemben, amelyen belül sajátos társadalmi mobilitás érvényesül.

Claude Meillassoux *Asszonyok, magtárak, tőkéek* című művében (Meillassoux, 1975). a munkaerő újratermelésének módozatai alapján különbözteti meg a proletárt, a félproletárt és a marginalizált helyzetűeket. Álláspontja szerint a munkaerő értéke három elemből tevődik össze, amelyek elméletileg meghatározzák a munkabért: a munkaerő újratermelésére szükséges létfenntartási költségekből, amelyek megfelelnek a közvetlen munkabérnek: a munkásnak a foglalkoztatás szünetelésének (munkanélküliség, betegség) idejére szóló létfenntartási költségeiből, végül a munkás helyettesítési költségeiből, amely az utódok felnevelését jelenti. Az utóbbi két elem a „közvetett munkabérnek” felel meg és általában úgy jelenik meg, mint családi segély, munkanélküli segély és betegbiztosítás. Meillassoux megkülönbözteti a proletariátus három fő csoportját aszerint, milyen lehetősége van újratermelésüknek a tőkés

szektorban: az integrált vagy stabilizált proletariátust, amely közvetlen és közvetett munkabérben részesül, vagy más szavakkal kifejezve azt a proletariátust, amelynek munkaerejét termelési árán vásárolták meg: a paraszt-proletariátust, amely a kapitalizmustól csak munkaerejének közvetlen helyreállítási eszközeit kapja meg, ám nem kapja meg a fenntartás és az újratermelés eszközeit és ezeket magának kell előteremtenie a háztartási (családi) gazdaság kereteiben: végül azt a proletariátust, amely egyetlen szektorban sem találja meg az eszközöket újratermeléséhez.

Ez az elemzés a stabilizált proletariátus csoportjával szemben a marginalitás két fokozatát mutatja be. A stabilizált proletariátus a régebbi városlakókból tevődik össze. Tagjaik képzettséghez kötött munkahelyeken dolgoznak, olyan jövedelemhez jutnak, amely lehetővé teszi a városi fogyasztás piacára való bejutást és a városi társadalomba való integrálódást. A másik két réteghez tartozó bevándorlók marginális helyzetben vannak a város gazdasági, társadalmi és kulturális rendszeréhez viszonyítva. Miközben a paraszti proletariátus az idényjellegű vándormunka következtében életerős kapcsolatokat tart fenn a falu társadalmával és csak a városhoz való viszonya tekintetében marginális, a teljes mértékben proletarizálódott falusiak, akik végleges elvándorlásra ítéltettek, a kettős kizártság állapotában vannak. Miután nem tudják megszerezni a létfenntartásukhoz és az újratermelésükhöz szükséges eszközöket sem a modern tőkés szektorban, sem a háztartási-családi agrárszektorban, kénytelenek az informális szektorba beilleszkedni. A marginalitás itt tehát a proletarizálódás függvényeként jelenik meg. A paraszt-proletariátus többségének sorsa, hogy feltöltse a proletarizálódott parasztok sorait. Ez a szubproletariátus homogén funkcionális pozíciót foglal el a tőkés termelési módban: a Marx által *A tőkében* leírt „ipari tartaléksereg” pozícióját.

Marxnak a munkaerő értékét meghatározó biológiai és történeti összetevőkről szóló felfogását adaptálja Meillassoux az afrikai, a harmadik világbeli viszonyokra. Érzékelteti, hogy az elmaradottsági viszonyok között az alkotóelemek hol egybekapcsolódnak, hol elszakadnak egymástól, ezáltal a fejlett és a fejlődő országok dolgozói különböző történelmi korszakokban élnek egymás mellett. Ez a helyzet alakul ki egy-egy fejlődő országon belül is. Az emberi lét humanizálása párosul a „visszaállatiasodással”, a gazdagabb szükségletek kielégítése az éhhalált súroló vegetálással. Igen tanulságos lenne összevetni a munkaerő újratermelésének módozatait a különböző társadalmi csoportok ideológiai és poli-

tikai mozgásformáival. Meillassoux elkülöníti a konstituált, stabilizált proletariátust a marginalizált rétegektől, bár a proletarizációt és a marginalizációt igyekszik visszavezetni a tőkés világrendszer működésére. Ebből adódik, hogy a marginalizálás jelenségét összeköti a tartaléksereg funkciójával.

Samir Amin a világméretű tőkefelhalmozás törvényszerűségéből, a tőkés termelési viszonyok internacionalizálásából vezeti le a marginalizáció jelenségét: „A marginalizáció jelensége nem más, mint a tőkés termelési mód alaptörvényének kifejeződése a tőkés világrendszer konkrét viszonyaiban”. Szerinte a centrum a felhalmozási lehetőségek fenntartására megszervezi periferiáján a helyi munkaerő fokozott kizsákmányolásának feltételeit. Ebben az értelemben a marginalitás jelensége „a tőkés felhalmozás általános törvényének jelenkori kifejeződése”, ami feltételezi a bőséges és pauperizált munkaerő termelését és újratermelését: „A marginalitás ma — csakúgy, mint az ipari tartaléksereg tegnap — a rendszer eredménye. Közös funkciójuk az, hogy lehetővé teszik az értéktöbblet-ráta növelését.” Ugyanakkor Samir Amin számára a két jelenség — a marginalizáció és a tartaléksereg — nem azonos egymással: „A marginalizáció a proletarizálódás nélküli elszegényedés elemeiből tevődik össze”. E nézőpont szerint, a marginalitás különböző helyzeteket foglal magában, amelyek közös jellemzője a fokozott kizsákmányolás a centrum által. (Amin, 1979: 364)

Alain Marie a proletarizáció és a marginalizáció egységének tartalmát és mechanizmusait tárja fel *A városi proletariátus marginalitása és társadalmi helyzete Afrikában* című tanulmányában. (Marie 1981) Úgy véli, hogy a marginalitás jelensége akkor nyerheti el teljes értelmezését, ha nem mint állapotot, hanem mint egy egyenlőtlenül kifejlődő proletarizálási folyamatot értelmezzük, társadalmi rétegenként, országonként és történelmi időszakonként. E folyamat két szélső eleme a parasztság proletarizálódása és a városi proletariátus pauperizációja, marginalizációja. A kettő között foglal helyet a falusi elvándorlás mechanizmusa. Ez az elméleti megközelítés feltételezi, hogy az informális szektort és a tőkés szektort egységes rendszerként kezeljük. A látszólag eltérő viszonyok mögött közvetlenül vagy közvetve, mindig a tőkés uralkodó és kizsákmányolási viszony áll. Ebben az értelemben a marginalitás azoknak a társadalmi rétegeknek az átmeneti státusa — de ez eltarthat több generáción át —, amelyekhez az uralkodó tőkés ipari és kereskedelmi tőkének az az érdeke fűződik, hogy ne integrálja őket közvetlenül addig, amíg a

megvalósítható fokozott kizsákmányolásuk a legolcsóbban biztosítja számára az eredeti és bővített felhalmozást. Alain Marie marginálisnak tekint minden tevékenységet, amelyet a tőkés termelési mód nem integrál közvetlenül, de amelyet közvetve kizsákmányol.

Samir Amin és Alain Marie abban a jogos igyekezetükben, hogy a proletarizálást és a marginalizálást a tőkés világgazdasági rendszer működéséből vezessék le, hajlamosak úgy ábrázolni az informális és a tőkés szektor viszonyát, a tartaléksereg létrejöttét és funkcióit, a munkaerő ki-rekesztését és integrálódását, mintha a világméretű tőkefelhalmozás tudatosan, tervszerűen, mindenhatóan rendezné a világot a maximális profit elérése érdekében. Náluk egybeesik az elvont általános (világméretű tőkefelhalmozás, tőke-munka viszony) és a közvetlen konkrét. Tény, hogy a parasztság elnyomorodása, a falusiak elvándorlása a városba végső soron a tőkés világrendszer mechanizmusából fakad. Tény, hogy az informális szektor létfeltétele, túlulása, strukturálódása a hazai és a nemzetközi tőkés szektor függvénye, az áru-, pénz- és tőkeviszonyok világméretű expanziójának következménye. Az informális szektornak azonban van önmozgása, belső logikája, viszonylagos elkülönültsége, tagoltsága. Nemcsak a tőke, hanem a hagyományos és modern szolidaritások is szabályozzák a marginálisok társadalmi tömbjébe tartozók munka- és életfeltételeit. Tehát vizsgálnunk kell egyrészt, hogy hogyan szolgálja az informális szektor a tőkés szektort, hogyan járul hozzá a profit termeléséhez, a tőkefelhalmozáshoz. Ugyanakkor másrészt elemezni kell a jövedelmek képződésének és újraelosztásának egyenlősítő és egyenlőtlenítő módozatait is a marginális társadalomban.

Az informális szektor hozzájárul a tőkefelhalmozáshoz, bár ez nem jelenik meg egyértelműen. A marginális tömeg gazdasági funkciója nem pontosan a klasszikus bérprés-mechanizmus szerint valósul meg, de a lényeg ugyanaz: a szinte korlátlan munkaerő-kínálat révén az élőmunka felhasználásának költségeit le lehet szorítani. A viszonylag kislétszámú, stabil és jól megfizetett munkásréteg mellett a nagyszámú alkalmi, bedolgozó, „illegális” dolgozó alkalmazása nemcsak a közvetlen bér-költségek összegét csökkenti. Az, hogy ezek a dolgozók nem bejegyzett, jogszerű feltételek szerinti munkavállalók, minimálisra csökkenti a munkaerő alkalmazásával járó egyéb költségeket is, aminek aránya a modern gazdaságban egyre jelentősebb. A marginális tömegeket sokszor az ipari forradalom előtti körülményeknek megfelelő feltételek között is lehet alkalmazni, így a vállalati költségvetést nem terhelik az egész-ség-

ügyi, szociális hozzájárulások, a korszerű munkafeltételek, szállítási, oktatási lehetőségek megteremtésének többletköltségei stb.

Ehhez járul az a tény, hogy a marginális világ gazdasági alapegysége nem az egyes munkavállaló, hanem a család. Ebből következően a munkaerő és a család újratermelésének költségei nem egyedül a munkabért terhelik, hanem a család többi tagjának egyéb módokon szerzett jövedelmeit is. A családi háttérgazdaság léte nagymértékben csökkenti a formális szektor költségeit.

A kizsákmányolás másik nagy színtere a piac szférája. Azok az informális szektorban dolgozó kisüzemek, amelyek nem közvetlen munkavállalóként, hanem önálló partnerként termékek, szolgáltatások eladójaként, vagy vevőjeként lépnek be a formális piacra, az egyenlőtlen cserén keresztül juttatják többletjövedelemhez a formális gazdaságot. A fogyasztási cikkek piacán keresztül a marginálisokat mint fogyasztókat zsákmányolják ki. A perifériás tőkés fejlődés egyik jellemző vonása a belső piaci rendszer, és ezen belül a fogyasztásicikk-piac különös fejlődése, szerkezete. A fogyasztásicikk-piac a társadalmi piramis elkülönült rétegeinek megfelelően hierarchikusan egymásra tagolódo részpiacokból áll, amelyek az elkülönült társadalmi rétegek szükségleteinek kielégítését szolgálják. A térbeli és a funkcionális elkülönülés mellett azonban az egyes részpiacok között létezik egyfajta kontinuitás, a fogyasztási szükségletek szerkezetének hasonlósága, ami természetesen a különböző szinteken eltérő módon és színvonalon elégül ki. Ez a jelenség elsősorban a demonstrációs hatással magyarázható, ami mind nemzetközi viszonylatban (mint a fejlett országok fogyasztási módjának minta-szerepe), mind a helyi társadalomban rendkívül erősen érvényesül. A marginális tömegek komoly vásárlóerőt képviselnek a fogyasztási cikkek piacán. Az informális szektor termelésének jelentős részét a formális szektorba exportálják, de ugyanannyi fogyasztási cikket vásárolnak cserébe. A városi szegények tartós fogyasztási cikkek jelentős vásárlói. (Pl. Sao Paulo családjai közül a legszegényebb 50% csaknem kiadásainak 11%-át fordítja a háztartási gépek és bútorok részleteinek törlesztésére.) (Roberts, 1978: 113)

A „külső” társadalom nemcsak ilyen közvetlen formában, hanem közvetve is hasznot húz a marginálisok pusztá létéből és a túlélésre kialakított társadalmi-gazdasági mechanizmusaiból. Mivel a hivatalos társadalom és politika a marginálisokat kívülállóként kezeli, nem érzi kötelezőnek, hogy megossza velük a társadalmi-gazdasági haladás vív-

mányait. Az állam megmenekül attól, hogy e hatalmas tömeget munkával, a munkajogban rögzített minimumbérrel vagy munkanélküli segéllyel és különböző társadalombiztosítási juttatásokkal lássa el, hogy lakóhelyeik számára infrastruktúrát: oktatási, kulturális, egészségügyi létesítményeket, közlekedési lehetőségeket biztosítson.

A kirekesztés és az integrálódás változatos formáinak érvényesülése arra utal, hogy a perifériás tőkés fejlődésre jellemző az egyenlőtlen fejlődés: a régiók, iparágak, a gazdaság különböző szféráinak egymástól viszonylag független, egyenlőtlen ütemű fejlődése. Az informális szektor és a marginalitás kialakulása és bővített újratermelése a perifériás tőkés fejlődés sajátosságaiból fakad. A perifériás utat bejárt, heterogén szerkezetű tőkés gazdaságban a tőke nem képes eltartani a közvetlen tőkés újratermelési folyamatból kiszoruló népcsoportokat. Ez a „többlet” egyszerűen félre van lökve, s miközben az életbenmaradásért küzd, a heterogén társadalmi-gazdasági alakulat más, nem tőkés logikájú gazdasági mechanizmusait aktivizálja. A kölcsönös függésre, szolidaritásra alapozott, elsősorban használati érték és nem érték-központú csererendszer, ami a marginális közösségek belső világát jellemzi, gyökeresen eltér a tőkés rendszer működési módjától. Ez a másféleség ugyanakkor nem kezelhetetlen a tőke számára, ugyanúgy képes saját rendszere alá rendelni, mint a tőkés termeléstől különböző egyéb formákat, pl. a kisárutermelést vagy a naturális jellegű gazdálkodást. A profittermelés és elsajátítás tőkés és nem tőkés formáinak kombinálása arra utal, hogy a tőkés termelés — bár domináns jellegű — nem formálja át teljes mértékben az egész társadalmi rendszer működését, nem képes és nem is érdeke azt totálisan maga alá vetni.

A marginális rétegek munka- és életfeltételeiről szóló felmérésekből kitűnik, hogy a termelési folyamatból, a társadalmi-politikai életből történő kirekesztés viszonylagos, ahogyan integrálódásuk az. A hibrid-helyzetek bonyolult érdektagoltságot hoznak létre. Nem meglepő tehát, hogy a kutatási és értelmezési súlypontok az utóbbi másfél évtized során eltolódtak a marginálisok társadalomból való teljes kirekesztettségének hangsúlyozásától a társadalommal összefüggő szálak feltárása felé, az abszolút szegénység és kilátástalanság megrázó bemutatásától a túlélés mechanizmusainak leírása felé. A marginalitás jelenségét számtalan irányból közelítették meg a szakemberek. Így egyszerre születtek szociológiai, közgazdasági, politológiai és antropológiai stb. indíttatású művek.

Többé-kevésbé egyetértés van abban, hogy a marginális állapotot az

elkülönültség, a kizártság jellemzi. Kérdéses azonban a kirekesztettség mértéke. Voltak, akik teljes elszigeteltségről beszéltek, mások viszonylag aktív kölcsönhatást tételeztek fel a társadalom integrált és marginalizált része között. A másik kulcskérdés a marginalitás funkcióival volt kapcsolatos: mennyiben tekinthető ez a társadalmi csoport funkcionálisnak az adott társadalmi-gazdasági rendszerben, vannak-e sajátos funkciói, vagy egyszerűen csak a torz fejlődés hajótöröttjei? További kulcskérdés volt, hogy milyen a viszony az informális és a formális gazdaság között. A válaszok között a teljes alárendeltség és kizsákmányolás téziséől kezdve megtalálhatók olyan nézetek is amelyek szerint az informális szektor jelentős belső dinamikáival és komparatív előnyökkel rendelkezik, képes a formális gazdaság hatékony kiegészítőjeként funkcionálni.

Úgy véljük, hogy marginális helyzetűnek lehet tekinteni minden olyan embert, aki nem, vagy csak érintőlegesen vesz részt a szervezett össz-társadalmi termelési folyamatban, tehát munkanélküli, alulfoglalkoztatott, alulbérezett, alkalmi munkás vagy a nem formálisan szervezett gazdaságban vesz részt. Tartósan hátrányos társadalmi helyzetben van: lakás- és életkörülményei a társadalmi átlaghoz képest rosszak, a társadalom gazdasági-politikai, kulturális életébe történő beilleszkedésének esélyei erősen korlátozottak.

A tőke-munka közvetlen és közvetett formáinak ötvözete a bádogvárosokban található marginálisok élet- és munkafeltételeinek tanulmányozása során mutatkozik meg a legvilágosabban.

A Lomnitz által vizsgált Cerrada del Condor telepen a férfi családfők 32%-a szakképzettség nélküli munkás volt, akik napibért kaptak és a hivatalos bérszinten, vagy az alatt kerestek. 31%-uk betanított- vagy szakmunkás volt, akik jobban kerestek, de a munkalehetőségük éppolyan bizonytalan volt, mint a képzetleneké. 10,3%-uk volt ipari munkás, rendszerint a legalacsonyabb beosztásokban, a legalacsonyabb béréért (portás, kocsimosó, őr és szakképzetlen munkás). 3%-uk dolgozott a szolgáltatásban mint pincér, vízhordó, jegesember és házicseléd. 4,5% utcai kereskedő volt. A felsoroltak egyike sem rendelkezett állandó jövedelemmel vagy társadalombiztosítással. 5,1%-uk alkalmazotti beosztásban dolgozott és állandó bért kapott képzetlen munkaerőként, tanácsi dolgozóként (utcaseprő, szemetes), vagy magánvállalatoknál. Ez utóbbiak viszonylag magas munkabiztonságot élveztek. 3,3%-uk a telep földbérleteiből élt. A felmérés idején a lakosok 10%-a volt teljes munka-

nélküli, de a megkérdezettek több mint 60%-a rendszeresen maradt rövidebb-hosszabb ideig munka nélkül. (Lomnitz, 1978: 141)

A családok 7,8%-a élt három-, vagy többszobás lakásban, ahol volt folyóvíz, fürdőszoba, árnyékszék, téglafalak, cement, vagy kőpadló, nappali szoba és elektromos készülékek (mint pl. varrógép, mosógép, hűtőszekrény, illetve gáztűzhely). 8,9%-uk lakott kétszobás, cementpadlós, folyóvíz nélküli lakásban, néhány bútorral, mint pl. ládák, faliszekrény, asztal, székek, és néhány elektromos készülékkel. 23,8%-uk többé-kevésbé ugyanúgy élt, mint a fentiek, azzal a különbséggel, hogy a rádió vagy a tv mellett nem volt más elektromos készülék, továbbá, hogy petroleumfőzőn főztek. A háztartások 59,5%-ában csak egy szoba volt, esetleg egy kis, főzésre szolgáló benyílóval, ágyak, esetleg asztal és néhány szék kivételével nem volt bútor, a ruhákat dobozokban vagy az ágy alatt tartották, és rádió és tv kivételével nem volt elektromos készülék a háztartásban. (Uo.: 140)

A telepek nem homogén társadalma a családok és a kiterjedt rokonság révén intenzív szálakkal kötődik egymáshoz. E különböző jellegű viszonyok egymáshoz kapcsolódó rendszere szövevényes társadalmi hálózatot alkot. Az egyes hálózatok tagjai között rendkívül erős összetartás, szolidaritás van, amit a rendszeres, kölcsönös csere gyakorlata működtet, erősít meg. Az egyenlősítő tendenciák mellett megtalálható a másik irányú, az erőteljesen differenciáló mozgás is. A nem egyenlő helyzetűek között is kiépülnek közvetlen személyes kapcsolatokon alapuló viszonyrendszerek, a patrónus-kliens viszony: a patrónus birtokolja a kliensek számára életbevágóan fontos pozíciókat, elsősorban a termelési eszközökhöz, a nagyobb piacokhoz és a társadalom központjaihoz való hozzájutás lehetőségét. Mint munkaközvetítő pl. olcsó munkát és lekötelezettséget kap cserébe a munkalehetőségek megszerzéséért, az információért.

Az azonos helyzetűek között kialakuló, szolidaritáson és egyenlőségen alapuló kölcsönösség és a különböző helyzetűek között kialakuló egyenlőtlen személyi függés rendszere két egymás mellett működő, de tulajdonképpen egymást kiegészítő társadalmi mechanizmus, aminek közös a gyökere: a marginális helyzetű ember korlátozott anyagi lehetőségei, kiszolgáltatott helyzete. Mindkét mechanizmus lényege, hogy az objektíve adott, kilátástalannak tűnő helyzetet átélhetővé tegye, hogy viszonylagos biztonsággal ellensúlyozza a külvilág bizonytalanságát.

A marginalizáció-proletarizáció folyamatának van egy nemzetközi aspektusa is: az emberi erőforrások egyenlőtlen cseréje, a munkaerő nemzetközi áramlása.

Az országhatárokat a világban évente 2–3 millió dolgozó lépi át. Hazája határain túl, beleértve a családtagokat is, mintegy 30–40 millió (a törvénytelen bevándorlók számát csak hozzávetőleges becslések alapján lehet megállapítani) ember él és dolgozik, vagyis a világ munkaerő-tartaléka össz-számának mintegy 1%-a. A kivándorolt munkások által évente hazautalt pénzüsszegek 25–30 milliárd dollárt tesznek ki, azaz a világ áru kivitele értékének 0,5%-át. Napjaink nemzetközi migrációjának azonban olyan sajátos vonása van, amely nagymértékben megnöveli jelentőségét a nemzetközi gazdasági kapcsolatrendszeren belül, s újabb politikai és ideológiai feszültséggócokat termel ki. Az áramlás magas fokú területi koncentrációt mutat, a bevándorlók a befogadó országok gazdaságának meghatározott ágazataiban összpontosulnak. A politikai harcok faji, vallási, kulturális dimenziót öltenek egyes fejlett tőkés országokban. A proletarizáció-marginalizáció, az integrálódás és a kitaszítás erőteljesen érvényesül a vendégmunkások, a tartósan letelepedettek körében.

A második világháború után, különösen az ötvenes évek vége óta a munkaerő-szállító országok súlypontja áttevődött a harmadik világ egyes térségeire. Az elvándorlók közül mintegy 10 millió (az illegális bevándorlókkal együtt) az Egyesült Államokba került, 15 millió a nyugat-európai országokba, 4 millió a Közel-Kelet olajtermelő államaiba, majdnem másfél millió Nyugat-Afrika egyes országaiba (Nigéria, Elefántcsontpart), továbbá a Dél-afrikai Köztársaságba és Latin-Amerika egyes országaiba (Venezuela, Argentína). A legfőbb munkaerőszállítók a földközi-tengeri államok, valamint Mexikó, Pakisztán, Nyugat- és Dél-Afrika. A mexikói emigráció zömmel az USA felé irányul, a pireneusi és észak-afrikai államokból Franciaországba, Törökországból pedig az NSZK-ba. (Lásd az 1. sz. mellékletet.)

Az elvándorlók áramlása tehát bizonyos területekre és helységekre korlátozódik mind a befogadó, mind a szállító régiókat illetően. Ilyen méretű földrajzi koncentráció elkerülhetetlenül odavezet, hogy a nemzetközi migráció nagy, sőt olykor döntő jelentőségűvé válik a munkaerőt

**A VENDÉGMUNKÁSOK ETNIKAI ÖSSZETÉTELE
EGYES NYUGAT-EURÓPAI ORSZÁGOKBAN**

	Származási ország:	Fő
Nagy-Britannia	India	719 000
	Antillák és Guyana	519 000
	Pakisztán	283 000
	Afrika	65 000
	Bangladesh	52 000
Nyugat-Németország	Törökország	1 552 300
	Marokkó	44 200
	Tunézia	25 300
	India	24 500
	Pakisztán	16 800
Hollandia	Suriname	180 000
	Törökország	150 000
	Marokkó	100 000
	Molukka-szigetek	35 000
	Holland-Antillák	35 000
Belgium	Marokkó	105 000
	Algéria	108 000
	Törökország	63 600
	Tunézia	6 900
Franciaország	Algéria	805 400
	Marokkó	492 700
	Tunézia	212 900
	Törökország	135 000
	Szenegál	34 500

Forrás: Times, 1983. XII. 12.-i sz.

exportáló és importáló országok demográfiai és társadalmi-gazdasági fejlődésének szempontjából.

Újratermelődik az egyszerű és a bonyolult munka nemzetközi megoszlása a tőkés világrendszeren belül a centrum és a periféria között, s a centrum egyes országaiban a foglalkoztatási struktúra szerves részévé válik. Ennek pedig jelentős politikai és ideológiai hatásai vannak. A bevándorló munkások koncentrációját és megnövekedett jelentőségét mu-

tatja, hogy pl. Franciaországban az építőiparban foglalkoztatottaknak több mint az egynegyede vendégmunkás, a gépkocsiparban arányuk meghaladja a dolgozók egyharmadát. Belgiumban ők teszik ki a bányászoknak majdnem a felét, Svájcban az építőmunkások 40%-át. A közeli közel-keleti kőolajtermelő országokban a nem mezőgazdasági termelőszektorban foglalkoztatottak többsége bevándorló munkás. Jelenlétük tartósan befolyásolja a foglalkoztatottság struktúráját, a társadalmi mobilitást, a bérből élők rétegezetttségét. A honi bérből élők magasabb általános műveltséggel és szakmai képzettséggel rendelkeznek, ennél fogva a kvalifikáltabb, kedvezőbb bérezésű munkahelyeket foglalják el: ez a fejlett tőkés országok politikai-társadalmi rendszerének stabilizálódásához járul hozzá. A szegény országokból érkező bevándoroló dolgozók viszont általában a társadalmi piramis legalsó szintjein helyezkednek el. Proletarizálódnak, de nyomorúságos helyzetük, eltérő kultúrájuk, vallásuk, életformájuk miatt marginalizálódnak. Nagy csoportokat képezve telepednek le, valóságos emigráns gettókat alkotnak, amelyek ma már elmaradhatatlan kísérői számos nyugat-európai és észak-amerikai nagyvárosnak. Gyermekük már az iskolában hátrányos helyzetbe kerülnek, ami tartósan, hosszú távon újratermeli a marginalizálódást. A társadalmi termelési szervezetben elfoglalt helyük, életfeltételeik és érvényesülési esélyük következtében a bevándorlók és gyermekük idegenkedéssel, sőt gyűlölettel viszonyulnak azokhoz, akik őket lenézik, elkülönítik és gyűlölködést szítanak ellenük.

A vendégmunkások többségének tartós letelepedése jelentősen kihat egy ország népességének összetételére: Nagy-Britanniában az etnikai kisebbségek 45%-a már ténylegesen az országban született, Brüsszelben a kisebbségek a 2000-ik évre a lakosság 40%-át fogják kitenni, Franciaországban azt jósolják, hogy 15 éven belül a 25 éven aluli lakosságának több mint a fele lesz külföldi.

A Perzsa-öböl menti olajtermelő országok esete példázza a legjellemzőbb módon azt a tényt, hogy a munkaerő nemzetközi migrációja akkor a legkedvezőbb gazdaságilag és politikailag a befogadó ország számára, ha a proletarizálódás összekapcsolódik a marginalizációval. E térségben az első szakaszban — Nyugat-Európától eltérően — a munkaerő-migráció egy egységes kulturális közegen belül történt, ahol a bevándorlók és a helybeliek között jelentősebb nyelvi, vallási, illetve szocio-kulturális eltérés nem mutatkozott. Arab munkások vándorolnak arab országokba. Miután ez a körülmény megnehezítette a fokozottabb ki-

zsákmányolásukat, és azt a veszélyt rejtette magában, hogy beolvadnak a befogadó országba, az utóbbi tíz évben meggyorsították az ázsiai munkaerő beáramoltatását. 1975–1985 között a vendégmunkások közül az arab országokból származók aránya 75%-ról 40%-ra csökkent, míg az ázsiaiaké 17,5%-ról 55%-ra emelkedett.

V. A PROLETARIZÁCIÓ, MARGINALIZÁCIÓ FOLYAMATÁNAK HATÁSA AZ IDEOLÓGIAI-POLITIKAI MOZGÁSRA

Míg az utóbbi két évtizedben sokasodtak a tanulmányok a városiasodásról, az informális szektorról, a marginalizáltak munka- és életfeltételeiről, addig alig rendelkezünk olyan elemzésekkel, politikai dokumentumokkal, amelyek azt vizsgálják, hogyan értelmezhetők a társadalmi tagozódásban végbemenő módosulások hatásai a politikai szervezetekre, a politikai és ideológiai életre. A nacionalista, antiimperialista és szocialista irányzatú mozgalmak politikai-ideológiai platformja még ma is túlságosan kötődik a függetlenségi harc idején jellemző, illetve közvetlenül a függetlenség kivívása után uralkodó felfogáshoz.

A függetlenségi harc idején az elemzés központi kérdése az egyes rétegek érdekeltségi viszonyának feltárása volt az önrendelkezési jog érvényesítésében, vagyis hogy hogyan struktúrálődik az a társadalmi tömb, amely ellentmondásos egységbe kovácsolódott. Arra a kérdésre keresték a választ, hogy a társadalmi tömbön belül melyik réteg hivatott a hegemon szerep betöltésére: a kispolgárság, az értelmiség, illetve a munkásosztály túlsúlyos szerepéről lehet-e beszélni. (Fanon, Cabral, Mao, Che Guevara)

A függetlenség elnyerése után előtérbe került a nemzeti és az osztályjelleg követelményeinek összeegyeztetése az antiimperialista és antikapitalista stratégia szempontjából. Viták folytak az elit – elsősorban a katonai elit – és a nemzeti burzsoázia forradalmi lehetőségeinek továbbéléséről, illetve kimerüléséről. Egyes szerzők fényt derítettek arra, hogy a politikai és az ideológiai mozgásokat képtelenség megérteni pusztán a szigorúan felfogott osztályhelyzetből kiindulva. Meghatározóként – bizonyos körülmények között alapvető meghatározóként – kell számon

tartani a társadalmi helyzetet befolyásoló más összetevőket, így az osztályok és rétegek etnikai, vallási, kulturális dimenzióit.

Arra lehetett számítani, hogy a világválság következtében újabb forradalmi fellendülés bontakozik ki a harmadik világban. Ezt a várakozást egy sor tényező látszott alátámasztani: a parasztság széles tömegeinek elnyomorodása, a városokban a képzési rendszer kiszélesítése nyomán jelentkező iskolázott fiatalok tömegei, amelyek nehezen tudnak beilleszkedni a társadalmi termelési rendszerbe, az elmaradottság felszámolása elé tornyosuló akadályok. A tények mégis azt mutatják, hogy az 1950-es és 1960-as évekhez viszonyítva mintha a harmadik világ elcsendesedett volna.

A parasztság, amely a függetlenségi harc idején a küzdelem bázisa volt, a „menekülő forradalom” útját választotta (vándorlás a városokba, idegen országokba), lázadásait újra etnizálja, törekvései vallási köntösben jelennek meg. A nyomorúságos viszonyok ellenére a legtöbb esetben kábultság honol. A modern szektorban dolgozó bérmunkások, szakképzett munkások körében elég általánossá válik a trade-unionizmus. Állásukat féltik. A marginalizáltak körében előfordulnak ugyan vad lázadások (Casablanca, Kairó, Tunisz stb.), de ezek tisztavirág-életűek. Jelzik a felhalmozódott feszültségeket, ugyanakkor mutatják az erők szervezetlenségét, a marginalizáltak elszigeteltségét.

A függetlenségi harc időszakában uralkodó, a külső ellenség ellen irányuló nacionalizmus elveszíti mozgósító és kohéziós erejét. A baloldali és újbaloldali mozgalmak, amelyek a parasztság, de főleg a proletártömegek felé tájolódtak, képtelennek bizonyultak olyan programot és ideológiát nyújtani, amely a szervezett és az informális szektorhoz kötődő tömegek érdekeit egyaránt kifejezi, figyelembe véve a városiasodás társadalmi következményeit, a társadalmi mobilitás új áramlatait, a különböző generációk sajátos helyzetét, igényeit és értékrendszerét. Így sem a nacionalista mozgalmak, sem a populizmus, sem a munkáspártok nem rendelkeznek számottevő és átütő vonzerővel. Egyfajta patthelyzet alakul ki, mintha a gazdasági stagfláció jelensége érvényesülne politikai síkon is. Az ellentmondások inflálódnak, a forradalmi megmozdulások pedig stagnálnak. E jelenség okainak feltárása messze túlmutat témánkon. Csak arra szorítkozhatunk, hogy néhány adalékkal érzékeltesük a marginalizáció, proletarizáció folyamata által kiváltott néhány új elméleti és politikai útkeresést abból a célból, hogy a munkásmozgalom bizonyos tanulságokat levonhasson belőlük.

Láttuk, hogy a lakosságnak a nagyvárosokban történő fokozódó koncentrálódása együtt jár a perifériás kapitalizmus talaján a munka- és életfeltételek nagyfokú heterogenizálódásával. Különösen szembetűnő a szervezett és az informális szektorhoz kötődő tevékenységek, jövedelmek, életmódok gyökeres különbözősége. Ezzel magyarázható, hogy más feltételek között és más formákban újra megújulnak a régebbi viták a város és a falu, a parasztság és a munkásosztály, a fejlett ipari országok és a harmadik világ dolgozóinak viszonyáról, forradalmi lehetőségeiről. Gondoljunk csak Fanon téziseire a munkásság reformizmusáról és a parasztság forradalmiságáról, Emmanuel írásaira az egyenlőtlen cseréről, amellyel meg akarja alapozni azt a tételt, hogy a centrum bérmunkásai részesednek a harmadik világ népeinek kizsákmányolásából.

V. M. Dandekar professzor, a Púnában működő Politikai és Közgazdasági Intézet volt igazgatója egy 1977-ben rendezett konferencián előadást tartott *Az osztálykonfliktus természete az indiai társadalomban* címmel. (Dandekar, 1978). Hivatkozva az indiai társadalmi struktúra sajátosságaira igen éles határvonalat húzott a szervezett és a szervezetlen foglalkoztatottak között. A statisztikák szerint, amelyek az 1971. évi népszámlálás alapján készültek, a foglalkoztatottak 73,5%-a volt földműves, mezőgazdasági munkás, háziiparban foglalkoztatott, 8,9% független dolgozó, 6,8% alkalmazott, 9,8% bérmunkás és 1,2% a munkaadók aránya. Dandekar azt állítja, hogy a mai indiai társadalomban a marxi osztálykonfliktus a szervezett és szervezetlen szektor közötti nagyobb konfliktus alá van rendelve. „A körülmények Indiában távol állnak attól amit Marx feltételezett. Részben azért, mert a tőkés fejlődés nem jutott eléggé messzire és létezik egy hatalmas osztály — lényegében a dolgozó lakosság öthatoda — amely se nem burzsoá, se nem proletár és amely a proletariátus soraiba való lesüllyedés előtt áll. Ezt a folyamatot az állami és magánmonopolista tőkének, valamint a szervezett munkásság monopóliumának megjelenése gátolja, mert e monopóliumok korlátozzák a szervezett proletariátus soraiba való bejutást. Ebből adódóan olyan feltételek léteznek most és még sokáig, amelyek között a burzsoázia és a proletariátus szövetségre léphet és a társadalom többi részének kárára közös előnyökön osztozkodhat. ... Csakis a monopolizáció — akár állami, akár magán- — és a monopolmunka — azaz a szervezett munkásság — képes szövetségre lépni és közös előnyökön osztozkodni. Ez a szervezett szektor, amely mintegy 20 millió dolgozóból áll, a teljes dolgozó népesség mindössze egykilencedét képezi. Ezért a nyilvánvaló konfliktus

tus egyfelől az állami és magántőke, másfelől a szervezett munkásság között a szervezetlen többség kizsákmányolásához vezet, amely a társadalom nyolckilencedét teszi ki. Ily módon a mai indiai társadalomban a marxi osztálykonfliktus alá van rendelve.”

Dandekar a továbbiakban arra hivatkozik, hogy Marx számára az osztályok léte a termelés fejlődésének különös történelmi szakaszaihoz kötődik. Az a történelmi rendszer, amelyből Marx elméleti modelljét levezette, kora brit gazdasága volt, amelyre jellemző volt a szabadverseny és a szabad kereskedelem. Ilyen feltételek között lehetett két alapvető társadalmi osztályt megkülönböztetni, a termelési eszközök tulajdonviszonyai alapján. A továbbiakban az indiai professzor utal arra, hogy a körülmények megváltoztak, „a kapitalizmust most nem annyira a verseny, hanem az állami és magánmonopoltőke, valamint a szervezett munkásság monopóliuma jellemzi. Ebben a rendszerben a termelőeszközök tulajdona már nem biztosít ismérvet az alapvető társadalmi osztályok meghatározásához. Egy olyan új kritérium definiálhatja és különböztetheti meg most a társadalmi osztályokat, amely a monopolisták és a többiek közötti különbségtételen alapul. Ez a kritérium az ármeghatározók és az árelfogadók közötti különbségtétel. A monopoltőke, legyen magán- vagy állami tőke, termékeinek maga szabja meg az árát és a monopolmunka maga szabja a saját árát. Mindenki más azt az árat fogadja el, amelyet termékükre és munkájukra a társadalom határoz meg. A társadalom most két osztályra bomlik: ármeghatározókra és árelfogadókra.” (Dandekar, 1978. 122–123)

Ebben a felfogásban nem pusztán arról van szó, hogy a szervezett dolgozók szemben állnak az informális szférában foglalkoztatottakkal, hanem arról is, hogy gazdasági értelemben kizsákmányolják őket. Ezeket a téziseket természetesen Indiában is vitatják, annál is inkább, mert az indiai gyáripari munkásság reálbére csökkent, az infláció következtében nem tartott lépést a nemzeti jövedelem növekedésével. A szervezetlen munkások, az informális szektorban foglalkoztatottak helyzete nyilván még rosszabbá vált. Ebből adódik, hogy a nemzeti jövedelemből a szervezett munkások nem sajátítottak el nagyobb részt az informális szektorban foglalkoztatottak rovására. Létezik egy harmadik tényező, legyen az akár a tőke, akár a költségvetés, amely mindkét csoport rovására a korábbiaknál nagyobb mértékben részesedik a megtermelt nemzeti jövedelemből.

Az informális szektor kiterjedtsége, az ipari tartaléksereg léte a szerve-

zett szektor munkásainak bérét inkább lefelé nyomja mintsem attól függne. A szakszervezetek bérmaximálási törekvéseit tompítják a foglalkoztatási lehetőségek csökkentésének veszélyei, olyannyira, hogy az indiai szakszervezetek bérkorlátozó politikát folytatnak a munkanélküliség korlátozása érdekében. Sajátos képet mutatnak Indiában a bérdifferentiációk. Nemcsak a különböző minőségű munkáért kapott bérek különböznek egymástól, de számottevő különbségek léteznek azonos munkák esetében a különböző ágazatokban, valamint a különböző vállalatoknál, ugyanazon iparágon belül. Más egy egyetemen, egy ipari vállalatnál, egy állami banknál, egy kormányhivatalban, egy általános iskolában az azonos képesítésű hivatalnok bére. Az egyes munkahelyek közötti viszonylag jelentős bérkülönbségek a kompetitív munkaerő-mobilitás hiányából vezethetők le: egy munkanélküli csak „legalul” kezdheti a munkát és azután léphet előre. Itt azonban ellenható tényezőket is számba kell venni. Egyrészt: ha egy munkahely megüresedik, az ezer, vagy tízezer jelentkezőből általában a legtapasztaltabbat, a legmagasabb végzettségűt választják — természetesen kizárólag az előre meghatározott bérért. Másrészt: mivel a többi jelentkezőt távol tartják, azok továbbra is nyomást gyakorolnak a bérekre, részben úgy, hogy a felkészültségüknél alacsonyabb képzettséget igénylő munkát vállalnak, vagy másutt pályáznak megfelelő állásra. Ily módon a bérdifferentiációk alacsonyabb szinten jönnek létre.

Azért idéztük és idéztünk hosszabban az indiai professzor által felvetett tételeknél — bár ezek ellentmondanak az osztálytagozódásról és a kizsákmányolásról szóló elméletünknek —, mert a fejlett tőkés országokban, a szocialista országokban, de különösen a harmadik világban jelentős méreteket ölt a jövedelmek újraelosztása a különböző társadalmi rétegek között a második gazdaságban, a fekete piacon, a nem szervezett szektorban. A társadalmi egyenlőtlenségek kitermelésének új forrásával találkozunk, amely erőteljesen kihat az egyes társadalmi csoportok érdekviszonyaira, értékrendszerére, gondolkodásmódjára és társadalmi-politikai cselekvésére.

A problémakör vizsgálata azért is fontos, hogy indítást adjon a mindennapi élet és a mindennapi tudat pontosabb feltérképezésére, arra, hogy kitapintsuk, hogyan élnek át az emberek a szervezett és a szervezetlen szektorban foglalkoztatottak élet- és munkafeltételeinek különbözőségét, milyen sűrűdésök és feszültségek, illetve közeledési lehetőségek kapcsolódnak. A politikai és ideológiai mozgásokat nem egyértelműen az osztály-

tályhelyzet határozza meg, hanem a társadalmi mobilitás feltételei, a társadalmi tagozódás finomabb szerkezete.

A társadalmi tagozódás finomabb szerkezete elemzésének hiánya miatt a munkásmozgalom eddig nem találta meg azt a lehetőséget, amellyel mélyebb gyökeret ereszthet a marginalizáltak társadalmi tömbjében. Figyelmüket túlságosan a stabilizált bér munkások körére koncentrálják. Ezzel szemben a keresztény egyházak az utóbbi időben jelentős erőfeszítéseket tettek annak érdekében, hogy közelebb kerüljenek a bádögvárosok lakóihoz, a marginalizált rétegekhez. Ez a közeledés visszahatott magára az egyházra is és előmozdította a felszabadító teológiák megszületését.

1. AZ EGYHÁZ SZEREPE A MARGINALIZÁLTAK TÁRSADALMÁBAN

Századunk hatvanas éveitől kezdve fontos változások zajlottak le a latin-amerikai katolikus egyházban. Ez éppúgy érvényes az egyház belső struktúrájára, mint az egyház kapcsolatára a külvilággal. A felmerült jelenségek mögött nem teológiai, hanem társadalmi problémák húzódnak meg. Latin-Amerika a világ legnagyobb katolikus kontinense. A lakosság 94,7%-a megkeresztelt katolikus. Carlos M. Rama uruguayi professzor a következőképpen vélekedik az ezredfordulóról: „... minden második katolikus latin-amerikai lesz... Az egyház jövője Latin-Amerikában fog eldőlni.” (Marchand, 1982)

A hatvanas évek óta kiszélesedett a latin-amerikai katolikus egyház befolyása a tömegekre. Kialakult egy ún. népi egyház, amely nem különböztet el az intézményesnek nevezett egyháztól. Ennek fő oka az, hogy az intézményes egyház vezetőinek egy része felkarolta a bázisszintről kiinduló kezdeményezéseket. Tudatosan új lelkipásztori gyakorlatot és szervezetet vezettek be a régi mellett, egyházi bázisközösségek létrehozásával. A második vatikáni zsinat után rendkívül megnőtt az egyházi bázisközösségek száma Latin-Amerika szerte. Legnagyobb számban Brazíliában alakultak ki. Frey Betto szerint a következő vonások jellemzik őket: a) emberek olyan csoportja, akiket az isteni ígében való azonos hit egyesít, b) a közösségek tagjai általában a népi osztályokhoz tartoznak, c) céljuk a felszabadulás, de nemcsak lelki, hanem gazdasági, társadalmi és politikai téren is. (Cristoval, 1980)

Két, vidékről kiinduló kezdeményezést tekintenek a mai egyházi bázisközösségek közvetlen előzményének. D. Angelo Rossi püspök egyházmegyéjében (Volta Redonda, Rio de Janeiro és Saõ Paolo között) az

iparosítás folyamatának következtében hirtelen megnőtt a lakosság száma és megváltozott az összetétel. A más vidékekről idevándorolt tradicionálisan vallásos hívők körében felmerült a vallásgyakorlat igénye, de a régi egyházközségek nem tudták ellátni a feladatot. Laikusokat vontak be egyházi feladatok ellátására. Ezek az egyházi funkciókat ellátó laikusok magából a népből kerültek ki, ugyanúgy éltek, mint társaik, a hozzájuk tartozó kisebb csoportok tagjaival személyes ismeretségben álltak, munkájukat mindenféle anyagi díjazás nélkül végezték. Kis közösségeket alkottak, amelyekben a vallásgyakorlaton kívül állandóan foglalkoztak a tagok életében felmerülő mindennapi problémákkal is. A másik előzmény Eugenio A. Sales egyházmegyéjéből indul ki. Sales 1954-ben lett Natal, Rio Grande do Norte állam fővárosának segédpüspöke. Az állam lakói rendkívül nagy nyomorban élnek, a lakosság többsége írástudatlan. Itt a pasztorális gyakorlat megoldását a rádióban találták meg. Oktatókat képeztek ki, akiknek feladata a helyi lakosság összegyűjtése a rádió körül és a hallottak megmagyarázása volt. A rádiós programok hármas célkitűzést tartalmaztak: alfabetizáció, higiéniai alapismeretek, mezőgazdasági alapismeretek oktatása.

A bázisközségek kb. 15–30 főből állnak. A városokban nagy számban alakulnak ki bázisközségek a nyomornegyedekben. São Paulo nyomornegyedeiben (de Brazília többi részén is) sok „Anyák Klubja” működik: az asszonyok kis csoportja összejön, együtt varrnak a gyerekeknek vagy eladásra, betegeket látogatnak. A férfiak munkaközvetítőkkal tartják a kapcsolatot, számon tartják a lehetséges állásokat, munkalehetőségeket. Megszervezik, hogy az adott munkahelyre ki jelentkezzen közülük, hogy legalább egymásnak ne jelentsenek vetélytársat. A bázisközségek tagjai énekkarokat, színházi köröket, sportegyesületeket is szerveznek. Különböző bizottságokat alakítanak a börtönben lévőkhöz vagy eltűntek családtagjainak segítésére, támogatják az illegális földparcellázásokat, az indiánok jogaiért folytatott harcot. Vidéken nagy jelentőségű az ún. kateketa-mamák szervezete. A kateketa-mamák számára a papok és nővérek tanfolyamot szerveznek. Ezek elvégzése után az a feladatuk, hogy felkészítsék az asszonyokat gyerekeik vallási oktatására. Sok helyen e célból külön könyveket készítenek, amelyekben az egyik lecke az anyáknak, a másik a gyermekeknek szól. A falvakban általában egy-egy bázisközség tagjai vállalják magukra a templom rendbentartását. Vidéken a templomok a tanulás központjává válnak, a plébániákon könyvtárat rendeznek be. A személyes kapcsolat, a közös munka és a másokért

való felelősségvállalás tudata nagyon közel hozza egymáshoz az embereket. (Benkő, 1981)

A Medellini konferenciától (1968) Puebláig (1979) tartó időszakban egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a latin-amerikai katolikus egyház egy része határozottan az elnyomottak és kisemmizettek mellett kötelezte el magát. A katolikus egyház állásfoglalása azonban nem egységes.

A megújult egyház egyik legjellegzetesebb képviselője Dom Helder Camara, Recife püspöke. Eszménye a szocializmus: „én sokat használok a forradalom szót, de ez számomra nem fegyveres harcot, nem vért, nem gyűlöletet jelent. A forradalom olyan radikális és gyors változást jelent, amelyben döntő szerepe van az eszmék erejének.” (Camara, 1966) Igen figyelemreméltó és jellemző Helder Camara állásfoglalása a vallási szinkretizmus kérdésében. Mint ismeretes, Brazíliában sajátosan alakul a vallási szinkretizmus problémája, mert nemcsak az indián, hanem az afrikai eredetű etnikumok hitvilága is jelen van ebben a folyamatban. Minden keresztény szentnek megvan az istenpárja a primitív vallási életben, ugyanakkor ezek az etnikumok átvették a keresztény vallás egyes elnevezéseit és saját hitvilágukra alkalmazták őket. Helder Camara véleménye szerint, a vallási szinkretizmus jelenségét és a babonákat nem szabad elítélni, meg kell érteni. Ezek a jelenségek a nyomorban gyökereznek és csak a nyomor felszámolása után remélhető e téren bizonyos lassú változás. „Szeretni kell a népet, aki nyomorban él és emiatt mindenben primitív.” (Uo.)

Az egyházi bázisközösségek fejlődését három nagyobb szakaszra oszthatjuk: a) a tulajdonképpeni egyházi bázisközösségek kialakulásának időszaka. A közösségek tagjai a vallási indíttatáson kívül döntően a mindennapi élet során felmerült problémákra igyekeznek megoldást találni. Megszervezik a népkonyhákat, a különböző, elsősorban kézműipari tevékenységet folytató műhelyeket, a munkanélküli bizottságokat. A bázisközösségek tagjainak elsődleges célja a létfenntartás biztosítása. b) Az egyházi bázisközösségek mozgalma kiszélesedik, tevékenységük specifikálódik. Brazíliában megalakult a földkérdés pasztorális bizottsága, a munkások pasztorális szervezete. Ezek a szervezetek már egyre több szakemberrel dolgoznak (ügyvédekkel, szociológusokkal, orvosokkal stb.), akik önkéntes alapon, vagy az egyház alkalmazásában végzik munkájukat. A bázisközösségek társadalmi bázisa kiszélesedik: tagjaik már nem csak kizárólagosan katolikusok. „A különbség nem annyira a hívők és nem hívők között van, mint azok között, akik az elnyomottak érdekeit

képviselik és akik az elnyomók kiváltságai mellett vannak.” (Cristoval, 1980) c) A harmadik fejlődési szakasz szorosan összefügg a jelenlegi folyamattal: a pártok érdeklődni kezdenek a bázisközösségek iránt. Mivel sem a bázisközösségeknek, sem a haladó katolikus egyháznak nem áll szándékában saját pártot szervezni, a haladó katolikusok részvétele a különböző politikai pártokban döntő tényező lehet.

2. A MARGINÁLISOK TÁRSADALMI TÖMBJE

A baloldali mozgalmakban és a társadalomtudósok körében kezd mindinkább előtérbe kerülni az a kérdés, hogy a marginalizáltak stabilizálják, vagy destabilizálják a fennálló rendszereket, a forradalom vagy az ellenforradalom tartalékai, illetve fő mozgatóerői, a hagyományos ideológiák vagy az antiimperialista eszmék hordozói. A jelenlegi szakaszban úgy tűnik, hogy ez a társadalmi tömb mind a két szerepet betölti, bár erőteljesebben jelentkeznek a labilis helyzetükből fakadó ideológiai-politikai bizonytalanságok, annál is inkább, mivel a szervezett szektor bér munkásai, a szakszervezeti mozgalom, a baloldali politikai pártok még nem találták meg azokat a csatornákat, amelyek elősegítenék befolyásuk kiszélesítését körükben.

Egyes szerzők szerint a marginalizációt az uralkodó kapitalizmus politikailag és ideológiailag kedvezően tudja kiaknázni. Mivel a marginalizáltaknál hiányzik helyzetük politikai tudatosulása, a konkurenciaharc, az elért helyzet bizonytalansága, a siker vagy a bukás látszólag véletlen volta kedvez a hamis tudati formák befogadásának. Althusser szerint ez a lét reális feltételeihez való képzelt viszony. Az informális szektor fenn tartása és működése a függő kapitalista rendszerben valamiféle biztonsági szelep szerepét tölti be: megakadályozza a marginalizált és proletárrétegek egységes osztállyá alakulását. Alosztályokra osztott, hierarchizált, rendezett tömegként tartja fenn őket. Belsőleg ellentmondásos osztályhelyzetük miatt könnyen áthatja a marginalizált rétegeket a hagyományos konzervatív, az érvényesülésre törő kispolgári vagy az anarchikus, romboló ideológia.

A világméretű tőkefelhalmozás folyamatába, a nemzetközi munkamegosztási rendszerbe való szervezettebb beilleszkedés, valamint az áru-, pénz és tőkeviszony elterjedése az elmaradottsági viszonyok módosult újratermelődése feltételei között, a demográfiai nyomás és a falusi lakosság nagy tömegeinek elvándorlása következtében egy hatalmas társadalmi tömb alakul ki a városokban, amely tömöríti azokat a rétegeket, amelye-

ket a tőke vonz és taszít, a lumpenelemektől az ingatag helyzetű önálló kisvállalkozókig, beleértve az inasokat, az alkalmi és idénymunkásokat, a bedolgozókat, a stabilizált proletárokat és a munkanélkülieket. E társadalmi tömbön belül azonban erőteljes mobilitás érvényesül, amelyre a felemelkedés és a lesüllyedés váltakozása a jellemző.

A hibrid gazdasági és társadalmi viszonyok nyomán a nyomor differenciálódik és bővített módon újratermelődik. A nyomor azonban nem forradalmasít, nem hoz létre új értékeket, nem jelent kohéziós erőt a marginalizáltak és a proletarizálódottak társadalmi tömbjén belül. Arra ösztökéli az embereket, hogy a túlélés érdekében alkalmazkodjanak a fennálló viszonyok által nyújtott minden lehetőséghez, minden áron és mindenki más rovására. Egyetlen kapocs fűzi őket össze: a rászorulókráutaltsága mindazokra, akik a lehetőségek morzsáival rendelkeznek. Ingoványos talajon keletkeznek és bomlanak fel a kisebb közösségeken belüli szolidaritások. Mindenki mindenkit kiszolgál és mindenki mindenkit kizsákmányol. A nyájösztön és a farkastörvény vezérli az emberek gondolkodását, magatartását, viselkedését. A nyomor kötelékeket sző és bont, fásultságot, irigységet, odaadást és kíméletlenséget szül. Ambivalens viszonyulást eredményez a modern világ csillogásához: megkaparintani és szétzúzni, élvezni és kiátkozni. Az evilági és túlvilági kettősség a modernség és hagyomány kettősségében testesül meg. A nyomor az elember-telenedés és az elértéktelenedés általános egyenértékévé válik. Minden igazi értéknek az elértéktelenítője és minden hamis értéknek a felmagasztalója.

A marginalizálódók, a proletarizálódók és a proletárok társadalmi tömbjének összetétele, struktúrálódása, mobilitása újszerű szervezési, mozgalmi és ideológiai formákat követel meg annak érdekében, hogy a társadalmi alapszervezetben végbemenő erőteljes áramlások kihassanak a politikai szférára és új dinamizmust kölcsönözzenek a haladó változásokat szorgalmazó mozgalmaknak.

A harmadik világban honoló szélcsend, amelyet villámlások és futó viharok szakítanak meg, csak átmeneti lehet. Nem a társadalmi stagnálás új változatával van dolgunk. Az első osztálytársadalmakban az ázsiai termelési módban a politikai szférában végbemenő változások, megrázkódtatások nem érintették a falusi közösségek életét, elszigeteltségét. A politikai mozgás nem bomlasztotta fel a régit és nem segítette elő az új kibontakozását. Ma, mintha fordított helyzettel találkoznánk a harmadik világban. A társadalom alapszervezetében, a mindennapi életben száz- és száz-

milliókat érintő átalakulások zajlottak és zajlanak le rövid időszak alatt. A faluról elvándorlók új életformát kénytelenek kialakítani, hogy letelepedésük után gyökeret verhessenek a városban, túlélésüket biztosíthassák. Fiatalok tömege kerül iskolába és lesz nyitottabb a világra. A tömeg-tájékoztatási eszközök, a rádió, a televízió és a film kiszélesíti a látókört, új vágyakat és igényeket ébreszt. A közlekedési infrastruktúra kiépülésével közelebb kerülnek egymáshoz az emberi közösségek. A termelés anyagi bázisa módosul, új termelési és társadalmi viszonyok között történik a termelés, a csere, a fogyasztás, a társadalmi viszonyok újratermelése. A különböző történelmi korszakokban élő embercsoportok közvetlenebbül érintkeznek egymással és ez megsokszorozza, elmélyíti és felduzzasztja a feszültségeket. Az alulfejlettségi modernizáció is módosítja az élethelyzeteket, a viselkedési és gondolkodási módot, annál is inkább, mivel felgyorsult a társadalmi mobilitás. A fásultság és a kitörési vágy gyűlése új típusú társadalmi robbanóanyagot halmoz fel.

Az 1970-es évek óta a civil társadalomban érvényesülő törések, átrendeződések, földcsuszamlások alig érintették a nemzeti és a nemzetközi politikai szférát. A stagnálási tendenciák leginkább a felépítmény területén érvényesülnek napjainkban. Nem kizárt, de aligha feltételezhető, hogy a harmadik világ egyes térségeinek a marginalizálódás és az elsivatagosodás lesz az osztályrésze. A világ lakosságának jelentős része atombomba robbanása nélkül is elpusztulhat. Valószínűbb azonban, hogy az emberek nem fognak beletörődni abba, hogy életük mindinkább egy elhúzóódó, vergődő haldokláshoz hasonlítson. A harmadik világ reaktivizálódásával kell számolnunk, ami mindinkább vissza fog hatni a világgazdasági és világpolitikai fejleményekre. Új típusú nemzeti és társadalmi emancipációs mozgalmak születnek és bontakoznak ki a harmadik világban belül. Sem a tegnapi nacionalizmus, sem a mai szociáldemokrácia, sem a hagyományos munkásmozgalom nem tudja már kifejezni az új igényeket, szükségleteket, nem alkalmasak az új lehetőségek kiaknázására. Napjainkban nem lehet megismételni a hosszú menetelést, a vietnami, kubai, algériai felszabadító háborúkat. Behatóbban kellene tanulmányozni a Közel-Keleten fellépő mozgalmakat, azok sikereit és kudarcait, a vallási szervezetek alkalmazkodási kísérleteit az új feltételekhez, az el nem kötelezettek mozgalmának tündöklését és hanyatlását, továbbélésének titkát, Latin-Amerika politikai és ideológiai életének új vonásait, a terrorizmus tanulságait. Egy új stratégia elméleti alapjainak kimunkálása a harmadik világban égető feladat még akkor is, ha végső soron a harmadik világ

sorsa elsősorban a két vilárendszer viszonyának, dinamikájának függvénye, miközben mind erőteljesebben visszahat az egész világ átstrukturálódási folyamataira.

IRODALOM

- Ágh Attila* (1984): A fejlődő országok társadalmi struktúrája. Kézirat.
- Amin, S.* (1979): Unequal Development, An Essay on the Social Formations of Peripheral Capitalism. Oxford University Press.
- Bairoch, P.* (1983): Tendences et Caractéristiques de l'urbanisation du Tiers Monde d'avant-hier à après demain (1900–2025) In: Demain le Tiers Monde: Population et développement. Revue Tiers Monde, Tome XXIV, No. 94, avril–juin, 234–248.
- Benkő Antal* (1981): Brazíliai tapasztalatok. Kereszténység és kisközösség. Róma.
- Bernard, Ch.* (1980): Le développement des petites activités urbaines: processus évolutif ou involutif? Revue Tiers Monde, Tome XXI, No. 82, avril–juin.
- Bernát Tivadar–Bora Gyula–Fodor László* (1973) (Szerk.): Világvárosok, nagyvárosok. Gondolat Kiadó
- Camara, H.* (1966): Iglesia y desarrollo. Ed. Busqueda. Argentina
- Cristoval, C. A. L.*: Interjú Fray Bettovál. Cuadernos de Marcha, No. 8. 1980. július–augusztus.
- Dandekar, V. M.* (1978): Nature of Class Conflict in the Indian Society. Artha Vijnana, Vol. XX, No. 2. 102–124.
- Dasgupta, B.* (é. n.): Migration and Development: Major Features of Migratory Movements in India. UNESCO Reports and Papers in the Social Sciences, No. 52. Selected studies on the dynamics, patterns and consequences of migration. III. Emploi, revenus et égalité. Stratégie pour accroître l'emploi productif au Kenya. Bureau International du Travail. Genève, 1976.
- Eszméáramlatok Latin-Amerikában. Gondolat Könyvkiadó 1981.
- Falusné Szikra Katalin* (1984): Az elosztási viszonyok és a reform. Közgazdasági Szemle, 7–8. sz.
- Gábor R. István* (1985): Második gazdaság: a magyar tapasztalatok általánosíthatónak tűnő tanulságai. Valóság 2. sz.
- Galasi Péter–Sziráczi György* (1985): Második gazdaság, verseny, infláció. Közgazdasági Szemle, 12. sz.
- Galeano, E.* (1976): Gerillák és gitárok. Kozmosz
- Granotier, B.* (1980): La planète des Bidonvilles. Seuil. Paris
- Gutkind, P. C. W.* (1969): Tradition, Migration, Urbanization, Modernity and Unemployment in Africa: The Roots of Instability. The Canadian Journal of African Studies, 1969. No. 2.
- Héthy Lajos* (1983): A „második gazdaság”, a kisvállalkozás és gazdaságirányítás. Társadalomkutatás, 1. sz.
- Juhász Vágási Mária* (1983): A „fekete” és az informális gazdaság a tőkés országokban. Társadalmi Szemle, 8–9. sz.

- Keith, H.** (1973): Informal Income Opportunities and Urban Employment in Ghana. *Journal of Modern African Studies*, March. 61 – 69. o.
- Kulcsár Kálmán:** (1981): A modernizáció: a fogalom és a valóság. *Magyar Tudomány*, 7–8. sz.
- Laval, G.** (1981): Enquête sur les „tabliers” de Niamey: dépérissement et reconquête d’une ville. *Cahiers d’études africaines*, No. 81 – 83.
- Leeds, A. – Leeds, E.** (1970): Brasil, the Myth of the Urban Rurality; Urban Experience, Work and Value in „Squatments” of Rio de Janeiro and Lima. In: *Field, A.: City and Country in the Third World. Issues in the Modernization of Latin-America.* Schenkman Publ. Cy. Cambridge.
- Leeds, A.** (1972): Housing – Settlement Types, Arrangements for Living, Proletarianization and the Social Structure of the City. The Academy of Political Sciences. Columbia University Press, New York.
- Lomnitz, L.** (1978): Mecanismos de articulacion entre el sector informal y el sector formal urbano. *Revista Mexicana de Sociologia*, No. 1.
- Lomnitz, L.** (1982): Horizontal and Vertical Relations and the Social Structure of Urban Mexico. *Latin American Research Review*. Vol. XVII. No. 2.
- Marchand, P.** (1982): Une expérience... en Afrique de l’Ouest. *Spiritus* jan. 78–84.
- Marie, A.** (1981): Marginalité et conditions Sociales du prolétariat urbain en Afrique. Les approches du concept de marginalité et son évaluation critique. *Cahier d’Études Africaines*, No. 81 – 83. XXI. 347 – 374.
- Marton Imre** (1982): A nemzeti identitás történelmi alakváltozásai. In: *Elmaradottság és modernizáció. Műhelytanulmányok.* MTA Szociológiai Kutató Intézet.
- Marx – Engels** (1971): Művei 2. kötet. Budapest.
- Marx – Engels** (1960): Művei 3. kötet. Budapest.
- Marx – Engels** (1967): Művei 23. kötet. Budapest.
- Mazumdar, D.** (1976): The Urban Informal Sector. *World Development*, No. 8.
- Meillassoux, C.** (1975): Femmes, greniers, capitaux, Paris. Maspéro.
- Mettelin, P.** (1982): Le secteur des petits garages à Abidjan. In: *Vivre et survivre dans les villes africaines.* Paris IEDES
- Myrdal, G.** (1968): Asian Drama. An Inquiry into The Poverty of Nations. Vol. II. Harmondsworth. Twentieth Century. Fund Inc.
- Nihan, G. – Demol, E. – Jondon, C.** (1976): Le secteur non structuré „modern” de Lomé. *Revue International du Travail*, Vol. 118. No. 5.
- Nihan, G. – Jourdain, R.** (1978): Le secteur non structuré de Nouakchott, *Revue International du Travail*, Vol. 117. No. 6.
- Nihan, G. – Demol, E. – Tabi, A.** (1982): Le secteur non structuré „modern” de Yaounde (Cameroun). Bureau International du Travail. Geneve.
- Nyilas András – Szamosvölgyi Elemér** (1971): A láthatatlan személyes jövedelmek. *Közgazdasági Szemle*, 2. sz.
- Penouil, M.** (1978): Préface aux Activités de transition et le secteur informel à Abidjan. Centre d’Études d’Afrique Noire. Institut Politique. Université de Bordeaux. I.
- Reddaway, W. B.** (1962): The Development of the Indian Economy. London. George Allen Unwin Ltd.
- Roberts, B.** (1978): Cities of Peasants. The Third World. Edward Arnold Publ. London.

- Salem, G.* (1981): De la brousse sénégalaise au Boul'Mich: le système commercial mouride en France. *Cahiers d'Études Africaines*, No. 81 – 83. 267 – 288.
- Simai Mihály* (1985): A gyermekpolitika és a gazdasági viszonyok a fejlődő országokban. A változó harmadik világ. Tanulmányok a fejlődő országokról. MTA Világ-gazdasági Kutató Intézet Kiadványa 255 – 281.
- Souza, P. – Tokman, V.* (1976): The Informal Urban Sector in Latin America. *International Labour Review*.
- Tokman, V.* (1976): An Exploration into the Nature of Informal-Formal Sector Relationships. *World Development*, Vol. 4. No. 8.
- Weber, M.* (1979): Gazdaságtörténet. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Zoltán Zoltán* (1982): A dinamikus nagyváros. Magvető Kiadó.

Tartalom

Gáthy Vera: ELŐSZÓ	5
Szentes Tamás:	
A TÁRSADALMI SZERKEZET ALAKULÁSA A GAZDASÁGILAG DIFFERENCIÁLT HARMADIK VILÁGBAN	9
I. Bevezető	9
II. A „szervetlen”, perifériás fejlődés változatos történelmi körülményei, általános vonásai és társadalmi következményei	16
III. Az osztályképződés sajátosságai és a társadalmi szerkezet főbb elemei a harmadik világban	28
IV. További gazdasági differenciálódás és társadalmi változások ...	55
Jegyzetek	87
Irodalom	89
Ágh Attila:	
TÁRSADALMI TAGOZÓDÁS A FEJLŐDŐ VILÁGBAN	91
I. A struktúraformáló tényezők	95
II. Az alapvető osztályok	105
1. Az uralkodó osztályok	105
2. A középrétegek („középosztályok”)	107
3. A munkásosztályok	119
4. A paraszti osztályok	123
5. A marginális osztályok	140
III. Társadalmi tagozódás és társadalmi formáció a fejlődő világban	151
Jegyzetek	154
Irodalom	159

I. Bevezetés	165
II. A nemzetté válás és a nemzeti ideológia afro-ázsiai specifikumai	167
1. Álláspontok a keleti nemzetekről és nemzeti ideológiákról	169
2. A fejlődő országok helyzetének világgazdasági és világpoliti- kai meghatározottsága mint sajátos nemzeti fejlődésük tényezője	175
3. A nemzeti folyamatok keleti specifikuma	178
4. A nemzeti eszmék keleti specifikuma	183
II. A nemzeti tudat kialakulása és megnyilvánulásai Ázsia és Afrika egyes térségeiben	186
1. A török nacionalizmus kialakulása	186
2. Az iráni nemzeti politikai tudat néhány vonása	189
3. Az indiai nemzeti ébredés eszméi	190
4. A muzulmán politikai tudat alapjai az indiai szubkontinensen	197
5. Az indonéz nacionalizmus kezdetei	202
6. Az arab nacionalizmus előzményei és néhány fő irányzata ..	206
7. Dél-afrikai specifikum: rasszizmus, apartheid és a formálódó fekete politikai nemzettudat	219
III. Néhány következtetés	225
Jegyzetek	228
Irodalom	229

I. A tradicionális jog és a modern jog	231
1. A „tradicionális” és a „modern”	231
2. A tradicionális jog és a modern jog jellemzői	238
3. A jogrendszer pluralitása	248
II. A jog mint a modernizáció eszköze	256
1. A centrum kihívása a periféria jogfejlődésére	257
2. A modernizáció, a tudatos társadalomalakítás és a jog	266
3. A modern jog és a tradicionális jogi szokás	290

III. Tanulságok: a jog lehetőségei és korlátai a modernizáció folyamatában	299
Jegyzetek	317
Irodalom	328

Egedy Gergely:

A „POLITIKAI OSZTÁLY” GENEZISE THAIFÖLD PÉLDÁJÁN	335
I. Bürokrácia és „politikai osztály”	335
II. A bürokrácia megteremtése és „funkcionalizálása”	342
III. A polgári bürokrácia	348
IV. A politikai és a gazdasági elit szimbiózisa: az uralkodó osztály kialakulása	353
V. Hadsereg és politika	359
VI. Összegezés	370
Jegyzetek	371
Irodalom	372

Marton Imre—Vágási Mária:

AZ URBANIZÁCIÓ, AZ INFORMÁLIS SZEKTOR ÉS A MARGINALIZÁLÓDÁS A HARMADIK VILÁGBAN ...	375
I. Az urbanizáció történeti tendenciája	379
II. Az urbanizációt kiváltó okok	383
1. A demográfiai robbanás	384
2. A falusi nyomor elmélyülése	388
3. Jövedelmi különbségek a város és a falu között	389
4. Az oktatási rendszer kiszélesedése	389
5. A népesség korösszetételének változása	391
6. A politikai függetlenség kivívásának hatása	391
III. Térbeli és gazdasági marginalizálódás: nyomornegyedek és informális szektor	393
1. Az informális szektor fogalma, funkciója	398
2. Az informális szektor szerepe és működése: India, Latin-Amerika, Egyiptom, Fekete-Afrika és Algéria példája ...	404
3. A duális fejlődés új megközelítése: formális és informális gazdaság	421

IV. A marginalizáció—proletarizáció folyamatának értelmezéséről	426
1. A munkaerő nemzetközi áramlása	436
V. A proletarizáció, marginalizáció folyamatának hatása az	
ideológiai-politikai mozgásra	439
1. Az egyház szerepe a marginalizáltak társadalmában	444
2. A marginálisok társadalmi tömbje	447
Irodalom	450

Szentes Tamás: A társadalmi szerkezet alakulása a gazdaságilag differenciált harmadik világban

Agh Attila: Társadalmi tagozódás a fejlődő világban

Balogh András: Nemzeti folyamatok és eszmék Ázsiában és Afrikában

Kulcsár Kálmán: A jog és a modernizáció

Egedy Gergely: A „politikai osztály” genezise Thaiföld példáján

Marton Imre-Vágási Mária: Az urbanizáció, az informális szektor és a marginalizálódás a harmadik világban

KOSSUTH